А. П. Коваль

Слово про слово

81.2Ук
К56

КОВАЛЬ А. П. Слово о слове.— К.: Рад. шк., 1986.— 384 с.— 1 р. 20 к. 70 000 экз.

Книга состоит из трех частей, две из которых уже выходили отдельными изданиями: «Приключения слова» (1985) и «Крылатое слово» (1982). В них раскрывается происхождение и значение многих отдельных слов и крылатых выражений, преимущественно иностранного «корня». Новая часть — «Культура слова» — освещает вопросы правильного словоупотребления в различных ситуациях.

Рассчитана на учащихся средних и старших классов, широкий круг читателей.

Рецензент канд. філол. наук *Г. Г. Почепцов*

Художник *О. О. Лафакі*

$К\frac{4802000000-272}{М210(04)-86}402-86$

© Видавництво «Радянська школа», 1982, 1985, 1986

ПЕРЕДМОВА

Літературна мова, щоб задовольнити всі потреби суспільства, повинна бути високоорганізованою: мати унормований словник, загальновживані й упорядковані граматичні правила, усталену вимову й правопис, які є обов'язковими для всіх, хто нею користується. Літературна мова — неоціненний народний скарб, і ставитись до неї треба уважно, дбайливо, так, як ставилися класики нашої літератури, видатні громадські діячі.

Як же відбираються найдосконаліші взірці? За якими критеріями? Один з найважливіших — так говорили і писали раніше, так було прийнято тими, хто нам передав у спадщину і мову, і культуру народу. Ось як писав про це видатний російський мовознавець О. М. Пєшковський: «Правильною» завжди уявляється мова старших поколінь, попередніх літературних шкіл. Посилання на традицію, на прецеденти, на «батьків» є першим аргументом при спробі виправдати яку-небудь крутубатість. Нормою визнається те, що було, і частково те, що є, але аж ніяк не те, що буде». І далі: «Якби літературне наріччя змінювалось швидко, то кожне покоління могло б користуватися лише літературою своєю та попереднього покоління, найбільше двох. Але за таких умов не було б і самої літератури, бо література всякого покоління створюється всією попередньою літературою. Якби Чехов уже не розумів Пушкіна, то, мабуть, не було б і Чехова. Надто тонкий шар грунту давав би дуже слабке живлення літературним паросткам. Консерватизм літературного наріччя, об'єднуючи віки і покоління, створює можливість єдиної могутньої багатовікової національної літератури».

Суспільство створює різноманітні цінності, які людина визнає, поважає, оберігає. Сюди належать цінності як матеріальні, так і духовні. Серед останніх — і рідна мова, яка є плодом багатовікового розвитку, предметом турботи, наслідком праці багатьох людей. Мова несе від покоління до покоління усі надбання народу, зберігаючи його традиції, етичні й естетичні ідеали, його творчі звершення.

При цьому слід враховувати той факт, що закони розвитку мови існують незалежно від волі людей, бо вони є відображенням об'єктивних процесів. Однак, вивчаючи ці закони, суспільство може доцільно використати їх, тобто, виходячи з тенденцій розвитку мови, нормалізувати ті або інші мовні явища у відповідності з потребами спілкування.

Норми літературної мови складаються поступово, вони — явище історично змінне. Лабораторією, в якій твориться мовна норма, є практика, постійне спілкування людей у різних сферах їх діяльності. Саме тут відбуваються зміни в нормах: виникають порушення існуючої норми, що веде до її розхитування: стара норма відмирає, твориться нова.

Встановлено, що причиною змін норм найчастіше є зміни в житті суспільства, а також вплив внутрішніх законів мови (частково — вплив розмов-

но-побутової мови і діалектів). У рамках сучасної нам літературної мови норми теж зазнають певних змін, але дуже повільно.

Видатні представники українського народу — письменники, публіцисти, громадські діячі — завжди дбали про розвиток української мови, багато зробили для її розквіту й слави. У часи, коли українська мова офіційно вважалась діалектом, «малоросійським наріччям», Іван Франко писав:

Діалект, а ми його надишем
Міццю духа і огнем любові
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

Образ слова-зброї пройшов крізь усю дореволюційну українську прогресивну літературу. Українські радянські письменники взяли з рук своїх попередників цю зброю і, ще більше її загартувавши, поставили на службу світлим ідеалам прийдешнього. Вивчення мови, підвищення мовної культури є невід'ємною частиною комуністичного виховання у нашій країні.

Що ж ми розуміємо під поняттям культура мови? У чому полягає справді висока мовна культура? Насамперед — у бездоганному користуванні лексичними і граматичними нормами літературної мови, у правильній вимові слів і вживанні нормативних наголосів у словах. Проте висока культура мови — це не тільки знання властивих мові закономірностей, певний ідеал мови, який існує в нашій свідомості і проявляє себе в творах класичної літератури. Це насамперед уміння активно користуватися набутими знаннями, творчо застосовувати їх.

Таким чином, мати високу культуру мови — значить уміти користуватися мовними багатствами сучасності й тією спадщиною, яка склалась віками і втілилась у кращих зразках художніх, наукових і публіцистичних творів.

Чому це так важливо? Ось як на це відповів свого часу М. І. Калінін: «Вивчення рідної мови — це велика справа. Найвищі досягнення людської думки, найглибші знання і найполум'яніші почуття залишаться невідомими для людей, якщо вони не будуть ясно і точно оформлені в словах»; «...немає такої сфери суспільної діяльності, де б не вимагалось добре знання... мови».

Книжка, яку ви тримаєте в руках, розрахована на читача допитливого. При читанні, у розмовах та в багатьох інших щоденних ситуаціях нашого життя виникають запитання, на які одразу важко знайти відповідь («Чому це так зветься?», «Звідки це слово?», «Хто так казав?», «Як треба сказати?»). Часом важко навіть вирішити, де шукати відповіді. От і залишаються запитання без відповіді. Спробуйте в таких випадках пошукати відповіді в цій книжці. Проте вона — не лише довідник, хоч багатьом може послужити саме так. Книжка призначена для читання, і читати її можна, починаючи з будь-якого місця, бо розділи її «замкнені», незалежні, хоча при послідовному читанні картина, яка зветься *слово*, буде значно виразнішою.

Взірцем для автора послужили як нові, так і дуже давні зразки: колись укладалися такі собі своєрідні «читанки», в яких були і розповіді про подорожі, і перекази легенд, і переклади тогочасних художніх творів, і навіть рецепти. Кожна така книжка була своєрідною «мікробібліотекою». Хотілося, щоб такою стала для вас і ця книжка.

Кожна з трьох частин книжки розглядає слово з іншого боку, повертає його іншою гранню.

«Культура слова» — це розповіді про те, яким повинне бути слово в устах

людини з високою загальною і мовною культурою. Але мало сказати, якою повинна бути мова людини, треба показати шлях до високої мовної культури — шлях, як кажуть, через терни до зірок. Тому в цій частині книжки розповідається про ті помилки, які найчастіше трапляються у нашому мовленні, та про способи їх подолання, про джерела збагачення нашої лексики і ті резерви, що ми про них часто забуваємо, про тісний зв'язок культури мовлення і загальної культури людини.

«Пригоди слова» розповідають про походження і мандри назв предметів з різних кінців світу до нас на Україну, про ті — дивовижні часом — зміни, яких зазнавали слова, подорожуючи у просторі й часі.

Знайомство з історією появи слів, запозичених у різні часи з інших мов, робить ці слова прозорими, зрозумілими, а значить переводить їх з пасивного словника в активний, дає змогу вживати їх правильно як у сучасному нам прямому значенні, так і в переносному, образному, метафоричному. Крім того, через ці слова ми знайомимося, нехай побіжно і фрагментарно, з мовами, звичаями, культурою інших народів світу. Говориться тут і про предмети, позначувані цими словами. Основна маса слів у цій частині книжки — загальні назви. Проте читач може знайти тут відомості і про власні назви — імена, прізвища, найменування населених пунктів, а також про ті власні назви, які стали загальними.

«Крилате слово» містить розповіді про золотий фонд не лише нашої української, а й інших мов,— про походження і значення багатьох найчастіше вживаних афоризмів, літературних цитат і крилатих слів.

Крилаті слова тут згруповані тематично, але не однотипно: в одних випадках їх об'єднує однакова сфера вживання або тематика («солодко вмирати за батьківщину», «хто взяв меч, від меча й загине», «стояти на смерть», «краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах»); в інших — походження, джерело, з якого вони вирушили в мандрівку («партія веде», «чуття єдиної родини», «перемагать і жить», «труд переростає у красу» — з творів П. Тичини). Знайомство з крилатими словами, знання багатьох з них, уміння користуватися ними в писемному і усному мовленні збагачує мову кожного з нас, розширює коло наших знань, допомагає глибше зрозуміти тексти вітчизняної і зарубіжної літератури, в яких вони широко вживаються, а значить — вводять нас у скарбницю світової культури.

Для полегшення сприймання іноземні слова часто подаються в записі українськими буквами, хоч, безумовно, точність звучання при цьому втрачається. Тому іноді — в разі потреби — те чи інше слово уточнюється рідною для нього графікою.

Оскільки висока мовна культура визначається не лише багатством словника людини, а ще й умінням правильно вимовляти й наголошувати слова, то на сторінках книжки подаються наголоси маловідомих слів. Вимова латинських крилатих висловів дається в покажчику.

Деякі слова у цій книжці, як і в багатьох інших, зустрінуться у подвійному озвученні: *Кербер — Цербер, Кірка — Цірцея, Кіклопи — Циклопи* та ін. Пояснюється це тим, що приходили ці слова в нашу мову в різні часи. Давні римляни вимовляли слова з початковою літерою *с* так: *Кірка, Кербер, Кіклопи* та ін., тобто літера *с* вимовлялась як [к]. У середньовічній латині ця літера вимовлялась уже як [ц]: *Цірцея, Цербер, Циклопи* та ін. Одні з латинських слів засвоїлися у нас з [к]: *казус* (casus), *кондиція* (con-

dicio), *корпус* (corpus), *кредо* (credo), інші — з [ц]: *ценз* (census), *церемонія* (caeremonia), *цирк* (circus) та ін. Деякі з латинських слів навіть у словниках подаються одразу у двох формах: *Цербер, Кербер; Циклопи, Кіклопи; Цезар, кесар* та ін.

Схожа історія трапилася із вимовою деяких грецьких слів. Так, у давньогрецькій мові була літера «бета», яка вимовлялась спочатку як [б], а в пізній період існування цієї мови — як [в], літера «ета» вимовлялась спочатку як [е], а пізніше — як [і], наприклад: *басилевс, василей* — цар, *базиліки, василіки* — збірка візантійського права, *бета, віта* — назва другої літери азбуки та ін. Тому навіть те саме слово, але запозичене у різний час, може звучати у нашій мові неоднаково.

Не раз ви зустрінетесь у книжці із знайомим твердим чи м'яким знаком у незвичних, дивних позиціях при передачі давньоруських чи старослов'янських слів. То не знаки, то букви, ними колись позначали давні т. зв. редуковані — короткі голосні звуки, яких немає ні в російській, ні в українській мовах. Єр [ъ] позначав коротке [о], а єрчик [ь] — коротке [е] (городъ — місто, пьхати — товкти). Щоправда, вони існували на письмі довше за звуки; уже за часів Київської Русі у відкритих складах редукований звук почав занепадати, а в закритих переходив у відповідний повноголосний звук.

Як уже говорилося, книжку можна читати підряд, а можна також користуватися нею як довідником. У цьому випадку слід звертатися до алфавітного покажчика, який і відішле вас до потрібної сторінки.

Автор сподівається, що вміщені в книжці розповіді про слово зацікавлять читача, розбудять його уяву, заохотять до власних пошуків і ближчого знайомства як з названими в кінці книжки працями (розділ «Що читати?»), так і з багатьма іншими цікавими дослідженнями, які вже з'явилися або ще з'являться.

Культура слова

частина 1

ЛЮДИНА І СЛОВО

О мова рідна! Їй гаряче
віддав я серце недарма.

В. Сосюра

кщо уявити, що світ, який нас оточує,— це поле, а слова, які називають предмети оточуючого світу,— рослини на цьому полі, то у кожної людини таке поле покрите рослинністю далеко неоднаково (одні предмети і їх назви людина знає краще, інші — гірше, третіх не знає зовсім). Найважче засвоюються і найшвидше забуваються книжні слова: абстрактні поняття, терміни різних наук, слова, що вийшли з ужитку, але вживаються для характеристики життя інших епох.

Людині завжди буває образливо — не розуміти того, що розуміють інші, не знати того, що знає більшість людей її оточення. Добре, якщо таке почуття образи примусить людину позбутися прогалини в знаннях. Погано, якщо хтось при цьому складе руки і заявить: «я людина проста і в генії не лізу», «мені вашого не треба», «з мене вистачить того, що є». Це типовий вияв міщанства, так, так, саме міщанства, яке відкидає будь-які вимоги до людини. Воно стверджує, що є люди особливі, талановиті, обдаровані, вони воюють зі злом, мріють, страждають, горять, а є звичайні смертні. Такий поділ роблять вони аж ніяк не через скромність — обгрунтовують право не завдавати собі клопоту. Хочете приклад? Одного лектора запитали: «Чому квіти після дощу пахнуть сильніше?» Якусь загально-неточно-приблизну відповідь він міг би дати, але це було не в його правилах. І він засів за літературу. Відповідь на здавалося б простеньке питання він знайшов аж у хімії ефірних масел. Скільки ж йому довелося всього прочитати, щоб відповісти на одним-одне питання! Ось відповідь: у нектарі квітів містяться ефірні масла; якщо розвести таке масло водою, підвищується інтенсивність його випарування — і квіти пахнуть сильніше.

Так «покриваються рослинністю» «поля» нашого знання про світ, а значить — і знання мови.

Вміння знайти відповідне оцінне слово для кожної мовної ситуації створює ту єдність форми і змісту, яка й робить мову красивою, вражаючою, такою, що надовго запам'ятовується.

Часом людина, яка погано володіє усім багатством відтінків, закладених в оцінних словах, для кожної рядової, а часом і буденної ситуації намагається знайти епітети «колосальності» — найвищої міри вияву ознаки. Особливо це помітно (і особливо недоречно) у писемній мові: йдеться про розмір — він обов'язково *величезний* (а міг бути *достатній, значний, великий*, а вже аж тоді *величезний*), темпи одразу ж *небачені*, актуальність — *виключна*, плани — *грандіозні*, зрушення — *колосальні* та ін. Звикнувши до таких оцінних «супергігантів», читач, звичайно, довіряє їм слабо.

А ось подивіться, яку нищівну оцінку буржуазної газети могла дати наша

журналістка Лариса Рейснер звичайними, не «колосальними» оцінними засобами: «Кожен може мати її майже задарма, на льоту. Один ковток — і ти вже поінформований... Нікого так швидко не забувають, нікого з такою зневагою не залишають на сидіннях автобусів, на столиках кафе, на підлозі, під ногами. Кожен день з вуличної піни виходить ця королева об'їдків, маленька тварюка з мільйоном споживачів».

Уміти бачити предмет, знаходити для нього найточніше, а не найгучніше слово, найдохідливіший образ, найдоречнішу оцінку — це значить уміти передати іншим свої враження так, щс вони цей предмет начебто побачать вашими очима.

Трапляється, що людина, яка досить добре володіє мовою, іноді сумнівається: чи так говорити взагалі неправильно, чи тільки в якомусь окремому випадку? І обминає сумнівне слово — тепер уже завжди, замість того, щоб один раз вияснити це для себе і позбутися сумнівів.

Ось одне з таких слів — *пара*. Чи можна сказати «зустрінемось через пару днів», «маю сказати тобі пару слів», «почекай пару хвилин»? Чи правильно це? Ні. А чому? Слово *пара* вживається при двох граматичних предметах, що чимось зв'язані між собою (*пара чобіт, подружня пара*) або при предметі, що складається з двох однакових частин (*пара ножиць, пара штанів*).

Усі інші іменники зі словом *пара* вживаються переважно в побутовій мові. У літературній мові їх слід замінити словосполученнями типу *декілька днів, кілька слів, десять — п'ятнадцять хвилин* та ін.

Часом людина, не розібравшись у якомусь мовному явищі, але постійно з ним зустрічаючись, приходить до висновку, що це, мабуть, явище престижне, і треба швиденько брати його собі на озброєння. Ось приклад такого підходу до прочитаного. Уважно читаючи газети, журнали, книжки, можна помітити, що географічні назви (тобто найменування міст, сіл, річок, озер та ін.), якщо вони вживаються разом з родовими назвами (місто, село, станція), узгоджуються неоднаково. То узгоджуються лише родові назви, а власні стоять у називному відмінку (*біля міста Канів, за містом Канів*), то узгоджуються обидва слова (*біля міста Канева, за містом Каневом*).

«Напівузгодженість» поширилася в нашій мові порівняно недавно. Пояснюється це впливом спеціальної, професійної мови — мови військових документів, ділових паперів, спеціальної літератури з географії та ін.

Найдавніші фольклорні й літературні зразки, твори класичної й сучасної художньої літератури переконують нас у тому, що для української мови споконвіку було і є нормою повне узгодження власної й загальної назв, порівняймо:

Чи будемо ми більше *города Полтави* доставати,
Чи будемо з-під города з-під Полтави утікати?

(Історична дума)

За жодного не хочу помирати:
Ні за царя в незнаному едемі,
Ні за тиранів *на горі Олімпі*.

(Леся Українка)

Відхилення від класичної норми у спеціальній літературі виправдане, бо задовольняє потреби дуже швидкого і безпомилкового сприймання будь-якої назви. Однак таке вживання географічних назв, доцільне для

військових документів і ділових паперів, не повинне виходити за їх межі, хіба що в тому разі, коли йдеться про маловідомі географічні назви або коли на перешкоді стає тотожність закінчень двох різних географічних назв у непрямих відмінках, наприклад: «Бібліотеку подаровано *селу Іванівці*». Яка назва села: *Іванівка* чи *Іванівці*? Тут найкраще вживати усе словосполучення у називному відмінку: «*Село Іванівка* (або *Іванівці*) одержало в подарунок бібліотеку». У решті випадків треба відмінювати обидва слова.

Отак треба для себе розв'язувати всі сумнівні питання.

Ми чомусь вважаємо, що шліфувати повсякденне побутове мовлення — справа смішна, даремна трата часу, бо «здоров!», «привіт!», «бувай!» не можна, мовляв, ні поліпшити, ні погіршити і що працю над власним мовленням слід починати від ораторських промов.

Як же ми помиляємося!..

Перш ніж учитися ораторського мистецтва, мистецтва ведення блискучих дискусій і задушевних бесід, слід опанувати мистецтвом ведення звичайних розмов у звичайнісіньких життєвих ситуаціях, у яких нам доводиться щоденно розмовляти самим або вислуховувати інших. Саме тут відточується вміння дібрати найвідповідніше слово, інтонацію, тон, темп мовлення, зорієнтуватися, які жести, яка міміка доречні в тій чи іншій обстановці, а яких загалом слід позбутися. Саме тут шліфуються грані того алмазу, який зветься високою мовною культурою і є, як правило, свідченням справжньої внутрішньої культури.

Жоден піаніст не розпочинав з концерту П. І. Чайковського. Давайте й ми розпочнемо «від простої гами». Тільки від самого початку не будемо тішити себе ілюзією, що це дається легко: праця над підвищенням мовної культури складна, тривала, потребує багато часу й зусиль.

Складність ця пояснюється тим, що висока культура мови неможлива без високої загальної культури. Можна навчитися говорити без грубих помилок у вимові, наголошенні слова, навіть у доборі слів. Але якщо у людини інтелект спить, то який же у неї бідний словник, які штамповані стереотипні фрази, бідна уява і убоге мислення! І для висловлення найпростішої думки така людина, як правило, вживає втричі більше слів, ніж потрібно.

Між мовною убогістю і багатослів'ям прямий зв'язок: чим менший у людини запас слів, тим більше їх піде на висловлення, здавалося б, зовсім простенької думки.

Уміння чітко мислити, багата уява, достатній запас слів дають змогу людині стисло й небагатослівно говорити.

Щоб говорити правильно і красиво, треба пильно прислухатися до слова, постійно замислюватися над його слушністю в кожному окремому випадку.

Розвивати в собі чуття слова найкраще з допомогою читання. До речі, про чуття слова гарно сказав один російський мовознавець: «Я б навіть сказав, що чуття слова — це чуття необхідності своєчасно навести довідку в словнику». Тут виразно просвічується й фаховий «паспорт» автора сентенції, й розумна порада. До словників звертатися треба, але не так часто: значення слова найчіткіше постає з контексту, чим і послуговуються лексикологи-словникарі. Отож — тільки при невиразності, недостатності контексту

щодо значення незнайомого чи напівзнайомого слова звертаємось до словників.

Для декого читання — процес обтяжливий: книжка товста, сторінок багато, очі по сторінках повзають, мов сонні мухи, а до кінця ще так далеко... Значить, треба навчитися читати швидше. Як це зробити? По-перше, треба зосередитися на тому, що читаєш, відігнати від себе всі інші думки, не розмовляти під час читання, не кидати оком на телеекран, не відволікатися на сторонні справи. По-друге (і це дуже важливо!), треба «відключити» механізм вимови. Що це значить? А простежте за собою: коли ви читаєте, то подумки проговорюєте майже кожне слово (у декого при цьому навіть ворушаться губи). Якщо ж ви навчитеся сприймати написане лише зором, без проговорювання про себе кожного слова, читання помітно прискориться. По-третє, читати треба не словами, а намагатися одразу охопити зором словосполучення, фрази (не *двері ‖раптом ‖відчинилися*, а *двері раптом відчинилися ‖але за ними нікого не було*). З часом можна навчитися схоплювати одразу цілий абзац тексту. Уявляєте, скільки тоді можна встигнути всього прочитати?

Коли ж у якомусь абзаці спотикнетеся об напівзнайоме слово, уповільніть темп, верніться назад, з'ясуйте для себе його значення за допомогою контексту або ж словника.

Розширює словниковий запас заучування напам'ять віршів і високопоетичних прозових уривків, які стають чимось на зразок матриць нашого мозку: чим більше текстів зберігає пам'ять, тим мозкові легше видавати вже готові словесні форми або «відливати» фрази за закладеними в ньому мовними зразками. У будь-якому віці, виходить, корисно завчати поетичні рядки, бо вони, крім насолоди, ще й дають нам змогу краще розмовляти. Особливо ж велику користь це дає в дитячі та юнацькі роки.

Корисне для збагачення словника й переписування — для себе — того, що вам особливо сподобалося. Пригадайте записні книжки письменників, де стільки рідкісних слів, містких фраз. Корифей української прози Панас Мирний полишив після себе колекцію народних пісень, казок, конспектів-виписок з різних творів, критичних та історичних праць. Видатний радянський письменник Всеволод Іванов зошити посписував уривками з творів Л. Толстого, А. Чехова.

Праця над розширенням свого світогляду, а водночас над вдосконаленням своєї мови, обов'язково збільшить у вашому словнику кількість запозичених слів і термінів. Як до цього ставитися? Спокійно. «Ті, що вчаться, взагалі вживають набагато більше важких термінів, ніж ті, що вивчились». Це давно сказано — ще О. І. Герценом.

А тепер про найскладніше. Як готуватися до прилюдного виступу? Обов'язково все, про що ви збираєтеся говорити, треба спочатку записати, намагаючись речення будувати короткі, слова вибирати найпростіші, думку висловлювати якомога чіткіше.

Дуже добре, якщо є можливість записати свою мову на магнітофон, щоб мати змогу почути себе збоку. Тоді під час виступу ви будете знати, чого саме слід остерігатися (чи не поспішати, чи не робити надто великих пауз, чи уникати якогось нав'язливого слова тощо).

Якщо ви збираєтеся написане читати, то теж треба врахувати, що можна, а чого не можна. Н е м о ж н а :

підкреслювати — для виділення голосом — великі словосполучення (адже інтонаційно виділити можна одне слово, а не ціле речення);

залишати лапки, якими на письмі позначається іронічне, переносне значення слова; їх треба замінювати словами *так званий, начебто* (це краще сприймається на слух);

зловживати цифровими і буквеними нумераціями (вони заважають).

Треба:

позначати місце наголосу в усіх нових для вас словах;

текст, призначений для читання, повинен бути з допомогою пунктуації розчленований на невеликі відрізки, в яких би зберігався внутрішній смисловий зв'язок.

І ще одна цікава рекомендація, яку пропонують компетентні люди: поділ великих фраз на менші і виділення в них окремих частин вимагає, щоб у тексті, призначеному для читання вголос, ставилися більш сильні знаки, ніж звичайна кома. Якщо доводиться вибирати між комою і крапкою з комою — беріть останню; якщо доводиться вибирати між крапкою і знаком оклику чи знаком запитання, вибирайте останнє. Поставте знаки навіть там, де на письмі їх не ставлять, але при читанні ви там обов'язково зробите паузу.

Навіщо це все? Розумно, вдумливо розчленований знаками текст ви прочитаєте виразно; слухачі з задоволенням вас вислухають і сприймуть усе, сказане вами.

Ми навели тут кілька способів поліпшення мовної культури, решта — за вами.

Життєвий досвід підказує, що одне вміння «гладенько» говорити, не роблячи грубих помилок і користуючись переважно готовими формулами в часто повторюваних життєвих ситуаціях, ще не свідчить ні про високий інтелект, ні про глибоку внутрішню культуру, ні про справжню мовну культуру.

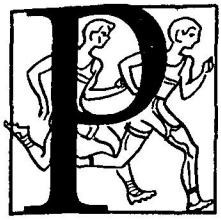
Це лише перший крок на тому довгому шляху, який приведе до прекрасної хвилини, коли про вас скажуть, що ви — людина високої культури, що в вас гармонійно поєдналися зовнішня культура (ставлення до оточуючих, поведінка, зовнішність, одяг, звички), високий інтелект (вміння мислити самостійно, чітко) і багата мовна культура.

Така людина є втіленням наших уявлень про гармонійно розвиненого громадянина нашого найгуманнішого в світі радянського суспільства.

І закінчимо ми цей розділ таким пристрасним монологом В. О. Сухомлинського: «Слово — найтонше доторкання до серця; воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом... Мудре і добре слово дає радість, нерозумне і зле, необдумане і нетактовне — приносить біду. Словом можна вбити й оживити, поранити й вилікувати, посіяти тривогу й безнадію і одухотворити, розсіяти сумнів і засмутити, викликати посмішку і сльози, породити віру в людину і заронити невіру, надихнути на працю і скувати сили душі... Зле, невдале, нетактовне, просто кажучи, нерозумне слово може образити, приголомшити людину».

Будемо пам'ятати про це.

О слово дзвінке, озиваєшся в славі
До нас ти крізь давні століття імлаві.
Л. Первомайський

Розмовляючи, ми ніколи не замислюємося над тим, а яке це слово — старе чи молоде, давнє чи недавнє, хіба що якась обставина зверне на це нашу увагу. Та й не дивно: адже переважна більшість найчастіше вживаних слів — це слова, можна сказати, «вічні»: вони настільки давні, що були вже тоді, коли ще не було самих слов'янських мов, однією з яких є українська мова, а була праслов'янська — своєрідна й змінна — мовна єдність. Такі слова, як *рука, нога, голова, ніс, дім, вікно, стіна, піч, мати, син, отець, брат, сестра* та інші, є в мовах усіх слов'ян з прадавніх часів.

Проте не поспішайте продовжувати цей ряд на власний розсуд, бо такі, наприклад, слова, як *бритва, асфальт,* ви, безсумнівно, віднесете до нових, а насправді це дуже давні слова: *бритва* зустрічається у давньоруській мові («яко *бритву* изощрену сътворилъ еси льсть» — «наче бритву гостру створив ти лестощі»); *асфальт* — як будівельний матеріал — згадується в рукописі 1056 р.

Знати вік слова — не просто цікаво, це ще й важливо для всіх, хто хотів би мати високу мовну культуру.

Ось ряд слів, які нам усім знайомі, бо зустрічаються щодня — в газетах, по радіо, в телепередачах: *ентузіаст, догматик, комітет, опозиція, комунізм, організація, енергія, фанатизм, катастрофа, екземпляр, індивідуалізм.* А знаєте, звідки вони виписані? З листів і щоденника Т. Г. Шевченка! Важко повірити, правда?

Подивіться, як близько сходяться поняття культура мови і загальна культура: людина, яка знає вік слова, знає історію його значень, походження, знає, які історичні, культурні чи побутові причини викликали його появу, а значить знає, як ним найкраще користуватися.

Коли вам зустрінуться речення: «Тарас Григорович знайшов вербову гілку і посадив недалеко від форту. *Почин Шевченка* було підхоплено і незабаром там зазеленів гай» або «Наші *велелюдні піонерські збори* проходять досить жваво»,— відразу почуєте стильові недоречності, що спираються на вік слова, час його активного життя.

Якщо для кожного з нас так важливо знати вік слова, перш ніж бути певним, що ми його правильно розуміємо і вживаємо, то що говорити про письменників! «Письменник повинен почувати вік кожного слова...— писав С. Я. Маршак.— Він повинен знати, наприклад, що слово «почуття» значно старіше, ніж слово «настрій», що «біда» більш корінне і всенародне слово, ніж, скажімо, «катастрофа»... Кожне слово — старе і нове — повинно знати в літературі своє місце...»

Є слова, які колись називали предмети і поняття, давно забуті людьми. Вони сплять у словниках, а часом, розбуджені письменником, поглядають на нас зі сторінок книжки такими собі «знайомими незнайомцями»: «Хвала вихованцю *Києво-Могилянської академії Йоілю* Биковському, який пере-

писав у власний «*Хронограф*» «*Слово о полку Ігоревім*» і вивіз його до *Спасо-Ярославського монастиря*, де був *архімандритом*. Так врятував золоту поему нашої давнини, як і той безіменний *послушник Видубецького монастиря*, що виніс перші літописи з палаючого Києва» (П. Загребельний). «*Слово о полку Ігоревім*» як твір і його лексичні складники *слово* у значенні «поема» і *полк* у значенні «похід» знаємо завдяки школі. Мало хто сьогодні знає про такий знаменитий навчальний заклад, як *Києво-Могилянська академія*; не вживається сьогодні ім'я *Йоіль* і щоденник — «*Хронограф*»; *архімандрит, послушник* — щаблі церковної ієрархічної драбини — потребують звернення до довідкової літератури, як і географічне знаходження монастирів. Але є тут, у цьому реченні щось дуже важливе — немеркнучі приклади патріотизму і високої духовної культури цих віддалених від нас товщею століть людей.

Гостре відчуття часу викликають у нас такі слова, якщо вони вводяться в сучасний текст. Ось думки героя роману О. Гончара «Циклон», який потрапив у полон. «*А полєзного житія було єму... стілько-то літ*»,— писалося в старих епітафіях на каменях надмогильних. «*Полєзного житія!*» А що «*полєзного*» зараз в цьому нашому «*житії*»? Валятись, конати, мучитись тут, доки за якусь травинку пошлють тобі кулю в живіт і ти звалишся в останніх корчах — десь під парканом у сміття, у вугільний пил? Сіро й буденно, без будь-яких епітафій... Так це робиться зараз, в цивілізований вік».

Деякі поняття одержували свої назви, можна сказати, на наших уже очах: спочатку виникало одне, потім друге, третє слово, аж поки відбиралося і закріплювалося те, яке здавалося найкращим, найзручнішим у користуванні, найпрозорішим у називанні. Так, наприклад, у Росії ще до революції були відомі *трактори*, а от слова *тракторист* не було; його роль виконували різні випадкові слова — *машиніст, вожатий, рульовий, шофер*... У тридцяті роки з'явилося слово *тракторист* і швидко завоювало собі загальне визнання, витіснивши всі інші назви. Сучасний *кінотеатр* пройшов через такі, на сьогодні забуті, назви: *синематограф, ілюзіон, біоскоп; кінематограф*. Навіть така скромна «істота», як *авторучка* — і та мала цілий ряд досить строкатих назв: *стилограф, вічне перо, самописка, механічне перо*.

Тонкий знавець російської мови, письменник К. І. Чуковський відзначив таку, здавалося б, дрібну, незначну зміну в мові, яка відбулася у нього на очах: за часів А. П. Чехова (коли помер Чехов, Чуковському було 12 років) вживався вислів *говорити в телефон*, а тепер *говорять по телефону*. Чому? Чим більше вдосконалювалась техніка передачі звука, тим менше треба було кричати в трубку; люди стали розмовляти *не в телефон*, а *по телефону*.

Давні рідковживані слова несуть з собою не лише предметне значення, а й певну барву, тим виразнішу, чим специфічніше слово.

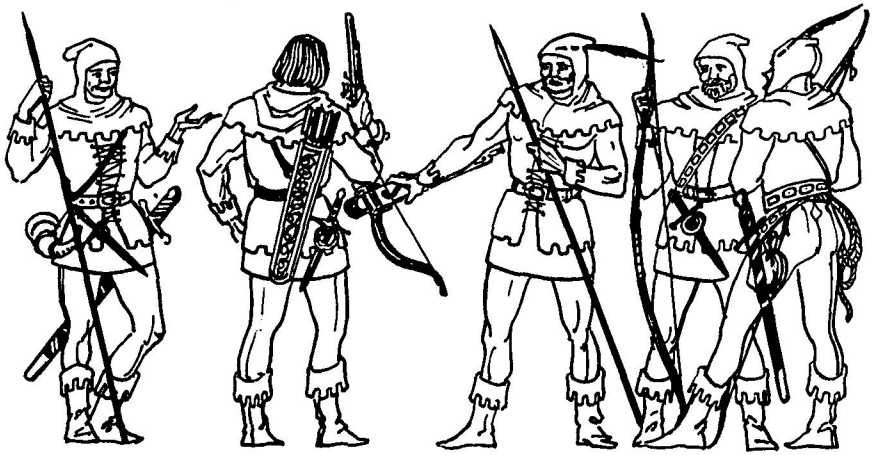
При невдалому вживанні барва старого слова втрачається. Порівняйте оці чотири речення:

1. І тяжко русалка зітхає,
   Тремтить її *шата срібна* (Леся Українка);
2. Почорніли неба *сині шати* (В. Сосюра);
3. «...юрмилися люди в мальовничих *шатах* або лахмітті» (З. Тулуб);

4. Дим сповивав будівлю, виповзаючи *брудними сивими шатами* з усіх шпарок.

В четвертому реченні предковічна урочиста барва слова ***шати*** неприродно сполучається з епітетами *брудні, сиві* (це вже *лахміття,* а не *шати*).

Прикрі помилки бувають, коли слово з однієї історичної епохи потрапляє в іншу — більш пізню або ранню — з вини автора чи редактора. Ось така помилка: «А хто стріляв з цього, інкрустованого бронзою, пістолета: жорстокий конкістадор чи благородний розбійник часів Робіна Гуда?». Пістолет з'явився у XVI ст., а «*благородні розбійники часів Робіна Гуда*» (XII—XIII ст.) стріляли з луків, а не з пістолетів.

Таке недоречне вживання застарілих слів використовується і як спеціальний прийом — для створення гумору. Ось Д. Рудий висміює порядки у деяких майстернях годинників: «Незадовго до обідньої перерви в майстерню *зайшов клієнт*.

— Що там у вас? — неприв'ітно буркнув майстер.

— Клепсидра зіпсувалась,— винувато відповів клієнт.

— Інакше кажучи, водяний годинник,— уточнив майстер.— Що з нею?

— Вона перестала капати.

Далі майстер каже: — Запчастин нема.

— Яких запчастин? — спитав клієнт, хоча нічого не розумів.

— Води нема,— терпляче пояснив майстер.— Клянусь Гідрою, ось уже третій квартал мене не постачають запасною водою...»

Діалог і далі ведеться в такому дусі, і хоч майстер «виписує глиняні квитанції в кількох екземплярах» і каже, що «сьогодні у нас останній день Помпеї, зайдіть завтра в першій половині дня», ми прекрасно розуміємо, що йдеться про наш час.

Є ще й такий прийом, як перенесення сучасних слів у більш ранні епохи — також для створення гумору. Ось засобами сучасної нам мови переказується зустріч Геракла з Сфінксом. Сфінкс запитує Геракла:

«— Хто переможе, якщо зустрінуться у двобої слон і кит? (Цікаво було б запитати у Сфінкса, де і як вони взагалі можуть зустрітися!).

— *Переможе сильніший!* — упевнено відповів Геракл.

— Чудово! — зрадів Сфінкс.— Як я сам про це не здогадався? *Чао!*» (Ю. Івакін, «Геракл у відпустці»). Сучасний спортивний вислів *переможе сильніший* в устах Геракла і *чао* в устах Сфінкса не можуть не викликати сміх.

А ось новітній переказ давнього міфа: «Три грецькі богині *вручили* задовго до початку нашої ери яблуко краси *рядовому* пастухові не за те, що він був *штангіст, боксер, вигравав м'язами, гнув підкови* і *кидав через себе бичка-третячка.* Пастух Паріс покорив богинь своєю *інтелігентністю* та благородством» (П. Загребельний). Якими засобами описаний тут Паріс? З одного боку: *штангіст, боксер, вигравав м'язами* — начебто сучасний спортсмен, але *гнув підкови* — і не давньогрецький і не сучасний, а скоріше борець з цирку початку нашого століття; *кидав через себе бичка-третячка* — це вже з «українізованих» давньогрецьких звичаїв (*бичок-третячок* — персонаж української казки). Таке химерне поєднання деталей опису Паріса вінчається вже цілком серйозними словами, де сучасне *інтелігентність* сусідить з високим і «вічним» слов'янізмом *благородство.*

І чим химерніші й несумісніші, здавалося б, речі поєднуються в описі, тим він яскравіший і неповторніший — якщо підкоряється єдиному письменницькому задумові, який цементує ці розрізнені деталі з різних епох, часів, місць і вірувань у єдине мистецьке ціле.

Остап Вишня по-своєму побачив картину страшного суду, яку в церквах вміщували над входом, щоб залякувати прихожан. Тільки в нього вона вийшла зовсім не страшна, а скоріше кумедна: «І ревонули сурми архангельські... Розверзлися небеса... Репнула земля й покотилася... Порозкривалися могили... Попідскакували кісточки одна до одної, взялись цупко м'ясом, позв'язувалися... Дунуло душами... Хутенько вскакують душі в тіла відповідні. Схоплюється народ православний і підтюпцем біжить, по дорозі застібаючись...». З одного боку — *сурми архангельські, розверзлися небеса, народ православний* — висока, урочиста, небуденна лексика, а з другого — *репнула, попідскакували, підтюпцем, застібаючись* — звичайнісінька повсякденна мова. Жарти, побудовані на змішуванні лексики застарілої і сучасної, часто зустрічаємо в газетах, журналах, на радіо й телебаченні. Ось один з них: «Оголошення. Профком одержав путівки: Круїз на лодіях із варяг в греки».

А тепер — про нові слова.

Свого часу Максим Тадейович Рильський сказав, що нові слова родяться у мові щодня — у міру того, як щодня родяться нові явища і поняття. Треба тільки завжди відрізняти органічно виниклі, потрібні неологізми від неологізмів-брязкалець, виграшок, цяцьок...

Ми схильні вважати, що неологізми властиві саме нашому часові і що раніше в українській мові їх було дуже мало, а може й зовсім не було. А коли, по-вашому, з'явилися оці неологізми: «Як не пиріг, то й не *пирожися!*», «як *насипчасто,* то й *накипчасто*» (про кашу), «*дайки* без *оддайки* — погане діло» (про позички), «з *лежі* не буде одежі, а з спання не буде коня» (про лінощі), «син — *полатайхата,* а дочка — *обдерихата*» (син приведе багату невістку, а дочка забере своє придане з дому), «аби

були *побрязкачі*, то будуть і *послухачі*» (про гроші і шану), «в чуже *щастя не вкупитися*», «і *небоя* вовки їдять»... Цим прислів'ям багато-багато років, а вже й тоді, як і тепер, якісь безіменні дотепники створювали оці незвичні, проте дуже точні і влучні слова. Вони так і не увійшли у загальнонародну мову, так і залишились назавжди неологізмами, а як же вони прикрашають вислів!

Деякі неологізми живуть у мові порівняно недовго, а як тільки виконають свою місію — переходять у мовний пасив. І серед них, як казав поет, «стара, але грізна зброя»: *комбід, комнезам, конармія, будьонівка*... Усі ми знаємо ці слова, як і слова *одноосібник, незаможник, непман* та інші, проте це вже наш пасивний запас слів, бо вийшли з ужитку поняття, названі цими словами. Та як тільки хтось назве такий рядок слів: *тачанка, Магнітка, цілинник* — перед вашими очима пропливуть в окремих словах-картинах важливі етапи історії нашої країни. Такі це слова — історичні.

Зовсім іншим життям живуть новоутворені слова-терміни. Вони можуть утворюватись, змінюватись, старіти і виходити з ужитку — і ніхто, поза невеликим колом фахівців, так нічого про них і не знатиме. Цікаво, що видатний німецький астроном Йоган Кеплер (XVII ст.) так не думав: він вважав мову науки вічною і незмінною: «...Я писав свою книгу для того, щоб її прочитали, тепер чи потім — чи не однаково? Вона може сотні років чекати свого читача, адже навіть самому богові довелося 6 тисяч років дожидатися того, хто осягнув його роботу».

У деяких термінів доля щаслива: їх знають не лише фахівці, вони не сходять зі сторінок газет, ми їх чуємо по радіо, про них розповідає телебачення і кіно. І кожен з нас знає, мабуть, хоч кілька слів з такого, наприклад, ряду зовсім недавно створених і дуже популярних термінів: *космонавт, космоплан, космобус, космоскаф, космодром, космопорт, космоцентр, космостанція, космольотчик, космопілот, космолог, космобіологія, космобачення, космотраса* та ін. Хоча і в цій галузі існує також цілий ряд вузькоспеціальних термінів, значення (та й просто існування) яких нам невідоме.

Нові слова виникають не лише в мові науки. Вони обслуговують усі сторони нашого життя, оскільки нове з'являється повсякчас не лише у формі наукових відкриттів — воно пронизує все наше життя — від політики до побуту. Так, порівняно недавно з'явилося у нашій мові слово *глобальний*. Вважають, що це сталося не раніше п'ятдесятих років. Джерело його появи — французька мова, в якій є слово global, що означає «загальний, взятий в цілому». Оскільки і в російській, і в українській мовах є слово *глобус*, давно запозичене і добре всім знайоме, слово *глобальний* швидко засвоїлось і вживається з таким значенням: «той, що стосується території усієї земної кулі, охоплює всю земну кулю». З'явилися у цього слова й інші, супровідні значення: «всесвітній, всезагальний, єдиний для всіх».

Нові слова постійно поповнюють і запас побутових понять. Так, сьогодні кожен знає, що таке *целофан* — і предмет і його назва міцно увійшли вже у наш побут, а в тридцятих роках його ще не було. Нові побутові слова можна нараховувати десятками і сотнями, якщо починати з машин: *міксер, транзистор, телевізор, магнітофон, кухонний комбайн, пральна машина, пилосос*...

Якщо нові слова виникають давно і постійно, то де ми беремо матеріал для їх творення? Це ж скільки того матеріалу треба! Виявляється, матеріалу в мові, як-то кажуть, «навалом»: з наявних у мові коренів, суфіксів і префіксів, власномовних і запозичених, можна створювати практично безмежну кількість нових слів. Далі. Нове слово можна утворити за рахунок різного типу скорочень (*виконком* з *виконавчий комітет*), усічень і стягнень (*рація* з *ра(діостан)ція, тол* з *т(ринітротолу)ол, мопед* з *мо(то)пед* та ін.). Можна просто переосмислити старе слово (*кукурудзник* — раніше хліб або корж з кукурудзи; у Велику Вітчизняну війну літак ПО-2, який свої бойові вильоти здійснював на малій висоті), можна видумати нове, ну, майже нове (слово *алло* було створене Ш. Бівором від французького слова alons — «ну»; нами запозичене в кінці XIX ст.).

Окремо слід сказати про а б р е в і а т у р и (від латинського brevis — «короткий») — побуквені скорочення назв або комбіновані складення різного типу. Майже за дві тисячі років, з початку нашої ери до середини XIX ст. з'явилось всього кілька таких скорочень. У XIX ст. їх було вже кілька десятків. В останній чверті XX ст. їх стало так багато, що для кожної розвинутої мови видані словники скорочень, які налічують по кілька тисяч одиниць.

Одним з перших у нас популярних скорочень такого типу було *ЦК* (*цека́*) — Центральний Комітет. Воно з'явилося на самому початку XX ст. і вживалося спочатку в усній мові партійних працівників, а далі у виступах, документах, газетних статтях та ін. Значну роль у популяризації цього скорочення відіграли праці В. І. Леніна.

Скорочення стали особливо популярними у післяжовтневий період, коли був покликаний до життя новий апарат управління, створювалися нові установи й організації, які повинні були мати повну, вичерпну і зрозумілу для всіх назву, а водночас і були б легкі для запам'ятання: Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка; Союз Радянських Соціалістичних Республік; Українська Радянська Соціалістична Республіка... Пізніше такі назви скорочувалися до відомих усім нам абревіатур.

Велика Вітчизняна війна принесла нові скорочення, які зараз можна зустріти в книжках і фільмах: *ТТ* (*тете́*) — тульський пістолет системи Токарєва, *КВ* (*каве́*) — танк «Клим Ворошилов», *КП* (*капе́*) — командний пункт, *ППШ* (*пепеша́*) — пістолет-кулемет Шпагіна та ін. Сьогодні живуть у мові нові скорочення — *БАМ, КамАЗ, ЕОМ* та ін.

Цей спосіб творення нових слів дає змогу звести найскладніші назви понять до стислих скорочених форм, що економить нам час і зусилля. Обійтися без них в епоху науково-технічної революції просто неможливо.

А чи можна створити зовсім-зовсім нове слово? Таке, якого ще не було ніде? Звичайно в таких випадках згадують слово *газ*. Голландський хімік і лікар Ян Батіст ван Гельмонт (1577—1644), сучасник Галілея, першим виявив, що повітря, яке до того вважалося однорідним, складається з двох частин: одна частина підтримує горіння, друга не має таких властивостей. Ці частини він і назвав газами. Проте, придумуючи слово, вчений згадував і давньогрецьке слово *хаос* («сяючий, сповнений туманом простір») і німецьке слово *гайст* (дух). Значить, у слова *газ* все ж були «батьки».

Дивне й незвичне слово *квазар* (небесне тіло, яке випромінює енергію, більшу за сонячну в мільйон мільйонів разів) теж має своїх «батьків»: латинське слово *квазі* (несправжній) і англійське *стар* (зірка). «З нічого» робляться такі назви, як *Боні-М*, але вони недовговічні, живуть доти, доки живе певний музичний колектив, та й робляться вони шляхом скорочень, тому завжди можна докопатися до якихось «родичів». А от назва фотоапарата *кодак*, кажуть, створена американцем Джорджем Істменом справді з нічого (йому завжди подобалась літера *К*, і він підбирав до неї звукове оточення). Так що утворити абсолютно нове слово, придатне до називання, у якого ще не було б ніде й ніяких предків,— річ дуже складна.

А тепер про звичайні нові слова і їх авторів. Перш за все: яким повинне бути новостворене слово, щоб увійти у мову і в ній залишитися? Кажуть, що чим менше штучності буде в новоутвореному слові, чим ближчим воно буде до слів загальнонародної мови, тим скоріше таке слово закріпиться в мові і дасть в ній «потомство» — похідні слова.

Прикладом може бути слово *партійність*, вперше вжите В. І. Леніним у 1894 р. в праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве». До цього в російській мові були слова *партія* і *партійний*, потрібне було слово, яке вказувало б на належність людини до партії,— і Ленін створив таке слово.

Можна навести цілий список слів, що збагатили спочатку російську мову, а потім і інші мови, і їх авторів. Так, М. М. Карамзін був частково автором, частково популяризатором ряду нових слів *промышленность (промисловість), человечный (людяний), подозрительность (підозріливість), первоклассный (першокласний)* та ін.; А. Кантемір створив слово *понятие (поняття)*, О. Радіщев — *алхімік* та ін. Ці слова пізніше були перенесені на український мовний грунт і відтворені засобами української мови.

Не завжди легко встановити, хто ж був першим, бо те саме слово може в різні часи з'явитися у різних авторів ще до того, як воно стане загальновідомим. Так, Ф. М. Достоєвський вважав, що він був автором слова *стушеваться (стушуватися)*. У нього були всі підстави так вважати, що вже за його життя і завдяки саме йому воно стало широковживаним. Та виявляється, що ще за двадцять років до виходу «Двійника» це слово вжив у своєму щоденнику О. В. Никитенко (1805—1877). Так само автором слова *нігіліст* вважався І. С. Тургенєв, який вжив його в «Батьках і дітях» (1862), а проте М. І. Надеждін (1804—1856) значно раніше назвав нігілістом О. С. Пушкіна за заперечення ним правил класицизму. Стаття ця з'явилась у першій третині XIX ст. і звалась «Сонмище нігілістів». Так що не завжди можна бути певним, що до того, як, скажімо, соціолог А. Сові вжив як політичний термін словосполучення *третій світ*, це саме словосполучення не вживалось кимось іншим з цим самим чи близьким значенням.

Недарма кажуть, що нове — це добре забуте старе. Американський математик Норберт Вінер в 1948 р. сказав у передмові до книги «Кібернетика або управління і зв'язок у живому організмі і машині»: «Ми вирішили назвати галузь науки, яка стосується управління і зв'язку в машинах і живих організмах, словом *кібернетика*, яке утворили від грецького

кібернетес, що означає «кормчий». Прискіпливі дослідники виявили цей термін не лише у Д. Максвелла (середина минулого століття), не лише у Ампера (1834); вони виявили його в «Діалогах» Платона, яким дві з половиною тисячі років, де термін означав «управління кораблем і людьми». А все ж цікаво довідатися, що слово *логарифм* вперше вжив математик Непер, а *плазма* — фізик Шульц, *парашут* — авіатор Бланшар; *енциклопедія* — письменник Ф. Рабле, *йод* — хімік Гей-Люссак, а *детектив* — Жюль Верн.

Є серед неологізмів і такі слова, які навічно залишаються новими, свіжими, несподіваними. Вони не переходять у загальнонародну мову, а залишаються у тому тексті, для якого вони й були створені:

У ластівки — ластівенятко,
В шовковиці — *шовковенятко,*
В гаю у стежки — *стеженятко,*
У хмари в небі — *хмаренятко,*
В зорі над садом — *зоренятко*
Вже народилися.
Лиш зажурилися
Старезна скеля над урвищем
Та дуба всохле стовбурище.

(М. Вінграновський)

Виділені слова за формою — зменшено-пестливі іменники середнього роду як назви малят (*стеженятко, хмаренятко* — як *козенятко).* Новоутворені (скоріше — переутворені) слова не вийдуть за межі вірша, але завжди даватимуть насолоду читачеві — і в цьому їх призначення.

Щохвилини десь під час розмови виникають нові, переважно яскраво експресивні слова. Вони живуть, поки вимовляються і чуються, а потім одразу ж забуваються, щоб за хвилину замінитися іншими — такими ж недовговічними. Дуже гарно сказав про них професор Б. О. Ларін: «Найбільш поспішлива розмовна мова сяє часто новими слівцями, звичайно непоміченими. Хто з нас не любить саморобного слівця, і хто пам'ятає його?» Ось як це часом робиться: «Цей молодий директор з нахабними очима був, мабуть, одним з таких новітніх пережитків. Пережиток, який, власне, ще й не жив. *Недожиток»* (П. Загребельний).

Такі кожного разу нові словесні піщинки щодня-щогодини викидає мовне море на берег. Але саме мовне море вічне, як вічний народ, що створив цю мову.

ГОСПОДАРІ ЧИ ГОСТІ?

Спочатку так: немов підкова
в руках у тебе гнеться, бідна!
А потім раптом — мова! мова!
Чужа — звучить мені, як рідна.

П. Тичина

апозичення — це не просте перенесення слова з одного словника в інший, а складний, тривалий процес, який може закінчитися по-різному: слово може набути прав громадянства у новій для нього мові і з гостя стати господарем, а може, погостювавши у нашій мові недовго, назавжди зникнути з нашого словника.

Кажуть, що *якби море було з чорнила, то і його б не вистачило*, щоб записати усі слова. Отак і з запозиченими словами — скільки б ми не розглядали їх, все одно ми стоятимемо на березі моря — змінного, рухливого, бо і зараз, в оцю хвилину, може, народжується новий термін із давніх коренів, а може везе кудись поїзд новий товар з новою назвою, а ще якийсь наш винахід помандрував у *далекі краї з нашою, радянською* назвою.

І от саме тому, що цих слів так багато, що вони для нас, як правило, непрозорі, що значення у них часто бувають абстрактні,— з ними треба поводитися дуже уважно й обережно.

Помилки у вживанні запозичених слів бувають різні, причини їх появи теж неоднакові, розглянути їх усі ми не маємо змоги. Але деякі рифи, мілини і підводні камені у цьому морі спробуємо показати.

Серед запозичених слів є такі, що їх вживання зовсім не викликається насущними потребами чи необхідністю точніше висловити думку. Це слова, які з вузького, професійного, спеціального вжитку перейшли в ширшу, загальномовну стихію, поповнивши собою ряди дублетів, копій, двійників. Такі іншомовні двійники українських слів не збагачують мови, а навпаки — збіднюють її, бо утруднюють спілкування і псують враження від сказаного.

Ось список найчастіше вживаних іншомовних двійників і їх українські відповідники (в загальнонародній, неспеціальній мові):

адеква́тний — рівний, відповідний, однаковий;

базува́ти — грунтувати, опирати, основувати;

ефе́ктний — виграшний, яскравий, той, що справляє враження, виділяється;

ефекти́вний — дійовий;

ремонтува́ти — лагодити, усувати пошкодження;

рента́бельний — вигідний, доцільний, прибутковий;

стимулюва́ти — заохочувати, спонукати до дії, давати поштовх;

домінува́ти — переважати, панувати, головувати;

лімітува́ти — обмежувати;

ігнорува́ти — зневажати, не брати до уваги, навмисне не помічати;

форсува́ти — прискорювати, посилювати;

диференціюва́ти — розрізняти, поділяти, розчленовувати;

конденсува́ти — згущувати, ущільнювати;

концентрува́ти — зосереджувати, згущувати, збагачувати;

індифере́нтний — байдужий;

симпто́м — вияв, ознака, типова риса та ін.

У діловому стилі вживання наведених запозичених слів виправдане: такі слова позбавлені образності, переносних значень, відтінків розмовності, а це якраз і потрібно для цього способу мовлення. І зовсім інша річ, коли у звичайних невимушених побутових розмовах починають говорити «у кіно не піду, бо мене *лімітує* час — ще треба прибрати хату», «не *форсуй* цієї розмови» та ін. Не слід так говорити вже хоча б тому, що слово рідної мови, на відміну від запозиченого, має безліч тонких відтінків значення, і ними можна передати не лише сутність думки, а й оцінність, настрій. Так, слово *дефект* в одному разі — недолік, в іншому — хиба, ще в іншому — вада, помилка, гандж та ін.

А ось як сміються з тих, хто зловживає запозиченнями: прислів'я «у семи няньок дитина без ока» вони начебто вживають у такій формі: «У семи бонн інфант як Нельсон» (адмірал Нельсон, як відомо, втратив у морському бою одно око).

І хоч запозичені слова, про які ми щойно говорили, начебто постійно перебувають у полі нашого зору і тому повинні бути прозорими для нас, все ж виявляється, що значення їх ми знаємо погано. Докази? Прошу. Вам доводилося чути таке: *прейскурант цін; старий ветеран; місцевий абориген; передовий авангард; свій автопортрет; вільна вакансія; дезорганізатор порядку; хронометраж часу; дублювати двічі; прогресувати вперед; дивний парадокс* та ін. Тут кожне українське слово є своєрідним перекладом запозиченого; виходить, що значення запозиченого слова потребувало пояснення. Говорити треба або «у нас на роботі *вивільнилося місце*», або «у нас на роботі є *вакансія*»; чи «я напишу зараз *свою біографію*», чи «я напишу зараз *автобіографію*» і т. д. Біда в тому, що ми вже звикли чути *окремі епізодичні явища, найважливіші характерні риси* і не помічаємо, що *епізодичні* повторює *окремі*, а *найважливіші — характерні*.

Окрасою ж людської мови завжди було вміння висловлюватися небагатослівно.

Коли якесь слово надто часто і дуже «приблизно» вживається, береги його начебто розмиваються, воно потрапляє в текст, де повертається несподіваним боком — стає помилкою. У нас, наприклад, дуже широко вживається слово *автограф* («власноручний напис») у значенні невизначено широкому: щось на зразок «слід». Одна газета вмістила такий текст: «Вчений зумів відшукати круглий півметровий камінь з єдиним, що зберігся, *автографом* засновника династії Великих моголів, датований 1512 роком». Знайшовши у газеті цю помилку, читач пише до редакції газети: «Бобур був полководцем і поетом, але не каменярем» (адже напис на камені і справді вирубав не Бобур, а якийсь невідомий майстер, і цей напис не можна називати автографом).

Ми розглянули два типи помилок у вживанні іншомовних слів — заміну без потреби українських слів запозиченими і вживання при запозиченому слові «перекладу» — українського слова в ролі означення. Проте найбільша кількість помилок припадає на неправильне вживання запозиченого слова, причиною якого є звичайнісіньке незнання значення його. А ми, замість того, щоб подивитися у словник, шукаємо в своїй пам'яті схожих слів і таким чином начебто встановлюємо зміст незнайомого слова.

Модне сьогодні слово *епіцентр* вживається дуже приблизно: дехто вважає, що це той самий центр, тільки, мовляв, «сильніше сказано». А насправді *епіцентр* — це геодезичний і метеорологічний термін, який означає «територія на поверхні землі, розміщена над або під осередком якихось руйнівних сил — землетрусу, поводі, сильного вибуху». У переносному значенні — місце, де з найбільшою силою виявляється або здійснюється щось, а також зосередження якихось подій.

Неправомірно розширило своє значення слово *автор*. Важко сприймаються і видаються недоречними усі оці *автори гола* чи *автори рекорду*, бо слово *автор* міцно пов'язане у нас з людиною, що зайнята напруженою розумовою працею — написанням художніх, публіцистичних, науко-

вих творів. Ось як про це слово писав польський письменник Ян Парандовський: «Зовсім буденним і звичним стало слово *автор,* і нікому навіть на думку не спаде, що *автор* — це найпочесніший титул письменника. Латинське слово *аутор* походить від дієслова *аугере* — «збільшувати, примножувати». Цим іменем вінчали переможців-воєначальників, які своїми завоюваннями розширювали межі держави. Таким чином, звання *автор* заслуговував би лише той письменник, який по-справжньому примножував духовні багатства народу, завойовував для нього нові території в сфері прекрасного. Але вже дуже давно цим зношеним титулом величають навіть укладачів сонників».

Часто неправомірно розширюють і значення і місце вживання деяких запозичень, переносячи без потреби терміни з вузької сфери їх застосування в загальнонародну мову. Так, останнім часом почали надто широко вживати слово *ралі*, називаючи так будь-які гонки, хоча *ралі* — це гонка з особливим режимом. Так само неправомірно поширилося слово *ескалація*, яке, до всього, ще й вживається неправильно. Дехто плутає його з *ескалатор*. Так от, е с к а л а́ т о р (англ. escalator від фр. escalader — «підніматися») — похилий конвейєр у вигляді рухомих східців. Е с к а л а ц і я (англ. escalation — поступове розширення, підсилення) — у воєнно-політичних доктринах імперіалістичних держав планомірне нарощування військової могутності держави, армії, а також заплановане нарощування інтенсивності воєнних дій.

Дехто, не замислюючись, надто вільно вживає такі слова, як *дилема, дилетант, резюмувати, інцидент, конфлікт* та інші. Давайте подивимося, як їх вживають і чи варто так говорити. «Переді мною стояла *дилема* — де дістати гроші?». Не кажучи вже про те, що це слово належить до писемного, книжного, а не до усного, розмовного мовлення, де воно недоречне, воно ще й вжите тут неправильно: д и л е м а — це необхідність вибору з двох взаємовиключних і звичайно небажаних, неприємних можливостей. Значить, ішлося про завдання, про труднощі — проблему, яку наш співрозмовник переплутав з дилемою.

Є таке сухе книжне слово р е з ю м е (*резюмувати*). Означає воно «короткий виклад суті написаного або сказаного». Повсякденній розмовній мові воно не властиве, бо це досить вузький термін. Особливо ж воно недоречне тоді, коли резюмують не написане або сказане, а побачене або зроблене (наприклад: *«резюмуйте* зроблене за день вашою групою»).

Так само має чітке термінологічне значення і слово і н ц и д е н т — «непорозуміння або подія, звичайно неприємна, небажана: *міжнародний інцидент, прикордонний інцидент* та ін.». Це слово не рекомендують вживати в розмовній мові в тих випадках, коли не було зіткнення чиїхось інтересів або відсутній відтінок небажаності, неприємності (краще говорити *випадок, подія, непорозуміння).*

Слово к о н ф л і к т передбачає сутичку інтересів, при якій однаково винні обидві сторони. Тому звичайно не вживають слово *конфлікт* тоді, коли одна сторона — жертва, а друга — агресор.

На жаль, усіх помилок, які трапляються через недостатнє знання значень запозичених слів, передбачити неможливо. Краще вже частіше заглядати в словник, ніж потрапляти в незручне становище. Ось один

з таких випадків. Відомий письменник В. Катаєв розповідає: « — Леді і гамільтони,— урочисто сказав я словами відомого нашого воротаря, який на прийомі в Англії звернувся до присутніх з промовою і замість традиційного «леді і джентльмени» почав його звертанням «леді і гамільтони», бо був введений в оману відомим кінофільмом «Леді Гамільтон».

Деякі слова так глибоко заховали свій первісний зміст і барву, що докопатися до них можна лише завдяки спеціальним дослідженням. Буває, що первісне значення настільки зблідло, що далекі свого часу поняття частково зблизилися, стали майже синонімічними. Ось два слова: *вандáл* і *варвар*. З яким значенням вживаємо їх ми? Найчастіше з переносним. Варвар — неосвічена, жорстока, груба людина, руйнівник культурних цінностей; вандал — неук, варвар, невіглас, який бездумно нищить культурні цінності. А тепер погляньмо на їх прямі значення. В а р в а р а м и давні греки, а потім і римляни називали усі північні племена, вважаючи їх грубими, неосвіченими, неотесаними «провінціалами» (сюди зараховувалися, між іншим, і наші з вами предки). В а н д а л и — давньогерманське плем'я, яке, мов смерч, пройшло через Європу зі сходу на захід. На початку V ст. вони зайняли Іспанію (сучасна Андалузія — це колишня Вандалузія, *країна вандалів)*. Через двадцять років вони переправились у Північну Африку, захопили квітучу провінцію Римської імперії, а місто Карфаген оголосили своєю столицею. Рим визнає це завоювання, демонструючи свою слабкість. І як наслідок цього — у 455 р. вандали під проводом свого вождя Гейзеріха напали на Рим, захопили місто і протягом 14 днів зі страшною жорстокістю грабували й руйнували його. Звіряче, нелюдське знищення безцінних пам'ятників культури й мистецтва, нещадна розправа з населенням надовго залишилися в пам'яті народів Європи, пов'язуючись зі словом *вандал*. Та минали віки, пил часу потроху присипав давні пристрасті, пряме значення слова забувалося, а переносне розширювалося, зближуючись зі словом *варвар*.

Ми встигли розглянути дуже незначну кількість запозичень, але і з них видно, яка це цікава — просто цікава! — частка нашого словникового запасу, їй і присвячена друга частина цієї книжки.

ЗНАЙОМІ ЧИ НАПІВЗНАЙОМІ?

Вигострю, виточу зброю іскристу,
Скільки достане снаги мені й хисту...

Леся Українка

ірш, з якого взято епіграф, ми всі знаємо, а от що означає «вигострювати свою мову»? Як це можна уявити конкретно?

Можна це уявити і так: у давні часи була така зброя — двосічний меч; він був однаково гострий з обох боків. Таким повинне бути і слово: гострими, чіткими гранями воно має відділятися від усіх інших — навіть найближчих за звучанням і значенням слів. Є, скажімо, слово *винятково,*

а десь недалеко й інше — *виключно,* а береги їх нечіткі, находять одне на одне, зливаються... І з двох слів у декого стає одне, з двома обличчями і одним — розмитим, неясним — значенням. А може так воно і є, і ці слова нічим, крім написання, не різняться? Ні, це два окремих слова, з різним значенням і вживанням: в и н я т к о в о — «дуже, особливо, надзвичайно» *(винятково здібний);* в и к л ю ч н о — «лише, тільки» *(виключно для тих, хто запізнився).*

Для декого непереборну трудність становитиме запитання: яка різниця між словами *кристалічний, кристальний, кришталевий*? Усі три слова при першому на них погляді начебто зливаються в одну, тільки не кристалічну, а скоріше аморфну масу. Ага, к р и с т а л і ч н и й уже виділився — це той, що складається з кристалів. К р и ш т а л е в и й — це зроблений з кришталю або схожий на кришталь — прозорий, блискучий (може бути *кришталевий келих* і *кришталевий звук).* К р и с т а л ь н и й — з кристалів або схожий на кристал, синонім до *кристалічний;* у переносному значенні — чистий, прозорий — вживалося як синонім до *кришталевий,* зараз застаріле.

Такі близькозвучні слова (вони звуться пароніми) часто стають каменем спотикання для тих, хто ще недостатньо опанував мовою.

Протягом свого життя українська мова поназбирувала досить значну кількість слів, які мають однаковий корінь, а різняться лише суфіксами, префіксами, кількома літерами в закінченні та ін. При читанні суцільного тексту такі близькозвучні слова труднощів, як правило, не викликають, бо контекст, словесне оточення допомагає нам наповнити досить точним змістом напівпрозоре для нас слово. Але як тільки нам самим доводиться здійснювати вибір, незначна відмінність між двома чи кількома словами часом заганяє нас у глухий кут. Скажімо, ви бачили в бібліотеці нову книжку знайомого вам автора. Як про неї сказати: нова *збірка*? Новий *збірник*? Нове *зібрання*? Яка різниця між цими словами? Та чи й взагалі є вона? Беремо словник, дивимося — виявляється, є. З б і р к а — це однотомне або кількатомне видання творів одного автора. З б і р н и к — книжка, в якій зібрано художні або наукові праці кількох авторів або просто різні документи, матеріали та ін. З і б р а н н я — сукупність творів, багатотомне видання праць якогось автора. Тепер можемо впевнено говорити: «Я бачив у бібліотеці нову *збірку* творів цього автора».

Серед слів-паронімів є і власномовні і чужомовні, запозичені. Чому не завжди легко розмежувати значення близькозвучних слів власної мови? Адже це наша рідна мова, яку ми, здається, так добре знаємо! Якщо в мові є два слова, дуже схожих своєю будовою, а значення їх ми чітко не розрізняємо, бо рідко вживаємо, то тут і виникають умови для сплутування цих слів. Часто накладаються одне на одне такі слова, як о з н а й о м и т и (дати загальні відомості) і п о з н а й о м и т и (ввести в курс справи); о с н о в а н и й (той, що базується на чомусь) і з а с н о в а н и й (створений, розпочатий); з д і б н и й (той, що має до чогось нахил від природи) і з д а т н и й (той що в змозі щось зробити); у я в а (фантазія) і у я в л е н н я (сума знань про щось); п о к а з н и к (наочне вираження чогось — у цифрах, графічно; у переносному значенні — те, з чого можна судити про розвиток і хід певного явища: *екологічний показник, показник можливостей)* і п о к а ж ч и к (напис, стрілка та ін., що вказує на щось; довідник).

Проте є ряд українських слів-паронімів, якими нам доводиться користуватися досить часто. І тут знання точного значення кожного з них є конче необхідним. Як ви скажете: «Він *нахвалявся* обновою і не міг нахвалитися», чи *похвалявся,* або *вихвалявся?* А може, між цими словами взагалі немає жодної різниці? Перевіримо. Нахвалятися — це насамперед погрожувати, а вже друге значення — хвалитися; вихвалятися — це хвастатися, вихваляти самого себе; похвалятися — це хвалитися, але й погрожувати також (друге значення). Як бачимо, тут відтінки і переходи досить тонкі, в них спочатку треба добре розібратися.

Часом навіть у готовій друкованій продукції — брошурах, журналах, газетах — можна зустрітися з помилками, які пояснюються тим, що якесь рідковживане слово має «двійника». Такою парою є *подвижник* і *сподвижник.* Ці слова вживаються переважно при урочистому мовленні, а це трапляється не так часто. Як їх розрізняти? Якщо людина усе своє життя присвятила якійсь справі, якщо її життя і праця — це своєрідний подвиг — така людина має право називатися подвижником: «Передові представники народів світу знали про благородну *подвижницьку* працю Івана Франка, тягнулися до нього всім серцем» (П. Тичина). Усі ті, хто разом з людиною-подвижником «двигали» якусь колосальну справу, звуться сподвижниками: «Шість років гриміли битви з перемінним успіхом. Загинуло багато *сподвижників* Хмельницького — Данило Нечай, Кривоніс, Небаба» (О. Довженко). Про А. С. Макаренка можна сказати, що він був *подвижником,* а його колеги — *сподвижниками.*

Досі мова йшла переважно про українські паронімічні слова. Значно більше труднощів викликають при користуванні запозичені паронімічні слова, бо в них до всього ще й корінь непрозорий і значення не завжди до кінця знайоме. Добре, якщо різниця у значенні ледь відчутна; тоді помилка теж малопомітна. Скажімо, слова *туристичний* (похід, маршрут, табір) і *туристський* (похід, путівка) настільки близькі своїм значенням,

що в спеціальних працях рекомендують в усіх випадках користуватися словом *туристський*.

Значно виразніша відмінність між словами *музичний* і *музикальний*. Обидва вони утворені від слова *музика*, тільки одне з них означає якість (музикальний), друге — відношення (музичний): *музикальна людина (пальці, вухо, голос, дитина)* і *музична школа (магазин, інструмент, вечір, гурток)*. Перевірити правильність вибору можна, вставляючи слова *дуже, надзвичайно*: якщо зміст не постраждає, значить, тут потрібне слово *музикальний* (Тимко — *надзвичайно музикальна* дитина).

Часто трапляються помилки й тоді, коли протягом порівняно невеликого відрізка часу два слова помітно розійшлися у значенні. Прикладом може бути хоча б така пара слів: *дипломник* і *дипломант*. У 30-ті — 40-ві роки для називання студента, який пише дипломну роботу, вживалися обидва слова. При цьому слово *дипломник* вважалося розмовним варіантом офіційного слова *дипломант*. Проте сьогодні обидва слова вже досить далеко розійшлися у значенні і вживанні. Колись розмовне слово д и п л о м н и к стало тепер нейтральним словом літературної мови і означає людину, яка пише дипломну роботу, а потім захищає її. Словом д и п л о м а н т тепер називають лише переможців творчих конкурсів, нагороджених призами на оглядах, змаганнях та ін. (*дипломант* всесоюзного огляду художньої самодіяльності).

Розійшлися у значенні і вживанні дві форми, два варіанти одного колись слова: старіша форма його *прожект*, новіша — *проект*. П р о ж е к т а м и, на відміну від п р о е к т і в, стали називати нереальні, необгрунтовані плани або задуми. Різняться ці два слова і своєю барвою: якщо слово *проект* нейтральне, може вживатися в будь-якій ситуації мовлення, то *прожект* виразно забарвлений іронічно.

Трапляються випадки, коли те саме запозичене слово в українській і російській мовах набуває дещо відмінних форм. Ось приклад: у російській мові є слово *адрес*, яке вживається з двома значеннями: 1) напис на конверті, бандеролі, посилці та ін.; 2) письмове привітання. В українській мові є два слова: а д р е с а — напис на конверті та а д р е с — письмове привітання.

Два слова-терміни переплуталися в мові давно і вперто продовжують вживатися один замість одного: це *агат* і *гагат*. Ми читаємо: «Теплим промінням засвітились у дівчинки чорні, *агатові* очі». Отже, *агатовий* — чорний. Шукаємо у словнику або довіднику; там написано: «Червоний халцедон називають сердоліком, смугастий а г а т о м»; «А г а т — напівдорогоцінний камінь, дуже твердий, смугастий, з різнокольоровими шарами». То що ж, *агатові* очі — смугасті? Ні, чорні. Щось тут не так. І справді: крім агату, є ще, виявляється, г а г а т: різновид кам'яного вугілля, що легко обробляється і полірується; гірська стверділа смола. Тепер усе стало на свої місця: очі порівнюються з гагатом, тільки в цьому порівнянні десь загубилася перша літера.

Два запозичених слова можуть мати в нашій мові тотожне написання, відрізняючись лише місцем наголосу,— і за змістом бути досить далекими. Наприклад, слово б р о́ н я (спеціальний документ або дозвіл) і б р о н я́ (металевий одяг, який захищав воїна; міцна захисна обшивка на танках, військових кораблях та ін.). Є навіть такий жарт: «Наказ. У зв'язку з тим,

що квитки на фірмені поїзди продаються лише по *бро́ні*, перейменувати ці поїзди на *бронепоїзди*». Тут начебто враховується лише значення *бро́ня*, але для нас з вами бронепоїзд — це щось дуже далеке від фірменний поїзд, а тому й смішне.

А тепер спробуйте перевірити себе. Чи знаєте ви, чим відрізняються слова: *ефектний* і *ефективний; виборний* і *виборчий; організаторський* і *організаційний; робітничий* і *робочий; паливо* і *пальне; ділянка* і *дільниця*. Якщо знаєте — дуже добре, якщо ні — доведеться подивитися у словник (хоч і не хочеться, а треба...).

Трапляється, що помилки проскакують навіть тоді, коли текст читало вже багато людей, так чи інакше причетних до виходу книжки у світ. Ось подивіться, як змінила зміст написаного одна маленька помилка, одна літера, яка «вскочила» в книжку: «Хмільне грецьке вино побулькує у великих *курдюках*, прив'язаних до сідел, виблискують золоті оківки на кінських наперсниках» (В. Яворівський). Що означає слово курдюк? Це жирове відкладення біля хвоста деяких порід овець. А що мав на увазі автор? Він мав на увазі бурдюк — мішок з цілої шкури тварини для зберігання або перевезення вина чи води. Скільки людей читало книжку перед її виходом — і автор, і редактор, і коректор,— а *курдюк* таки проскочив!

У вас може скластися (як думаєте — уява чи уявлення?) уявлення про пароніми, як про такі собі мовні пастки для недосвічених. А пароніми — досконале знаряддя мови, вони можуть передавати тонкі відтінки думки і чуття людини. Ось як тут: «Обличчя стало ще строгіше і різьбленіше. Нові переживання, печальні і втішні, тяжкі і радісні,— вони й *наснажували* й *виснажували* митця» (М. Бажан про О. Довженка); «Але *талану* у цієї гарної та багатої розумом і *талантом* людини не було» (Ю. Смолич про Леся Курбаса).

Близькозвучні слова можуть створювати витончене римування поетичних рядків (такий стилістичний прийом зветься парономазія):

Та ж річечка мала, *причаєна* —
Це таємнича та *Почайна*,
Первопочатком незвичайна,
Твоя й моя!

(І. Драч)

Парономазія здатна створювати гумор, як в оцій, наприклад, шкільній історії:

— ... То що таке одноклітинні?
Петько благально глянув на клас.
— Одноклітинні... одноклітинні... Це... Це...
— *Амеба... Амеба... Туфелька...*— шепотіли з класу. Петько схопив:
— Одноклітинні... на небі... у туфельках...
Клас вибухнув сміхом. Петько й сам осміхнувся.
— Скільки тобі поставити?
— Три,— видихнув важко Петько і витер рукавом спітнілого лоба (Є. Дудар).

Що й казати, підвели Петька близькозвучні слова. А щоб цього не трапилося, «Не бійтесь заглядати у словник» (М. Рильський).

МОВНІ ПОБРАТИМИ

Ви чуєте, скільки вогню в нашій мові,
В гаркому, гарячому, гарному слові?
Як грає воно, наче в горні бушує,
Яким воно дужим глаголом вирує...

Л. Первомайський

аша мова дуже багата, кількість слів у ній величезна. Чим ширший світогляд людини, чим багатше її духовне життя, тим багатший і її словник. Прикладом може бути Л. Толстой, у творах якого нараховано понад тридцять тисяч різних слів, а серед них чимало тих, що звуться с и н о н і м а м и,— слова, різні за звучанням, але близькі за значенням.

Ми з вами, читаючи книжки, журнали, газети, слухаючи радіо, знаходимо там слова, значення яких ми більш чи менш точно розуміємо, а от самі ніколи ними не користуємося. Це так званий пасивний словник. Є в кожного з нас і активний словник — це ті слова, які ми вживаємо повсякденно. Висновок напрошується сам: чим більше слів ми зуміємо *перенести з пасивного словника в активний, тим багатшою стане наша* мова.

Перш ніж «запастися» новим словом, ми певним чином оцінюємо його. Тільки, на жаль, критерії таких оцінок не завжди бувають високими. Часом це справа смаку або якихось віддалених асоціацій, науково ніяк не підтверджених. Про такий «вибір» писав свого часу відомий письменник і перекладач О. Кундзіч: «...деякі літератори, однак, чомусь прирекли до аутодафе слово *каже*, замінивши його тим самим *говорить*, і тепер всі герої тільки говорять, навіть одне слово *говорять* або *проговорюють*, але нічого не *кажуть*».

Труднощі у виборі й оцінці особливо відчутні тоді, коли слова рідковживані і маловідомі.

Так, наприклад, усі ми добре знаємо слово р а й о н і часто ним користуємося, коли треба назвати невелику адміністративно-територіальну одиницю у складі області, великого міста або певну територію, що прилягає до якогось умовного центру. Рідше ми вживаємо це слово для називання території, яка визначається якоюсь певною рисою, особливістю (*нафтовий район, район затоплення* та ін.). А от слово *регіон* ми повсякдень не вживаємо, а тому й значення його знаємо лише приблизно, а часом і дуже неточно. Адже читаємо або чуємо ми його не окремо, а в суцільному тексті, який можна зрозуміти і без знання точного значення цього слова. Слово р е г і о н і справді близьке не тільки за звучанням, але й за значенням до слова *район*, коли говорять про певну велику територію як єдине ціле з погляду економіки, географії тощо. Наприклад, *нафтовий регіон, регіон Арктики* (всі заполярні і приполярні водні простори з островами).

Буває й так, що ми користуємося обома словами однаково активно, але вважаємо при цьому, що вони настільки близькозначні, що аж тотожні. В мові дуже мало слів справді зовсім однакових за своїм значенням. Список їх надто коротенький: *гасло — лозунг; оплески — аплодисменти; кавалерія — кіннота; мовознавство — лінгвістика* та ще кілька.

Проте і між словами кожної наведеної пари є певні відмінності, які й відрізняють їх: одні з них вживаються частіше, інші рідше; одні вживаються в усіх випадках, інші — лише в певній мовній ситуації. Ми часом неправомірно розширюємо ряд цих слів. Так, наприклад, слова *професія, спеціальність, фах* дехто вважає однаковими за значенням, хоч це насправді не так: слово п р о ф е с і я значно ширше — воно позначає форму трудової діяльності, рід занять людини. Тому одна *професія* може конкретно проявлятися в різних *спеціальностях* людей: людина може бути лікарем за професією, а от спеціальність у неї — хірург. І стоматолог, і отоларинголог, і окуліст — це все с п е ц і а л ь н о с т і людей, професія яких — лікар. Ще кажуть, що спеціальність — це сума знань, навичок, яких людина набуває в результаті навчання або практики. Слово *фах* близьке до слова *спеціальність* і може замінювати його без додаткових уточнень.

Розглянемо ще одну пару слів — *річниця* і *ювілей*. На перший погляд вони різняться тим, що одно з них — наше, друге — запозичене з латинської мови (ювілей). А в усьому іншому вони начебто однакові. Начебто — але не однакові, бо р і ч н и ц я — це календарна дата, яка показує, що з часу певної події пройшов рік або черговий рік, а оскільки багато таких дат ще й відзначається, святкується певним чином, то річницею звуть також святкування цієї події, торжество на честь знаменної дати. Ю в і л е й — теж «річниця», але не будь-яка, а лише та, яка вираховується в крупних і круглих числах (20, 25, 50, 100).

Один з російських словникарів — Д. Ушаков — сказав, що для людини, яка добре знає мову, взагалі не існує двох однакових слів. Так, ми з вами скажемо, що *воля* і *свобода* — слова абсолютно однакові, а відомий учений-філолог Д. С. Лихачов пише: «Чим, наприклад, відрізняється *воля* від *свободи*? Тим, що *вільна воленька* — це *свобода*, поєднана з нічим не обмеженим простором».

Буває так, що слова різняться не предметним значенням, а нашим ставленням до них. Це так звані оцінні слова. *Поїздка* — нейтральне слово (будь-хто їде будь-куди з будь-якою метою), а от *вояж* — слово з виразним негативним забарвленням: це поїздка, до якої ми ставимося негативно («*вояж* одного англійського емісара в сусідню з нами країну»). Така ж різниця — оцінна — між словами *кумир* і *ідол* («Елвіс Преслі — ідол Америки»), *гості* і *візитери* («набридливі візитери»), *супутник* і *сателіт* («держави-*сателіти* рабськи тягнуться у хвості міжнародної політики імперіалістичних держав») та ін. Переважна більшість цих слів теж належить до пасивного запасу, але знати відтінок їх значення необхідно. Назвемо ще кілька таких пар, у яких перше слово має негативний оцінний відтінок значення, а друге — позитивний: *афера — справа; альянс — союз; шоу — вистава; хунта — спілка, група; рандеву — зустріч; апологет — захисник*.

Можна відмінності в значеннях слів зобразити так: давайте розмістимо на площині столу три слова: *пейзаж, портрет, натюрморт*. Ми просто розділимо площину столу на три частини і в кожній помістимо слово. А як розмістити на цій же площині слова *пам'ятник, монумент, меморіал*? Поряд? Одне над одним? Спробуйте одразу ж — без обдумування, консультацій з кимось і без словників — виявити різницю в їх

значеннях. Важко, правда? Ось тому й з'являються помилки, як тільки ці слова треба сказати або написати самому. Винні ми тут лише наполовину, бо слова й справді дуже близькі.

Найчастіше вживається слово п а м ' я т н и к — скульптурна чи архітектурна споруда — пам'ять про когось або про щось. Слово прозоре, його слов'янський корінь одразу ж розкриває нам зміст, чого не можна сказати про два інших, латинських з походження, слова. Отут уже доведеться заглядати у словник, з якого ми й довідаємося, що слово м о н у м е н т (лат. monumentum) утворено від слова manео — «нагадую». Як правило, це велика скульптурна споруда, присвячена певній людині чи події. Наприклад: «Радій, червоний Києве! Сьогодні у самому твоєму серці, в центрі міста стародавнього, постав у грандіознім *монументі* найбільший патріот своєї батьківщини — Тарас Шевченко» (П. Т и ч и н а). Слово м е м о р і а л утворене від латинського memoria — «пам'ять». Воно теж називає споруди, покликані увічнити пам'ять певної людини чи події, проте характер споруд досить своєрідний: це *меморіальна дошка* на будинку, де жила якась видатна особа або відбувалась знаменна подія, це *меморіальний комплекс*, до складу якого входить цілий ансамбль споруд і монументів, це *меморіальний музей*. Оскільки саме слово *меморіал* містить поняття про пам'ятник, не слід вживати цих двох слів поряд, бо одне з них повторює інше і є зайвим — не годиться казати *пам'ятний меморіал* чи *меморіал пам'яті*, досить одного слова *меморіал*.

А тепер спробуйте самі встановити різницю в значенні таких трьох слів: *вестибюль, фойє, хол*. Спочатку виберіть те слово, яке вам відомо найкраще, бо зустрічається найчастіше. Це ф о й є, правда? З якими словами воно найчастіше виступає в парі? Фойє театру, кінотеатру, концертного залу, клубу, тобто приміщення, де глядачі збираються перед початком або в антрактах (слово до нас прийшло з французької мови). Ну, а в е с т и б ю л ь? У школі перше велике приміщення, з якого розходяться в усі боки коридори і піднімаються сходи на другий поверх. Великий зал при вході в метро — теж *вестибюль*, а от у звичайних житлових будинках вестибюлі бувають не завжди. З походження слово латинське, і означало воно у ті давні часи портик при вході. Мабуть, найрідше у нас можна почути слово х о л, бо і в архітектурі нашій такі приміщення трапляються не часто. Це просторе приміщення, яке призначається для відпочинку і в якому ніхто не живе. Звичайно це перша кімната, в яку відчиняються вхідні двері (у нас переважно прихожа або коридор (сіни) — великі кімнати в такій ролі виступають рідко). Частіше слово можна почути, коли мова йде про санаторій чи готель, в якому звичайно є велике приміщення, де можна відпочити, почекати на когось. З цим словом треба бути обережним і вживати його доречно (коли невеличку прихожу або й звичайний коридор називають гордо *холом* — смішно). Тепер усіма словами можна спокійно користуватися.

А от до таких слів, як *конфітюр, джем, варення*, слід підходити з величезною обережністю, бо вони мають неоднакове значення у нас. У тих мовах, з яких вони походять, усі три слова позначають те саме — «варення», тільки к о н ф і т ю р — це варення по-французьки, а д ж е м — по-англійськи, а розійшлися вони у значенні вже при виробництві цих продуктів і продажу їх у нас.

Досі ми говорили про слова, які в чомусь не сходяться, в чомусь сперечаються між собою. Проте в нашій мові багато слів, які начебто об'єднуються, групуються по два-три і більше навколо своєрідного ядра. Так, слова *гарний, хороший, вродливий, гожий, красний, чудовий, прекрасний, чудесний, чарівний* групуються навколо слова *красивий*, увиразнюючи й доповнюючи його з різних боків.

Здавалося б, однаковісінько, чи сказати «вона *живе* в Києві на Хрещатику» чи «вона *проживає* в Києві на Хрещатику», а різниця є — різниця у місці вживання цих слів: у довідці напишуть п р о ж и в а є, а в звичайному листі — ж и в е, і оте *п р о ж и в а є* буде означати не просто «живе», а ще й «там прописана» (для довідки важливо, а для побутової розмови чи приватного листа або не має значення, або буде передаватися словами «одержала квартиру», «живе у матері» та ін.). Цікаво, що раніше слово *проживати* було в усній розмовній мові досить вживаним і означало «жити десь постійно або довгий час».

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талан до віршів
Не позичений, а власний.
(Л е с я У к р а ї н к а)

Розбійники тепер в палатах *проживають*, на шестернях їздять (С. В а с и л ь ч е н к о).

Сьогодні це слово вживається у діловому стилі: «Особи, які проживають на території Української РСР і не є громадянами СРСР, а перебувають у громадянстві або підданстві іноземних держав, не мають права брати участь у виборах і бути обраними до Верховної Ради Української РСР» («Положення про вибори до Верховної Ради УРСР»). В усіх інших стилях переважає дієслово *жити* (навіть там, де можливе також дієслово *проживати*): «Недоля *жив* недалеко за вокзалом у старенької вдови залізничника і її веселої дочки» (І в а н Л е); «Була собі в гаю хатка, а в тій хатці *жила* жінка з сином» (О. І в а н е н к о).

Різняться «поверхами» вживання слова *прибути — приїхати.* П р и б у в а ю т ь офіційні особи, п р и ї ж д ж а ю т ь усі інші, тому слово *прибути* вживається в офіційно-діловому стилі, а в усіх інших випадках воно недоречне (а ще ж є «нижчі поверхи»: *прийти, прилізти, припхатися, притягтися).* Ось як, наприклад, письменник Ю. Мушкетик користується одразу трьома різними «поверхами»: «Цей грішок — *перебільшити,* чи, як тепер кажуть, *згустити фарби,* а в селі по-старому — *прибрехнути* — водився за ним оддавна...»

Так само недоречне слово *вірно, вірний* на місці *правильно, правильний.* Слово в і р н и й однокореневе з такими словами, як *віра, вірити* і найповніше розкриває своє значення у словосполученнях *вірний друг, вірна любов, вірність присязі, служити вірою і правдою* та ін. Наприклад:

А ми, *побитії* журбою,
Тут вчитись будем за тобою,
Як треба рідний край любити
Та *вірно* як йому служити.
(П а н а с М и р н и й)

Вона, як *вірна тінь*, пішла за тим,
Хто був проводирем Італії нещасній.

(Леся Українка)

Слово *правильно* має значно ширше застосування, воно нейтральне і може вживатися в усіх стилях. Так, правильний — це «істинний», а також «справедливий»; а ще й «такий, який відповідає встановленим правилам, нормам; безпомилковий»; крім того, «такий, який задовольняє правила пропорції й симетрії; ритмічності».

Багатство словника людини визначається не стільки кількістю слів у ньому, скільки якістю їх: чим більше в ньому синонімів для передачі тонких відтінків одного значення, тим багатша мова, тим ширші її зображувальні можливості.

Людині, яка, скажімо, вважає, що між словами *поле* і *нива* немає різниці, нічого не скажуть слова Т. Г. Шевченка «кругом *поле*, як те море, широке синіє», «і *полем*, степом ідучи, свого ти сина закриваєш». Якщо при цьому читач уявить собі оброблені смужки *поля*, картина буде дуже далека від того, що бачив своїм внутрішнім зором поет. Поле тут — безлісна рівнина, неорана й несіяна. А поле, оброблене для посіву, зветься і *полем*, і *нивою* («і на своїм веселім *полі* удвох собі пшеницю жнуть», «орися ж ти, *ниво*...»).

Стирання граней між словами, зникнення відстаней між синонімами збіднює мову, особливо тоді, коли високе, урочисте, небуденне слово через надто часте його вживання втрачає свою барву, нейтралізується. І як наслідок — замість двох слів, відмінних своїм забарвленням, ми одержуємо два нейтральних, «ніяких» слова. Так сталося зі словом трудитися, яке означало «докладати значних зусиль для створення чогось» (недарма ж казали *трудитися, не покладаючи рук*, а ще: *натруджені руки, трудяща людина, трудова копійка*). Останнім часом, особливо в мові газет, це слово так часто вживається без достатніх на те підстав, що вже майже втратило свій ореол урочистості, небуденності, особливої пошанності. Замість *працює* пишуть «вона *трудиться* механізатором машинного доїння», «він *трудиться* шофером» і тоді, коли йдеться не про ставлення людини до роботи і не про якість роботи, а про фах людини. Так поступово слово встрачає свою особливу барву. Не слід забувати, що в давнину слово *труд* означало горе, муки, страждання, що в «Слові о полку Ігоревім» є слова «*трудных* повестей о полку Игореве», «черпаху ми синее вино с *трудом* (горем) смешано». Слово *труд* змінило своє значення, але не настільки, щоб стати абсолютним синонімом до слів *робота, праця*.

Уявімо собі, що вам треба розповісти про художника, картини якого вам дуже сподобалися. Які слова для цього вибрати? Ви пригадали два таких слова — *талановитий* і *обдарований*, проте вагаєтесь. Яке з них підійде — залежить від того, про що йде мова. Талановитим можна назвати художника, який відзначається видатними, непересічними здібностями. Обдарований — говорять про людину, наділену не одним, а кількома талантами (не лише художник, а й скульптор, гравер). Про таку людину можна, не побоявшись, сказати *великий художник*; *відомий художник* — якщо він популярний; *знаменитий художник* — дуже висока оцінка,

але, як правило, так говорять не про сучасника; *видатний художник* — якщо порівнюємо з іншими. Як бачимо, можна знайти серед наявних у мові таке слово, яке б найточніше відтворило потребу нашої думки — тільки його треба пошукати.

Отже, вміння вибрати з ряду близькозначних слів найточніше, найвідповідніше і змістом, і забарвленням — один з важливих проявів високої мовної культури. При цьому можна використати одне слово, відібране з наявного в мові ряду, а можна — цілий ряд, ще й розширений автором за допомогою створених ним або вміло використаних уже відомих слів, але належних до іншого синонімічного ряду: «І щоб повести справу не грубо, не прямолінійно, а з єзуїтськими тонкощами, кому ж її доручено? *Найближчому помічникові, зброєносцю, підспівувачеві, підтакувачеві* і *підскакувачеві!*» (П. Загребельний). Ще приклад — з вірша Андрія Малишка «Зоря»:

У час світань погожих — *світанкова*
І *вечорова* — вечором. В жнива —
Вона зоветься *зерниця, житянка,*
У темну ніч — *стожарниця* вона,
Над росами — то *росянка, ясиня,*
Провісниця, віщунка — у біді,
В людському коханні — *вірниця*...

Ці пісенні, поетичні назви зорі проходять перед нами, наче освітлюючи не лише різні години доби, а й різні періоди життя людини.

Враження від такого ряду односпрямованих слів залежить і від того, як цей ряд будується. Можна слова нагромаджувати начебто хаотично, без видимого порядку, як от у В. Коротича: «Непідготовлений споживач інформації гине під навалою *пліток, новин, чуток, припущень, напівправд* і *сенсацій*».

А можна синонімічний ряд розташувати за певною системою, скажімо, за наростанням або спадом ознаки, яка передається рядом слів:

Чого мені тяжко, чого мені нудно,
Чого серце *плаче, ридає, кричить,*
Мов дитя голодне?

(Т. Шевченко)

Тут кожне наступне слово сильніше за попереднє передає почуття туги.

Часом виникає потреба дати різко негативну оцінку комусь або чомусь, але зробити це не «в лоб», а обережно, натяком, описово. Ось як, наприклад, уникають лайливого слова *свиня*: «*не будь тим, що лізе на тин; не будь людиною, що догори щетиною; бережіть флору, не будьте фауною*». Такі описові, пом'якшені, «делікатні» назви найчастіше викликають у читача або слухача усмішку, бо насправді вони нічого не приховують, а, навпаки, підкреслюють, виділяють: «Десь під час шкільної перерви між двома колишніми однокашниками, а нині сформованими інтелігентами, *пробігла відома домашня тварина чорного кольору*» (О. Круковець). Щоб не сказати «двоє вчителів посварилися», навіть щоб не сказати «між двома вчителями пробігла чорна кішка», автор вишукує дуже м'які, але надто прозорі заміни, які лише увиразнюють неприваблиру картину.

Пом'якшені, «заокруглені», делікатні слова замість прямих, різких і відвертих, вжиті з метою «пожаліти» того, про кого йдеться, були і є випробуваним гумористичним прийомом не лише у нас. Ось жартівливе запрошення відвідати французьке місто Воклюз, яке при в'їзді в це місто вивісила автоінспекція: «Якщо ви будете їхати через наше місто зі швидкістю 60 км на годину, то матимете нагоду *ознайомитися з нашою новою тюрмою,* швидкість понад 80 км *приведе вас у нашу чудову лікарню;* якщо ж ви перевищите 100 км — вам *гарантується задоволення спочивати в мирі на нашому гостинному кладовищі*».

Так само — через описові звороти і переносні значення — пом'якшуються слова, що вважаються непристойними, а також слова, які могли б вразити людину, завдати їй болю.

Синонімічні ряди слів не залишаються незмінними: одні слова з ряду потроху виходять з ужитку, зберігаючись лише в словниках, з'являються нові слова і поповнюють старі синонімічні ряди. Ось як уявляє собі автор віддалене майбутнє, коли деякі слова разом з поняттями, які вони називали, не існуватимуть навіть в електронній пам'яті робота:

— Приведіть *заарештованого.*
— Кого? — перепитав агрегат, не рухаючись з місця.
— Приведіть *підсудного.*
— Кого? — перепитав агрегат.
— Приведіть *злочинця.*
— Кого? — перепитав агрегат.
— Приведіть *істоту, замкнену в підвалі.* Зрозуміло?
— Тепер зрозуміло,— відповів агрегат. (В. Шефнер)

У наш час на перше місце в мові як засобі спілкування виходить така її риса, як чистота. Вона передбачає відповідність між словом і предметом (називати предмет своєї думки треба точно і недвозначно), а також зрозумілість для тих, до кого ми звертаємося. Остільки слово часто не лише називає предмет, а й виражає наше ставлення до нього, то ці, закріплені вживанням, доважки значення треба також знати і враховувати їх, не забуваючи, що слова і об'єднують і роз'єднують людей.

СЛОВЕСНІ БУР'ЯНИ

Я не на те, слова, ховала вас
і напоїла кров'ю свого серця,
Щоб ви лилися, як отрута млява,
і посідали душі, мов іржа.

Леся Українка

Читаючи цю книжку, ви вже встигли переконатися в тому, що висока мовна культура потребує неабияких зусиль, наполегливої праці, постійних пошуків. А от говорити і писати погано набагато легше, ніж говорити і писати гарно: тут не треба докладати жодних зусиль, тут можна пливти за течією, опускаючись у своїй мові все нижче й нижче — від літературної мови до просторіччя, вульгаризмів, лайки. Так поступово мова людини дичавіє, заростає бур'янами.

Щоб ці бур'яни побачити, щоб їх зненавидіти, щоб з ними боротися, треба знати їх «породу й природу», «коріння й насіння». Тому ми витягнемо, виставимо на посміх людський оцю «отруту мляву», як назвала їх Леся Українка — зброєносець українського слова.

Отож про бур'яни.

Найбільше нарікань припадає на ті словесні бур'яни, які звуться штампами. Ш т а м п и — це колись живі і навіть влучні вислови, які з часом від багаторазового повторення — де треба й де не треба — перетворилися у такі собі «заготовки» на всі випадки життя, зміст яких стерся, зблід, вивітрився. Так, в одній статті читаємо: «Праця стала справою доблесті і честі. Радянський трудівник вважає своїм почесним обов'язком якнайкраще трудитись, високоякісно виконувати і перевиконувати свої завдання, домагатися найвищих наслідків». Це, як бачите, набір уже заштампованих зворотів, які автор готовими переніс з інших статей. Коли є штамп — немає конкретності, індивідуальності. Адже все, що є в штампах, нам давно відомо: якщо йдеться про *завдання,* то вони обов'язково *конкретні*; якщо *допомога,* то *повсякденна*; *підтримка — гаряча; успіхи — видатні; розмах — широкий...* «А що значить говорити готовою фразою? — писав свого часу М. І. Калінін.— Це значить, що ваша думка не працює, а працює лише язик. Готовою фразою ви враження на людей не справите. Не справите тому, що її й без вас знають. Ви боїтесь, що як по-своєму скажете, то буде не так красиво. Помиляєтесь. Вона (фраза) краще буде почута, її дохідливість більша...».

Звичайно штампи «творяться» таким чином: в нашому житті з'являється щось нове, що привертає загальну увагу, ціниться усіма; назва цього нового стає престижною, нею починають користуватися не лише в прямому, а й у переносному, образному значенні — і вона стає штампом. Ось приклад: космічні кораблі, їх старти стали новою сторінкою в історії науки і техніки, слово *старт*, поряд з іншими «космічними» словами, починає вживатися надто широко, часто недоречно, заштамповується. І зараз ми маємо, які завгодно старти: *стартують турніри, матчі, конкурси;* створюються *стартові площадки* для творчих сил, перспективних виробів, заявок... Слово перестає взагалі позначати щось конкретне.

Заштампувалася і частина прийменникових конструкцій, які з'явилися в діловій мові, а звідти перейшли в мову газет і в писемну, а часом і усну мову людей з недосить розвинутим мовним чуттям. Усі оці *в міру; в справі; у питанні; по лінії; внаслідок того, що; у зв'язку з тим, що* роблять мову громіздкою, незграбною. Часто повторюючись, вони глушать інтерес до теми розповіді.

Існує ще один різновид цього бур'яну — «паперові квіти красномовства», образні вислови, які через часте й недоречне вживання «вивітрились», втратили образність, «засохли». Ось приклад: «*Під животворними подихами квітучого буяння нашої прекрасної дійсності* розвіюються рештки *релігійного туману.* Люди, як сонце, зустрічають *нове, нездоланне, всеперемагаюче...* І наочно бачиш, що там, де *невпинно вдосконалюється техніка виробництва,* де працею, навчанням і розумним *культурним відпочинком* заповнюється все *життя трудівників*, там неможливо церковникам і сектантським проповідникам знаходити «рабів божих», там вони назавжди втрачають свій вплив». Ця — не дуже грамотна і дуж

поверхова писанина, укладена з безнадійно заштампованих фраз, нікого і ні в чому не переконує і нічого нового не дає. А в той же час, як казав академік В. В. Виноградов, два звичних слова здаються майже новими, якщо вони зближені вперше або в несподіваному оточенні,— тільки бери і пиши, правда?

Ще один різновид цього бур'яну — слова зайві, пусті. Будь-яке слово при частому і недоречному його повторенні поступово перетворюється на пустий звук: з нього начебто вивітрюється первісне предметне значення, а залишається лише зовнішня оболонка. Це найчастіше «дублери», які нічого нового не додають до слів, біля яких стоять: *офіційні документи* (адже документ — це і є офіційний папір), виконаємо *взяті зобов'язання* (невзятих зобов'язань не виконують) та ін. А ще є *підніматися вгору, спускатися вниз, швидко мчати, пролетіти мимо* (так наче ці дії можна виконати якимось іншим чином). Ця риса властива не лише українській мові. Ось думка відомого російського мовознавця В. Г. Костомарова: «У нас часто поздоровляють з *досягнутими* успіхами, виправляють *наявні* помилки, розглядають *одержані* пропозиції, оволодівають *справжньою* майстерністю, обговорюють результати *проведених* виборів, гаряче аплодують *запрошеним* гостям і т. ін.; хоча нікому і в голову не прийшло б поздоровляти з успіхами, яких не досягнуто, виправляти помилки, яких немає, розглядати неодержані пропозиції, оволодівати неспражньою майстерністю, обговорювати результати непроведених виборів чи аплодувати гостям, яких забули запросити».

Зайві слова з'являються у мові найчастіше тоді, коли те, про що ми говоримо, ще не до кінця нами осмислено, коли предмет розмови відомий нам мало або коли ми не маємо часу замислитися над тим, що ми говоримо або пишемо («Я вам пишу так бáгато тому,— пояснював колись Паскаль,— що в мене немає часу написати коротко». Ці слова любив повторювати К. Маркс).

Як відомо, шанувальники штампів і штампованих пишномовних прикрас стилю у себе дома розмовляють звичайною людською мовою. Важко уявити собі, за словами К. Чуковського, господиню, яка б сказала за обідом: «Я прискореними темпами забезпечила відновлення належного порядку на житловій площі, а також у призначеному для приготування їжі підсобному приміщенні загального користування. В наступний період часу мною було організовано відвідування торговельної точки з метою набуття необхідних продовольчих товарів». Так міг би говорити хіба що робот.

Проте одна риса канцелярського красномовства все ж проникає і в розмовну мову — це невиправдана, немотивована парадність, пишномовність у розмові про буденні, повсякденні речі. У мові таких людей усяку роботу (навіть прибирання будівельних майданчиків) *завершують,* а не *закінчують;* найменшу дрібницю *вручають,* подарунки (навіть найскромніші) лише *підносять;* такі люди звичайно не *йдуть,* а *прямують,* вони не *приїздять* — вони можуть лише *прибути* (навіть якщо йдеться не про службове відрядження) — і взагалі вони не *живуть,* а *проживають, мешкають.*

Не страшно, коли людина говорить трохи нерівно, повторюється, шукаючи точнішого слова, плутає синтаксичні конструкції — це хвороба зростання: людина стежить за своєю мовою, постійно намагаючись по-

ліпшити її; зрештою вона й справді з дня на день, з року в рік вдосконалює її.

Страшно, коли людина говорить (і пише) гладенько, але чужими словами; тут думка спить, тут буяють штампи — ці словесні бур'яни, які глушать у людини свіжу думку, творчу уяву, потребу живого порозуміння зі співрозмовником.

Словесні бур'яни виростають і на ниві професійних говірок. Майже кожна професія викликає до життя певну кількість специфічних слів і словосполучень. Вони утворюються на базі слів загальнонародної мови, вжитих у переносному значенні: *пожертвувати фігурою* (шахісти), *ліквідувати хвости* (студенти), *друге дихання* (спортсмени) та ін. Частина словосполучень цього типу потрапила в загальнонародну мову і вживається там поряд з іншими образними висловами: *грати першу скрипку; міряти на свій аршин; сім раз відмір, а раз відріж; зробити на свій копил* та ін. Проте вузькі, маловідомі професіоналізми (з морського, військового побуту, з мовної практики інших замкнених колективів) не слід виносити за межі їх постійного вживання, бо це справляє неприємне враження на оточуючих: вони можуть подумати, що перед ними людина примітивна, інтелектуально вбога або манірна.

Професіоналізми ще й тому небажані в загальнонародній розмовній мові, що вони часто бувають двозначними: те саме слово у загальнонародній мові має одне значення, а в професійній говірці інше. Зустрівшись у тексті, таке слово може викликати зовсім несподівані й небажані асоціації, як ось тут, наприклад: «Щовечора, закінчивши роботу, Рахманов подовгу просиджував над складними розрахунками. В пошуках народилося рішення змінити конструкцію черв'яка, зробити його диференційним. Тоді канали не випустять з машини неперероблену маси» (З г а з е т и). Для необізнаного читача *диференційний черв'як,* що впливає на *канали,*— те саме, що «олгой-хорхой» у письменника-фантаста І. Єфремова.

Є професіоналізми, які дають назви предметам, що ніяк не названі в загальнонародній мові,— не названі, бо не було потреби. Ось приклад, з якого ви все зрозумієте самі: «Архангельські помори-промисловики поняття «тюленення» ділять на частини по періодах: «щойно народжене маля» — *зеленець,* через тиждень воно вже — *більок,* ще через тиждень — *хохлуша,* після линьки — *сєрка*».

Навіть тоді, коли таке слово є необхідним (скажімо, у художньому творі про людей певної професії), його доводиться пояснювати у тексті в дужках або в порядковій примітці, що для художнього твору річ небажана і тому рідкісна. Ось один такий приклад: «Оті *ночі-максимум* (ночі з максимальним числом бойових вильотів)... Заболотного й досі часом подив бере, що він є, просто існує, і знову мчить ось тут степами, випадково вцілівши після всього, що було...» (О. Г о н ч а р). Оця чужорідність професіоналізмів, особливо відчутна в побутовій розмовній мові, робить їх випробуваним засобом гумору. Ось хоча б як у «Зенітці» Остапа Вишні: «Ми з кумом, як стій, з кислиці у *піке.* Кум таки *приземлився,* хоча *скапотував,* а я з *піке* у *штопор, із штопора не вийшов, протаранив* Лукерці спідницю й *урізався* у землю».

Професійний бур'ян помітний у мові, як високий будяк серед іншого зілля. Його легко розгледіти, нелегко вирвати, зате можна хоч встигнути

обминути у розмові. А от є такий дрібненький і в'їдливий бур'янець, з яким дуже важко боротися,— осот. Таким осотом у мові є жаргон.

Жаргоном звичайно звуть набір слів і словосполучень, яким користується порівняно невелика, досить замкнена група людей. З'являються такі слова з потреби розмовляти так, щоб сторонні тебе не розуміли (це злодійський жаргон, жаргон старців-лірників, жаргон жебраків-професіоналів та ін.). Окремі слова цих та інших жаргонів час від часу проникали в розмовну мову і жили тут певний час — поки жила мода на них.

М о д а — слово запозичене; в латинській мові воно означало «міра, спосіб, правило, припис». Мода — це панування в певний час і в певному середовищі тих або інших смаків. Виявляється, мода існує і в мові: модні слівця і вирази з'являються у мовленні певної частини людей, активно вживаються протягом деякого часу (*звичайно від одного до кількох років*), а потім зникають; їх замінюють інші модні слівця. Так, у 20—30-ті роки у розмовній мові і навіть подекуди у художній літературі перебувало досить багато так званих «блатних» слів, тобто слів переважно злодійського жаргону і жаргону безпритульників. Ці слова за своїм походженням були дуже строкаті: тут траплялися навіть звичайні «селянські», діалектні слова, тільки переосмислені до невпізнання. Так, наприклад, і досі дехто називає неприємні або нецікаві йому речі словом *мура́*, навіть не здогадуючись, що м у р а́ — це їжа найбідніших селян дореволюційної Росії — хліб, розім'ятий у квасі. Аж ніяк не нові й такі жаргонізми, як *кльóво, стúрити, блат* — вони є в словнику В. І. Даля, якому більше, ніж сто років.

Про змінність моди на слова можна судити з таких фактів: у сорокові роки модним було слово *вибух* — демографічний, інформаційний та ін. В шістдесяті роки модним було слово *орбіта*, в сімдесяті — *міні* (пилосос «Мини-вихрь»; мінітермоядерний вибух, міні-ЕОМ та ін.). Тепер у моді слово *унікальний*, яке вживається до всього підряд, далеко не єдиного в своєму роді; *буквально* (ось типовий приклад: «я буквально вмерла від страху») та ін.

Мода на слова, як ми бачили, змінюється; сучасний жаргон, яким користується дехто з молодих, містить зіпсовані й вульгаризовані англійські слова: туфлі — *шузи́, шузня́* (англ. shoes), етикетка — *лейба* (англ. label), гроші — ма́ни (англ. money) та ін. З жаргону музикантів (оркестрантів невисокого польоту) в молодіжний жаргон проникли слова *лабáти* (грати), *лáбух* (музикант), *рок-банда* (англ. rock-band) та ін.

У молодіжному жаргоні є й так звані «універсальні конструкції» — словосполучення, настільки заштамповані, що вони можуть бути застосовані у найрізноманітніших ситуаціях; забарвлення у них, як правило, зубоскальське, якщо можна так сказати; *без кайфу нема лайфу; фейсом об тейбл; верівел, дубовий тейбл* (перелицьовані з англійської); *бабки підбивати, фірма віників не в'яже, не треба ля-ля* — наші «рідні» або перекладені з російської мови.

Оскільки жаргонний словник загалом досить бідний, то такі універсальні словосполучення дають змогу, пускаючи в хід ще й максимум жестів, міміки, інтонації, якось висловити досить примітивну думку.

Про зло, якого завдає мові молодої людини жаргон, письменник Корній Чуковський (видатний знавець російської літературної мови і по-

борник її краси і чистоти) писав так: «Ще й тим був противний мені їхній жаргон, що він не припускає ніяких інтонацій, крім найелементарніших і найубогіших. Ті складні, багатоманітні модуляції голосу, які властиві мові справді культурних людей, у ній зовсім відсутні, і замінюються уривчастим гарканням». Ось приклад такої мови і таких інтонацій:

Так от, дзвоню я Вадику. Вадика ж ви знаєте, ну, той, що в нього *пахан* в «Океані» працює. Вадик мені: «Я адміністратора Будинку кіно *приручив. Натуральний обмін.* Палтус на Бергмана. *Супер*закритий перегляд. *Балд!* Ну, ми, звичайно, *з понтом підрулюємо,* на виході *голодні* за квитки *руки в'яжуть.* Ну, а ми *при всіх ділах.* Входимо, в залі сама *джинсова публіка. Понт?* Сіли. Коли вже перед самим початком прибігає наш викладач з театрального. Заслужений. *Весь із себе діловий і в милі.* Туди-сюди, туди-сюди... Стільчика шукає. А ми йому: «Ви приставний попросіть. Може, професору дадуть». *Понт?* Ха-ха!

— То як же фільм?

— *Та ти шо, при всіх ділах.* Машина — *во!* Літак — *супер!* Любов — на весь екран. *Балд!»* (В. Тарнавський).

Зверніть увагу: усі емоції цього неандертальця виражаються двома словами — *понт* і *балд.* Трохи складніша ситуація в його лексиконі вже не знаходить відповідників, тому двічі повторюється оте невизначене *при всіх ділах,* яке може означати все і нічого.

Проте жаргоном користуються не лише вже сформовані люди такого типу, а й звичайні, але ще незрілі, зелені підлітки, яких приваблює в ньому екзотика, незвичайність, така собі іронічна зверхність. Такий підліток нічого не сприймає серйозно, він любить з усього посміятися, просто позубоскалити. Цікаво, що б він сказав, почувши отакі слова: «Звичка знаходити в усьому тільки смішну сторону — це найточніша ознака мілкої душі, бо смішне лежить завжди на поверхні». А сказано це було давним-давно, ще Арістотелем.

Такий молодик (а його обов'язково звуть якимось дитячим іменем — Вовиком, Бубою) вважає, що він «супермодерн», користуючись його ж мовою, а насправді він прямий нащадок наших давніх-давніх знайомих — пана возного Тетерваковського і пана писаря Прокопа Ригоровича Пістряка (героїв «Наталки Полтавки» і «Конотопської відьми»). Не вірите? Цей молодик — якби він взагалі книжки читав — теж би не повірив, і обурився, і висміяв би мене (адже в нього і джинси, і маг, і диски...). А давайте порівняємо. Прокіп Ригорович говорив: «Тресугубо-окаянно-анахтемська кабака водворилася в досель непорочнім носі моїм» (про це звичайний конотопський гречкосій сказав би: «Я понюхав тертого тютюну»). А навіщо Ригоровичу оця несусвітня мішанина справжньої і вигаданої старослов'янщини? А щоб відрізнятися від гречкосіїв. Коли наш Вовик каже на випрошені в батька або матері гроші — *бабки, башлі, імперіали* або *долари,*— ви думаєте, він знає хоча б значення вжитих ним слів? Він не знає цього і не хоче знати, для нього найважливіше не бути звичайним (в його уявленні — «сірим»), тобто не розмовляти так, як розмовляють звичайні люди. Цей потяг до всього незвичного, небуденного — до таємниці — сам по собі може бути навіть дуже хорошим, але шляхи до чогось хвилюючого, захоплюючого зовсім не там пролягають: ці шляхи — спорт (бокс, самбо, хокей...), де ти сильніший за інших, туризм (гори, ріки, печери...), де ти витриваліший за інших,

краєзнавство (походи, пошуки, знахідки...), де ти — майже Шерлок Холмс, тільки сучасний... Та дехто шукає куди легших шляхів! Адже значно легше «здаватися кимось», ніж «бути кимось»: здалеку видно, а зусиль майже ніяких. От і вбираються у чуже, насамперед мовне, пір'я. Такому молодикові байдуже, що в його лексиконі зустрічаються слова злодійського жаргону (звідси ж походить і манера замінювати імена прізвиськами), слова з незнаних йому професійних середовищ (*майна, віра, полундра*), *напівзнайомі, а то й зовсім незнайомі іншомовні слова, підхоплені* з зарубіжних кінофільмів, платівок і магнітофонних стрічок, і всілякий інший словесний мотлох,— аби не так, як усі. Чим не Прокіп Ригорович? Та людину з нього ще, сподіваємося, зроблять — час, оточення, робота, хороші люди та й він сам. Недаремно ж Корній Чуковський казав, що наші підлітки набагато кращі, розумніші й сердечніші, ніж їхня мова, яка принижує, компрометує їх.

Модні слова, як і *модний одяг*, часто не поліпшують, не прикрашають людину, а осмішують, спотворюють її. Людина з добрим смаком не копіює сліпо і беззастережно інших, а, користуючись бездоганними зразками, створює свій власний стиль і в мові, і в одязі, і в поведінці. Така людина самобутня і неповторна.

Якщо жаргон ми назвали осотом, то вульгарні, лайливі, зниженопросторічні слова можна прирівняти до пирію, бур'яну в'їдливого, витривалого, з яким боротися доводиться роками.

Спочатку подивимося на «сіяча» цього бур'яну. Це найчастіше людина з непробивною життєрадісністю, яка виявляється і в поведінці, і в мові, а найбільше в оцінках: свого приятеля така людина, весело поплескуючи по плечу, називатиме *чудак, чудила, дурень, піжон, діяч, шизик, паразит* (проте в розмові зі сторонньою людиною такий «веселун» буде далеко обережніший у виборі слова).

«А так — здалеку — він непоганий хлопець! — скажете ви,— веселий, життєрадісний!..» Так, саме *веселий, життєрадісний молодий* егоїст. Такий не прийде вибачатися вранці, як смертельно хворий Чехов, який вибачався за те, що кашляв усю ніч і не давав сусідові спати.

У чому ще виявляє себе ця порода бур'яну? Ну, скоріше всього, мабуть, у лайках. А де коріння цих лайок і прокльонів? Вони сьогоднішні чи давні? Подивимось. «— Он глянь, *суко*, на тин! Це твій кінь звалив. Заплати три карбованці та оддай нашого кабана, тоді візьмеш свого коня,— кричала баба Кайдашиха.— Як то? За свого *невірного гнилого кабана* та ви взяли нашого коня! — репетувала Мотря, піднявши лице вгору.— *То ваш кінь гнилий та червивий*, а не наш кабан,— кричала Мелашка з-за бабиного плеча» (І. Нечуй-Левицький).

Які ж вони давні, виявляється, ці лайки і прокльони, в яких темних душах народжувалися... А ось ще одна колекція — і причини її появи: «— *А коб тебе дідько взяв, коб ти світа-сонця не виділа...*» Так сварили і на дитину, і на товар, і на підсвинка. І певне ж не хотіли, аби корову забрала сатана. Тим більше — доньку. Така вже традиція у селянина. Він щодня лається на скотину: — «*А щоб ти здохла*». А хіба він бажає справді того? Він може спересердя й не таке сказонути. На рідну дитину, на рідну кровинку: — *А щоб ти ще в колисці вдавилася. — А щоб ти*

у світ-галасвіт пішла та й не вернулася. ...То не батьки сварили дитину, то горе велике сварило» (В. Б о л ь ш а к).

Горе, хвороби, злидні, несправедливість огрубляли і висушували людські душі. А що, крім розпущеності, цинічної вседозволеності і п'яного чаду, примушує сьогодні лаятись гидкими, справді останніми словами? А дехто так звикає до цих лайок, що слова, від яких, здається, і стіни червоніють, повторює механічно, як автомат, уже без ніяких емоцій, а просто за звичкою. Важко повірити, що людина, в мові якої кожне третє слово — лайка, може когось поважати, когось любити, когось жаліти... Здається, що й душа такої людини брудна, як її слова, що там немає жодного чистого куточка.

Супроводять такі слова ще й грубі, вульгарні інтонації: складається враження, що людина не розмовляє, а вигукує, наступаючи, провокує на конфлікт. Такі люди звичайно на питання відповідають питанням, тон у них агресивний, лексика переважно лайлива. Від них тільки й почуєш: «А тобі що?!», «А ти чого?», «Ще й воно лізе...», «Ще мені один...», «Ще чого!», «Тю!».

І все ж може знайтися хтось, хто про таку людину скаже: «Ну, п'є. Ну, лається. Зате в нього золоте серце, і він — справжній друг». Так може сказати лише хтось аж надто поблажливий і невимогливий до себе й до інших.

Справжня повага, щира приязнь, турбота про друга не можуть виявлятися у словах брудних і грубих: для друга завжди повинні знайтися слова прості, але чисті й щирі, часом суворі, але завжди такі, що не принизять людської гідності, не забруднять близької людини нехай і жартівливою, але гидкою лайкою, образливим панібратським звертанням, зневажливим тоном.

Ось і перейшли ми поле, поросле бур'янами. Та що це? Огріх? Гола земля, на якій де-не-де пробивається бліда травинка... Це мова тих, хто взагалі ще не навчився розмовляти, хоч уже і в школу пішов:

— А він йому як вріже, ха-ха-ха, а той — бух, а він знову — хрясь! А тоді наші, це...— хлопчик почав робити шалені кругові рухи руками, підскакувати і відчайдушно пихкати,— ну, тоді ці вже зовсім, ха-ха-ха, уявляєш?...

Він подивився на свого товариша, людину років восьми. Той схвально хмикнув. Видно було, що розповідь приятеля його повністю задовольняла. А я, чесно кажучи, виявилась менш сприйнятливою (А. М а л и ш е в а).

У цього «оповідача» не те що бур'янів, а взагалі ніяких слів немає, одні тільки *бух* і *хрясь*. Йому ще вчитися та вчитися!

Ми починали цей розділ словами Лесі Українки. Давайте ж закінчимо його такими словами-побажаннями:

Промінням ясним, хвилями буйними,
Прудкими іскрами, летючими зірками,
Палкими блискавицями, мечами
Хотіла б я вас виховать, слова!

(Леся Українка)

КЛЮЧІ, ЩО ВІДЧИНЯЮТЬ ДВЕРІ І СЕРЦЯ

Слухай, дивись, учись.
Будь сьогоденним!

М. Рильський

Багато років тому відомий англійський філософ Джон Локк (1632—1704), говорячи про почуття міри, «золотої середини», прищеплене з дитинства, твердив, що у погано вихованої людини сміливість набирає форм грубості, вченість обертається дріб'язковим педантством, простота — неотесаністю, добродушність — улесливістю.

Вихованість і справді відчиняє двері й серця, вона допомагає людині на кожному кроці її життя: десь допоможе не бути аж надто балакучим, а десь — не мовчати весь вечір у товаристві, підкаже, як не бути нудотно-лагідним або черство-сухим у спілкуванні з близькими людьми, навчить не турбувати інших через дрібниці, а ще — не скупитися на подяку чи похвалу.

Погано вихований молодик вважає, наприклад, що людина, яка його обслуговує, перебуває в залежному становищі, а тому з нею можна не рахуватися: не привітатися, звернутися — без жодних на те підстав — на ти, а іноді й наговорити грубощів.

Добре вихована людина буде поводити себе так, наче це вона залежить від того, хто її обслуговує, бо насправді так воно і є. Приймаючи чиїсь послуги, чиєсь піклування про себе, вихована людина платить ввічливістю і люб'язністю, а в разі потреби — й піклуванням про цю людину, виявляючи так свою повагу до неї (зупиніться, пригадайте: чи завжди ви такі, коли йдеться про найближчу і найдорожчу людину — про матір?).

Кажуть, що добре вихованого людину можна впізнати по тому, як вона слухає. Вміння вислухати співрозмовника, не перебиваючи його, вислухати до кінця, навіть якщо ви не згодні з ним,— це одна з головних ознак тактовної людини. До речі, слово *такт* походить з латинської мови, в якій воно мало два значення: «дотик» і «почуття». Тактовність починається з уміння поводитися з кожною людиною, залежно від її душевного стану; вміння вчасно ввійти чи вийти з кімнати, мовчати, коли розмова була б зайвою і нав'язливою; вміння відчути людину, начебто доторкнувшись до неї душею. А все це разом — вміння вислухати людину.

Ви, мабуть, помічали, що, дослухавши свого співрозмовника до кінця, ви добре його зрозуміли, а значить — у вас відпала значна частина запитань і сумнівів, суперечка, що начебто назрівала, не розпочавшись, згасла.

Скільки ж часу, зусиль, нервів заощаджує звичайне вміння уважно і ввічливо, не перебиваючи, вислухати когось!

Багато непорозумінь виникає через мовну недбалість: ми часто ображаємо один одного, зовсім не бажаючи цього, через невміння чітко, недвозначно висловити свою думку. Адже від того, наскільки точно ми втілюємо в слова, формуємо свою думку, наскільки вільно володіємо мовою, залежить і те, як нас розуміють інші.

Тактовна людина, починаючи розмову, завжди спробує з'ясувати, чи зацікавить співрозмовника те, що ми збираємося йому розповісти, чи не буде йому нудно (а може, прикро?), чи має він час нас вислухати, чи не вразимо ми його своєю розповіддю...

«Слово ввібрало в себе найтонші порухи наших почуттів,— писав В. О. Сухомлинський,— у ньому закарбувалася душа, звичаї, традиції, радості й болі народу — всі його духовні цінності, створені століттями».

Як же ми користуємося цим багатством, якими барвами розцвічуємо свою мову?

Є молоді люди, які привласнили собі манеру розмовляти таким собі життєрадісно-наступально-безцеремонним тоном, і перша ознака його — панібратське *ти* у звертанні до малознайомих або й зовсім незнайомих людей. Ми вже про них говорили: такий молодик здатний образити вульгарним словом, грубим тоном навіть найближчу людину, та ще й дивуватися при цьому: за що, мовляв, ображатися? «Я ж з тобою, як з другом говорив, по-простому, а ти тут дипломатію розводиш, китайські церемонії!»

Найкращий з усіх — доброзичливий і приязний тон; він завжди допомагає прокладати містки від людини до людини.

Не менше значення, ніж правильно обраний тон розмови, має й уміння володіти своїм голосом.

І першими над цим повинні були б замислитись дівчата, хоч і хлопцям добре поставлений голос і вміння ним володіти теж допомагає в багатьох життєвих ситуаціях.

У кожного народу є свій ідеал людської краси. Є він і в нас. Чи це лише риси обличчя, фігура, одяг?

Давайте подивимося. Ось Маруся у Квітки-Основ'яненка — знайома нам постать: «Коли було заговорить, то усе так звичайно [як звичай велить], розумно, так наче сопілочка заграє стиха, що тільки б її й слухав...» А ось Горпина у Марка Вовчка: «Білолиця, гарна й весела, а прудка, як зайчик; і в хаті, й надворі в'ється, порядкує, господарює, і співає, і сміється, аж геть чутно її голосок дзвенячий».

Як бачимо, той ідеал, що складався віками, оспівувався в піснях і переходив од роду до роду, містив у собі — як органічну рису — гармонійну мову, в якій поєднуються і мелодійний голос, і веселий або ніжно-журливий тон, і співучість української вимови, і задушевний, щирий, приязний зміст. Віковий досвід народу нашого говорить нам, що немає краси людини без краси її мови, не може бути гарною людина, у якої голос грубий, різкий,

крикливий, інтонації агресивні, наступально-зачіпливі, а часом проскакують і вульгарні, лайливі слова.

Ви скажете, що голос — це дарунок природи. Безперечно. Ми не можемо до невпізнання змінити свій голос, його тембр, звучання, але багато що тут залежить і від нас самих. Коли ми настроїмося на доброзичливість і приязнь, у нас одразу ж м'якшає вираз обличчя, з'являється усмішка, змінюється барва голосу, увесь лад, характер нашого мовлення. Усе це разом і створює певне враження про нас у інших людей.

Коли б кожного з нас запитати: «А як ти говориш? Який у тебе голос?», то навряд чи всі ми могли б так одразу відповісти. Тому спочатку треба, мабуть, просто себе почути — прислухатися до звучання власного голосу, до тембру і темпу мовлення.

На жаль, серед тисяч найрізноманітніших зауважень (від «не плямкай», «не горбся», «повертайся вчасно») наші «об'єкти виховання» дуже рідко чують «говори тихіше» (або, навпаки, «говори голосніше»), «не стріляй словами» (або, навпаки, «не розтягуй слів»), «не смійся так голосно, це привертає до тебе загальну увагу», «не вигукуй без потреби, це втомлює і набридає», «не ковтай закінчень слів...».

Досвід багатьох поколінь вчить, що окрасою юності є не лише принадність і свіжість обличчя, а й його вираз, а ще — чистота голосу, пом'якшеного й відшліфованого навичками повсякденного літературного мовлення, вмінням володіти ним, інтонувати, добувати з нього те найкраще, що заклала в нього матінка-природа.

Значну роль у спілкуванні відіграють жести. Ви тільки-но подивіться: *так* і *ні* ми можемо сказати словом, а можемо — головою, *там* або *туди* — вказівним (спеціальним!) пальцем; промовляючи вітання, ми кланяємося або просто вітаємося, злегка вклоняючись; дивуючись, ми хитаємо головою, здвигаємо плечима, розводимо руками; сердячись, супимо брови, затискаємо губи, погрожуємо пальцем; гніваючись, стукаємо кулаком об стіл, тупаємо ногою, хапаємося за голову; радіючи, прикладаємо руку до серця, розкриваємо обійми, притискуємо когось до серця... Але всі ці жести супроводжують слова, відповідно забарвлюючи їх.

Проте не завжди ми довіряємо слову: часом ми боїмося, що воно надто бліде й невиразне, що воно не в змозі передати усіх наших почуттів. Тоді ми хапаємо співрозмовника за рукав — щоб привернути його увагу до історії, яку розповідаємо; відриваємо або відкручуємо гудзики, підкріплюючи цим довірливість і щирість нашої розповіді; молотимо руками повітря у пошуках потрібного слова, а дійшовши у розмові до кульмінації та розв'язки, ми з розмаху ляскаємо співрозмовника по плечу або штовхаємо в груди...

Знайома вам щойно намальована картина? Чи так уже складно й важко всі оці емоції «перекласти» з мови жестів на мову слів? Зовсім не важко, особливо якщо запас слів достатній. Проте часто погляди розходяться: одні — за повний «переклад», інші — за частковий, а є й такі, що взагалі проти «перекладу» (мовляв, і так порозуміємось).

Якщо жести стримані, а водночас виразні й красиві — вони допомагають краще донести думку до слухача. Але ми маємо на увазі не такі жести: значно краще, скажімо, словами попросити дозволу пройти, ніж мовчки переставляти людей з місця на місце, наче шахові фігури. Значно ввічливіше відповісти на запитання (про вулицю, будинок) словами, ніж показувати пальцем чи розмахувати руками. Отож, давайте будемо супроводжувати слова жестами, а не заміняти недоладними, перебільшеними жестами хороші слова нашої рідної мови.

Дехто вміє розповідати, а водночас і «зображувати розповідь у живих картинах»: на обличчі проходять, змінюючись, вирази захоплення, здивування, розчарування; оповідач жахається, сплескує руками, вихиляється на всі боки, голосно регоче... Це втомлює слухача, смішить оточуючих і не прикрашає самого оповідача. Бажання привернути до себе увагу надто голосною розмовою, перебільшено жвавою жестикуляцією, «театральним», робленим сміхом «для глядача» свідчить про низьку культуру, про незнання елементарних правил поведінки в громадських місцях. Особливо неприємно вражає така поведінка в трамваях, тролейбусах, метро, на концерті, в музеї — скрізь, де саморобний «спектакль» заважає людям, мимоволі примушуючи їх прислухатися.

Тепер про місце розмови і тривалість її. Добре вихована людина не розпочне тривалої розмови на людній вулиці (це заважає іншим і затримує співрозмовника), у коридорі (ви вже одяглися, попрощалися — і раптом пригадали щось — надзвичайно! — важливе...), по телефону (особливо якщо телефон загального користування або службовий) — і загалом кожного разу, коли можна обійтися кількома словами. «Коротше!...» — хто з нас не чув цього слова чи не говорив його сам? Це легко сказати, а от здійснити... Здійснити, виявляється, значно важче, бо нам часом не вистачає суворої дисципліни думки і слова, щоб стискувати монологи до розміру реплік, а репліки до розміру *так* або *ні*. Не навчившись чітко мислити, впорядковувати думку, спонукати її до пошуків найточнішого слова, ми не зможемо переконливо говорити навіть у найбуденнішій ситуації, а не те що з високої трибуни перед великою аудиторією.

Отже, стриманий, точний і доречний жест, в міру пожвавлене обличчя, доброзичливий і приязний погляд, точно розставлені, ненав'язливі наголоси, вдало знайдені інтонації... Все це повинно лише супроводжувати наше мовлення. Найважливішим було, є й назавжди залишиться слово, бо тільки воно здатне відчиняти двері і серця.

Правильна, об'єктивна думка про людину складається не одразу; насамперед ми оцінюємо вчинки людини, а вже потім слова — адже людина перевіряється ділом. А проте саме в слові остаточно виявляється характер *людини*, її ставлення до оточення, вихованість, людяність, чуйність, такт, простота, скромність.

Ви зробили комусь послугу — вам дякують. А як саме дякують? Можна це зробити першим-ліпшим словом, яке нахопилося, а можна подякувати словом продуманим, спеціально дібраним, точно «підігнаним» до ситуації. В одному разі — за дрібну послугу — це просто напівавтоматичне *дякую, спасибі*. Коли ж зроблено щось значне,— «прийміть мою найщирішу вдячність», «дозвольте висловити вам подяку», «дуже вдячний за вашу турботу», «це дуже люб'язно з вашого боку — не знаю, як вам дякувати», «як же мені віддячити вам за вашу допомогу?» та ін. Враховується тут і значність послуги, і вік людини, і характер стосунків, і середовище; іншими словами — для вибору форми подяки потрібні уважність, тактовність і знання форм ввічливості.

Не менш потрібне тут і знання граматичних норм: треба, наприклад, знати, що *дякують* звичайно к о м у, а не к о г о, що *дякуючи* і *завдяки* вживаються лише тоді, коли справді мова йде про почуття вдячності (не можна, наприклад, говорити *завдяки хворобі)*.

А коли нам доводиться відповідати на подяку, то чи й тут існує вибір? Так. Якщо ваша послуга була дрібною, незначною, то краще сказати скромно «немає за що», можна сказати «про́шу» — це звучить стриманіше, скромніше, ніж «будь ласка». Зверніть увагу: наголос розрізняє два слова: *про́шу* — «будь ласка» і *прошу́* — «звертаюся з проханням, клопочу». У мові поезії ця відмінність у наголошенні (і значенні) особливо виразна:

А вона уклонялася людям:
— Просили батько та мати,—
І посміхалася щиро:
— *Прошу́* на весілля до мене.

(А. М а л и ш к о)

Про́шу вас, гості, сідати.
Про́шу до столу, гості,
Мої найдорожчі, прості!

(О. Ю щ е н к о)

Існує в мові також цілий ряд ввічливих форм відмови («ні, дякую», «дякую, не треба», «на жаль, ні»); серед них одним з найчастіше вживаних є словосполучення зі словом *шко́да* («мені дуже *шко́да*, але...», «*шкоду́ю*, що не зміг...»). І тут зверніть увагу на наголос, бо в українській мові, крім слова *шко́да*, ще є *шкода́*, яке означає «даремно»:

Шкода́ з тобою розмовляти,
Даремно час теряти,—
Ти Жук, а я — Бджола,
Прощай! — і загула.

(Л. Г л і б о в)

Загальна і мовна культура людини виявляється також у її вмінні вибрати доречну форму привітання і прощання. Вибір залежить від того,

в якому оточенні перебуває людина, від віку співрозмовника чи співрозмовників, від характеру стосунків між людьми, що вітаються чи прощаються, від того, де й коли це відбувається, тощо.

Формул привітання у нас порівняно небагато *(Доброго ранку! Добрий день! Добрий вечір! Здрастуйте!)*. Формул прощання є трохи більше *(До побачення! Бувайте здорові! На все добре! На добраніч! До завтра! До скорої зустрічі!* та ін.). Хоч вибір і тут невеликий, проте завжди можна знайти найкращий з можливих у конкретній ситуації вираз, щоб висловити пошану до людини, з якою прощаємося.

Існує ще й таке правило: вітаючись і прощаючись з людьми, старшими за віком, малознайомими або незнайомими, радять уникати скорочених, усічених форм вітань і прощань. Так, часом у відповідь на «Добрий день» кажуть одне слово — «Добрий!», та ще й з такою інтонацією, наче відповідають: «Ну, добрий, а тобі що до цього?!»

Ось що писав видатний педагог В. О. Сухомлинський: «Слово *здрастуйте* має чудодійну властивість — воно пробуджує почуття взаємного довір'я, зближує людей, відкриває їх душі. *Бути здоровим* — це не просто жити, бачити світ навколо себе й ставитись до нього певним чином... *Бути здоровим* — відчувати радості життя, найважливішою з них є спілкування з людиною».

Відчувати радості життя, ділитися радощами з іншими... Один із виявів цього — привітання зі святами, з радісними подіями. Ви вже, мабуть, мали нагоду переконатися, як важко буває знайти тут відповідне до ситуації слово.

Вітаючи когось зі святом і висловлюючи усілякі побажання, дуже легко, як кажуть, «передати куті меду» — вибрати щось «надто...» Легше вибрати форму привітання і побажання, коли це лист, листівка, телеграма; важче в усній формі — тут можна збитися на недоречний пафос, тому, кажуть, невеличка доза гумору ніколи не завадить. Ось як, наприклад, поздоровив 90-річну письменницю Маріетту Шагінян значно молодший за неї Сергій Михалков. Закінчуючи промову, поет сказав: «Бажаю собі дожити до Вашого століття!»

Нескромність, яка часом виходить на перший план у нашій з вами мові, не завжди є виявом саме цієї риси характеру: часто це наслідок невміння дібрати потрібне слово. В однаковій ситуації один просто скаже «Я *відвідав* брата» або «Я *побував* у брата», інший пишномовно «Я *завітав* до друзів»; один скаже «Я *закінчив* уже цю роботу», інший декламуватиме «Я *завершив* справу», бо так прочитав у газеті. Пишномовності, невиправданої піднесеності й урочистості слід уникати, бо це відштовхне від вас людей: адже не кожен стане доскіпуватися, чому це ви так сказали, а просто зарахує вас до людей нескромних і самозакоханих.

Наша культура, наша ввічливість, ставлення до безпосереднього співрозмовника та до інших учасників чи свідків розмови особливо наочно виявляється в тому, як ми їх називаємо. Якщо звертаючись до знайомої людини, ви називаєте її на ім'я чи на ім'я та по батькові, це прозвучить значно ввічливіше і м'якше, ніж звертання з допомогою одного займенника *ти* чи *Ви*. Порівняйте: «Ви, Маріє Степанівно, знову запізнилися на чергування» і «Ви знову запізнилися на чергування». Можна, а часом і треба, зробити людині зауваження, але чи є потреба при цьому її ще й ображати грубістю тону, невічливістю форми звертання?

Часто розмова двох відбувається у присутності третього. Про цю людину не радять, згадуючи її або посилаючись на неї, говорити *«він казав»*, *«вона чула»*. Говорячи про цю — третю — людину, її обов'язково треба певним чином назвати. Це може бути прізвище, ім'я, ім'я та по батькові, посада, звання та ін.; про зовсім незнайому вам людину можна сказати *мій (або наш) співрозмовник*. Сказати в цій ситуації *він, вона* — це те саме, що показати на людину пальцем.

Як відомо, займенник *ви* вживається у нашій мові при звертанні до кількох осіб (це його пряме значення) і для словесного вираження пошани при звертанні до одного співрозмовника (це так звана пошанна множина). При користуванні пошанною множиною часом виникають сумніви: як сказати — «Ви принесли»» чи «Ви принесла»? Адже тут фактично дію виконує якась одна особа, хоч і звертаються до неї начебто у множині. Коли хтось говорить «Ви принесла», то говорить неправильно. Звичайно присудок узгоджується з підметом у числі, тому й повинен стояти тут у множині: правильно буде «Вчора *Ви обіцяли* принести мені книжку», *«Ви не залишили* своєї адреси» та ін. Ось приклад:

Мамо, я хочу поговорити з вами
У вашім житті і у вашій смерті,
Як *ви* колись *перейшли* полями,
Нас беручи на долонечки вперті.

(А. Малишко)

Якщо присудок виражений не дієсловом, а прикметником, то, залежно від обставин, за яких відбувається розмова, він може стояти як у множині, так і в однині. Отже, може бути і Ви *щасливий* і *Ви щасливі*. Проте висловлення буде більш стриманим і ввічливим, якщо присудок стоятиме у множині (*«Ви вільні* на сьогодні»).

Пошанна множина в українській мові виражається тільки другою особою; якщо в третій особі однини замість *він, вона* кажуть *вони,* то це ознака трохи застарілої норми.

Є ще одна, здавалося б, дрібниця, яка стосується імен і прізвищ. В якому порядку їх розміщувати, щоб не образити людину, щоб висловити пошану до неї?

Якщо у виступі на зборах чи в статті до газети, а також у листах, у звичайній розмові вам треба назвати імена та прізвища одного чи кількох товаришів, пам'ятайте про те, що на першому місці завжди ставиться ім'я або ім'я та по батькові, а вже за ними — прізвище: «Грошовими преміями та цінними подарунками відзначено сумлінну працю таких товаришів, як *Валентин Петрович Рябчук, Ганна Федорівна Семенець...*». Ім'я та по батькові ставиться після прізвища лише в ділових паперах — в анкетах, автобіографіях, довідках, списках та ін.

Проте найбільше сумнівів, запитань і незадоволення викликають форми звертання до незнайомих людей.

Давайте пригадаємо правила звертання до людей знайомих. В українській мові звертання може виражатися як називним відмінком («Добрий вечір, *Микола Олександрович*!», так і кличною формою («Здрастуйте, *Ольго Пилипівно*!»). Називний відмінок переважає в науковому та офіційно-діловому стилях (звертання в них зустрічається, як правило, досить рідко).

У повсякденному мовленні ми найчастіше вживаємо кличний відмінок. При цьому слід мати на увазі, що, коли звертання складається з імені та по батькові, обидва слова повинні мати однакову форму — або кличний, або називний відмінок.

Відступ від норми (ім'я — у називному відмінку, а по батькові — у кличному) знайшов своє відображення й у мові художньої літератури: «— Доброго здоров'ячка, *Аркадій Валеріановичу*,— низько вклоняється Майборода, і поверх його зігнутої спини ворушиться хмиз» (М. Стельмах). Ота неузгодженість — як доважок до низького поклону персонажа.

Загальновідомо, що найпоширенішою і найавторитетнішою формою звертання до незнайомої людини в нашій країні є слово *товариш*. Часто вживається у різних ситуаціях мовлення і таке всіма шановане слово, як *громадянин*.

Проте слід одразу ж сказати, що вибір форми звертання до незнайомої людини залежить від значної кількості причин: і від конкретної ситуації, в якій незнайомі люди спілкуються, від їх віку та виховання, від того, які навички були прищеплені цим людям з дитинства, які в кожного з них звички і смаки.

У людини з високою мовною культурою завжди знайдеться, з чого вибрати ввічливу форму звертання у тих життєвих ситуаціях, в яких люди з низькою мовною культурою задовольняються словами типу *дєвушка!, ей!, бабуля!* та ін.

У мові є їх достатня кількість — цих непрямих звертань-прохань: *Вибачте, будь ласка. Чи не можете мені...; Даруйте, можна Вас на хвилинку?; Пробачте за турботу, скажіть, будь ласка...; Дозвольте Вас затримати на момент* та багато інших. Ці описові звороти допомагають нам встановити контакт з незнайомими людьми тоді, коли сама ситуація нам підказує, що тут слова *товариш, громадянин* прозвучать надто офіційно чи урочисто.

Ще один «камінь спотикання» — звертання в телефонних розмовах. Чого тільки тут не почуєш! Почавши від лаконічно-наказових «Івана Івановича!» і капризно-вимогливих «Віку покличте!» і закінчуючи велемовною зливою запитань: «Це хто? А Неля Петрівна є? А де вона? Вийшла? А куди? А пошукайте її в коридорі, бо...».

У таких звертаннях можна зустріти все, що завгодно, крім найнеобхіднішого: в них немає звичних, усталених форм ввічливості. А це ж так просто: *Прошу! Будь ласка! Будьте люб'язні! Пробачте за турботу! Дякую за увагу!* Начебто й невеликий набір, і запам'ятати неважко, а саме оцими словами відчиняються всі двері, ними з'єднуються найвіддаленіші телефонні абоненти, з їх допомогою відшукуються невловимі й такі необхідні Нелі Петрівни, розв'язується безліч невідкладних справ. Отож, «Попросіть, будь ласка, до телефону... Дякую за турботу» (формула діє майже так само, як славетне «Сезам, відчинись!»).

Уміння володіти словом, почуття краси слова потрібне кожній людині. Той, хто серцем відчуває красу слова, вміє словом передати найтонші відтінки людських думок і переживань, підніметься на високу сходинку справжньої людської культури. І навпаки, низька культура мови збіднює духовний світ людини. «Убогість слова,— казав В. О. Сухомлинський,— це убогість думки, а убогість думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної «товстошкірості».

Пригоди слова

частина 2

ТОРОВАНІ Й НЕВИДИМІ

...Як я схочу, Дунай перескочу,
Як я схочу, весь ліс потопчу,
Як я схочу, море перепливу...

Народна пісня

ся наша планета оповита невидимими шляхами, що ними мандрують слова. Адже всі народи в усі часи навчалися один в одного, навчаються і сьогодні. Греки-елліни їздили по науку в Єгипет, знаючи, що в книгах єгипетських жерців заховано багато скарбів людської мудрості, почасти успадкованих від ще давніших цивілізацій. Досягши власного розквіту культури, греки стали вчителями для римлян, а потім стародавній Рим став осередком освіти. Зокрема, сюди приїздили вчитися германці: від них пізніше знання поширювалися серед інших народів Європи. У XVII ст. все краще, здобуте голландцями, німцями, французами, Петро I намагався перейняти й застосувати в Росії. У російську мову ринули потоки іншомовних слів — переважно німецьких і голландських. В українську мову нові слова приходили і зі сходу і з заходу, збагачуючи її. І сьогодні ми з вдячністю згадуємо наших безіменних, але розумних і допитливих предків, які у пошуках знань поповнювали словник рідної мови.

Ми вживаємо в своїй мові слова навіть тих народів, з якими ніколи не стикалися безпосередньо, то що вже говорити про мови європейських і азіатських народів, стосунки з якими залишили спогади — і радісні, і сумні — в історії нашого народу.

Після того як Олександр Македонський «вогнем і мечем» пройшов через Персію, підкорив своїй владі Єгипет, досяг берегів Індійського океану, на території заснованої ним держави виробилась своєрідна загальногрецька мова — «койне», яка ввібрала в себе елементи різних діалектів. Пізніше майже тисячу років — з VI до XV ст.— грецька мова виконувала обов'язки державної і літературної мови у Візантійській імперії. Грецька абетка, хоч вона в основі запозичена з фінікійського письма, корені якого простежуються ще в давніших цивілізаціях — аж до держави шумерів (III тисячоліття до н. е.), була «праматір'ю» всіх європейських абеток. На основі грецького письма в II ст. до н. е. виникло латинське. Взагалі грецька мова дуже помітно вплинула на мову римлян (одних тільки слів було запозичено до семи тисяч); самі римляни (філософи, поети) скаржилися, що латинська мова недосконала: вона не завжди може передати, наприклад, одним латинським словом грецьке, і тоді доводиться описово, кількаслівно передавати це поняття.

У давньоруську мову грецькі слова почали проникати ще до введення християнства — або безпосередньо, або через інші мови. Але, як не дивно, Західна Європа визнала давньогрецьку мову «класичною» лише в XIV—XV ст. Тільки у цей час знання мови Гомера, мови античних мислителів стало

ознакою вченості. А все тому, що до того неподільно володарювала інша класична мова — латинська.

Провадячи завойовницькі війни, римляни підкорили Грецію, утвердилися на Іберійському (тепер Піренейському) півострові, заснували свої колонії в Галлії (Франції), Північній Африці, Британії. Мова переможців «по дорозі» поглинала місцеві мови й діалекти. Утворилась єдина латинська мова (це і є «класична» латинь). Та ось у V ст. Римська імперія розпадається, послаблюються політичні й економічні зв'язки між колишніми частинами імперії. Починає розпадатись єдина латинська мова. Від неї відділяються й починають свій самостійний шлях романські («римські») мови: французька, італійська, іспанська, португальська та ін.

Протягом усього середньовіччя класична латина була мовою церкви, школи, науки в усій Західній Європі; нею писали державні папери і художні твори, виголошували промови, нею навчали дітей. В Європі знання латини вважали за першу ознаку освіченості. Тому й не дивно, що саме в середні віки латинські слова широким потоком полилися в німецьку й англійську мови, внаслідок чого в сучасній англійській мові, наприклад, налічується 75 % французьких і латинських з походження слів.

На наші землі слова класичних мов потрапили або безпосередньо, або через мови-посередники. Так, джерелом запозичень у X—XV ст. була грецька мова (з грецької на старослов'янську перекладалися церковні книги), пізніше — в XVI—XVII ст.— і джерелом, і посередником була польська, а далі — російська мова.

На Україні в часи середньовіччя у шкільній науці теж панувала латина. Викладання майже всіх предметів велося латинською мовою, розмовляти учні повинні були лише латиною (суворо карали школярів, які відступали від цього правила). Латинська мова через школу так «вкоренилася», що навіть у приватних листах того часу — не без впливу польської мови — широко вживали латинські слова (це, крім усього, було ще й «модно» в ті часи).

Частина запозичень по дорозі до нас поступово — більше чи менше — змінює своє значення, проте десь у «ядрі» значення слова зберігається його первісний смисл. Хоч є й такі слова, первісне значення яких зовсім загубилося, збереглась лише його звукова оболонка. Тоді це, по суті, нове слово. Так, наприклад, сталося з німецьким словом *муштер* (Muster) — «взірець», яке в українській мові має форму *муштра* і означає «військове навчання, що грунтується на механічній дисципліні й несвідомому завчанні правил».

У мові з великою очевидністю можна спостерігати не лише процес розвитку й збагачення людської думки, а й процеси обміну, взаємодії думок. Ось наочна ілюстрація цього. У Словнику іншомовних слів (1974) близько 24 тисяч іншомовних слів і термінів. У повсякденному ж спілкуванні людина обходиться всього-на-всього двома-трьома тисячами слів — запозичених і власномовних. І в цьому словнику зібрані далеко не всі наявні в нашій мові запозичені слова й терміни, а лише найуживаніші, такі, що є майже в усіх мовах світу. Якби ж зібрати всі терміни з усіх галузей наук, то був би «контейнер» на мільйон або навіть більше слів! Словник термінів сучасної цивілізації в багато разів перевищує сьогодні словники загальновживаних найменувань будь-якої окремої мови. Та це

здебільшого слова «роблені», кількість же простих, звичайних слів сучасних мов, вжитих у ролі термінів, тут незначна, порівняно з кількістю слів, створених штучно з коренів давньогрецької й латинської мов. Тому можна сказати, що для всіх європейських мов такий уявний словник термінів був би однаковою мірою «словником іншомовних слів». А підвалини цього словника закладалися дуже давно — ще тоді, коли створювалися перші системи мір і ваги, перші календарі, цифри і ноти. Тоді й було закладено фундамент спільної мови сучасної цивілізації — мови термінів.

Чи могла б бути створеною, існувати, розвиватись і вдосконалюватись мова термінів, якби не було письма? Безумовно ні, бо термін існує до того часу, поки існує його точне визначення. Уявіть собі, якби людство повинне було передавати від покоління до покоління — усним шляхом! — усі формули, креслення, теореми, рецепти... Так і було в давнину, коли рецепти вчили, як зараз учать вірші, але потреба в цьому відпала, як тільки з'явилась можливість зберігати й передавати знання у писемній формі.

Як уже згадувалося, буквене письмо «відкрили» фінікійці — невеликий, але надзвичайно активний народ торговців і мореплавців, що жили колись на аравійському узбережжі Середземного моря, а плавали аж до берегів сучасної Англії, Європи й Африки. В алфавіті фінікійців були тільки літери для позначення приголосних звуків. Запозичивши у фінікійців абетку, греки додали до них букви для голосних. Міф про Кадма, сина фінікійського царя, який привіз до Еллади письмена і навчив греків писати, свідчить про те, що між цими народами існували міцні контакти, пряма спадкоємність. Грецький алфавіт, слов'янські алфавіти (і наш також) починаються з тієї першої азбуки з 22 літер, яку колись створили талановиті й беручкі фінікійці.

Ми користуємося «кириличним письмом», поява якого пов'язується з діяльністю солунських братів Кирила (Костянтина Філософа) і Мефодія. Брати не лише уклали слов'янську азбуку, вони перекладали з грецької християнські церковні книги на так звану старослов'янську мову, в основу якої була покладена рідна говірка братів — македонський (солунський) діалект давньоболгарської мови, а збагачувалася вона елементами інших слов'янських мов, а також елементами грецької і частково латинської. Найдавніші пам'ятки, писані цією мовою, датуються X і XI ст. Щоправда, багато вчених, починаючи з І. І. Срезневського, вважають, що кирилиця мала свого попередника на східнослов'янському грунті, що ще з VI—VII ст. було в наших предків «протокириличне» греко-слов'янське письмо, а солунські брати лише вдосконалили його.

Старослов'янська мова була спільнослов'янською літературною мовою. У різних слов'янських народів ця мова видозмінювалася залежно від того, з яким живим мовним середовищем їй доводилося взаємодіяти. Культурне значення старослов'янської мови для східнослов'янських народів величезне. Вона збагачувала їх виражальні засоби як у давні часи, так і протягом усього часу становлення й розвитку всіх трьох східнослов'янських мов — російської, української й білоруської.

Запозичення із старослов'янської мови й досі служать високим цілям, створюють настрій урочистості, пафосу, небуденності. Особливо значна їх кількість потрапила в російську мову. Ось як про це говорив письменник Сергій Наровчатов: «„Уста" целовали и лобзали, они молили и смеялись,

були открытыми или сомкнутыми, но лихорадка выступала только на „губах". „Персы" красавиц вздымались и трепетали, а своему ребенку крестьянка давала „грудь". Хмурилось „чело" государыни, объявлявшей войну неверным туркам, а молодому рекруту попросту забривали „лоб"».

До речі, ця тенденція — урочисті, небуденні поняття передавати запозиченими словами, а буденні, прозаїчні — своїми — спостерігається і в інших мовах. Так, в англійській мові назви свійських тварин, як правило, власне англійські, а назви м'яса цих тварин (м'яса з панського столу) нормано-французькі: бик — ox [*окс*], а яловичина — beef [*бііф*], теля — calf [*калф*], а телятина — veal [*вііл*], вівця — sheep [*шііп*], а баранина — mutton [*матн*].

В українській мові теж існує певна кількість старослов'янізмів на позначення урочистих, небуденних понять: глава, древко, влада, вождь, гординя, воздвигнути, соратник, предтеча та ін.

Тісні контакти з грецькою церковною літературою після введення християнства наклали свій відбиток і на словниковий склад східнослов'янських мов. Оскільки церковні книги перекладалися прямо з грецької мови, в тогочасну мову східних слов'ян потрапила значна кількість грецьких слів, яких немає в інших європейських мовах. Ось деякі з них: корабель, парус, плита, палата. В європейських мовах цим словам відповідають латинські паралелі або перекладні вислови.

Про давньоруську мову, якою вона була, нам розповідають літописи (на сьогодні їх виявлено близько тисячі). Вони розкривають перед нами характери, спосіб думання і мовлення тих часів, не кажучи вже про словниковий склад мови.

Оскільки кожна мова запозичає слова (в більшій чи меншій кількості в різні періоди свого життя) постійно, то й літописи, як і інші писемні документи, засвідчують для нас і процес запозичення, і час його.

Значну роль у збагаченні східнослов'янських мов, а отже й української, відіграли переклади творів різних жанрів, бо через переклади в мови, якими перекладають твір, проникають і відтворені засобами своєї мови нові поняття, і неперекладені нові слова,— назви нових речей і понять, які й осідають поступово в мові, що їх запозичує, збагачуючи її. Крім відомих вам і вже згадуваних тут мов, з яких запозичалися слова в українську та інші східнослов'янські мови, у книжці зустрінемо ще якусь «праіндоєвропейську мову» чи «мовну спільність». Що означає цей вислів?

Якнайпростіше можна пояснити так. Вже оте «пра-» говорить нам, що йдеться про дуже далеку давнину, про гурт-родину первісних людей, яка жила десь на широкому просторі Євразії. З часом вона розрослася у рід, потім — у плем'я. У пошуках кращих місць для збирання плодів і полювання роди того племені розходилися на все дальші відстані, з часом зовсім відокремлювалися, розросталися в нові племена — і забували свою колишню єдність чи спорідненість. У нових умовах проходив дальший розвиток кожного відгалуження, розвивалася трудова діяльність, збагачувалися мислення й мова. І тільки мова кожної нової «галузки» зберігала таємницю спільного походження. Мова цих нових людських груп уже не була такою, як раніше, та, правду кажучи, вона не була однаковою і тоді, коли цей «пранарод» ще пам'ятав свою єдність. Отож вчені, називаючи мову цих людей «прамовою», «праіндоєвропейською спільністю», «індо-

європейською спільністю», зовсім не уявляють її чимось цілісним, визначеним і незмінним. Це не була ні давньоіндійська мова, ні давньогрецька, ні готська, але вона була якоюсь мірою схожа на них, бо всі вони вийшли з неї. У цю велику родину входить, за підрахунками проф. О. О. Реформатського, 75 нині існуючих «живих» і близько 30 «мертвих» мов. Учені встановили спільність у мові священних давньоіндійських книг і в мові творів грецьких мудреців, в мові войовничих римлян, і в мові підкорених ними германських племен, у мові вірменів, і в мові найдавніших слов'ян, з яких пізніше виділилися три групи слов'янських мов: південна, західна і східна; до східної належить і наша мова.

Отже, протягом усього свого існування мови постійно взаємодіють, збагачуючи одна одну, хоч на шляху з однієї мови в інші стоять насамперед звукові перешкоди: наявність чи відсутність певних звуків у цих мовах. Ось дивіться: в німецькій мові немає своїх, власне німецьких слів із звуком [ж], в англійській — із звуком [ц], у французькій — із звуками [ц] або [ч] і в жодній з цих мов немає слів із звуком [и]. І навпаки, в російській, українській і білоруській мовах немає звукових відповідників до англійського *th*, до польських носових а, е до німецьких *еи, іі* та інших звуків. У нашій мові не було *ф;* початкове *а* теж нетипове для неї (власне українських слів, які б починалися на *а* і *ф*, нема, крім вигуків і звуконаслідувальних слів).

Проходячи через мови-посередники, запозичувані слова зазнавали помітних змін у своєму звучанні. У нашій мові є цілий ряд своєрідних словесних «пар», в яких одне слово запозичалося з латинської або грецької мови через посередництво однієї з західноєвропейських мов, а друге — пізніше — книжним шляхом прямо з мови-джерела або через посередництво якоїсь іншої мови.

Ось кілька таких пар (про деякі з них ви довідаєтеся далі): *майстер — маестро, цитра — гітара, ринок — ринг, таляр — долар, каштан — кастаньєти, машина — махіна, цифра — шифр* та ін.

Пристосовуючись до звукового оточення нової мови, слово змінює звучання, та не лише звучання: чим глибше воно входить у мову, яка його запозичила, тим значніші зміни з ним відбуваються: слово починає жити за законами мови, в якій воно оселилося.

Звукові й структурні зміни в словах висвітлюються в етимологічних словниках, де, крім первісного значення і походження слова, подаються й ті звукові зміни, що відбулися в слові «по дорозі» до нас.

Наука, що вивчає первинне значення слова, зветься *етимологія* (по-грецькому *етимон* — «істина»; давні греки вважали, що тільки первинне значення істинне). Завдання її — пояснити походження і значення якогось слова через зіставлення його зі спорідненими словами тієї самої чи іншої мови. Та чи істинним було лише первісне значення слова? Слово, поки воно живе серед людей і служить їм, завжди істинне. Але, розкриваючи секрети слова, ми тим самим розкриваємо й секрети історії, заховані в них, і секрети людської думки, винахідливості, таланту. І уявляється це слово вічним мандрівником, припорошеним пилом чужих доріг, зі старовинними саквами через плече, а в них — безцінний скарб людського таланту, допитливості, розуму — подарунок минулих епох майбутнім.

Ви скажете: такими є всі слова нашої мови, не лише запозичені.

Чому ж книжка переважно про них, а не про наші, корінні українські чи російські слова? Є й такі книжки, вони згадуються у списку літератури наприкінці цієї книжки, і їх слід обов'язково почитати. А на поставлене питання відповідь написана давно, автор її Віссаріон Григорович Бєлінський: «Кожен народ володіє певною кількістю слів, термінів, навіть зворотів, яких немає і не може бути в жодного іншого народу. Але оскільки всі народи є членами однієї великої родини — людства..., то й необхідний між народами обмін поняттями, а значить і словами». Півтори сотні років, які віддаляють нас від цих слів, лише підтвердили їх слушність.

Наша країна — це прекрасний приклад такої сім'ї народів. Ми — радянські люди — інтернаціоналісти. Для нас немає людей і мов першого і другого сорту. Ми з радістю вітаємо наше слово *супутник,* зустрівши його в чужій мові, і так само привітно приймаємо англійське *комп'ютер.*

Для чого потрібно знати значення й походження різних слів, насамперед «непрозорих», незрозумілих за своїм «механізмом» слів? Для того, щоб вони стали активними складниками вашого словника, щоб для вас вони були не сірими камінчиками, а прозорими скельцями, через які видно батьківщину слова, його родину, його історію. Ось приклад. Слово *мінус* відоме нам усім як математичний знак для позначення дії віднімання *та від'ємних чисел, зображений горизонтальною рискою* (—). А що означає саме слово *мінус*? Чи вживається воно ще десь? У латинській мові було таке слово і означало воно «менше». Тепер, коли вам зустрінуться на карті назви двох Балеарських островів — Мінорка і Майорка — одну з цих назв ви зумієте пояснити: *Мінорка* — це «*менший з островів*». А *Майорка*? Латинське слово *майор* означало «великий». Отже, острів *Майорка* — це «великий острів цієї групи островів». А *майор* — військове звання? Це «старший (більший) серед офіцерів». Так поступово для такого сухого словесного листочка, як *мінус*, ми знайшли і дерево, на якому він виріс, і родину, від якої відірвався.

Дуже крутими і звивистими були шляхи деяких слів: вони змінювали до невпізнання свій звуковий одяг, а деякі приходили у віддалені від їх батьківщини краї взагалі з зовсім новим значенням, набутим протягом тривалої мандрівки, а старе значення губилося десь напівдорозі.

От і виходить, що пригод зазнають не лише мандрівники люди, а й слова, що пускаються в мандри. Давайте пройдемо цими старими шляхами. Перегорніть сторінку — і в дорогу!

НАЗВИ МІСТ

...Не той тепер Миргород,
Хорол-річка не та.

П. Тичина

Споконвіку люди не були байдужі до назв своїх поселень. Про це свідчать не лише літописи, в яких часто пояснюються причини (здебільшого легендарні) появи назви міста, а й значно давніші писемні й усні перекази багатьох народів.

Серед назв міст і сіл є багато непрозорих, незрозумілих нам сьогодні,— просто звичних та й годі. Їх, ці назви, намагалися і намагаються нині пояснити, витлумачити для себе — так з'являються легенди й перекази, які йдуть не від історичних подій до слова-назви, а навпаки — від сучасної назви до історії, вигаданої звичайно. Ось приклад. Є на Черкащині невеличке місто Золотоноша. Лежить воно на річці Золотоношці, від найменування якої, гадають, і пішла назва міста. Але чому річка дістала таке ім'я? Звідки на Черкащині золотоносні ріки? І тут приходять на допомогу легенди. В одній розповідається, що на дні річки лежать татарські човни, повні золота, яке часом виблискує в погожу сонячну днину або — ще краще — місячної ночі. В іншій легенді розповідається, що Золотоноша була місцем, куди зносилися податки польському магнатові Вишневецькому, а що брав він ці податки лише золотом, то от вам і «золото-ноша». А найвірогідніше річку так назвали за дно, вкрите піщаними наносами, в яких окремі піщинки виблискують, мов щире золото. Як усе просто і логічно: річка дістала назву за властивостями дна, місто — за назвою річки.

Часом жителі непрозору назву поступово «пристосовують» до свого розуміння, змінюючи на близьку за звучанням до попередньої, але, на відміну від неї, зрозумілу.

Причиною таких змін часом служить небажаність, неприйнятність старої назви за нових умов. Так, на Дністрі є місто Сороки. Це вже його «пристосована» назва, а справжня — *Сараки.* По-молдавськи (а це слово є і в українській мові) *сарака* — бідолаха, сирота, бідняк. Звісно, краще жити в Сороках, ніж у Сараках. Але не подумайте цієї мірки прикладати до ріки *Сорока* і старої назви міста Сорока (зараз — Біломорськ) у Карельській АРСР. Це російська переробка карельського *Саарійокі* («річка з островами»).

У час появи назва кожного міста була мотивованою. Називаючи нове селище чи місто, люди використовували вже наявні слова, які певним чином співвідносилися з новоназваним населеним пунктом. Найчастіше міста, селища, укріплення й села іменувалися за певною їх прикметною ознакою або за належністю комусь. Проте, як ми побачимо далі, і ознаки, і належність могли називатися словами, що вже вийшли з ужитку в нашій мові, або словами чужих, навіть давно зниклих мов.

Тільки порівняно невелика кількість назв міст може бути точно і повністю розкрита і пояснена. Більшість же з них і сьогодні лишається нерозкритою або не до кінця розкритою; частина з них уже ніколи, мабуть, і не буде розгадана.

Може, серед тих назв міст, що ми їх збираємось розглянути, буде і назва вашого рідного міста чи селища. Та коли їх тут не буде, то поставтесь до назви свого рідного міста, селища чи села з великою повагою, уважністю й обережністю: спробуйте розкрити первісний зміст цієї назви не шляхом поверхових і неточних власних аналогій, а звернувшись до спеціальних праць, словників і довідників.

Якщо погортати реєстр міст, селищ і сіл УРСР, то впадає в око велика кількість назв з основою *город-*: там зустрінемо 49 селищ, які звуться Городище, 11 — з назвою Городок, 2 — з назвою Городенка, 2 — з назвою Городня. Усі ці назви близькі до слів *городити, огорожа.* Слово

город у давньоруській мові означало обгороджене поселення, укріплення, проте укріплення, ми сказали б, фундаментальне: хоч будівельним матеріалом було дерево, проте це була товста стіна з вежами і бійницями, а не звичайна огорожа. Усі ці поселення давні: так, місто Городок на Львівщині вперше зустрічається у документах 1213 р. як центр торгівлі сіллю, і назва у нього спочатку була Соляний Городок. Пізніше, як свідчать дослідники, *означення Соляний* загубилося, бо місто перестало бути центром торгівлі сіллю.

Багато змін (та, мабуть, і лиха) зазнало й місто Городок на Хмельниччині. Вперше воно згадується у 1392 р.: саме тоді литовський князь Ф. Коріатович передав його шляхтичеві Бедриху. Місто почало зватися Бедрихів Городок. На цьому зміни в його назві не закінчилися. Наприкінці XV ст. місто перейшло до рук магнатів Новодвірських і стало іменуватися Новодвором. У 1550 р. воно було зруйноване татарами, а коли почало відбудовуватися, населення знову назвало його Городок. Стара назва витримала випробування часом. А коли не знати історії назви, то що таке всі ці Городки і Городища з сучасного погляду? Це великі (*-ище!*) або малі (*-ок!*) міста.

До речі, суфікс *-ище* в назвах поселень є свідченням того, що ці поселення виникали на місці давніших, чомусь покинутих людьми.

У давні часи існував ще один тип укріплень — *острог*. Різниця між городком і острогом якраз і полягала в характері будови самих укріплень. На відміну від фундаментальних, як ми казали, укріплень городків остроги робилися нашвидкуруч: будівлі обгороджувалися колодами, поставленими сторч і загостреними зверху. У Ровенській області на крутому березі річки Вілії є місто Острог, відоме в пам'ятках з 1100 р. За нових часів слово *о́строг* звузило своє значення і стало називати у кількох слов'янських мовах в'язницю, місце відбуття покарання.

Ми зараз розглядаємо назви міст за прикметою, характерною ознакою їх. Знаменно, що серед цих назв дуже мало числових. Здавалося б, така прикмета, як кількість чогось, повинна б легко впадати в око й запам'ятовуватись, а проте таких назв небагато. Серед них найвиразнішою, мабуть, є назва П'ятихатки (до речі, вона й найпоширеніша серед числових назв: на Україні П'ятихаток є аж чотирнадцять). Про одну з П'ятихаток — місто в Дніпропетровській області — розповідають ось що: у 1886 р. тут оселилося п'ять братів Потабашних, з'явилося одразу п'ять хат, одна з яких (вказують навіть адресу — вулиця Зелена, 130) збереглася й донині.

Назви поселень на зразок П'ята Рота (Херсонщина), Третя Рота (Донеччина) — тепер перейменованих — порівняно недавнього походження і говорять самі за себе — це військові поселення. Тільки вони настільки незвичні, що в поемі В. Сосюри «Червона зима» ця назва сприймається як назва роти, в якій служить поет:

Лисиче над Дінцем... де висне дим заводу,
Музика у садку та поїзд в сім годин...
Вас не забуть мені, як рідну *Третю Роту*...
Про вас мої пісні під сивий біг хвилин...

Звичайно, у назвах, які давалися поселенням давно, ознака, прикмета, покладена в основу найменування, давним-давно зникла. Так, наприклад,

місто Біла Церква (Київська обл.) було збудовано як фортецю Юр'їв у 1032 р. Ярославом Мудрим. Фортецю було названо християнським іменем князя — Юр'їв. У 1050 р. він спорудив на Замковій горі міста єпископську церкву, чи то побілену, чи то збудовану з білої нетесаної берези. Поставлена високо на горі, церква стала помітною прикметою поселення; навколишні мешканці називали церкву *білою*, а коли орди Батия знищили Юр'їв, то поселення, яке відбудовувалося на згарищах, дістало назву *Біла Церква*. Населені пункти з таким іменем є в Молдавії і в Болгарії. Виникли їх назви, мабуть, через схожі причини.

За давньою прикметою назване й місто Білгород-Дністровський (Одеська обл.), відоме з VI ст. до н. е. Спочатку на цьому місці, на березі Дністровського лиману, було грецьке поселення Тіра. В IX ст. племена уличів і тиверців побудували тут з поширеного в цих місцях будівельного матеріалу — білого черепашнику — місто, яке назвали *Білим*. У 1484 р. місто захопили турки й назвали так само, але своєю мовою — *Аккерман (ак* — «білий», *керман* — «камінь, фортеця»). У 1944 р. місту було повернуто його давню назву *Білгород*, яку розширили означенням *Дністровський*, оскільки є ще одне місто Білгород — обласний центр у РРФСР. Колись було місто Білгород і під Києвом, на р. Ірпінь, нині це село Білогородка.

Як бачите, ми знову зустрілися з основою — *город*, але вже як другою частиною складного слова. Серед назв міст з другою частиною *город* (Білгород, Миргород, Ужгород та ін.) є одна цікава назва — Шаргород (селище Вінницької обл.). Дивна перша частина — *шар*. Звідки вона? Почнемо з того, що це селище протягом свого існування «одягало» і «скидало з себе» не одну, а кілька назв: Княже, Княжа Лука, Комарівка, Карачева Пустиня і навіть Кучук-Стамбул. У 1575 р. воно стало володінням коронного канцлера Яна Замойського. Він побудував тут костьол, який мав уславити ім'я покровителя роду Замойських — католицького святого Флоріана Шарого (*шарий* — по-польськи означає «сірий», є це слово і в діалектах української мови). Замок і містечко тому й дістали назву Шаргород.

Так само за давньою, а до того ж і давно втраченою прикметою було названо місто Звенигородка (Черкаська обл.), засноване ще за часів Київської Русі. За легендою, воно стояло неподалік сучасного міста, кажуть, що там була насипана гора, на якій височіло укріплення з вежами. На одній з них висів дзвін, яким попереджали жителів міста й навколишніх поселень про наближення ворога. Дзвін скликав мешканців міста також на раду. За цією ознакою місто й назвали *Звенигородом*, а ще пізніше — *Звенигородкою*.

Та не всі прикмети, покладені в основу найменування наших міст, селищ і сіл, так порівняно легко розкриваються, як щойно розглянуті. З тих часів, коли ці поселення діставали назву, багато слів або зовсім загубилося в віках, або залишило свій слід тільки в невиразних коренях споріднених слів.

Так, місто Рені (Одеська обл.) — райцентр і пристань на р. Дунай — має слов'янську назву, хоча на перший погляд слово *рені* здається чужим, запозиченим. Збереглися відомості про те, що слов'яни називали цю місцевість *Перунова Рень* (назва, очевидно, ще дохристиянська, а втім, цей бог жив у свідомості слов'ян ще не одне століття за християнства).

Слово *рень* (засвідчене в Іпатіївському літописі 988 р.), в якому *ь* було коротким голосним [е], а не знаком пом'якшення, означало «коса», «мілина»; було ще слово *ринь* — підводна кам'яна або глиняна гряда. У сучасній мові збереглося рідко вживане слово *рінь* — «грубий пісок».

Місто Запоріжжя назване так за прикметою («дніпровські пороги»), якої вже тепер немає. Місцевість на островах, що лежали на південь від дніпровських порогів, з давніх часів звалася Запоріжжям. Спочатку на місці, де зараз стоїть Запоріжжя, у 1770 р. була збудована одна з фортець Дніпровської укріпленої лінії, яку назвали *Олександрівським форштадтом* — за ім'ям генерала-фельдмаршала Олександра Михайловича Голіцина (1718—1783), головнокомандувача російської армії у війні з Туреччиною. Навколо укріплення почало розростатися поселення, яке звалося Олександрівкою і Олександрівським. У 1921 р. місту було надано виправдане історично й топографічно ім'я Запоріжжя.

Непрозорою є для нас і ознака, за якою названо місто Полонне (Хмельницька обл.). Слово має прикметникову форму. Місто відоме з XII ст., отже і слово прийшло з тих часів. Виявляється, що в мові того часу було слово *полонь* — «чисте, безлісне місце; лука, сіножать». Основа цього слова дійшла до наших часів у слові *полонина* («гірське пасовище»).

Так само непрозора сьогодні ознака найменування міста Теребовля (Тернопільська обл.). Поселення це теж дуже давнє — вперше згадується у 1097 р. Назву утворено від слова *тереб* (теребівля) — «земля, розчищена від кущів і придатна для оранки». У сучасній мові збереглося слово *теребити* зі значенням «чистити, звільняти від лушпиння плоди, овочі; очищати, оббирати» (давнє значення було ширшим). Зберігся цей корінь в усіх слов'янських мовах або їхніх діалектах.

У Тернопільській області є ще одне селище з цікавою для нас назвою — Підволочиськ. Яку ж ознаку покладено в основу цієї назви? З історії краю відомо, що поселення стоїть на давньому торговельному шляху і що перша назва його була *Волочище*. Виявляється, у цьому місці вантажі перетягували волоком через заболочені місця й на човнах переправляли річкою Збруч. Місто розбудовувалось на обох берегах річки. З середини XVII ст. лівобережне поселення почали називати Волочиськ, а правобережне — Підволочиськ.

У деяких старовинних міст назва буває настільки непрозорою, що важко остаточно вибрати ту одну прикмету, яка послужила підставою для неї. Прикладом може бути назва міста Чигирин (Черкаська обл.). Одні гадають, що назва походить від слова *чагарник*: Чигирин — «місце, покрите чагарниками». Інші схиляються до думки, що назва походить від *чигар-трава* (якась чудодійна отруйна, а водночас і цілюща рослина). Оскільки слово *Чигирин* має присвійний суфікс *-ин,* то є підстава припускати, що назва походить від особового імені. До того ж у пам'ятках тих часів згадується прізвище татарина Чигир-Батира (богатиря). Проте найвірогіднішим видається такий переказ: у цім місці на перехресті доріг стояла криниця, біля якої висів *чигир* — дерев'яний черпак для води. *Чигир* — це тюркське, за походженням, слово, тепер у нас означає «найпростіший пристрій (колесо) з черпаками для поливу городів, виноградників».

Пізніше, коли на території України почали розвиватися різні промисли, прикметою для називання поселення могли служити види цих промислів. Так, існує цілий ряд назв, до складу яких входить слово *буда*. *Буда* — це тимчасова будівля, курінь, халабуда для тих, хто випалював вугілля, добував дьоготь, живицю, поташ. Кажуть, що навіть столиця Угорщини Будапешт стоїть на місці колишньої лісової буди, в якій жили рудокопи.

Бараші, Барашівка (Житомирська обл.) дістали свою назву, як твердять дослідники, від нині застарілого слова *бараш*, що було колись назвою людей, які виготовляли шатра, а також тих, хто возив шатра за князем у походах.

Якщо до складу назви входить слово *гута*, то це свідчення, що тут виготовляли скло. Назва Вапнярка говорить, що тут була піч для випалювання вапна, а може навіть невеличкий кустарний завод. Назва Бровари підказує, що тут варили пиво не лише для себе, а й на продаж.

Місто Вінниця скоріше всього звалося Винниця — тобто місце, де були винокурні, у яких виготовляли горілку і спирт. Існує кілька значно поетичніших пояснень цієї назви. За одними переказами свою назву воно одержало від старослов'янського *вѣно* — «посаг, придане, дарована земля». За іншими — назва походить від найменування річки Віннички, на якій за прадавнім звичаєм на Івана Купала дівчата пускали на воду вінки (віночки — звідси «Вінничка»). Красиві легенди, що й казати, але правда, мабуть, на боці винниці-винокурні.

Здавалося б, що така виразна прикмета, як характер і склад населення, ознаки людей, які селилися в місті, мали впливати на назву його, проте чомусь вони були непопулярними при називанні. Тому й виразних прикладів тут мало. Так, місто Харцизьк (Донецька обл.) розбудувалося навколо станції Харцизьк, яка почала діяти в 1869 р. Назва станції, а пізніше й міста походить, як вважають, від прізвиська поселенців у цих краях — це були насамперед селяни-втікачі, яких поміщики називали *харцизами* (розбійниками). Поселення втікачів звали харцизькими; так і залишилася ця назва за містом. Слово *харциз* походить від турецького *хирсиз* — «злодій, підла людина».

Одне з пояснень назви міста Чернівці теж пов'язується з характером населення: вважають, що оскільки тут селився «чорний люд» — ремісники, наймити, то й місто назвали *чорним*. Інші пояснення — більш вірогідні — спираються на таку ознаку, як характер грунтів навколо міста — чорнозем. Висловлювалося також припущення, що в основі назви міста чиєсь власне ім'я Чорний.

Можна ще сюди зарахувати місто Луцьк. Дехто вважає, що назва міста пов'язана з його первісним населенням. Вперше місто згадується у 1085 р. як «Лучеськъ Великий на Стыри». Населяли його тоді дуліби, або лучани (звідси *Лучеськ — Луцьк*). Проте інші дослідники, наприклад І. І. Срезневський, пов'язують назву міста з прикметами місцевості: ріка Стир тут робить коліно, вигин, а це в ті часи звалося і сьогодні зветься *лука* (від *лук*).

Як ми вже бачили, визначальною прикметою може бути річка. Адже споконвіку люди селилися біля води. Назви багатьох міст просто повторюють

імена річок, на яких вони розбудувалися, і пояснити назву таких міст було б справою легкою, якби самі назви річок були прозорими й зрозумілими сучасній людині. Проте свої імена річки діставали за незапам'ятних часів, називали їх часом племена й народи, які давно зникли з лиця землі, а від їхніх мов мало що залишилося. Тому так обережно висловлюють свої здогади вчені, коли це стосується, зокрема, назв річок. Так, місто Полтава вперше згадується в літописі 1174 р. під назвою Лтава, Олтава. Там само — Лтава, Олтава — зветься в літописі й притока Ворскли. А от походження назви цієї притоки остаточно не з'ясовано. Деякі дослідники виводять його від латинського *лутум* — «болото, багно, грязь, глина».

Місто Суми розташоване на правому березі р. Псла при впадінні в нього р. *Сумки*. Цілком очевидно, що назва міста походить від найменування річки, а от ім'я річки неясне: можливо, в основі його лежить тюркське *су* — «вода»; інше припущення: назва річки й міста походить від *сумá* — «козацький в'юк, вантаж, що його може нести один кінь».

Місто Хорол (Полтавська обл.) одержало назву від річки *Хорол*, на березі якої воно розташоване. Назва річки — слов'янського походження. Колись у слов'ян було таке слово із значенням «швидкий». На сьогодні воно збереглося в сербохорватській мові, там *хрл, хрла, хрло* — «швидкий, швидка, швидке»; *хрлити* — «поспішати, квапитися». У східнослов'янських мовах слово зникло, не дійшло до наших часів, збереглася тільки назва річки й міста.

Загубилося у віках і слово, яке лежить в основі найменування міста Овруч (Житомирська обл.). Це місто вперше згадується у 977 р. під назвою Вьручий. Припускають, що *вьручий* походить від старослов'янського *вьрѣти* — «вирувати, кипіти». Слово *вріти* є в нашій українській мові, зберігся його слід у вживаних сьогодні словах *вир, вирувати*; є воно у сучасних сербохорватській (*врутак* — джерело) і в польській мовах (*вжонтек* — wrzątek — кип'яток, окріп).

Часом назва річки, а звідси й міста, не має в собі нічого, здавалося б, загадкового, лише форма слова зі знайомою основою якась чудна, двозначна. Що означає, наприклад, слово *глеваха*? Селище Глеваха (Київська обл.) лежить у межиріччі двох приток Ірпеня — Бобриці та Глевахи — і дістало назву від останньої. Від річки, до речі, залишилося тільки сухе річище. Слово *глеваха* і наявне в сучасній українській мові слово *глевкий*, а також *глей, глеюватий* мають спільний корінь, значення якого «клейкий, в'язкий». Таким, мабуть, було дно річки. Правда, існує ще одна гіпотеза — назва може походити і від слова *гливий* — «сіро-жовтий», «темно-жовтий». Тоді основною прикметою стає не характер дна, а колір води.

І зовсім уже дивну назву має невеличке місто в Хмельницькій області — Дунаївці. Як же далеко воно лежить від Дунаю!.. Звідки ж ця назва? У давніх актах воно називалося Дунай-городом, а з початку XVIII ст.— Дунаївцями. В основі слова *дунай* лежить корінь *дану*, що в мові давніх народів індоєвропейської спільності (давньоіндійській, кельтській, готській) означало «вода, річка». Тому здавна слово *дунай* позначало не лише конкретну річку, а ще і «велику воду» взагалі. В українських народних думах та історичних піснях воно часто зустрічається саме в такому значенні («вода», «велика вода», «розлив води»):

Корабель пливе, аж *дунай* реве,
А жона плаче, як ворон кряче.

(Народна пісня)

Щодо міста Дунаївці, то є ще припущення про походження назви від прізвища *Дунай*, яке могли мати учасники дунайських походів.

Звідси легко прокласти місток до таких назв, як Донецьк, Донбас, Донеччина. Усі вони утворені від назв річок Дон і Донець. Річки ці, як і Дунай, завдячують своїм найменуванням давнім мешканцям цього краю, які всяку воду називали словом *дон* (навіть у сучасній нам осетинській мові *дон* — «ріка»). Проте місто Донецьк — центр Донецького вугільного басейну — стало так називатися зовсім недавно. Заснування міста датують 1869 р., коли поблизу Овечого хутора англійський підприємець Джон Джемс Юз почав будувати металургійний завод. Селище, що виникло тут, назвали Юзівкою. Це було убоге й брудне робітниче селище, в якому годі було побачити риси сучасного красеня-міста з його трояндами й водограями.

СЛІДИ ІСТОРІЇ

Хто золоту порве струну,
Коли у гуслях — дух Боянів,
Хто димний запах полину
Роздавить мороком туманів,
Хто чорну витеше труну
На красний Київ наш і Канів?

М. Рильський

осі йшлося про найменування міст за прикметами, ознаками. Перейдемо до тих, про які ми говорили, як про найменування за належністю, хоча значення слова *належність* мислиться тут досить широко: від Київ — місто князя Кия як його власність — до Миколаїв (того ж пл'ану творення, з тим же суфіксом *-ів*) — місто на честь... святого Миколая.

Традиція називати міста іменами визначних осіб — полководців, державних діячів, письменників — також поповнила склад назв, які за формою є присвійними прикметниками, тобто виражають належність. Переважна більшість так названих міст не з молодих, а має свою, часом досить довгу історію і одну або й кілька попередніх назв.

Так, ми знаємо, що в назві міста Дніпропетровськ є прізвище видатного діяча Радянської держави, голови ЦВК УРСР Григорія Івановича Петровського, який починав тут свій шлях заводським робітником. Місто було засноване 1777 р. й назване — за іменем цариці Катерини II — Катеринослав. У нашу історію воно увійшло як місто славних революційних традицій. Саме тут і розпочав свою революційну діяльність Г. І. Петровський.

На увічнення пам'яті геніального Каменяра, життя і діяльність якого були тісно пов'язані з містом Станіслав, його було 9 листопада 1962 р. перейменовано на місто Івано-Франківськ. Місто виникло досить давно: вперше про нього є згадка 1662 р. До цього, ще в XV ст., на території, що її зараз займає місто, були села Пасічна і Княгинин, а трохи

пізніше — село Заболоття. Ці села привласнив польський магнат Станіслав Потоцький. За його ім'ям селище, а потім місто дістало назву Станіслав. Тепер це обласний центр Івано-Франківської області, велике, красиве й багате на таланти місто зі славним іменем.

Місто Гребінка (Полтавська обл.) названо так на честь відомого українського письменника Євгена Павловича Гребінки. З його біографії ми знаємо, що народився він у 1812 р. на хуторі Убіжище біля села Мар'янівка Пирятинського повіту. У 1895 р. тут будувалася залізниця, одну із станцій якої назвали Петрівка. А оскільки ця станція й нове селище біля неї були недалеко від рідних місць Є. Гребінки, то у 1912 р., коли відзначалося сторіччя від дня народження поета, станцію й селище було названо Гребінка. Одразу ж застерігаємо: є ще один населений пункт зі схожою назвою, але зовсім іншого походження. Це селище Гребінки Київської області. Засноване воно на початку XVII ст. і згадується в документах того часу під назвами Гребінники, Угребенники. У цій назві вбачають корінь *греб-* — «горб»: поселення лежало на горбах — гребенях. Хоча не виключено, що й це поселення названо було чиїмось прізвищем.

Часом при наданні нового найменування місту зберігається і його стара назва. Розглянемо дві такі назви.

Корсунь-Шевченківський. Назву міста *Корсунь* пов'язують з кримським Корсунем — Херсонесом (це місто було поблизу нашого Севастополя). Грецька назва *Херсонес* через тюркське посередництво — у мові нового населення — перетворилася, завдяки чужій вимові, на *Корсунь*. Так це кримське поселення називали й слов'яни. За переказами, вихідці з кримського Херсонесу-Корсуня після хрещення Русі були священиками Десятинної церкви в Києві. Князь Володимир надав їм право збирати данину по р. Росі, і саме вони, ці священики, начебто й дали назву поселенню, що своєю природою нагадувало їм рідний кримський Корсунь-Херсонес. Засноване 1032 р. Ярославом Мудрим. Перейменоване на Корсунь-Шевченківський місто було в 1944 р., і це закономірно, бо неподалеку від Корсуня рідне село Тараса Григоровича — Моринці, крім того, у 1859 р. поет бував у Корсуні, знав це місто.

Тепер заглянемо в минуле міста Переяслав-Хмельницький. Його заснував, як свідчить літопис, князь Володимир у 993 р., але не на голому місці, бо, за даними археологів, Переяславське городище існувало ще наприкінці VI століття. Назву його дослідники виводять від слов'янського чоловічого імені Переяслав. Місто спочатку звалося *Переяславль*, тобто «Переяславове» — належне Переяславові або засноване ним. Пізніше суфікс присвійності *-ль* втратився, як і в багатьох інших назвах цього типу творення. З 1943 р. місто почали звати Переяслав-Хмельницький на честь історичної події — Переяславської Ради, на якій відбулося возз'єднання українських земель з Росією. А скликана ця Рада була Хмельницьким.

Можна назвати ряд міст, назва яких була утворена за допомогою суфікса *-ль*: Ізяславль, Перемисль, Брячиславль, Путивль. Усі вони — лише перша частина повної назви, де другим словом було *городъ*. Збереглась суфіксальна форма лише у назві Путивль. Місто вперше згадується у 1146 р. Можна гадати, що місто звалося *Путимль городъ* — «місто Путима», повне ім'я якого могло бути Путимѣръ або Путимислъ.

Підтверджується правомірність такого тлумачення назвами міст за іменами історичних осіб: *Ярославль городъ* — місто Ярослава, побудоване у 1024 р., *Изяславль городъ* — фортеця, побудована князем Володимиром Київським для Ізяслава і Рогніди.

Скоріше всього, такого ж типу творення й назва міста Житомир, хоча з цього приводу є кілька тверджень. На думку чеського славіста Я. Шафарика, воно виникло в VIII або XI ст. як центр одного з деревлянських племен, а саме — житичів (у літописі вперше згадується 1240 р.). Якщо прийняти це припущення, тоді назва його означає «мир (місто) житичів». Існує легенда, за якою місто засноване радником київських князів Аскольда і Діра Житомиром. Він був близькою людиною князів і після вбивства їх не захотів служити новому князеві Олегу, а пішов зі своєю дружиною в ліси до деревлян і заснував там поселення, назвавши його своїм іменем. Свідченням того, що назва міста походить від особового імені, можуть послужити давньоруські джерела, в яких місто іменується *Житомель, Житомль,* де ще зберігається присвійний суфікс *-ль*. Ім'я *Житомъ* може бути короткою формою повного імені *Житомѣръ*.

Досі ми говорили про назви міст, у яких можна знайти славні історичні — давні чи недавні — імена визначних людей. Є й такі міста, назви яких також пов'язані з прізвищами людей, але про цих людей ми, як правило, нічого або майже нічого не знаємо. Ось кілька таких назв: Цвіткове, Немішаєве, Горлівка, Каховка.

Коли ми чуємо слово Каховка, у нашій пам'яті постають Каховська ГЕС, «Каховка, Каховка, родная винтовка...». А хто з нас чув про генерала В. В. Нечуй-Каховського? Ніхто. Та саме від його прізвища й пішла назва міста. А було це так. Колись на цьому місці стояла турецька фортеця Іслам-Кермен («Свята фортеця»), її було зруйновано; землі цього краю цариця Катерина II подарувала учасникові російсько-турецьких воєн генералові В. В. Нечуй-Каховському; село, яке виникло біля колишньої фортеці, дістало назву Каховка (відоме з 1791 р.).

Місто Горлівка (Донецька обл.) з'явилося в 1867 р. на місці колишніх запорізьких зимівників. Інженер П. М. Горлов на землі, відведеній під майбутню залізницю, виявив поклади кам'яного вугілля. Незабаром тут було закладено шахту, яка тепер зветься «Кочегарка»; станцію й селище на честь гірничого інженера назвали Горлівкою.

Назва міста Цвіткове теж пов'язана з будівництвом залізниці. У 1876 р. тут було збудовано залізничну станцію. Далі відомості суперечливі. За одними — станція названа прізвищем топографа Цвіткова, який працював на цій дільниці, за іншими — назва походить від прізвища поміщика Цвіткова, на землі якого побудовано залізницю й станцію.

Назва селища і станції Немішаєве пов'язується з прізвищем начальника південної залізниці К. С. Немішаєва.

Крім суфікса присвійності *-ль*, давні назви міст України від власних імен утворювалися за допомогою суфіксів *-ів* (*-ов-е*) та *-ин*. Обидва ці суфікси живуть у нашій мові й донині, а от чоловічі імена...

Подивіться на оцей рядочок назв: Київ, Львів, Харків, Ходорів, Фастів, Чернігів... Усі вони мають форму присвійних прикметників, на що вказує суфікс *-ів*. Єдине ім'я, яке ми тут легко впізнаємо, це *Лев, Левко* (у назві Львів), інші імена видаються нам незвичними й трохи дивними. Та коли

взяти до уваги, що все це міста давні, то цілком імовірно, що колись звичні чоловічі імена протягом століть губилися або переставали бути іменами, як, скажімо, ім'я легендарного засновника К и є в а, князя Кия. Сьогодні *кий* — це палиця, а колись це, виявляється, було також і власне людське ім'я. Тепер спосіб творення назви стає прозорим: Хто володар міста? — *Кый*. Чий це город? — *Городъ Кыевъ*. Хто живе в ньому? — *Кыяне*.

Місто Л ь в і в виникло в середині XIII ст. За переказами, його побудував галицький князь Данило Романович (кінець 40-х — початок 50-х років) і назвав на честь найстаршого сина Лева, якому воно по смерті батька дісталося у спадщину. За іншими переказами, місто заснував сам князь Лев Данилович. І як би не мінялася протягом віків офіційна назва цього міста (захоплене у XIV ст. поляками місто було назване *Львув* (Lwów), 1772 р., після розподілу Польщі, місто відійшло до Австрії і було перейменовано на *Лемберг* (Lemberg), воно було і залишилось у пам'яті народу містом Лева — сина славетного руського князя Данила Галицького.

У Львівській області є місто Х о д о р і в, перша згадка про яке датується 1394 р. Назва походить від чоловічого імені *Ходор, Ходір* (так у народі вимовляли запозичене ім'я *Федір*, бо *ф* в українських словах не було). Існує переказ, за яким цей Ходор разом з трьома братами прибув з Угорщини на Русь і тут оселився. Проте це не єдина назва з цим іменем: є, крім однойменних сіл (*Ходорів* Київської обл.), ще й *Ходорівка*, і *Ходорівці*, і *Ходори*, і *Ходорків*, що свідчить про поширеність цієї форми імені *Федір*.

Назва міста Х а р к і в має кілька тлумачень. Одне з них пов'язується з власним чоловічим іменем — *Харко* (зменшена форма від повного імені Харитон). Так начебто звали першого поселенця козака Харка у другій половині XVII ст. Проте місто стоїть при злитті двох річок, з яких одна теж зветься Харків (друга — Лопань). Цілком можливо, що місто дістало назву за річкою. Висловлювалося припущення, що *Харків* — це видозмінене *шарукань* — половецьке кочовище. Розшифровується ця назва так: *шаруа* — «скотар», *кан* — «стоянка». В такому разі суфікс присвійності *-ів* тут з'явився пізніше, коли чуже слово вирівнювалося, пристосовувалося до законів нашої мови.

Ще важче розкривається значення назви міста Ч е р н і г і в. У «Повісті временних літ» місто згадується в записах 907 р. Історики кажуть, що місто було засновано ще раніше — десь у VII ст. У XI — XII ст. Чернігів був уже центром Чернігівського князівства. Вважається, що назва міста походить від чоловічого імені *Черніг* (Чернѣгъ), у свою чергу, утвореного від прикметника *чорний*. А от кому належало це ім'я чи прізвисько — сказати неможливо, оскільки давалося це ім'я місту в дуже віддалені від нас часи. Легенди й перекази пов'язують назву міста то з іменем князя Чорного, який уславився в боротьбі з хозарами; князював він десь у VII ст., то з іменем гордої княгині Чорної (за іншими переказами, її звали Цорна), яка кинулася з вікна високого терема й розбилася насмерть, щоб не потрапити до рук загарбників. Ще гадають, ніби *Чернігів* звучало колись *Сернігів* — від слова *серна*, бо багато їх водилося у навколишніх лісах. Указували й на те, що неподалік від міста є Чорна гора, можливо, місто дістало назву від неї. Все ж переважна більшість дослідників схиляється до

думки, що назва міста походить від власного імені *Чернѣгъ*, а от кому воно належало — ми, мабуть, так ніколи й не дізнаємося.

Так само немає вірогідного пояснення до назви старовинного міста Фастів (вперше воно згадується в 1390 р.). Суфікс *-ів* свідчить, що це мав би бути присвійний прикметник, утворений від власного імені: можливо, це місце належало комусь, чиє ім'я або прізвисько було *Хвастъ*. Існує переказ, нібито назва міста походить від слова *хвости* (лисячі, мабуть), яких, кажуть, багато лишилося тут після розгрому половців. За іншим переказом, Семен Палій, ходячи містом, розповідав, що власноручно знищив аж 700 польських загарбників — *хвалився, хвастався* цим. Обидва перекази — лише спроба пояснити уже існуючу назву (приписати назві історію).

Від чоловічого імені й назва Васильків. Воно засноване князем Володимиром Святославичем у 988 р. і назване *Василево* — за іменем, яке було надано князеві Володимиру після прийняття ним християнства. Як свідчать дослідники, князь Володимир на цьому місці серед лісу побудував мисливський терем і назвав новобудову — таку собі своєрідну тогочасну «дачу» — *Веселеє Василево*. З XII ст. місто має сучасну назву — Васильків.

Після всього сказаного можна й місто Нестерів (Львівська обл.) за аналогією розкласти на *Нестор* + *ів* і, чого доброго, прийти до висновку, що це місто належало Несторові-літописцю. А місто (раніше — Жовква) дістало назву Нестерів у 1951 р. на честь російського пілота П. М. Нестерова, який загинув біля цього міста під час першої світової війни.

А тепер повернемося до міста Миколаїв, про яке ми вже побіжно згадували.

Хоч неподалік від цього місця поселення були дуже давно (уже в VI ст. н. е. на Бузькому лимані була грецька колонія Ольвія), проте саме місто Миколаїв з'явилося порівняно недавно. Назва його — це пам'ять про штурм Очакова, який завершився перемогою російських військ 6 грудня 1788 року — в день православного свята — святого Миколая, якого вважали покровителем моряків. Проте офіційне заснування міста датують 5 серпня 1790 року — коли спустили на воду перший фрегат «Святой Николай», збудований на Миколаївській верфі. Як бачимо, за формою назва міста — начебто також присвійний прикметник, але зовсім іншого — формального, а не реального — способу творення (не «Чиє місто?»).

Тепер подивимося на назви міст, які мають форму присвійних прикметників з суфіксом *-ин*: Ніжин, Хотин, Снятин, Пирятин, Рогатин, Козятин... Суфікс *-ин* тут відділити легко, а от імена — знову чудні, незнайомі, дивні.

Місто Пирятин (Полтавська обл.) вперше згадується в літописі 1155 р. як місто-фортеця. Назва, на думку дослідників, походить від чоловічого імені Пирята, скороченої форми імені київського боярина Пирогоста (XI — XII ст.). Значить: *Пирогост — Пирята — Пирятин* (город).

Місто Снятин (Івано-Франківська обл.) вперше згадується у 1158 р. Більшість учених вважає, що назва виникла від імені власника цих земель — воєводи Костянтина Сірославича, відомого воєначальника й боярина при дворі галицького князя Ярослава Осмомисла. В літописі ім'я воєводи подається як *Кснятин*, скорочено, мабуть *Кснята*. Гадають, що саме від

цієї короткої форми імені і суфікса *-ин* з'явилася спочатку назва міста — Кснятин, яка пізніше скоротилася у Снятин. Схожі назви: село Снітин на Полтавщині, село Снітинка у Хмельницькій обл.

Місто Хотин (Чернівецька обл.) теж дуже давнє: існує така думка, що його заснував у I ст. н. е. цар даків Котизон (Хотизон), і що від його імені пішла назва Хотин. Проте більшість дослідників вважає, що назва міста походить від чоловічого імені з основою *хоть* — («велике бажання»); зменшена його форма — *Хотимъ*, повне ім'я цієї людини могло бути *Хотимѣръ* або *Хотѣнъ*.

Місто Ніжин (Чернігівська обл.) одні дослідники ототожнюють з літописним *Нежатином (Нежатина нива)*, інші — з містом *Уненеж* (*уне* — «краще», *неж* — скорочена форма чоловічого імені). Хоч про цю давню назву збереглося багато цікавих легенд і переказів, етимологи і її виводять із скороченої форми чоловічого особового імені, в якому був корінь *-нѣг-*.

Тепер ми можемо з великою мірою вірогідності вважати, що місто Гостятин належало людині або було засноване людиною на ім'я Гостята, Путятин — від імені Путята, Козятин — від імені Козята, Рогатин — від імені Рогата.

У кожного з названих міст є своя легенда, часом кілька їх — красивих, поетичних. А все тому, що в народі давно вже забулися імена, які ми тут з вами «реставрували», а бажання якось пояснити назву рідного міста збуджує уяву й народжує легенди, які найчастіше розминаються з правдою, хоч часом і ходять дуже близько біля неї. Ось, наприклад, легенда про назву міста Рогатин: колись навколо теперішнього Рогатина був глухий, дрімучий ліс. Під час полювання в лісі заблудила дружина князя Ярослава Осмомисла. З лісової хащі її вивів на дорогу олень-рогач. На тому місці, де княгиня побачила оленя, князь Ярослав звелів побудувати терем, навколо якого поступово й виросло місто Рогатин. Як бачимо, в легенді олень-*рог-ач*, у дослідників — ім'я *Рог-ата*, а в основі обох слів — *ріг*.

Щоб у вас не склалося враження, що в наших предків було обмаль способів творення назв, пригадаємо ще деякі — не схожі на попередні, ну, хоча б такі, як Берислав і Богуслав.

Історія міста Берислав (Херсонська обл.) така: воно засноване на початку XV ст. (це була спочатку литовська фортеця й державна митниця, відома під назвою Вітовтової). У середині XV ст. пониззя Дніпра захопили татари і турки, пізніше збудували на цьому місці укріплення Кизи-Кермен («Дівоча фортеця»). У XVIII ст. російська армія та українські козацькі полки спільними зусиллями взяли фортецю. На її руїнах було засновано місто Берислав, у назві якого виразно проступає наказ — *Бери славу!* Назва — на честь здобуття фортеці.

Місто Богуслав (Київська обл.) відоме з часів Київської Русі як укріплення (вперше згадане 1195 р.). Вважають, що назва міста спочатку звучала як *Буйслав, буй* означало «хоробрий, мужній». І лише пізніше православна церква «відредагувала» слово, зробивши з нього Богуслав (простежити цю зміну вдалося дослідникам за літописами й іншими документами). Тож свою вдачу Маруся Богуславка успадкувала, мабуть, від буй-славних своїх предків. І хоч у назві обох міст немає імен окремих героїв, усе ж видатні історичні події, героїчні вчинки наших далеких предків збереглися для нас у цих назвах — як світло далекої, давно погаслої зірки, що все ще доходить до наших очей.

Ми розглянули «класичні», так би мовити, способи творення назв міст від особових імен (вони ще звуться продуктивними). Проте є цілий ряд інших способів творення — одиничних, неповторюваних — непродуктивних. Так, наприклад, місто Олевськ (Житомирська обл.) дістало назву, як гадають, від імені Овруцького князя Олега Святославича, який жив у другій половині X ст. Пізніше двослівну назву *Олегове городище* скоротили до однослівної — *Олегськ,* що у вимові спростилося до *Олевськ,* бо звуки *в* і *с'* часто зустрічаються у нас поряд (*всі, взявся*), а *г* і *с'* — ні.

Далека від традиційних способів творення назв міст і форма назви міста Павлиш (Кіровоградська обл.). Місто, засноване у XVII ст., спочатку називалося Бутівкою. За переказами, його заснував Павло Бут, відомий в історії України як Павлюк — керівник повстання проти польської шляхти в 30-х рр. XVII ст., страчений у Варшаві в лютому 1638 р. Хутір Павлюка, як свідчать історики, лежав неподалік від сучасного вокзалу. Дивіться, який химерний шлях: *Павло — Павлюк — Павлиш...* Трохи незвичні перетворення, правда? Тому деякі дослідники виводять цю назву від татарського слова *каулиш* — табір.

Минали століття, через нашу землю прокочувалися війни й навали, заселювалися ще ніким не освоєні землі, щезали з лиця землі одні племена й цілі народи, з'являлися інші,— і все це залишало свої сліди в назвах річок і урочищ, озер, міст і сіл.

Так, у Київській області є невелике місто Узин, відоме як батьківщина одного з перших космонавтів — Павла Поповича. Селище лежить на річці Узин і дістало від неї свою назву. Вважається, що ця назва походить від найменування кочового тюркського племені, яке тут оселилося. Плем'я звало себе *узи (гузи).* Жили вони тут десь між X і XIII ст. і брали участь у походах руських князів як їхні спільники.

На території Української РСР є багато назв з основою *-торк-*. Тільки на Київщині зустрічаємо села Торчицький Степок, Торчицю, річки Торчанку і Торчицю, Торчу. На Поділлі міста Торчин і Торків; на Харківщині село Торське та багато інших. Виявляєть-

ся, що *торки* — це назва кочового тюркського племені, спорідненого з печенігами й половцями (türk — «сила», «влада»). У давньоруській мові воно звалося *търци* (торці), знахідний відмінок *търкы* (торки). Пізніше слово *тюрк* було запозичене вдруге, уже як *турок, турки*. Цікаво, що слово *торкин* по-тюркськи означало «народ, до якого належить дружина». Як відомо, руські князі, укладаючи воєнні союзи, одружувалися з ханськими дочками; жінки князів приводили свій почет — родичів, які осідали на виділених князем землях.

Є в Черкаській області селище Стеблів. Деякі дослідники вважають, що тут стояло згадуване в літописі місто Торческ, яке заснував у 1036 р. Ярослав Мудрий. Пізніше татари його спалили, а на руїнах міста першим начебто поселився вільний козак Стебло, від прізвища якого й пішла сучасна назва селища.

І ще одне місто, стара назва якого пов'язана з торками. Це сучасний Слов'янськ на річці Донець. У X — XIII ст. цю територію займали торки, про що свідчать назви *Торські озера* і фортеця *Тор*. У XIII ст. на озерах починають розвиватися соляні промисли, а місто називають *Солоне, Солеварськ, Солеванськ*. Згодом його було перейменовано в *Словенськ*, а ще пізніше — у *Слов'янськ*. Рішенням царського уряду Катерина II веліла так називати місто у зв'язку із своїми чисто політичними симпатіями до балканських слов'ян і до їхньої боротьби проти панування турків.

Як відомо, географічні назви з коренем *слав (слов)* поширені по всій території України. Це і назви рік (Словечна, Славська, Славута), і назви міст і сіл (Славута Хмельницької обл., Словечне Житомирської обл., Славгород Дніпропетровської і Сумської обл., Слов'янка в чотирьох областях).

А скільки таємниць у назві міста Бердичів, скільки спроб пояснити цю назву — одна цікавіша за іншу! Згадаймо хоч деякі з них. У давніх слов'ян було слово *берда* — «круча, горб, скеля» (слово це збереглося в деяких слов'янських мовах і в говірках української мови). Місто могло одержати назву від цієї основи. Є ще одне схоже слово — *бердо*. Це назва однієї зі складових частин ткацького верстата. Тут — могло ж і таке бути! — жили колись майстри, які виготовляли берда (їх, мабуть, називали *бердичі*, а їхнє місто — *Бердичів*). У назві міста ми бачимо суфікс присвійності *-ів*, а це дає підставу гадати, що назва ця утворена від чоловічого імені *Бердич*. Ще одна гіпотеза: назва міста походить від слова *берендичі, берендеї*. Так звалося тюркське кочове плем'я на півдні земель Київської Русі. Утискувані печенігами, а пізніше половцями, кочовики залишали Поле і ставали федератами сильних північних сусідів. Їх печеніги і половці називали *берінді* — «ті, що передали, віддали себе». Як свідчать історики, берендеї 1097 р. уклали угоду з печенігами, а в 1105 р. їх перемогли половці, жорстоко розправившись з ними. Згадки про берендичів зникають зі сторінок літопису десь у XIII ст. Місто вперше згадується у 1546 р. як Бердичев або Беричиков. У записах XVIII ст. можна зустріти і Берендичев. Ось що пише з цього приводу відомий письменник Л. Успенський: «Важко прихилитися до однієї з думок, і ім'я-пам'ятка дражнить нас своєю неповною ясністю... Але скільки у світі могильних плит, скільки загадкових папірусів, таємничих дощечок «ронга-ронга» теж чекають ще свого пояснення і прочитання... Мені особисто хотілося б, щоб Бердичів був з «берендича». Тоді

б він зв'язався з казковими «берендеями», правда, дуже мало схожими на своїх далеких південних і азіатських тезок».

Важко віддає свої таємниці й стародавній Канів, який вперше згадується у 1144 р. Дослідники висувають кілька гіпотез. *Канів* може бути пристосованим до нашої вимови тюркським словом, яке означало «ханський перевіз». Народні перекази пов'язують назву міста з хижим птахом з родини яструбових, якого звуть *каня*. Оскільки в слові *Канів* є суфікс належності *-ів*, назва може походити від чоловічого імені *Кань* (пестливе від *Канімир* чи *Каніслав*).

У назві міста Канів непрозора основа слова. А от у назві міста Черкаси основа начебто і знайома (черкеси), але виникає питання: «Звідки тут узялися черкеси?» Як свідчать літописи, поселення виникло в останній третині XIII ст. в складі Київського князівства. Довгий час слово *черкаси* прочитували як давньоруське *черньаси* — «чорні аси», «чорні клобуки». Найновіші дослідження дають підстави говорити, що йдеться тут усе ж про черкесів (їх ще звали *черкизи, черкиси,* а також *касоги, адиги*), які брали участь у походах Київських і Чернігівських князів проти спільних ворогів — половців і печенігів. Є трохи інша думка: назва походить, безсумнівно, від черкесів, проте зовсім не обов'язково самі черкеси тут мали б з'явитися; це могли бути руські люди, пише етимолог М. Фасмер, які перебували певний час на Кавказі. Схоже на назву міста слово *чаркас* — є в осетинській мові; означає воно «орел».

Є ще один трохи загадковий і досить цікавий слід минулого у двох схожих назвах міст — це Балаклава в Криму і Балаклія на Харківщині. Кримська Балаклава — по-турецькому зовсім прозора назва: *балик* — «риба», *балаклава* — «рибний садок, рибниця». Але Харківська Балаклія стоїть у маловодному степу, на річці Балаклійці, яка влітку може пересихати до дна,— і раптом «рибна річка»! Видно, відтоді, коли називали і річку, й поселення, багато чого змінилося: помінявся склад населення, змінився характер ландшафту і водний режим річки, яка колись, можливо, і була багатою на рибу.

Ось у назві міста свій слід залишили давні грецькі мандрівники-мореплавці. Це Ялта. Греки називали її *Яліта* — «берегова», «прибережна» (від грецького *ялос* — «берег»). За легендою, так назвали поселення знесилені мореплавці, які після довгих поневірянь по морю нарешті побачили землю і висадилися тут. Вони заснували поселення, за яким і закріпилося це перше їх, найзаповітніше слово — «берег!» Як рибальське поселення Джаліта (у цій назві відбилася тюркоосновна вимова) воно вперше згадується у 1169 р.

На території сучасного Криму колись жили скіфи і таври — про це є свідчення в Геродота, датоване V ст. до н. е. За даними розкопок у їх культурі було багато спільних рис. У III ст. до н. е. на півострові з'явилась скіфська держава, столиця якої — Неаполь Скіфський — була розташована на місці сучасного Сімферополя. Півострів у ті далекі часи за найменуванням його жителів — скіфського племені таврів — звали *Тавром, Таврікою, Таврідою*. У першій половині XIII ст. півострів захопили кочовики; столицею стало місто Солхат, яке завойовники перейменували на *Кирим, Крим* (тюркське — «рів», «вал»). Як свідчать історичні дані, це були укріплення на місці сучасного Перекопу (сучасна назва «Перекоп» — це

слов'янський варіант тюркського «кирим» — рів). З часом назва *Крим* поширилася на весь півострів. Панування татарських феодалів тривало тут до кінця XVIII ст.

Надзвичайно строкатий склад назв міст у Криму: А л у ш т а виникла на місці давньогрецького укріплення *Алустон,* побудованого у VI ст.; Ф е о д о с і я — у перекладі з грецької мови «божі дари» — теж грецьке поселення; місто дістало назву завдяки вигідному географічному положенню та родючості навколишніх земель. Є в п а т о р і я названа на честь понтійського царя Мітрідата VI Євпатора (II ст. до н. е.), який володів частиною території півострова. І тут же назва зовсім іншого походження — Б а х ч и с а р а й, складена з двох татарських слів: *бахчі* — «сад», *сарай* — «палац». У центрі міста височить палац, побудований у 1519 р., оспіваний О. С. Пушкіним.

Після приєднання Криму до Росії в 1783 р. за півостровом закріпилося дві назви: *Крим* і *Тавріда (Таврія).* Остання з'явилася як своєрідна данина моді XVIII ст. на історичну давнину у власних назвах. Створена на цих землях губернія стала називатися Таврійською. Таврією називали також частину південних земель України, які ввійшли до складу цієї губернії.

Так само даниною моді кінця XVIII ст. є назви міст Севастополь, Сімферополь, Мелітополь, Овідіополь.

У 1783 р. на місці невеличкого татарського селища Ахтіар («Біла скеля») в Криму було засновано фортецю і порт. У наступному році нове місто одержало від щойно титулованого «князя Таврійського» Г. Потьомкіна назву С е в а с т о п о л ь — від грецьких слів *севастос* — «величний» і *поліс* — «місто». Легендарний Севастополь — місто-герой, яке вкрило себе славою у Вітчизняну війну,— виправдало своє горде ім'я «Величний». Назва *Севастополь* не була створена, а лише повторена: як свідчить Птоломей, у Колхіді (Грузинська РСР) було вже колись місто з такою ж назвою — Севастополіс.

С і м ф е р о п о л ь заснований у 1784 р. на місці татарського селища Акмечеть («Біла мечеть»), яке, в свою чергу, з'явилося на руїнах Неаполя Скіфського. Сучасна назва складається з двох грецьких слів: *сімферон* — «збирати докупи, з'єднувати» і *поліс* — «місто», що разом означає «місто, яке єднає». Існує ще один переклад: *сімферон* — це ще й «вигода, користь», тому Сімферополь — це ще й «корисне місто».

Тоді ж, у 1793 р., одержало назву й селище О в і д і о п о л ь (Одеська обл.), того року тут була закладена нова фортеця. Коли давали цю назву, вважали, що римський поет Публій Овідій Назон (43 р. до н. е.— 17 р. н. е.) був засланий саме сюди (є відомості, що Овідій був засланий у селище Томи у 8 р. н. е.) і тут був похований. Пізніше виявилося, що на місці Овідіополя в давнину було місто Ніконіум, а з колишніх Томів виросла сучасна Констанца в Румунії. Таким чином, назва *Овідіополь* є свідченням історичної неточності; проте назва прижилася і стала своєрідним пам'ятником видатному поетові на нашій землі.

Що стосується назви міста М е л і т о п о л ь, то вона взагалі призначалася зовсім для іншого міста: спочатку з'явилася думка побудувати в Криму ще одне місто. Це було в кінці XVIII ст., в час царювання Катерини II. Було придумано для цього міста й пишну грецьку назву: Мелітo-

поль — «місто меду» (від грецьких слів *меліта* (род. відм. *мелітос*) — «мед» і *поліс* — «місто»). Проте місто з цією назвою так і не було закладене. Тільки через півстоліття вирішили скористатися назвою Мелітополь, але вже не для кримського міста. У теперішній Запорізькій області була слобода Новоолександрівка, названа так на честь О. В. Суворова, бо заселили її переважно колишні солдати Суворова. У 1842 р. слободу перетворили на повітове місто, якому й дали назву Мелітополь.

Цим же способом — складанням двох основ, з яких друга *поль* від грецького *поліс*,— утворено назви міст Нікополь, Ставрополь, Маріуполь, Тирасполь.

Проте не завжди назва міста, яка закінчується на *-поль*, була утворена від грецького *поліс*. Так, наприклад, не лише назви Білопілля, Краснопілля, Добропілля мають у другій частині «поле», цей корінь є і в назвах Бориспіль, Костопіль, хоч вони й схожі на такі назви, як Ямпіль, Томашпіль, Теофіполь (останні утворені від імен своїх колишніх власників у першій частині і *-піль* від *поліс*). Сюди ж можна віднести й назву міста Тернопіль. Уперше згадується місцевість Тернопілля у 1540 р. Ця назва, як вважають, означала тернове поле — там довго лежав поріслий тернами пустир. Є й інші пояснення: назва могла бути утворена від слова *ополе* — «об'єднання кількох родів»; в основу назви могло бути покладене прізвище Тарновський та ін.

Хоча в назвах міст Херсон і Одеса немає слова *поліс*, все ж вони теж узяті з грецької мови.

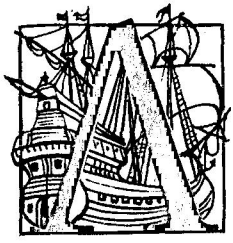
Місто Херсон закладено у 1778 р. на території старого укріплення Олександр-Шанц. Потьомкін дав місту назву Херсон на згадку про стародавній Херсонес — грецьку колонію на заході Криму, поблизу нинішнього Севастополя.

У кінці XVIII ст. на місці старовинного слов'янського поселення Коцюбієво, яке свого часу татари і турки укріпили й назвали Хаджибей, з'явилося місто під назвою Одеса (назву місто одержало в 1795 р.). Це назва стародавньої грецької колонії (по-грецькому вона звалася *Одессос*), що, як тоді вважали, була колись розташована саме на цьому місці. Пізніше виявилося, що ця колонія була на території Болгарії — в районі міста Варна.

Свідченням того, скільки історичних подій може акумулюватися в одній назві, може послужити найменування міста Ізмаїл. У IV — V століттях тут була грецька колонія Антіофілас. У XIV ст. на цьому місці вже було слов'янське поселення *Сміл*, яке генуезькі купці називали *Сініл*. У XVI ст. Сміл захопили турки. Вони назвали місто турецьким словом, проте максимально наближеним до *сміл* своїм звучанням,— *ішмаел*, що означає «почуй, боже». До наших часів назва міста дійшла у формі Ізмаїл. Дехто вважає, що місто так назвали на честь турецького полководця Ізмаїл-бея. Чи так, чи так, а все ж це «потурчена, побусурманена» — як співалося в старовинних історичних піснях — назва слов'янського селища Сміл.

Тепер ви розумієте, чому багато хто з учених-істориків, філологів, археологів, етнографів виступає проти поспішливого і бездумного перейменування населених пунктів. Ось що каже з цього приводу Л. Успен-

ський: «Доки вона [стара назва] живе, крізь неї, як крізь фантастичний перископ часу, можна буває заглянути далеко в минуле. Коли ж вона вмерла або, що ще сумніше, її знищили руки невігласа — окуляр чарівної далекоглядної підзорної трубки розбито...» Загляньте в «перископ часу», подивіться крізь нього на назву вашого рідного міста, селища, села — і багато цікавого,— а часом і несподіваного — розкриється перед вами.

МИ ПОДОРОЖУЄМО

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле,
Молодому козакові
Мандрівочка пахне...

Народна пісня

юди завжди, в усі часи любили подорожувати. Найпереконливіше свідчення — казки, легенди, міфи, пісні всіх часів і народів, оповідання, повісті, романи всіх літератур. Скільки сходив світу Геракл? Скільки років плавав на своїх кораблях Одіссей? А польоти на килимі над Багдадом? А подорожі до Кощія аж у тридев'яте царство? Аліса в країні чудес, Робінзон на острові, герої Жюля Верна, уся науково-фантастична література... Люди подорожували і подорожують пішки, верхи, возом, саньми, на «Жигулях» і ТУ-114, на теплоходах і вертольотах. Коли ж з'явилися сани й атомоходи, дрезини й літаки, і чому саме так вони були названі?

Одні з наших засобів пересування настільки давні, що встановити причину їхньої назви буває важко, а то й неможливо. Так, наприклад, про те, як давно виникло слово с а н и, можна судити хоча б з такого факту. У саней є полозки, які залишають на снігу такі сліди, начебто тут щойно проповзли дві змії. У старослов'янській мові змії звалися *сань*. Тепер по-українськи кажуть *повзати,* по-російськи *ползать*, а в давнину казали *поло́зить;* тут уже зовсім близько до *змій-полоз*. З усього цього можна скласти уявлення про те, як давно з'явився в нас спосіб пересування — санний, яким був «механізм» називання саней, які асоціації було покладено в основу назви.

В е л о с и п е д — винахід порівняно недавній, з'явився він у XIX ст., оскільки в цій машині рушійною силою, «двигуном», були людські ноги, то й назвали її відповідно, використавши два латинських слова *велокс* — «швидкий» і *пед (педіс)* — «нога». Разом — «швидконіг». Уявіть собі, скільки ж було здивування, коли в записах XVII ст. знайшли прізвище попа — Велосипедов! Не було тоді велосипедів, не було назви їх, а тому й не могло від цього слова утворитися прізвище. Значить, якийсь піп із прізвищем чи то Бистроногов, чи то Скороножкін, щоб позбутися легковажного прізвища, переклав його латинською мовою, від чого воно одразу стало небуденним, урочистим. До речі, так свого часу зробив і бельгійський картограф Крамер (*крамер* — «торговець»), який переклав своє прізвище латинською мовою, і як Меркатор увійшов до історії картографії.

Якщо у велосипеда «мотор» — ноги, то у д р е з и н и «мотором» були руки. Цей самохідний візок для пересування по залізничних рейках вико-

ристовувався для їх огляду, ремонту та ін. (тепер дрезини рухаються переважно за допомогою двигуна внутрішнього згоряння). Назву дрезина одержала від прізвища свого винахідника К.-Ф. Дрезе.

Тепер познайомимося ближче з відомим нам сімейством автобусів і тролейбусів, проте розпочнемо з їхнього дідуся — омнібуса. Нам він знайомий хіба що з романів та кінофільмів. Це був великий кінний фургон, який міг перевозити одразу багато пасажирів. Історію його появи, тісно пов'язану з назвою, розповідають так... У XIX ст. жив торговець, прізвище якого було Омнé (пишеться Omnes). На дверях його крамниці був жартівливий напис: «Omnes omnibus» — «Омнé кожному». Цей каламбур побудований на тому, що прізвище Omnes збігається написанням з латинським omnes — «усі», а друге слово — omnibus — це давальний відмінок від «увесь, кожен», тобто «всім, кожному».

Крамниця Омне спочатку була відправним пунктом екіпажа, заведеного офіцером Будрі для поїздок на свою дачу, але ним, цим екіпажем, могли їздити й інші бажаючі. Отож спочатку це був voiture omnibus (*вуатюр омнібю*) — «екіпаж для всіх», потім просто *омнібус* — з тим же значенням.

Та ось замість коней омнібус дістає автомобільний мотор; новий вид транспорту одержує назву автобус — за будовою такий собі «кентавр» з елементів двох мов: *авто* — з грецького *аўтос,* що означає «сам», і *бус* — закінчення в давальному відмінку латинського *омнібус*; а закінчення, як відомо, понятійного значення не мають. А це тому, що слово утворили шляхом усічення і зрощення двослівного вислову: *авто(мобіль) + (омні) бус*. До речі, отой елемент *бус*, що в більшості мов, перебравши на себе значення твірного слова, став словотворчим, у англійців вживається як самостійне слово: у слові *автобус* відкинули навіть *авто* і залишили *бус*.

Коли з'явився безрейковий трамвай, його назвали тролейбус. *Тролей* (trolley) — це англійський техніцизм, назва роликового знімача струму з неізольованого дроту, по якому струм проходить в електродвигун (у нас перші тролейбуси з'явилися в 1933 р.). Ролики останнім часом було замінено колодками іншої конструкції, але стара назва збереглася, а невмируще *бус* перекочує, мабуть, на якийсь новий вид транспорту (уже є аеробус — Іл-86).

Буси привели за собою в нашу мову цілий ряд нових понять і назв. Так, слово шофер прийшло до нас з французької мови, де воно було утворене від дієслова *шофé* (chauffer) — «топити». До появи автомобілів цим словом — *шофер* — називали паровозних кочегарів. Пізніше цю назву перенесли на водіїв автомобілів. Це слово прийшло до нас — в російську, а потім в українську мову — прямо з французької, без посередників; тому воно в літературній мові зберігає і свій французький наголос — на останньому складі (шофéр), хоч у професійному середовищі і в просторіччі живе з наголосом на першому.

Слово гараж теж походить з французької мови, теж має наголос на останньому складі і теж спочатку вживалося з іншим значенням. Французьке garage — це суфіксальне утворення від дієслова garer — «прикрити, захистити, помістити під прикриття». Спочатку гаражами звали звичайні сараї, куди ставилися машини. Сьогодні цим словом називають

не лише місце, де можна поставити машину й захистити її від негоди, а й комплекс споруд для збереження й ремонту автомобілів.

Зовсім недавно з'явилося у нас слово м о т е л ь (*готель на автостраді*, в якому подорожнім забезпечуються найрізноманітніші форми обслуговування). Це американізм — скорочення від *mo* (*torists'ho*) *tel*.

А тепер попливемо.

Спочатку поговоримо про к о р а б е л ь. Слово це дуже давнє, і в нашій мові воно відоме теж з досить віддалених часів. Цікаво, що це пряме, усне запозичення з грецької мови, без посередництва цілого ряду мов і народів, як ми здебільшого спостерігаємо. Чи є у нас докази на підтвердження того, що це запозичення відбулося саме усним шляхом? Є, ось хоча б такий. Слово *карабос* у греків означало «морський рак», «краб». Вони цим словом, ужитим у переносному, образному значенні, назвали певний вид своїх суден. Виходить, що це була не офіційна назва, а вільна, невимушена, розмовна. Такі слова, як правило, переходять з мови в мову усним шляхом, через безпосереднє стикування людей. Не лише ми, русичі, запозичили у греків це слово. Воно було і в римлян (*карабус*), потім у італійців (*каравелла*), в іспанців та ін. У давньоруській мові воно мало форму *корабль*, у багатьох слов'ян (болгари, чехи, словаки, поляки, серби та ін.) форму *кораб*.

Запорізькі козаки плавали на човнах особливої будови, які звалися ч а й к а м и, хоча назва, виявляється, не пов'язана з іменем «чаєчки-небоги, що вивела чаєняток при битій дорозі». Це трохи змінена за законами народної етимології назва турецького високобортного човна, який мав назву *шайка*. Козаки переробили цю назву з *шайки* на *чайку* (вважають, *що й прізвище Чайковський теж походить від назви човна*, а не від назви птаха). У своїй первісній, незміненій формі слово *шайка* теж вживається у сучасній українській розмовній мові, тільки значення його інше — це «група людей, що спільно чинять розбій, злочини; банда». Вважають, що *шайка* — «банда» і *чайка* — «човен» перебувають між собою і в певному предметному зв'язку: розбійницькі ватаги, які плавали на річкових човнах-шайках, одержали цю назву за найменуванням човнів. Слово *чайка* (назва човна) пішло з української мови далі — спочатку в польську, а вже звідти — в німецьку мову, де військове судно зветься *чайке* (Tscheike).

А от слово к а п і т а н дали Європі не греки (як *корабель*), а римляни: у *них капітанус* — начальник військової частини, загону. Сьогодні це слово можна зустріти в багатьох європейських мовах. Вимовляється воно по-різному, але в кожному відчувається оте латинське *капітанус: капітен* (французьке), *кептін* (англійське), *капітань* (іспанське). І навіть турецьке звання *капудан-паша* — «адмірал» теж походить від давнього латинського.

А от наше а д м і р а л походить з арабської мови, в якій було *амір аль бахр* — «володар на морі» (амір, емір — князь, володар; *аль* — артикль; *бахр* — море) і *амір арраль* — «командир транспорту». Останнє — титул начальника арабського транспортного флоту, що в середньовіччі курсував між Північною Африкою й Андалузією. Слово увійшло до багатьох мов світу: спочатку було запозичене іспанською й старофранцузькою мовами (араби, мабуть, заходили в їхні порти). Пізніше його запозичили голландці, англійці, шведи. Переходячи від мови до мови, арабське слово,

природньо, зазнало звукових змін. У російську мову воно вперше потрапило в XVI ст. з шведської у формі *амерал*. Звідки ж *д* в сучасному *адмірал*? Пояснюють це так.

У багатьох мовах Європи, так званих романських — тих, що вийшли, розвинулися з «народної латині»,— є слова, пов'язані з латинським словом *адміраре* — «дивуватися», «вражатися». Вірогідно, як оцінка носія високого морського чину — людини, гідної подиву, захоплення, за законами не наукової, а так званої народної етимології, у французькій мові поряд зі старою формою слова amiralt з'являється нова — admiral. Таке ж слово (із зайвим *д*) з'являється в голландській, а далі в англійській і німецькій мовах. У російській мові слово *адмірал* з'явилося в кінці XVII ст., як вважають, під впливом голландського admiraal.

З моря прийшло до нас і слово а в а р і я, хоч тепер воно і не викликає у нас морських асоціацій. *Аварія* для нас — непередбачене значне пошкодження якогось пристрою (машини або засобів транспорту тощо). А от арабські купці мали на увазі тільки пошкодження корабля чи вантажу (слово *аварія* утворене від арабського *авар* — «шкода, пошкодження»). Від арабів його запозичили італійці, а від них слово прийшло і до нас, розширивши по дорозі своє первісне значення.

Не так давно з'явився новий тип суден і нове слово — їх назва — а т о м о х і д. У 1959 р. в Ленінграді було спущено на воду криголам «Ленин», машини якого працюють на атомній енергії. В українську мову це слово прийшло з російської, де воно і було створене за готовим зразком — *пароход*. Спосіб творення цих слів, як і значення складових частин перших двох, очевидні, бо вони є як у російській, так і в українській мовах. У слові *атомохід* перша частина — запозичене слово.

За час існування слова а т о м (це грецьке слово, що означає «неподільний»),— а воно існує вже 24 століття — з ним відбулося багато всіляких пригод. Починає свій шлях слово *атом* від грецького філософа Левкіппа, якого вважають засновником атомістики (він жив десь за 500—400 рр. до н. е.), і його учня Демокріта (час його життя приблизно 460—370 рр. до н. е.). Та ось на початку нашого століття з'являються фундаментальні праці Резерфорда, в яких було переконливо доведено можливість розщеплення атома. Термін, який підкреслює уже спростовану неподільність атома, мав би зникнути як «дискредитований». Проте такі давні, звичні, загальновідомі і загальноприйняті терміни дуже живучі, стійкі. Згадаймо *кольорову* б і л и з н у, *зелене* ч о р н и л о, п о с т р і л и *з гармати*.

І ось людина полетіла! Брати Райт винайшли а е р о п л а н у 1903 р.; слово *аероплан* було створене у цей же час з двох слів: грецького *аер* — «повітря» і латинського *планум* — «площина». До нас аероплан прийшов із своєю назвою, хоча в нього одразу ж почали з'являтися інші. Так, російське слово *самолёт* починає вживатися поряд з назвою *аероплан* у десятих роках нашого століття. Це не було новостворене слово. При Петрі I на *самольоті* переправлялися через Неву, на пароплавах товариства «Самолёт» (ці пароплави часто теж називали *самольотами*) плавали по Волзі в XIX ст. і ще на початку XX ст., а на килимах-самольотах герої народних казок літають з давніх-давен і до наших днів. Тому це слово швидко прижилося. *Аероплан* протримався в мові десь до середини 30-х років. Пізніше це

слово почало виходити з ужитку й повністю замінилося в російській мові словом *самолёт*, а в українській — *літак*.

Слово а е р о д р о м теж, поки дійшло до нас, зазнало змін. У 1903 р. американський винахідник Ланглей випробував свій літак, який назвав... *аеродром*! Проте ця назва не стала популярною (переміг *аероплан*). З розвитком авіації це слово почали все частіше використовувати в сучасному його значенні.

Перших сміливців, які літали на повітряних кулях, у Росії, як і в Європі, називали а е р о н а в т а м и (від грецьких *аер* — «повітря» і *наутес* — «моряк, мореплавець»). Поки в аеростаті піднімалась одна людина, її звали *аеронавт*, або *повітроплавець*, по-російськи — *воздухоплаватель*. Та ось в аеростатах з'являються пасажири, виникає потреба в слові п і л о т — «людина, яка управляє аеростатом». Це слово було запозичене з італійської мови. З аеростатів слово перекочувало на аероплани, хоча стосовно до аеропланів усе ж частіше говорили й писали а в і а т о р. У перше десятиліття XX ст. з'являється і слово *льотчик*. Так, у першу світову війну військові звалися *льотчики*, а спортсмени по-старому — *авіатори*. А вже на перших пасажирських літаках з'явилися *пілоти*. У сучасній українській мові вживаються усі три слова: *льотчик, пілот, авіатор*. Найширше значення має слово *авіатор* — це і людина, що займається польотами, і людина, яка займається авіацією (тобто теорією і практикою пересування в повітрі на літальних апаратах, важчих за повітря). Найвужче значення у слова *пілот* — це той, хто управляє літальним апаратом *(перший пілот, другий пілот,* але *штурман-радист)*. Слово *льотчик* — загальна назва кожного, хто веде будь-який літальний апарат *(льотчик-винищувач, вертольотчик, льотчик-космонавт)*.

Льотчик-космонавт, астронавт, астронавігатор... Скільки їх — нових понять і нових слів — чекає нас попереду!..

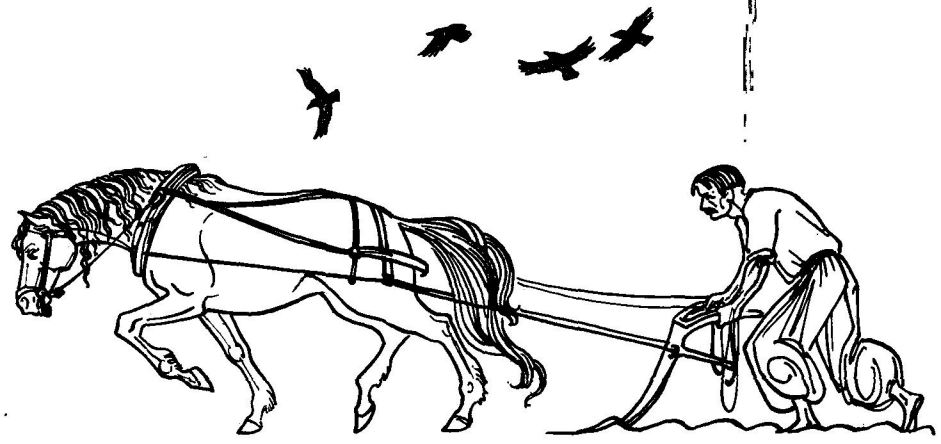
ЖИТО, ПШЕНИЦЯ, УСЯКА ПАШНИЦЯ

Ой, із-за гори
Та буйний вітер віє.
Ой там удівонька
Та пшениченьку сіє.

Народна пісня

кби ми могли повернутися в глибину віків і подивитися, що сіяли тоді люди, ми б не побачили багатьох культурних рослин, звичних для нас тепер: не було б там ні кукурудзи, ні жита, ні картоплі, ні соняшнику. А п ш е н и ц ю *на нашій землі сіяли ще за три тисячоліття до н. е.* У Єгипті вона була відома понад чотири тисячоліття тому, а в Передній Азії її вирощували ще давніше — вісім тисяч років тому. Проте не в усіх країнах вона така давня: у Північну Америку її завезли в 1602 р., в Канаду — лише у 1812 р. Важко сказати, яка країна була прабатьківщиною пшениці. На землі є багато місць, де росте дика пшениця — і на просторах Малої Азії, і в гірських районах Закавказзя, і на Балканах. Назва цієї культури дуже давня — вона ще праслов'янська. Слово *пшениця* утворено від слова *пшоно* з допомогою суфікса *-иц-*, а п ш о н о, в свою чергу,— це

давня форма дієприкметника минулого часу від дієслова *пьхати* — «товкти». Якби відтворити слово *пшоно* засобами сучасної мови, то це було б «товчене» — зерно, яке потовкли, приготували до вжитку. Сьогодні цей зв'язок між словами *пшоно* і *пшениця* зовсім утратився: *пшоно* для нас — назва готового продукту, *пшениця* — це і «пшеничний лан», і «пшеничне зерно», але готові до споживання продукти мають інші назви (борошно, крупа). У пшениці є дикий родич, якого східні й західні слов'яни зовуть *пирей, пирій*. У давнину було слово *пиро,* яке означало «пшениця», точніше «полба» — один з різновидів пшениці. Звідси слово *пир-ій* — це «пшеничний, хлібний». Сьогодні цей корінь є в назвах пшениці у південних слов'ян: у сербів — *пир*, у словенців — pîr, pîra. Інші назви цього бур'яну — російське *ржанец,* українське *житець* — є начебто перекладом його давньої, первісної назви.

Просо таке ж давнє, як і пшениця; його вирощували ще за 4—5 тисяч років до н. е. Назву його пов'язують зі словами *пёстрый, пістрявий*. На Україну просо привезено було, мабуть, кочівниками. Батьківщиною його вважають Східну і Центральну Азію. Грецькі історики Полібій і Страбон писали, що культура проса була поширена від Чорного моря до Біскайської затоки. Народи Європи свого часу вирощували його як основну культуру. У літописі XI ст. згадується, що просо сіяли біля Києва (там говорилося, що сарана йшла північною стороною, з'їдаючи траву і просо). Просо — як рослина-годувальниця — оспіване в багатьох піснях, згадується в легендах і переказах.

Одна з найдавніших пісень — «А ми просо сіяли, сіяли...» — найкраще тому свідчення: це якась ще ритуальна пісня, що прожила не століття, а тисячоліття. І зараз просо — популярна рослина в багатьох народів. Родина його численна — лише в тропічних і субтропічних районах Африки та Індії його нараховують до 400 видів.

Назва жито спільнокоренева зі словом *жити*. Виходить, що без жита не було б життя? В цьому є частка правди, бо жито найбільш повноцінний (біологічно) продукт. Це стародавня культурна рослина, відома жителям Європи ще з бронзового віку. На території сучасної Чехословаччини, наприклад, його сіяли в I — II тисячоліттях до н. е. На початку нашої ери жито було вже відоме германцям, кельтам, слов'янам.

Батьківщиною жита вважають гірські райони Північної Африки й Західної Азії. Серед тринадцяти його видів лише один культурний, решта — дикі. Деякі сорти дикого жита — вороги культурних рослин. Так, в Афганістані росте дике жито з дуже ламкими колосками, тому селяни після того, як зберуть пшеницю, змушені віниками вимітати колоски ламкого жита з поля, щоб не засмічувати його. Є таке побажання: «Роди, земле, жито з голоблю, а картоплю — як колесо!» Отаке жито — як голобля! — росте в горах Західної Німеччини: «на зріст» воно сягає понад два метри, має дуже великий колос, солома в нього жорстка, товста, бурого кольору. Недарма ж воно й зветься «очеретяне жито».

Зустрічаючи на газетних сторінках слова я р и н а, я р о в и й, я р о в и з а ц і я, ми вважаємо їх нашими сучасниками. А скільки цим словам років насправді? Точніше, скільки років їх кореню *яр-*? Виглядає цей корінь з глибини віків очима бога сонця у слов'ян дохристиянських часів — Ярила. Від його імені походить і прикметник *яр* — «гарячий», «палкий», «ясний», «блискучий». Весна в ті часи теж звалася *яра*. Відомі в історії чоловічі імена Ярополк, Яромир, сучасні Ярослав, Ярослава теж у своєму складі мають той самий корінь *яр*. Частина слів з цим коренем загубилася у віках: зерно колись звали *ярица* (тепер так звуть яру пшеницю), яровий хліб — *яр*ь, «світлий» — було *яркий* (збереглося в російській мові). У сучасній українській мові слово *ярий* зберегло три значення: 1) той, що дає врожай у рік посіву; однорічний; 2) те саме, що *яскравий*; 3) той, що виражає сильний гнів; лютий.

Гніздо слів з цим коренем досить велике: крім уже згаданих, це ще *яритися, ярість, яріти, ярітися, ярословий, ярувати; ярка* (молода вівця); *яровизувати, яровизатор, яровизований* та ін. А от про Ярила вже тепер мало хто й згадує.

Слово к о́ л о с заслуговує на нашу увагу насамперед тому, що у нього в сучасній писемній мові є «двійник» — слово *коло́с*. Якби в нас існувало таке правило — на всіх словах ставити наголос, то, може, ці два слова легше було б розрізняти. За змістом вони дуже далекі одне від одного, хоча й тотожні написанням. Слово *ко́лос, колосо́к* походить від *коло́ти* і спочатку означало «колючий». Похідні від нього: *колосистий, колоситися, колосковий, колосовидний, колосопідіймач, колосся* та ін. Слово к о л о́ с прийшло до нас через німецьку (Koloss) або через французьку (colosse) мову, куди воно занесене з латинської мови (colossus). Римляни його взяли у греків, де воно звучало *колоссос*. Проте слово це не грецьке, а запозичене в якогось середземноморського народу.

Переносне значення слова *коло́с* — «гігант»; так можна сказати про щось або про когось, коли це щось або хтось вражає нас своїми розмірами або своєю надзвичайною важливістю. Звідси *колосальний* — «величезний».

А тепер про г р е ч к у. Вона здавна полюбилася людям. У минулих століттях існував звичай у день Килини-гречениці — коли сіяли гречку — частувати кашею лірників, а ті дякували господарям за багату кашу і співали про царівну Крупеничку, яка виросла з гречаного зернятка. Походить гречка з Гімалаїв, де зосереджено найбільше форм дикої й культурної рослини. Там її можна зустріти навіть на висоті до п'яти тисяч метрів над рівнем моря. З Гімалайських гір гречка проникла в Сибір, на Далекий

Схід, у Монголію, Китай, Індію, Японію. Вважається, що в європейську частину нашої країни, і зокрема на Україну, ця рослина занесена ще воїнами князя Святослава під час славетного візантійського походу. Тому вона й зветься не «гімалайка», як можна було б сподіватися, а «гречанка, грекиня». У польській мові вона теж gryka, hreczka — «гречанка» (це запозичення з української мови). Гречка широко розійшлася по Середземномор'ю, звідки потрапила в інші європейські країни. По-французьки вона зветься «сарацинкою», «арабкою» («арабським житом»), у середні віки в Європі її звали «турецьким житом». Виходить — звідки привезли, так і називали.

Раніше р и с був привізною, дещо екзотичною дивиною на Україні, сьогодні це культура, яка вирощується й у нас — у Херсонській і Кримській областях. Хто ж відкрив цю рослину і звідки вона прийшла? Певно, це були народи Індії або Китаю. Ці країни були центром поширення рису по всьому світу. До нас, на Україну, рис потрапив від сусідів: з Індії — через Іран та Афганістан, у далекосхідні області — мабуть, з Китаю або з Японії.

Слово *рис* потрапило в Росію із романських мов (італійське *pisо,* старофранцузьке *piс*). В українську мову це слово прийшло у формі *риж* з німецької мови через польську, де воно пишеться ryż *(риж)*. На сьогодні в українській літературній мові вживається форма *рис,* а *риж* тепер рідковживане слово.

Якщо на початку минулого століття зрідка можна було побачити велике поле, засіяне кукурудзою чи соняшником, чи буряками, то в наш час ці рослини займають неозорі колгоспні лани по всій території Української РСР.

Як відомо, к у к у р у д з у відкрив для Європи Христофор Колумб. 2 листопада 1492 р. він побачив у жителів Куби дивну рослину — високу, листату, з великим насінням, зібраним на одному стрижні. Це був, як сказали місцеві жителі, *маїс,* основна харчова культура туземного населення.

Легенду про появу цієї рослини, складену індіанцями, використав у своїй поемі «Пісня про Гайявату» американський поет Генрі Лонгфелло. В ній розповідається, як три ночі бився вождь аджибуїв Гайявата з посланцем богів золотоволосим Мондаміном і врешті переміг його. Переможець виконав останнє прохання переможеного — дбайливо доглядати його могилу.

На могилі виросла дивовижна і досі небачена рослина, золотаво-жовтий колір якої нагадував одяг і волосся загиблого Мондаміна. А коли зерна дозріли, Гайявата скликав свій народ на свято. З того часу маїс став священною рослиною в індіанців. І садили його теж як священну рослину — для цього існував цілий ритуал: у кожну лунку разом з зерниною клали риб'ячу голову (не рибину, а саме голову!), цю рибу жінки й діти збирали на березі океану. Кукурудза, яку вони вирощували, мала, порівняно з нашою, величезні зерна. Виростити таку кукурудзу пізніше не вдалося, і зараз зерна її можна побачити лише в музеї. Цікаво, що місцеве населення вживало в їжу або цілі підсмажені зерна, або суп з пилку, коли кукурудза цвіла, або кашу «аттолі» з цілих зерен, а от змолоти зерна маїсу вони не здогадалися. Тому, як це не дивно, але перші

кукурудзяні коржі були спечені не в Америці, а в Європі, після того, як кукурудза прижилася тут.

Кукурудза чи не єдина в світі рослина, яка з «кур'єрською» швидкістю зайняла величезні географічні простори: вже через кілька років після того, як Колумб привіз її в Європу, вона завоювала північ Франції, Італію, північну частину Африки. На початку XVI ст. португальці завезли її на західне узбережжя Африки. У 1575 р. кукурудза була завезена до Китаю, на Філіппіни і в Східну Індію. На Україні вона з'явилася на початку XVII ст.

А знаєте, як і коли виникла гібридизація? Виявляється, що серед пишних церемоній, якими супроводжувалася сівба кукурудзи, був і обряд змішування зерен різних кольорів перед їх посівом. Причина появи такого обряду очевидна: люди помітили, що насіння, одержане з такого посіву, дає вищий урожай. А для змішування матеріалу було достатньо: є кукурудза з зерном жовтим, червоним, оранжевим, пістрявим. Сьогодні кукурудза повністю віддалася в руки людини і цілком залежна від неї: за тисячоліття, що минули, відколи людина почала її культивувати, природа рослини настільки змінилася, що вона сама вже не здатна ні висіватися, ні боротися з бур'янами.

А тепер про назву. В Америці кукурудзу називають *маїс*. У нас, а також у болгар, сербів, хорватів, словенців, поляків вона зветься майже однаково, але чому її саме так називають, до кінця не з'ясовано. Існує кілька тлумачень походження слова *кукурудза*, бо є в різних мовах кілька схожих на неї слів. Так, в болгар є слово *кукуряк* (чемериця), у словенців — *кукуряв* (кучерявий), у румунів — *кукуруц* (ялинова шишка). Перше пояснення: рослину назвали так тому, що так кличуть свійську птицю, коли годують зернами кукурудзи. Друге пояснення: назва рослини походить від *кукуряв* — «кучерявий». Проте тут виникають труднощі словотворчі (важко пояснити, звідки взялося *дз*). Третє пояснення: слово *кукурудза* найближче за звучанням до румунського *кукуруц*. У румунів це слово, мабуть, спочатку позначало лише «ялинова шишка», але потім було перенесене на нововведений хлібний злак зі схожими на шишки качанами.

Оті «б у р я к и рядочками», що «стеляться листочками» і про які співається в пісні, такі ж давні, як і людська цивілізація. Вони росли вже в саду вавілонського царя Мардук-аннал-Ідділа два тисячоліття тому. Ця рослина звалася *мангольд*, з її листя готували салати. Мала пройти ще тисяча років, аж поки вавілонські, арабські й перські селяни довели, що корінці цієї рослини солодші за листя. І в той час як Схід уже вживав у їжу корені, хоч дрібні й не дуже смачні, Європа продовжувала їсти салати з бурякового листя. Східна порода буряків стала відома європейцям лише після хрестових походів. Ці нові буряки спочатку висівали в садах, а потім і на городах, поряд з мангольдом. Від цих двох рослин і пішли всі сучасні буряки (пригадаємо кольори сучасних буряків: оранжеві — кормові, червоно-фіолетові — столові, білі — цукрові). Про батьківщину буряків єдиної думки немає (називають Азію, Сіцілію). До нас буряки припливли торговельним шляхом «з варягів у греки» (тільки навпаки) — по Чорному морю і Дніпру вони були завезені в Київську Русь, звідси занесені в Польщу, Литву та інші країни. У багатьох мовах буряки мають схожу назву, порівняйте: у візантійців *севкла, севкула, сеутлон,* у старослов'янській мові

свеклъ, у давньоруській *севклъ*, у російській мові *свёкла*, в литовській мові — *квіклось*, в албанській — *сфекла*, в угорській — *цекла*. Наша назва — *буряк* походить із середньовічної латині, де ця рослина звалась *бораго*. Сліди цього слова знаходимо в чеській і польській мовах *(борак, бораг, бурак)*, у сербо-хорватській мові *(борак)*.

А тепер про буряковий цукор. Сьогодні ми кажемо просто *цукор*, маючи на увазі буряковий цукор, а був час, коли *цукор* означало «цукор з тростини», бо бурякового цукру ще не було. Тростинний цукор був дуже дорогий, і далеко не всі могли ним ласувати. І ось у 1747 р. німецький хімік А. С. Маркграф доповів прусській академії, що знайшов у білих буряках цукор не гірший, ніж тростинний. Його учень Ахард узявся довести, що цей цукор буде дешевший за тростинний, і обіцяв, що повністю замінить тростинний цукор буряковим. Німецькі чиновники не зрозуміли важливості робіт ученого. Проте пропозиція ця налякала англійців, які наживалися на торгівлі тростинним цукром, бо мали на неї монополію. Вони двічі пропонували Ахардові великі гроші, щоб він відмовився від своїх праць і проголосив, що помилився в своїх сподіваннях і що буряковий цукор не зможе замінити тростинний. Та прогресу — ні в науці, ні у виробництві — ніякими підкупами зупинити не можна.

У Росії вперше цукроварінням з буряків почав займатися аптекар Біндгейм. У 1800 р. він звернувся до сенату з таким повідомленням: «На початку цього року я добув значну кількість цукрового піску». Перший цукровий завод у Росії було пущено в дію у 1802 р. По виробництву цукру наша країна зараз на першому місці в світі.

Історія соняшнику трохи нагадує історію кукурудзи. Іспанці — завойовники Мексіки — привезли звідти цю дивовижну квітку, яка повертає голову за сонцем. У 1510 р. її висадили в Мадрідському ботанічному саду як декоративну рослину. Квітка увійшла в моду: її дарували світським дамам, ставили в декоративні вази. Садівники намагалися зробити квітку ще пишнішою, яскравішою, ароматнішою.

Цар Петро I прислав з Голландії насіння цієї рослини до Петербурга, де її почали вирощувати у квітниках. Та, як розповідали сучасники, поступово з панських клумб соняшник переселився на селянські городи і як окраса, і як ласощі: селяни охоче лузали його насіння. Прагнучи одержати більші головки та більше насіння, селяни відбирали для посіву найбільші й найкращі зерна, які б добре було лузати. Інші народи теж шукали застосування нової рослини. Німці, наприклад, пробували готувати каву з підсмажених зерен, але вона була несмачна; англійці пробували відварювати головки соняшника — цього взагалі не можна було їсти. Один француз, побувавши в Канаді, де індіанці мастили волосся соняшниковою олією, пробував добувати цю олію, проте скоро покинув, бо справа здалася йому невигідною й нікому не потрібною. Та от 1841 р. поміщик Африкан Терентьєв купив у Воронезькій губернії у графа Шереметьєва слободу Олексіївку разом із селянами. Пізніше він писав про це: «Рік купівлі мною маєтку ознаменований у народній пам'яті тим, що того ж року якийсь Бокарєв, селянин графа Шереметьєва, задумав для спроби посіяти на своєму городі, так, для свого задоволення, небагато насіння соняшнику. Коли соняшники виросли, він, Бокарєв, їх прополов і в кінці літа одержав насіння. Бокарєв попробував насіння бити на ручній олійниці і на радість

собі одержав чудову олію, якої ніколи не бачив і якої тут не було в продажу». Так соняшник став олійною культурою. (Зверніть увагу на неспішну і багатослівну розповідь, таку характерну для листів минулого століття й зовсім нетипову для нас).

Назва цієї рослини в усіх народів, що населяють Європу, пов'язана із сонцем: «сонячна квітка», «повернений до сонця», «той, що дивиться на сонце» та ін. У найближчих сусідів: білоруси кажуть *вороты-сонце*, росіяни — *подсолнух*, ми кажемо *соняшник*, а ще — *сонях*, навіть *солноворот*.

І ще одна цікава його особливість. Це рослина, яка не дає відходів, усі її частини використовуються. Найцінніший продукт — це олія, на якій готують до 500 страв. Крім того, соняшник — це ще фарби, оліфа, макуха, маргарин, халва, шоколад. Стебла й кошики дають поташ; з лушпиння дістають фурфурол, без якого не можна виготовити вітринне, т. зв. дзеркальне скло.

НА ГОРОДІ

Посадила огірочки
Близько над водою...
Ростіть, ростіть, огірочки,
В чотири листочки...

Народна пісня

ород у розпалі літа... Що може бути багатшим на кольори, запахи й форми? Одних відтінків зеленого кольору там можна нарахувати з півсотні! А квіти? Адже навіть найпрозаїчніша картопля — і та цвіте пахучими витонченими зірочками ніжного біло-жовтого або білобузкового кольору. Не вірите, що це справді вишукані квіти? Сумніваєтесь, що ними можна захоплюватися? А от історія свідчить, що так.

Насамперед слід сказати, що картопля — це рослина, яку тричі відкривали. Вперше її відкрили індіанці, які високо в горах (в Андах Південної Америки) побачили дивну рослину, що мала на гілках ягоди, а в корінні бульби. Вони назвали цю рослину *папа*. У ті далекі часи переслідувані голодом жителі цих місць змушені були їсти навіть гіркі на смак бульби дикої картоплі, коли вже не було ні кукурудзи, ні квасолі. Незабаром вони помітили, що промерзла картопля втрачає неприємний гіркий смак. Тоді вони почали заморожувати зібрані бульби, а потім, ледь прогрівши їх, обдирали шкірку; таку картоплю вже можна було їсти. Але як її зберігати? Тоді місцеві жителі попробували цю заморожену, а потім відігріту й обчищену картоплю сушити. Тепер уже її можна було зберігати. Так з'явився новий продукт, який індіанці назвали *чуньо*. Не один раз рятувало чуньо їх від голодної смерті в неврожайні роки.

Та ось у 1536 р. розвідники іспанської військової експедиції зайшли в поселення Сороката. Тубільці, побачивши чужинців, порозбігалися. У покинутих житлах солдати знайшли кукурудзу й квасолю, вже знайомі їм, і «борошнисті корені, добрі на смак» (так згадував про це в своїх записах один з учасників експедиції). Знайдені корені були схожі на відомі іспанцям земляні гриби — трюфелі. Цим словом вони й назвали незнайомі корені. Це було друге відкриття картоплі. Хоча іспанці першими серед

європейців дізналися про картоплю, про її цінність вони довідалися останніми, і винна в цьому була церква, яка оголосила заморські бульби «чортовими яблуками», заборонила їх вирощувати й їсти. Так було, наприклад, у Франції. І довго б ще не знали французи про картоплю, коли б не аптекар Антуан Пармантьє. Минуло понад сто років після заборони картоплі, коли він засадив свій город нею так, що ніхто не бачив, і найняв загін солдатів охороняти город. Солдати вдень пильно охороняли посаджену картоплю, а вночі мирно й тихо спали. Навколишні селяни, побачивши посилену охорону навколо городу аптекаря, вирішили, що там посаджені якісь надзвичайно цінні рослини, і почали вночі закрадатися на город. Аптекар якраз на це й розраховував: він хотів, щоб люди познайомилися з картоплею. Того ж літа Пармантьє подарував букет квітів картоплі королю Франції Людовику XVI. Король прикрасив ними свій фрак. Квіти стали модними, їх носили в петлицях і платили за одну гілочку до десяти золотих монет. Так селяни, що жили навколо столиці, почали вирощувати картоплю — спочатку як квіти на продаж, а вже пізніше — як їжу.

Довго не наважувалися садити картоплю і в Німеччині: віра в те, що це «чортові яблука», глибоко вкоренилася в свідомості людей. І прусським королям доводилося силою вводити картоплю (у XVIII ст. один з прусських королів — Фрідріх-Вільгельм I — за відмову садити картоплю наказав відрізувати селянам носи й вуха).

У Росію картопля прийшла, як вважають, через руки Петра І. Подорожуючи по Голландії, він побачив там невідомі в Росії бульби і прислав до Петербурга графові Шереметьєву, щоб той зайнявся їх розведенням.

Існує й інша думка, за якою картопля у нас з'явилась пізніше — через півсторіччя після смерті Петра І. На Україні її вперше посадили в 1805 р. у Харківській губернії. Запорізькі козаки знали картоплю, але як трофей, який вони здобували в походах.

Як відомо, садити картоплю спочатку боялися і в нас, по країні прокотилися «картопляні бунти», і лише в другій половині XIX ст. картопля стала швидко завойовувати європейську частину Росії. Це було її третє відкриття — для нас. А сьогодні ми картоплю вважаємо другим хлібом.

Назва картоплі теж пройшла довгий шлях. Італійське *тартуфо, тартуфоло* — «трюфель», як уже говорилося, стало першою назвою цих бульб. З італійської мови це слово перейшло в німецьку, де набуло форми *картофель* (Kartoffel). Від німецького походить польське kartofla та українське *картопля*. Пізніше в кожній з мов з'явилися цілі ряди назв — діалектних, жартівливих, здрібнілих, образних, помилкових та ін.

Давайте уважніше придивимося до рослин на нашому городі. Може, серед них є ще якісь Колумбові «відкриття»? Є, аж два — п о м і д о р і п е р е ц ь. Розповідають, що Колумб, повернувшись з відкритої ним землі, яку вважав Індією, поклав до ніг короля й королеви мішок з перцем як доказ того, що він і справді повернувся з Індії. Ми знаємо, що це не була Індія, знаємо також, що й перець був зовсім інший: не отой чорний горошок, який привозили і привозять з Індії, а червоні стручки, які розводили індіанці в Мексіці (вони називали його *ахі*). Те, що Колумб привіз в Європу, було «червоною сіллю» нововідкритої землі: місцеві жителі не знали солі, вони їли м'ясо, посипаючи його перцем (кажуть,

що дрібки цього перцю вистачало, щоб гіркою стала бочка води). Перець-ахі прижився в Європі; з нього вивели сучасні солодкі й гіркі сорти.

Люди знають перець (насамперед індійський) дуже давно, про це свідчить його назва. Корені її сягають давньоіндійської мови *(піппалі)*, відоме воно було у греків *(пепері)* і римлян *(піпер)*. У слов'ян це давнє запозичення з латинської мови. І хоч звучать назви перцю у слов'янських мовах не однаково, «впізнати» в кожному з цих слів наш *перець* можна, особливо якщо врахувати, що найдавніша форма цього слова у слов'ян — *пьпьрь*. Подивіться: у сербохорватській мові це *папар*, у словенській — *пепер*, у чеській — *пепж*, у польській — *пепж*. Якщо пустити повіддя нашої уяви, то сучасне *перець* можна уявити, як давнє *пьпьрь*, що здобуло у розмовній мові суфікс *-ець* і по дорозі до наших часів десь загубило свій початок *(пьпьрьць→пьрьць→перець)*.

А тепер — про Колумбів п о м і д о р. Відкривши Америку, європейці побачили тут зовсім інший світ з безліччю дивовижних рослин, серед яких був і помідор. Звичайна річ: коли люди чогось не знають, вони саме цього найбільше бояться. Так трапилось і з помідором: його не знали, тому про всяк випадок його оголосили отруйним, давши при цьому новій рослині страшну назву — «вовчий персик». В країни Європи рослина «зайшла» з півдня: з Іспанії в Португалію, а звідти в Італію, але ставилися до неї скрізь як до рослини декоративної. Минав час, помідор мандрував усе далі й далі. Там, де не знали про заборону їсти «вовчі персики», їх скуштували — і вони сподобались. У XV ст. у Голландії помідор називають уже не «вовчим персиком», а «золотим яблуком», «яблуком кохання». Цьому прислужився їх колір: перші помідори, привезені іспанцями з Америки, були жовтими, на сонці вони здавалися золотавими. *Помо д'оро* — італійська назва рослини і плодів — перекладається як «яблуко з золота». Французи назвали плід *пом д'амур* — «яблуко кохання». У Німеччині, Швеції, Англії цю рослину назвали *томат* — вид старої мексіканської назви *томатль*. Наше *помідор* позичене з італійської мови, тільки взято тут не однину (тоді б ми казали *помодор*), а множину — *помі д'оро*. Італійське *пом* — це відголос латинського *помум* (яблуко), *оро* — колишнє латинське *аурум* (золото). Перші відомості про помідори в Росії датуються 1780 р. Селекціонери за порівняно недовгий час вивели близько двох тисяч сортів. Серед них є помідори крупноплідні (до 800 грамів) і вишневовидні (до 25 грамів). За формами вони можуть нагадувати сливи, яйця, груші. Помідорний «спектр» теж збагатився: від яскраво-червоного до блідо-рожевого, від золотаво-жовтого до світло-жовтого, білого, світло-зеленого.

А як же жили помідори в Америці після її відкриття? А ніяк. Інки й ацтеки після завоювання іспанцями території, на якій вони споконвіку жили, перестали садити *томатль*. Пройшло 400 років, і помідори поїхали з Європи додому, в Америку, бо в Європі вони вже заповнили всі ринки, і їх повезли в Америку продавати. Тут, на батьківщині, їх не впізнали, до них поставилися з недовірою; помідорам довелося вдруге завойовувати свою рідну землю.

Згадаємо ще про двох родичів помідора — одного бідного й одного багатого. Бідний родич — п а с л і н, що росте на берегах річок і озер, на пустирях невеликим кущиком, влітку вкритим ягодами — найчастіше чорними, але бувають вони й зеленими, і яскраво-червоними. Для худоби

ця рослина отруйна, для людини стиглі ягоди нешкідливі. Більше того, був час, коли для селянських дітей це були чи не єдині ласощі, яких не треба було випрошувати у батьків. Варили навіть вареники з пасльону. А назва? Вона наша, слов'янська: *пасльон, паслина, паслін, паслин* — назви рослини в українській мові. В усіх цих назвах угадується префікс *па-* і корінь *-слин* (від *слина*). Це рослина «слизувата, слинна». Підтвердженням слушності такого тлумачення може бути ще одна діалектна назва рослини, яка вже не викликає сумнівів,— *слинник.*

Багатий родич помідора — б а к л а ж а н, пишний, блискучий, ваговитий. Походить він з Індії, проте є і в арабських країнах. Спочатку це було щось неймовірно гірке, і використовували цей плід для лікування зубів: його варили, а потім прикладали до хворого зуба, щоб пекуча гіркота баклажана заглушила біль. Поступово його «приручили», збільшили розміри, зняли гіркий присмак (як, до речі, зробили і з мексіканським перцем). Назва у нього східна, запозичена через турецьку мову (*патлиджан*) з арабської (*бааді́нджаан*).

Земляки баклажанів — о г і р к и: вони також родом з Індії, де їх культивують уже понад три тисячі років. Наші огірки, а особливо нижинські — мізерна дрібнота порівняно з велетнями, які ростуть на їх батьківщині: там вага огірка — до 4,5 кілограма, довжина — до метра. І хоча огірок — це вода (96%), проте в ньому є вітамін А — вітамін росту, а також мікроелементи, корисні для людини. Огірки дехто просто любить, а дехто без них жити не може. Так було з римським імператором Тіберієм, який вимагав цілий рік подавати йому на обід свіжі огірки. А де було їх узяти, коли ще теплиць не винайшли? Довелося вдаватися до хитрощів: ящики з розсадою ставили на колеса й повертали за сонцем, щоб на розсаду цілий день лилося сонячне світло й тепло. Так пришвидшувався ріст розсади, а решту робив клімат.

Назва *огірок* з'явилася у нас пізніше; спочатку це був *огур*, а вже звідси й зовсім близько до грецької назви огірка — *агурос.* У грецькій мові *агуроѝ* пов'язане з *аорос* — «недозрілий»; адже огірки їдять саме недозрілими. Як правило, йому протиставляють диню, яку їдять лише спілою.

Д и н я походить зі сходу, прабатьківщиною її вважають землі Ірану, Афганістану, Середньої Азії. Людям вона відома з дуже давніх часів — у Греції, наприклад, диню вирощують понад 2,5 тисячі років. У Європі вона з'явилася досить пізно: у Франції — наприкінці XV ст., в Англії — у XVI ст. У 1494 р. кораблі Колумба завезли насіння дині до Америки. На півдні сучасної України вона росте з XI ст.

Про популярність дині, про те, які пристрасті кипіли навколо неї, свідчать хоча б такі розповіді: римський імператор Клавдій щодня з'їдав за сніданком 8 динь; цар Олексій Михайлович дуже хотів мати під Москвою власні дині, проте, хоч як старалися його садівники (навіть укривали дині своїми сорочками), виростити тут дині було важко. Король Франції Генріх IV, об'ївшись динею, захворів. Хитрий королівський лікар подав на диню позов у суд і виграв справу. Винну в обрáзі його величності диню було публічно покарано на одній з паризьких площ — її прокляли.

Один з найпопулярніших сортів дині — к а н т а л у п а. Історія цього сорту (і його назви) така. Ченці-хрестоносці, повертаючись з далеких

мандрів, привезли до Ватікану й подарували папі римському насіння вірменської дині. З цього насіння в папському маєтку Канталуппі були вирощені жовтогарячі, м'ясисті дині, відомі нині в Європі під назвою *канталупа*. Сорти динь, колір їх, розмір і запах дуже різноманітні. Проте найкращі дині ростуть в Афганістані і в наших середньоазіатських республіках. Ці дині настільки прекрасні, що їм присвячувалися навіть вірші. Віруючі мусульмани казали, що візерунки на корі дині — це письмена, залишені мусульманам самим Аллахом. Диня для жителів тих країв була й обідом, і водою, і ласощами; в'ялена диня була цукром, варена — медом. Диня була навіть своєрідними парфумами: розповідають, що колись ташкентські франти, виходячи увечері на прогулянку, брали в руки маленьку диньку, що мала запах полуниць.

Походження й первісне значення слова *диня* досі ще переконливо не пояснені. Звичайно виводять від *надути* і вважають, що це «надутий плід». Є й інше пояснення: від грецької назви айви (cydonea māla — «кідонське яблуко»). У чому бачили подібність між динею і айвою? У обох є щось схоже на поздовжні ребра. Інші пояснення ще сумнівніші (наприклад, від латинського tunna — «бочка»).

До того ж слово *диня*, вживаючись у кількох мовах, має в них неоднакове значення: в українській мові *диня* — «солодкий запашний плід», у поляків — це «гарбуз», у болгар — «кавун» (таке явище зветься міжмовною омонімією).

Виявляється, що не лише г а р б у з ходив по городу і питався свого роду, а й ботаніки: чимало клопоту завдав їм гарбуз, коли вони збирали всю його родину. Відомо, що ці рослини є жителями тропічної зони Африки, Америки, Індії. Тепер установлено, що серед родичів гарбузових є рослини трав'янисті, кущуваті, є навіть невеликі дерева. Наші належать до ліан. Гарбуз — один з найдавніших супутників людини. Він, мабуть, відігравав неабияку роль у житті первісних землеробів: молоді плоди гарбуза йшли в їжу, а з оболонки дозрілих плодів робили домашній посуд. Форма гарбузів дивовижно різноманітна: це і груша, і пляшка, і змія, і конус, і циліндр, і яйце, і куля. У легендах стародавнього народу маорі, який живе в Новій Зеландії, розповідається, що посудний гарбуз дав людям бог Тана. Вважаючи гарбуз божим даром, садили його зерна лише у певні визначені дні у супроводі урочистих ритуальних обрядів. І в наші часи деякі народи продовжують користуватися посудним гарбузом. Так само, як в Азії поважали диню, так поважали гарбуз у Південній Америці — особливо найсолодший його сорт — мускатний гарбуз. Цікаво, що в ботаніці гарбуз вважається ягодою. Нічого собі ягідка — вагою до 100 кілограмів!

Слово *гарбуз* запозичене з тюркських мов: у половців було слово *харбуз, карбуз,* у кримських татар — *къарпуз;* вони походять з перського *харбууза,* де це слово означало диня. Загалом слово *гарбуз (карпуз, арбуз)* є в багатьох слов'янських мовах, тільки значення його там неоднакове (у росіян і поляків це, наприклад, те, що в нас зветься кавуном). У персів слово *харбууза* буквально значить «ослячий огірок», «огірок завбільшки з осла».

До «родичів гарбузових» належать к а б а ч к и. У печерах Мексіки знайдені рештки кабачків, яким 5 тисяч років. Назва *кабачок* — зменшена

форма від *кабак* (слово татарське, вживалося на позначення пляшки з гарбуза).

К а в у н и, крім того, що стали ласощами, соковитою, солодкою й яскравою окрасою пізнього літа, на початку своєї «кар'єри» були «провідниками» караванів в африканській пустелі Калахарі — єдиним джерелом води для людей і тварин (ця пустеля — їх батьківщина, тут ростуть і солодкі, і гіркі, і навіть отруйні кавуни).

Для місцевих жителів — це своєрідні «фляги» з водою. Та й не лише для жителів. Звірі пустелі, від слона до миші, знають кавун і споживають його (до речі, не лише в пустелі: кажуть, що вовки крадуть кавуни з баштанів, коли дуже хочуть пити).

Англійський дослідник Давид Лівінгстон, який пройшов по Африці 50 тисяч кілометрів, першим з європейців познайомився з кавунами, зокрема з кавунами-мандрівниками, які відриваються від стебла, котяться по пустелі й, розколюючись, розсіваються. Щоб з маленького, блідого і ледь-ледь солодкого кавуна Калахарі зробити наш сучасний красень кавун, треба було докладати багато зусиль протягом кількох століть. Кажуть, що найкращим і найнаочнішим доказом цього може бути картина фламандського художника XVII ст. Снайдерса «Фруктова лавка», на якій серед інших фруктів є й кавун. У цього «вітринного», а значить найкращого, кавуна бліда м'якіть, величезні гнізда насіння. Апетиту такий кавун не викликає аж ніяк, порівняно з нашим він безнадійно програє.

Чи давня рослина — кавун? Так, насіння й листя кавуна археологи знаходили в стародавніх похованнях. Культурні кавуни вивели ще стародавні єгиптяни. Проте в Європу кавуни потрапили досить пізно — в XI столітті. На нашій землі кавуни з'явилися в XII ст.

Слава про кавуни, які вирощували в Астрахані, дійшла до Москви. Батько Петра I, цар Олексій Михайлович, був любителем рідкісних рослин. Він наказав привезти «арбузных садов мастеров, самых добрых, тихих и не гордых» до себе. Проте ні кавуни, ні дині під Москвою не дозрівали, тому їх почали возити з півдня країни. Волга стала «кавунною річкою».

Розповідають, що на возах, оббитих рогожею, волзькі степові кавуни, підвішені до жердин, возили навіть у Францію, хоч там були й свої кавуни, проте не такі ніжні на смак і не такі солодкі, як наші.

Слово *кавун* запозичене з арабської через посередництво тюркських мов, але не всі, очевидно, добре розібралися в тому, що саме це слово означає, коли його запозичали. Судіть самі: у нас — «кавун», у поляків — «гарбуз» (*кавон*), у турків — «диня» (*каун, кавун*), у казахів — «бахчеві» (і диня, і кавун — *каун*).

Про велику користь для здоров'я звичайнісінької к а п у с т и люди знають давно. Так, римський державний діяч Катон згадує капусту як корисну рослину, з якої готують поживні страви. Юлій Цезар написав цілий трактат про її користь. Давньогрецький математик Піфагор вважав капусту овочем, який підтримує постійну бадьорість і веселий, спокійний настрій. До нас цю рослину привезли грецькі й римські колоністи — найперше до Криму. Разом з рослиною було запозичено й її назву. Про цю назву мовознавці кажуть так: слово *капуста* — це гібрид, який «виріс» з двох слів: латинського *композ(і)та* — «варіння», «квашення» (ще точ-

ніше — «суміш») і середньоверхньонімецького *капуз*, яке походить від латинського *капуціум* і означає «головка капусти». Сучасне слово *капуста*, таким чином, корінь узяло у середньовічного німецького слова, а закінчення — у середньовічного латинського слова.

А тепер про одну узвичаєну помилку, пов'язану з капустою, про яку ми кажемо «білолиця, дженджуриста, сорочок наділа триста», вважаючи, що «сорочки» ці — листя. Здавна хліб пекли на капустяному листку, голубці завивали у капустяне листя... І, виявляється, так само здавна помилялися.

Листя на капусті з'являється лише на другий рік, коли утворюються пагони, квіти, а згодом і насіння. А сама головка капусти — верхня брунька, що розрослася до гігантських розмірів. Це в нашої білокачанної капусти. У кольрабі непомірно розрослося стебло, утворюючи внизу щось схоже на кулю (назва цієї капусти розшифровується так: по-німецьки *коль* — «капуста», *рабі* — «ріпа», отже, це «капуста-ріпа»). Цвітна капуста — це тісно збиті бутони, що ще не розпустилися. Які тільки дива може творити природа, особливо коли їй допомагають невтомні і дбайливі *людські руки!*

Часом на городі ростуть поряд дві сестри, з яких одна — панночка (редиска), а друга — селяночка (редька). Редиска відома з дуже давніх часів: ще три тисячі років тому її вирощували в Китаї, з давніх-давен уживали в їжу народи Японії, Єгипту, Греції. Батьківщиною редиски вважають Середню Азію. Наша сучасна назва походить від латинського слова *радікс* — «корінь», проте прийшла вона спочатку у французьку мову, а вже потім, аж у XVIII ст., її (і редиску і назву у формі *редис*) привезли до нас французькі кухарі.

Редька потрапила на селянські городи значно раніше — ще в XVI ст. Це була повсякденна їжа селян у Росії (пригадаймо хоча б пісеньку «редька с квасом, редька с маслом, редька просто, редька так»). Слово *редька* прийшло не через французьку, а через німецьку мову, де вона звучала як *радік* (хоч предком обох слів — і *редиски,* і *редьки* — був той самий латинський *радікс* — «корінь»).

А чи знаєте ви про те, що казка про ріпку стала дійсністю? Мрія про величезну ріпку здійснилася в Японії, тільки трапилося це не з ріпкою, а з її родичкою — редькою. Там виростили сорт редьки, яка досягає вагою 30 кілограмів. Та, на превеликий жаль, вона ніде більше, крім Японії, не росте, бо їй потрібен спеціальний грунт: у ньому має бути — що б ви думали? — вулканічний попіл! І ще одна особливість казкової *ріпки* — слово це є в дуже багатьох слов'янських і неслов'янських мовах, проте походження його й первісне значення невідомі. І останнє: панночка-редиска не може похвалитися високородними предками: до її родини належать ріпа, редька, бруква, хрін, суріпиця... Правда, прикрашає родину пахуча квітка левкой, але вона скоріше нащадок, ніж предок.

Горох люди вирощують так само давно, як і пшеницю (про це свідчать знахідки кам'яного й бронзового періодів). Дикорослі родичі гороху є в Італії, зустрічаються й на Кавказі. У стародавніх греків і римлян горох був важливою хлібною культурою. Слов'яни почали його культивувати десь з VI ст. Тепер його вирощують майже в усіх країнах світу.

Слово *горох* є в багатьох мовах, воно дуже давнє; припускають, що первісне його значення — «тертий» (це, мабуть, спосіб приготування). Про казкову силу гороху, який, проростаючи, розірвав корабель, розповідає К. Паустовський у книзі «Чорне море». Недарма рослина ця пережила всі природні незгоди й продовжує своє існування, хоч, може, дещо й втратила зі своєї популярності як їжа.

Ще більше втратили гастрономічний «авторитет» б о б и. У нас це кормова рослина, нею годують тварин, про неї згадують у прислів'ях і приказках («сидіти на бобах», «дати бобу»), але на городах боби зустрічаються тепер рідко. Слава їх — у минулому. Які пристрасті палахкотіли навколо бобів у Стародавній Греції, у Римі! У вельможних родинах Стародавньої Греції дітям заборонялося не лише їсти боби, а навіть доторкатися до бобового кущика, дивитися на квіти бобу, які нагадували білих метеликів з чорними оксамитовими плямами і своєю незвичайністю лякали забобонних людей. Стародавній Рим переймав від Греції і добре, і зле: верхівка римська із зневагою ставилася до *фаби* (так звалися в латинській мові боби, від цього слова походить і наша назва рослини). Верховний жрець Юпітера не мав права навіть вимовити цього слова, бо це принизило б його високий сан. Уявімо собі на хвилинку, що мова йде не про слово *фаба* (боби) , а про слово *едельвейс*. Чи викликало б воно такі пристрасті? Навряд. Чому? Та тому, що можна було прожити життя, а цю квітку так жодного разу й не побачити. А тут на кожному кроці, а особливо біля цирку, тільки й чулося: «Фаба! Фаба!» Це вуличні торгівці продавали гарячі смажені боби — улюблені ласощі простого люду. Ось чому патриції так ненавиділи це просте слово.

Найпопулярніша сьогодні з усіх трьох бобових к в а с о л я. Та квасоля, яку ми кладемо в борщ, і та, яку висаджуємо на балконі, щоб вона прикрашала його своїми вогнисто-червоними квітами, приїхала до нас з Мексіки. Це колишні ліани, які потребують міцної опори. На полях ацтеків та інків опорою для квасолі служив священний маїс, на селянських городах у Грузії, де дуже люблять квасолю, так само, як і далекі ацтеки, садять її між рядками кукурудзи. Проте найстаріша на землі квасоля *маш* — це квасоля, яка росте в Індії; вона нараховує кілька тисячоліть життя і є годувальницею майже всієї Азії. Цікавої, незвичайної форми квасолю *адзукі* вирощують у Японії й Кореї — вона має кутасту форму, плоди її дуже дрібні. З борошна цієї квасолі виготовляють найдивовижніші речі, починаючи від пиріжків і цукерок і закінчуючи пудрою й шампунем.

Слово *квасоля, фасоля* прийшло до нас через польську мову (fasola) з середньовічної німецької, а далі бачимо латинську мову (phaseolus), а на самому початку — грецьку, з якої римляни й узяли це слово.

І закінчимо ми прогулянку по горо́ду тим, що росло в минулому та росте подекуди й зараз у кінці горо́ду — к о н о п л я м и. «Звичайні дикі коноплі супроводжували садиби, горо́ди і селилися на оброблених місцях, поблизу людини, ніби самі напрошувалися в культуру», — писав академік В. Л. Комаров.

І коноплі не залишились непоміченими. Грецький учений Геродот писав, що скіфи у причорноморських і приазовських степах вирощували коноплі для того, щоб робити з них пряжу.

Відомостей про те, відколи люди почали вирощувати для себе коноплі, у нас немає. Перші свідчення з індійських джерел перебувають від нас на відстані 2800 років. Китайська медицина ще 2 тисячі років тому застосовувала препарати з конопель як знеболювальний засіб при операціях і як снотворне. Слово *коноплі* прийшло до нас з народної латини, де ця рослина звалася *канапіс* чи *каннапус* (в італійській мові —*канапо*). Слово це є в мовах багатьох народів (якщо воно і не тотожне, то «впізнаване») — і у східних, і в західних. Тому про нього кажуть, що це «мандрівний» термін східного походження.

НАШ САД

Ой вишенько-черешенько,
чом рясно не родиш?

Народна пісня

Про те, що вишні і черешні — близькі родички,— знають усі, а от про те, що назви їх у мовах різних народів безнадійно переплутані,— відомо далеко не всім. Черешня в ботаніці зветься латиною *церазус авіум* — «пташина вишня». Виходить, що є просто вишня, а є ще й пташина вишня. Коли черешню так називали, то, мабуть, мали на увазі, що цей лісовий довгожитель (живе до 100 років), прикрашаючи собою ліси середньої та південної Європи, Кавказу й Малої Азії, дає улюблені ласощі для лісових птахів. Культивують черешню в Європі здавна — вже більше двох тисяч років. Про це свідчить і споріднена назва в європейських мовах, тільки в одних мовах це слово означає «вишня», в інших — «черешня». Французьке *сіріз,* англійське *черрі* і німецьке *кірше,* що означає «вишня», і наше *черешня* походять з одного джерела — з народної латині, де культурна римська вишня звалася *церезіа.* Слово вишня є в багатьох мовах Європи; походить воно від давньої, вже втраченої в індоєвропейських мовах основи *ӱікс* (так колись звали омелу та інші дерева, що виділяють клей).

Хоч абрикоси й гарно ростуть зараз у наших садах, особливо на півдні України, і достигають під нашим сонцем їхні прекрасні плоди, все ж це — і рослина, і плід, і назва — чужинці. Навіть не віриться, що якихось триста років тому в нас його ще не знали, а возили плоди абрикосового дерева — як панську примху — з Голландії. До того, як стати в нас «абрикосом», назва, разом з деревом і плодами, пройшла довжелезний шлях: *абрикос* (російське, українське, білоруське) — abrikoos (голландське) — abrikot (французьке) — albecoque (іспанське) — *аль-баркоок* (арабське). Та й це ще не початок шляху: араби взяли свій *аль-баркоок* у римлян. Найбільше сумнівів у дослідників викликає точне значення латинського слова. Воно могло бути утворене від прикметника *прекокс* — «ранній», «скороспілий» (адже абрикоси дозрівають раніше, ніж персики), а могло походити від прикметника *апрікус* — «зігрітий сонцем», інакше — «сонячний (плід)». Про те, що в українську мову слово прийшло усним шляхом, свідчить значна кількість його варіантів у розмовній мові різних

областей України: *абрикос, абрикоса, абрикоз, априкоза, обрикос, оберкос.* Не всі народи Європи звуть цей плід саме так, переважна більшість назв плода в європейських мовах має форму *морілле, марелла, морель* (першоджерелом цієї назви було італійське *амарелла*). У нас *морелі* — це дрібні абрикоси (назва сорту).

А як звуть сушені абрикоси? У них є аж три назви: висушений з кісточкою абрикос — *урюк,* без кісточки — *кайса,* висушений, розрізаний по борозді — *курага.* Усі ці назви походять з тюркських мов і прийшли до нас разом із сушеними плодами. Як відомо, з тих сортів, які достигають у нас, не роблять ні урюку, ні кураги: наші сушені абрикоси інші за смаком.

До речі, так само сталося і з сушеним виноградом. У давнину довезти його до нас у свіжому вигляді було важко — надто довгою була дорога, тому його спочатку сушили, а вже потім везли до нас продавати. Кримські татари, торгівці сушеним виноградом, у своїй мові не мали спеціальної назви саме для сушених плодів і користувалися словом і з ю м ('jüzüm) — «виноград», продаючи не просто виноград, а саме сушений виноград. Так за словом *ізюм* закріпилось значення «сушений виноград». Сталося це досить давно, бо перші згадки про ізюм датуються XVI ст. Залишається зробити такий висновок: якби абрикоси прийшли до нас зі сходу у сушеному вигляді, ми б звали їх, мабуть, *курага* або *кайса.* Так, до речі, звуть абрикос серби, хорвати й болгари (*кайсія*).

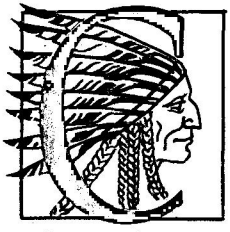
Назви ягід у слов'янських народів відзначаються тією ж особливістю: слово одного кореня може називати плоди або рослини часом навіть дуже далекі одна від одної. Так сталося, наприклад, з коренем слова с м о р о д и н а. В українській мові смородиною називають лише чорні ягоди, а червоні і білі звуться п о р і ч к и (*по+річка*), у чехів усі види їх називаються словом цього кореня; а от у болгар *смрадлика* — «черемха», у македонців *смрдлина* — «оливкове дерево», в сербохорватській мові — *смрдьика* — «горобина» та ін. В основі всіх цих назв лежить дуже давнє, спільне колись для предків усіх слов'ян слово *сморда, смордіна,* яке означало «сильний запах». Корінь слова простежується, як ми бачили, в усіх слов'янських народів, тільки називали вони свого часу цими словами неоднакові рослини з сильним запахом.

Є така лісова ягода — о ж и н а: росте в ярах, на лісових дорогах, плететься, стелючись по землі, ягоди її схожі на малину, тільки чорні, мають приємний смак. Так само ця ягода зветься і у білоруській мові, близькі за звучанням її назви у діалектах російської мови *(ожевика, ажневика),* у літературній російській мові — *ежевика,* у чехів вона — *єжіна,* у поляків — *єжина.* І скрізь колючки їжака виглядають, правда? Може, так воно й було, та скоріше назва походить від дуже давнього *ежѣ* (eźь), що означало «колоти», «колючка», а вже потім з'явилися і *ожина,* і *їжак.*

М а л и н а — також дуже давнє слово. Його корінь *мел* — колись позначав неоднакові кольори в мовах різних народів, переважно темні: у стародавніх індусів — чорний, у греків — також чорний, але ще й червоний; у латинській мові — чорний, у литовців — голубий. У багатьох мовах від цього зниклого вже кореня залишився слід — назва рослини та її плодів. Ця назва є, крім української, російської, білоруської мов, ще у мовах болгар, сербів, хорватів, словенців.

Лісові ягоди с у н и ц і мають і культивованих садово-городніх роди-

чів, та не про них мова. Назва ягід прийшла до нас і в діалекти російської мови з білоруської (*суніца*). Є воно в цілому ряді інших мов: у польській — *суніца, соніца, сумніца,* у сербській — *суница,* в болгарській мові — *суница* (тільки означає воно тут «полуниця»). Оскільки корінь є в багатьох слов'янських мовах, то можна вважати, кажуть дослідники, що був якийсь первісний поштовх до називання так ягід, було і якесь слово для цього. Таким «поштовхом» для називання послужило те, що рослина начебто «никне», стелеться по землі, а словом, що називало цю ознаку, було *сонніца.* Від цього давнього слова залишилися, крім слова *суниця,* ще й сліди в коренях інших слів: *никнути, ниць.*

ЗАМОРСЬКІ РОСЛИНИ

...А над ранок тобі
на розписанім сонцем причілку
З чорнозему полтавського
зійде іспанський лимон...

Б. Олійник

Сьогодні ми вважаємо ч а й — і рослину, і продукт — своїми добрими знайомими: бачили, як росте він у Грузії, знаємо, як виготовляється. Менше відомі подробиці: мало хто знає, наприклад, що з усього пишного, густолистого куща використовується лише три верхніх молоденьких листочки на гілці. Не всі знають, що в дикому вигляді це вічнозелений кущ до 3 метрів заввишки, а в Індії ростуть навіть чайні дерева, які сягають 10—15 метрів висоти. І зовсім мало хто знає, що назва цього напою, неоднакова в різних європейських мовах, залежить від того, як, яким шляхом ввозили чай у кожну з цих країн. В Європу його привозили морським шляхом з Південного Китаю в дерев'яних трюмах парусних кораблів. За дорогу, а вона, як відомо, була довгою, чай «доходив», «дозрівав» у зігрітих сонцем і майже герметично закритих трюмах. Там, звідки його везли,— у Південному Китаї — чай звуть *те.* З цією назвою його й привезли в Європу: тому англійці звуть чай tea *(ті),* німці Tee *(тее).* У Росію чай возили караванним шляхом через Азію, але вже не з Південного, а з Північного Китаю, де місцеве населення називало цей напій *ча,* а сам лист — *чае.* Тому в російській, українській та білоруській мовах цей напій зветься *чай.*

Ще один надзвичайно популярний не лише в нас, а й на всій земній кулі напій — к а в а. У скількох романах, повістях, оповіданнях і віршах ми читали про те, як герої варять і п'ють ароматну каву, як приємно шуміла стара ручна машинка, у якій мололи каву, які красиві коричневі зерна засипалися в цю машинку. А на чому ростуть ці зерна? Невже вони отакими коричневими сухими бобами й висипаються з якогось кавового стручка? Ні, уявіть собі. Це невеличке вічнозелене дерево або великий кущ, який весною зацвітає красивими квітами, схожими на жасмин і такими ж пахучими, а потім вкривається червоними або синювато-чорними плодами, схожими на вишні й майже такими ж смачними. А де ж ті кавові зерна, які ми знаємо? Щоб їх добути, треба, виявляється, проробити величезну роботу: спочатку плоди треба висушити й обдерти з них засохлу м'якіть,

потім — знову сушити, після цього обдирати рогову оболонку; зернятка, що були в ній, треба полірувати, сортувати за розміром, обсмажувати — і тільки тоді можна каву везти на продаж. Звідки? З Бразилії й Колумбії (дві третини усього світового врожаю), з Африки, Азії. Куди? В ті країни, де каву п'ють, але де вона не росте.

В українській мові вживається два ряди слів для позначення цієї рослини, її плодів, напою з них, а також посуду, місця вживання та ін.: *кава, кавник, кавниця, кавничка, кавовий* і *кофе, кофій, кофейник, кофейниця, кофейний, кофейня.* Обидва ряди пішли з того самого арабського кореня, тільки перший ряд прийшов до нас через польську мову, а другий — через російську. Гірська область в Ефіопії Каффа — батьківщина кофейного дерева. Араби зі слова *каффа* зробили своє *кахва* або *кава* (так у них звалася рослина, плоди й напій). Потрапивши до Європи, слово *кахва* перетворилося в Англії на *ка́ффи,* у Франції — на *кафе́*, в Германії — на *ка́ффе,* в Голландії — на *ко́ффіє.* З Голландії, скоріше всього, слово і прийшло в Росію, де в літературній мові набуло форму *ко́фе.* Вперше воно зустрічається в Морському статуті, виданому в 1724 р.

Серед заморських напоїв, що прижилися в нас, слід ще назвати к а к а о. Звідки воно? Це слово походить з мови ацтеків — найчисленнішої індіанської народності в Мексіці. Іспанці, припливши до Мексіки, побачили, що місцеві жителі варять напій з насіння дерева, яке вони називають *какахоатль,* і що цей напій *чоколатль* — дуже приємний на смак. Повертаючись на батьківщину, іспанці взяли з собою боби цієї рослини і почали знайомитися з ними ближче. Виявилося, що, крім приємного смаку, у цього напою є ще й інші, значно важливіші властивості: він зміцнює й швидко відновлює сили людини. Цей напій, який у ацтеків звався *чоколатль,* у європейців дістав ім'я *какао* — від назви дерева, а *шоколадом* назвали інший — надзвичайно популярний сьогодні на всій земній кулі виріб з бобів дерева, який, на відміну від напою, можна взяти з собою куди завгодно — в далекий похід, в експедицію, в польоти, на полюс і в космос. До нас слово *шоколад* прийшло через німецьку мову (Schokolade), чим і пояснюється поява початкового *ш,* в той час як, скажімо, іспанці й італійці вимовляють це слово з початковим *ч.* Дехто уявляє собі процес виготовлення порошку

какао так: узяли боби, змололи — і одержали... порошок? Ні, не порошок, а рідку масу, бо в бобах какао міститься значна кількість олії. Під пресом з цієї маси частина олії видаляється, масу приправляють цукром і ароматичними речовинами, заливають у форми й охолоджують. Так роблять шоколад. А порошок какао — це не первинний продукт, одержаний при розмелюванні бобів, а результат спеціальної обробки розмеленої маси.

Тепер про апельсин і мандарин. Батьківщина апельсинів — Південний Китай. Звідси рослина поступово просувалася на південь Азії. Португальці у XV ст. завезли її в Європу. У XVI ст. апельсини вже були відомі і в Росії, куди вони привозилися з Голландії. Звідси ж прийшла і їх назва: голландське appelsien розкладається на *аппель* — «яблуко» і *сіна* — «Китай». У голландців ця назва виникла під впливом французького pomme de Chine — *пом де шин* (що теж означає «китайське яблуко»). У нас на Закавказзі апельсини відомі вже здавна, років триста їх там вирощують любителі-садівники, та лише за радянських часів плекання цитрусових стало справою держави й набуло розмаху: сьогодні сади апельсинів тягнуться суцільною смугою на узбережжі від Батумі до Сочі. В українській мові апельсин має ще одну назву — *помаранча*, яка прийшла до нас через німецьку мову (Pomeranze) з італійської, де pomo — «яблуко», а arancia — «апельсин».

Мандарини з'явилися в середземноморських країнах значно пізніше, ніж апельсини,— лише в XIX ст., а в Америці — в XX ст. До нас вони були завезені з Японії (у Сухумі їх посаджено в 1893 р., в Батумі — у 1897 р.). Здавна ця рослина культивувалася в Японії та Південній Азії, в Китаї, звідки й була вивезена в Європу. Назва *мандарин* має досить цікаву історію. У португальській мові є слово *мандар* — «наказувати, давати розпорядження». Португальські колонізатори утворили від цього слова нове — *мандарин*, щоб називати ним вищих чиновників Китаю, й надали йому значення «той, що наказує». Ця назва стала відома і в інших європейських країнах, а коли на ринках Європи з'явився плід, яким ласують китайські мандарини, його теж назвали *мандарин*, вкладаючи в це слово значення «мандаринський апельсин», бо плоди ці ще не вирощувалися в Середземномор'ї, а завозилися з Китаю. До нас це слово прийшло, мабуть, через німецьку мову (Mandarin).

Досі ми говорили про солодке, згадаємо й про гірке — про хіну. У кожного з нас слово *хіна* одразу ж викликає в пам'яті інше слово — *малярія*. Назва цієї хвороби зберігає в собі помилкове судження про причини її появи, яке міцно трималося в часи середньовіччя. В італійській мові *маля* — «поганий», *аріа* — «повітря»; виходить, що малярія — це хвороба, яка виникає від згубного впливу болотного повітря. Ми вже знаємо, що це не так: не повітря переносить хворобу, а болотяні комарі, знищення яких — найефективніший засіб боротьби з нею. Лікують малярію хініном, поява якого — це своєрідна історична драма.

У 1638 р. захворіла на малярію дружина віце-короля Перу графиня Кінхон; її вилікувала індіанка настоєм кори якогось дерева. Після неї захворів і сам віце-король. Він хворим повернувся до Іспанії, взявши з собою запас кори. Проте європейські лікарі не могли розгадати рецепту приготування ліків з цієї кори, і граф Кінхон помирає. Малярія й далі косить людей. Від малярії помирає Олівер Кромвель, бо ліки від неї

ще не знайдені. Та ось лікар Тальбор виліковує короля Англії Карла II, а потім і французького короля Людовіка XIV. Цей лікар, як вважають, дістав так званий «єзуїтський порошок» від монахів ордену єзуїтів, а ті, в свою чергу, привезли цей порошок зі своїх далеких мандрів. Проте лише через століття таємниця кори була розкрита. А трапилося це так: французький геодезист Марк де ла Кондамін, перебуваючи в Південній Америці, знайшов там дерево з таємничою цілющою корою й надіслав відомому ботанікові Карлу Ліннею його гербарний зразок і такий опис: «воно вічнозелене, середнього розміру, любить високі місця, узвишшя, навесні цвіте пахучими квітами». На честь графа Кінхона, який першим привіз до Європи відомості не лише про існування такого дерева й лікувальні властивості його кори, а й саму кору, дерево було названо *цінхона.* Чому *цінхона,* а не *кінхона*? Бо в різних мовах це прізвище звучить по-різному (залежно від того, як вимовляється початкова латинська буква *с*: Кінхон, Сінхон, Чінхон, Хінхон). З часом формується галузь науки, завдання якої — проникнути в таємниці хініну, вона одержує назву *хінологія.* До нас слово *хіна* потрапляє через німецьку мову (China), до німців — від італійців (china, chinachina), до італійців — від іспанців (quina, quinaquina), до іспанців — з мови кечуа — індіанської народності Перу, Болівії та інших країн Південної Америки. У мові кечуа *кіна, кінакіна* — «кора».

А тепер про п а п і р у с, про рослину й про слово, єдинокровного брата нашого слова п а п і р. Обидва слова живуть і сьогодні в нашій мові, тільки *папір* живе активним життям, а *папірус* згадують рідко, тому й значення його трохи неясне, бачимо ми отой папірус ніби через туман. Власне кажучи, це те саме слово з походження, тільки пізніше воно розділилось на два, і обидва слова прийшли до нас писемним, книжним шляхом, але вже на позначення двох різних понять. Слово *папір* у формі *поперь* зустрічається вперше в текстах XVI ст.; воно потрапило до нас через польську мову з німецької (німецьке Papir, польське papier). У німецьку мову слово проникло з латинської; римляни, в свою чергу, взяли це слово, як і багато інших, у греків, а греки — у єгиптян.

І ось ми на батьківщині папірусу. Як відомо, нині береги Нілу — піщана пустеля Сахара, а в ті віддалені часи, про які ми ведемо мову, на його берегах росли ліси, а в часи розливу земля на берегах перетворювалася на суцільні болота. На берегах Нілу росла тоді тростина, тільки вигляд у неї був трохи незвичний: висотою вона сягала 4—5 метрів, а завершувалося її стебло суцвіттям у формі парасольки. Численні «спиці» цієї парасольки досягали довжини 50 сантиметрів. Рослина ця була занесена в Єгипет з тропічної Африки в ще давніші часи. Занесений спочатку в Єгипет, а потім у Палестину, папірус утворив величезні зарості не лише на Нілі, а й по берегах інших річок та озер. З цієї рослини єгиптяни навчилися виготовляти те, що служило матеріалом для писання. Стародавні єгиптяни називали тростину *папіур*, тобто «річковий». Спочатку греки, а потім римляни, пристосовуючи запозичене *папіур* до своїх мовних законів і звичок, зрештою зробили з нього *папірус.* Як же виготовляли папірус і чи був він хоч трохи схожий на наш сучасний папір?

Як відомо, таємниця виготовлення папірусу була втрачена. Вдалося розгадати її у 1966 р. єгипетському вченому Хасану Рагабу: після довгих

пошуків і невдач він виготовив справжній папірус. Це робилося так. Товсту частину стебла папірусу розрізали на 10—12 смужок, які підсушували на сонці, а потім вимочували у воді, щоб видалити цукор, крохмаль та інші органічні речовини. Через добу їх витягали з води і відбивали дерев'яним молотком. Щоб смужки стали м'якими, прозорими й еластичними, їх треба мочити і відбивати тричі. Ще вологі смужки складають горизонтально на шматок полотна так, щоб одна смужка трохи находила на іншу, поверх так само накладають вертикальний шар смужок і накривають усе це шматком полотна. Майбутній лист папірусу вміщують під прес, час від часу замінюючи вологу тканину сухою, аж поки лист не стане зовсім сухим. Готовий папірусний аркуш має ніжний світло-бежевий колір і красиву сітчасту поверхню. Написану на папірусі книгу не складали, а згортали у сувій. Найдовший серед знайдених сувоїв папірусу має понад 40 метрів довжини. Розповіді про папірус ширилися, і сам папірус і його назва переходили від країни до країни. Шлях цей нам уже відомий: від єгиптян — до греків, від греків — до римлян, а пізніше — до англійців, французів, німців. Той папір, який ми знаємо, винайшов китаєць Чай Лунь ще у II столітті нашої ери, проте в Європі папір став відомий значно пізніше — в XI—XII ст. Приблизно з цього ж часу папір міг бути відомий і на нашій землі, тільки документів тогочасних, написаних на папері, не збереглося (найдавніший з них датується XIV ст.).

БУР'ЯНИ ТА ЇХ РОДИЧІ

Де журавка ходила,
Там пшениця вродила.
Де журавель походив,
То там кукіль уродив.

Народна пісня

Кукіль, про який співається в цій пісні,— рожева квітка, схожа на дзвіночок, зі світлим стеблом і сивувато-зеленим вузьким листям, найчастіше росте в житі, у пшениці, серед льону. Кукіль і волошка начебто прикрашають межі й придорожні посіви, а насправді засмічують поля і шкодять людині. Кукіль особливо небезпечний для здоров'я: якщо в зерні буде хоча б 0,25% зерен куколю, борошно з такого зерна шкідливе, навіть небезпечне для життя людини (в зернах цього бур'яну є отруйна речовина — сапонін). Тому з куколем хлібороби споконвіку боролися. Відома ця рослина людині дуже давно. Про це свідчать і назви куколю у слов'янських мовах. В основі їх лежить слово, яке можна реконструювати як праслов'янське *конкол*. Це звуконаслідувальна назва дзвону. В інших — неслов'янських — народів квітка викликала ті самі асоціації: в англійській мові вона зветься *кокл* (cockle), в німецькій — *кльоккенблюме* (Klockenblume). Ця ознака — схожість з дзвіночком — послужила підставою для називання й інших квітів: є квіти, які по-російськи звуться *колокольчики,* по-українськи — *дзвіночки* та ін.

У старовинних історичних піснях і думах буркун-зілля згадується як символ дикого, безлюдного степу, серед якого козакові, що втік з турецької неволі, довелося помирати. Ви тільки вслухайтесь у назви цієї

трави з вузьким трійчастим листям і дрібними квітками: *буркунина, буркунчук, бурундук, боркун, воргун.* Вважають, що прийшло це слово з тюркських мов. І справді — у мові ногайських татар рослина зветься *бурунчук.* А от чому цю рослину назвали саме так — сказати важко. Може тому, що достигле насіння висипається, наче бризкаючи навсебіч, а в киргизькій мові є таке слово *бурк* — «бризкати».

Коли вам трапиться прочитати «В огороді буркун-зілля по тичині в'ється» (народна пісня),— не дивуйтесь: його садили, щоб додавати до тютюну-самосаду.

Часто плутають слова *реп'ях, будяк, чортополох.* Перевірте себе: тут три назви, а рослин скільки? Три? Дві? Важко сказати, бо словами *реп'ях* і *чортополох* у розмовній мові називають, не розрізняючи родин, усі колючі бур'яни.

Р е п'я х — це збірна назва рослин, які належать до різних сімей, проте мають спільну рису — чіпкі плоди. Тому назву всі ці рослини одержали від своєрідного способу переносу і розсіювання плодів: вони чіпляються дрібними колючками до шерсті тварин або до одягу людини. В основі назви *реп'ях* лежить втрачене нині праслов'янське *репіті се* — «чіплятися». Сліди цього зниклого слова простежуються в усіх слов'янських мовах: *репей* (російське і болгарське), *репух* (сербське), *репє* (словенське), *репік* (чеське і словацьке), *жеп, жепєнь, жепік* (польське: [ж] — rz розвинулося з [р] — r) та ін.

З певними, досить незначними варіаціями слово б у д я к зустрічається у багатьох слов'янських мовах: *будяк, бодак, бодачок* (українське), *бодак, бодок, будляк, будяк* (російське), *бодзян* (польське), *бодлак* (чеське), *бодляк* (словацьке), *бодак* (словенське), *бодаль* (сербське). Усі вони утворилися, мабуть, від спільного праслов'янського дієслова *бості* — «колоти» або від його похідних (у старослов'янській мові було, наприклад, слово *бодль* — «колючка»; у чехів є слово *бодлави* — «колючий», а у нас — *бодливий, бодатися* — про корову). Майте на увазі, що в літературній мові українське *будяк* зовсім не те, що російське *бодяк* («осот»). Степові кактуси-будяки росіяни називають *чертополохом.*

Відзначається будяк своєю злісною стійкістю, витривалістю, плодючістю: насіння його не падає на землю, а розноситься вітром іноді на відстань до півкілометра. Крім того, він може розмножуватися кореневими бруньками: навіть невеличкий уламок кореня дає нові рослини. І це не викликає здивування, особливо коли згадати, що такий «ніжнолистий» бур'ян, як л о б о д а — а деякі сорти лободи вживають для приготування весняних страв — продемонстрував нещодавно рекордну живучість. Під час розкопок у Данії археологи знайшли глибоко під землею насіння лободи. Воно пролежало без сонячного світла і повітря 1700 років, а коли його посіяли, — воно зійшло! Назва лободи пов'язана з латинським albus — «білий» (у неї листя знизу вкрите білим пилком).

У бур'янів свого часу були родичі, які «вийшли в люди», мало того — стали «аристократами». Так, у бур'яну, який у нас звуть будяком, є родич, який зветься а р т и ш о к. У німців, звідки до нас прийшла ця назва, рослина зветься Artischocce (*артішокке*), в італійців, звідки її взяли німці,— articiocco (*артіцьокко*); італійці, в свою чергу, так переробили арабське слово *аль-харшоф.* Про те, як давно люди знають артишоки і вжи-

вають їх у їжу, може свідчити той факт, що в Єгипті на верхівці колони Карнакського храму висічено з каменя величезну голову чортополоху. Це пам'ятник артишокові, який уже в ті часи люди високо цінували за його смакові й поживні якості: він смачніший за цвітну капусту, у нього приємний аромат. У Франції триста років тому проста людина не могла купити собі артишок — надто дорого він тоді коштував. В артишоках їстівна частина — м'ясисте денце майбутньої квітки й соковиті нижні та внутрішні частини лусочок. Щоб лусочки не загрубіли, головки зрізують, перш ніж розпустяться квіти. Так його й не допускають до цвітіння. Але часом артишок садять не для їжі, а як декоративну рослину, тоді на ньому з'являється величезна квітка — не малинова, як у будяка, а бузково-синя. Вона така велика, що одразу 10 бджіл може брати з неї мед. Та, як бачите, у нас артишок знають мало, а от його дикого старшого брата — чортополох, тобто і реп'ях, і будяк,— знають аж надто добре.

Дикий родич ш п и н а т у й досі живе в Середній Азії, Ірані та Закавказзі. Батьківщиною культурного була Персія, а вже араби перейняли в персів «моду» вирощувати шпинат і вживати його в їжу. Десь між XIII і XIV ст. шпинат завезли до Іспанії, а вже звідти шпинат — як їстівна рослина, а не як бур'ян — помандрував у різні європейські країни. З Німеччини він потрапив до нас. Слово *шпинат* — це досить пізнє запозичення з німецької мови (Spinat), а німці взяли його з середньовічної латини (spinaceus). Вважається, що в основі цього латинського слова лежить якесь перське.

Шпинат араби називали «королем овочів». Довгий час це була їжа для багатих і знатних. Про це свідчать такі факти: шпинат згадується у куховарській книжці, за рецептами якої готували страви до столу короля Англії Річарда II Плантагонета (1367—1400). На обіді, який дала російська цариця Анна Іоанівна (1693—1740) на честь приїзду принца Курляндського, гості з'їли, як зазначено в записах, два мішки шпинату.

Шпинат сьогодні — їжа для всіх, але це не означає, що з нього впала корона: він містить у собі 14 вітамінів, білок, калій, кальцій, залізо. А щодо його кулінарних якостей, то тут уже вирішують індивідуальні смаки: для одних він — улюблена страва, інші до нього байдужі, а ще хтось скаже: «Бур'ян — воно і є бур'ян». Про смаки не сперечаються, як відомо...

Родичка петрушки — с е л е р а — теж була свого часу дикою рослиною, тільки прийшла вона не з гір, як петрушка, а з боліт. І далеко не одразу селера стала їстівною рослиною. Про ставлення до рослини та про її місце в житті людини промовисто свідчить один вислів, вживаний у Стародавній Греції: «Йому потрібна тепер лише селера». Це говорилося про безнадійно хвору людину. У нас про таку людину казали: «Йому вже не топтати рясту». Але до чого ж тут селера? Виявляється, греки садовили її на могилах як пам'ять про померлого, з селери сплітали вінки на похорон.

У середні віки селера була проголошена лікарською рослиною: вважалося, що вона добре лікує нирки; використовували її також при лікуванні жовтухи.

Слава селери поступово зростала. Англійський мореплавець Джеймс Кук, який тричі плавав довкола світу, вважав, що дика селера, яку його матроси знайшли на березі Нової Зеландії, врятувала команду від цинги. Зараз селеру вживають найбільше як приправу до різних страв і консервів. У російську мову слово *сельдерей* прийшло з голландської (selderij),

а в основі цієї назви, а також схожих на неї німецької і французької назв, лежить латинське слово selinum, яке зустрічається і в латинській назві петрушки — petroselinum (див. далі).

Влітку при дорозі в канавах, балках, на необроблених, неораних землях можна бачити усім нам знайому рослину: у неї високе й гінке стебло, вкрите дрібним малопомітним листячком, а до стебла начебто приліпилися м'які блакитні квіти, які формою трохи нагадують ромашку. Це п е т р і в б а т і г — дикий родич ц и к о р і ю. На відміну від свого багаторічного дикого родича, цикорій — рослина дворічна. У середземноморських країнах цикорій вирощували й вирощують як салатну рослину, проте основне застосування цикорію, заради чого його широко культивують,— це замінник кави для тих, кому справжню каву пити не можна. Підсмажені корінці цикорію мелють і з домішкою справжньої кави та інших складників роблять сурогат кави. Крім того, цикорій — це сировина, з якої можна одержати спирт, цукор, ефірну олію (саме від цієї ефірної олії й залежить смак та запах кави з цикорію).

Назва *цикорій* — латинська (cichorea), римляни свого часу взяли її у греків, проте вона не належить до мов індоєвропейських, а була запозичена з якоїсь незнаної мови. До нас слово прийшло або через польську мову (cykoria — *цикорія*), або через німецьку мову (Zichorie —*цикорієї*).

ЦІЛЮЩЕ ЗІЛЛЯ

У неділю рано зіллячко копала,
А у понеділок переполоскала,
Прийшов вівторок — зіллячко варила...

Народна пісня

середні віки вірили, що є така рослина, яка виліковує дев'ять хвороб. Її дружно назвали д е в ' я с и л (діалектне, ботанічна назва — оман), бо так звуть її й серби і хорвати (*девесіл*), болгари (*девесил*), чехи (devetsil — *деветсіл*), поляки (dziewięćsil — *дзєвєнцьсіл*), росіяни (*девясил*). Число дев'ять, як відомо, вважалося магічним. Спочатку *дев'ятисилом* — «силою проти дев'яти хвороб» називали рослину, з якої сьогодні виготовляють еленіум. Пізніше ця назва була перенесена на іншу рослину. Це одна з найдавніших лікарських рослин, описаних ще Діоскоридом і Плінієм Старшим, а застосовували її ще з часів батька медицини Гіпократа. У Стародавній Греції й Римі кореневища дев'ясилу використовували не лише як ліки, а й як їжу. Уже в середні віки в Європі його спеціально культивували як лікарську рослину, проте особливою шаною і славою він віддавна користувався в тібетській народній медицині. Славнозвісний *корінь ману* — це один з видів дев'ясилу, який росте в тих краях.

У Росії корінь дев'ясилу використовували як ліки вже кілька сторіч тому. Про це свідчать історичні документи, з яких ми, зокрема, дізнаємося, що при лікуванні царя Михайла Федоровича (1596—1645) застосовували цей цілющий корінь.

У багатьох творах українських класиків описаний квітник біля селян-

ської хати. Там росли рута, любисток, м'ята, барвінок, нагідки, ромашка — і *дивосил*. Це ще одна діалектна назва рослини поряд з *дев'ясилом, дев'ятсильником, дев'ясильником, дивосилом* та подібними — самі назви свідчать про те, що рослині приписувалася незвичайна, дивна цілюща сила.

Є рослина, про яку кажуть, що вона лікує не від дев'яти хвороб, а від дев'яноста дев'яти — це звіробій. Люди зацікавилися цією рослиною ще в сиву давнину, бо вона була не схожа на інші: коли зірвати квітку, на стеблі виступає дивний криваво-червоний сік. Це, мабуть, і було причиною появи цілого ряду релігійних назв у пізніші часи (*зілля божої матері; сльози божої матері; божа крівця; божа травка; святойванське зілля*), а також назв більш прозаїчних (*заяча крівця*). Є у цієї рослини ще цілий ряд «романтичних» назв: *звіробійник, молодецька кров-трава, кров-Івана, діробій-Іванок*. Українська назва *діробій*, як і польська *дзюравец*, пояснюється тим, що рослина має прозорі дірочки на листі (ця її особливість покладена в основу наукової назви виду *перфоратум* (perforatum — «пробитий», «пронизаний»). Походження найпоширенішої назви — *звіробій (зверобой* по-рос.) пробували пояснити переосмисленням запозиченої з казахської мови назви *джерабай*, яка означає «зцілитель ран».

Був час, коли вважалося, що ця трава «може все», лікує всі хвороби. Особливо шанували звіробій у Сибіру. Вже в XVII ст. сибіряки знали про здатність цієї рослини загоювати рани. Чутки про це дійшли до Москви. І от у 1638 р. воєводі Ромодановському була надіслана грамота, в якій йому веліли збирати звіробій, сушити його, молоти на борошно і надсилати до Москви щороку один пуд цього борошна. Торгували звіробоєм і купці, які їздили в Сибір за хутром.

Те, що звіробій лікує рани, завдані холодною зброєю, відомо людям більше тисячі років. І досі живе у фольклорі різних народів слава «рицарських еліксирів», до складу яких входив і звіробій. Сучасна фармацевтична наука застосовує звіробій у препаратах протимікробних, в'яжучих, регенеруючих (відновлюючих). Встановлено, що рослина справді має здатність прискорювати поновлення ушкоджених тканин тіла при опіках, виразках та ін. Крім того, з неї роблять фарбу. Ви думаєте, лише жовту, як квіти? Ні, крім жовтої, ще й зелену, червону, рожеву.

Якщо звіробій нараховує тисячу років шани від людей, то деревій — кілька тисяч. Першими деревій почали використовувати лікарі стародавньої Еллади і Риму. Наукова назва рослини — Achillea millefolium — пов'язана, як гадають, с іменем Ахіллеса. В одному з грецьких міфів розповідається, що Ахіллес, вихованець і учень кентавра Хірона, навчився від свого вчителя лікувати хворих. Вважається, що Ахіллес першим використав деревій, коли треба було лікувати пораненого мечем Телефуса. Він цим довів цілющу силу рослини і створив їй славу, яка протягом тисячоліть зростала в практиці народної медицини. В основі назви рослини лежить millefolium — «тисячолистий», оскільки листя в деревію дрібне, начебто посічене. Середньовічна Європа також широко користувалася послугами деревію насамперед як кровоспинного засобу. Уже в XV ст. деревій знали на Русі, знали, що він спиняє кровотечу і сприяє загоюванню ран. Спосіб користування ним був гранично простий: свіжі рослини, найчастіше листочки, розтирали до появи соку і прикладали до ран або закладали в ніздрі при носових кровотечах. Недарма ж у цієї

рослини є ще й інша назва *кривавник, кровник, кравник,* походження якої пояснювати не треба.

Ще одна лікарська трава — на цей раз з пишною назвою — з о л о т о т и с я ч н и к. Трава застосовується і в наш час для виготовлення препаратів, що збуджують апетит, а також препаратів, що лікують деякі шлункові захворювання. А що означає назва? Назва — це ще одна мовна помилка, яка виникла при перекладі. У греків ця трава звалася *кентауріон,* тобто «кентаврове зілля; зілля, яке їдять кентаври». Римляни, переймаючи у греків цю назву, переклали її неправильно: незнайомого їм «кентавра» вони замінили близькозвучним знайомим *центум* — «сто», а латинське слово *аурум* означає «золото»: так з'явилося слово *центауріум.* Німці, запозичаючи *центауріум,* переклали його як Tausendgüldenkraut, де *таузенд* — «тисяча», *гульден* — «золотий», *краут* — «трава», «рослина». А вже звідси з'явилося і слово *золототисячник* — ще один неточний переклад. Можна з певністю сказати лише одне: усі ці «*переклади з перекладів*» робилися не усним, а писемним шляхом: з одного «травника» (медичної книги) до іншого.

До лікарських рослин зараховують і ч е р е д у, хоч при ближчому знайомстві — особливо на картопляному полі восени — приємного при зустрічі з цією «лікаркою» мало. Коли наприкінці літа пройти берегом річки, канавою, яром, картопляним полем,— на одежі залишиться безліч невеличких плодів, що міцно вчепилися й не хочуть віддиратися. Ми поступово їх вириваємо з одягу, тим самим допомагаючи розсіюватися цій рослині, бо викидаємо плоди її щоразу на новому місці. Ці реп'яшки належать череді. У плодах є дві зубчасті щетинки, які легко чіпляються за одяг людини або за шерсть тварини і так подорожують до нових, ще не завойованих місць — часом на велику відстань. Назва, мабуть, пов'язана з праслов'янським čerda — ряд, стадо. У череди тому є ще й такі назви, як *причепа, реп'яшки, собачки, собачі реп'яхи.* Відваром цієї рослини широко користуються в народній медицині при захворюваннях печінки, при простуді, при екземі, діатезі; в череді купають нервових дітей. З листків череди та її суцвіть виготовляють фарбу, яка може фарбувати шовк і вовну у кремовий, коричневий чи оранжево-жовтий кольори.

Відомий усім нам полин також використовується при виготовленні ліків: один з його сортів дає так зване цитварне сім'я; естрагонний полин дає ефірні ароматичні олії. Але, крім того, степові сорти його служать як корм для овець, верблюдів, кіз та коней; він використовується також для укріплення пісків і як декоративна рослина.

Назву полину пояснюють по-різному. Найпереконливішою є така думка: слово це утворене від старого, нині забутого слова *полéти* — горіти. Зв'язок між словами *горіти* і *гіркий* встановлений давно. Гіркий полин палить, обпалює, коли його покуштувати. Можна й по-іншому пояснити зв'язок між *палити* й *полин:* коли розпочиналася епідемія, люди палили полин і обкурювали полиновим димом житла, щоб відігнати хворобу. Висловлювалася думка, що слово *полин* пов'язане зі словом *половий* — «сивий» (ця думка пізніше була спростована).

У сивого полину є чорнявий брат — чорнобиль. У нього чорнувато-бурe стебло і темні суцвіття. Назва *чорнобиль* прозора, адже друга частина *било, билина* — «стебло», «зілля» (корінь *бил* — зустрічається в словах усіх слов'янських мов). Друга назва цього виду полину — нехворощ. Це вже більш таємнича назва. Може, в основі цієї назви лежить слово *хворост,* а заперечна частка *не* вказує, що віник, зроблений з полину, це «не хворостяний віник»? Навряд. Назва своїми коренями сягає в сиву давнину і перекладається описово як «засіб від грому та блискавки». А ось і докази: у старій чеській мові було слово *нехрасть,* а тепер є слово *нетрееск,* у польській мові є слово *нєтшеск, нєтшаск,* у словаків і сербів — *нетреск,* скрізь *не-* і скрізь *-треск-*. До східних слов'ян слово прийшло з старої чеської мови (nechrastь) і засвоїлося цими мовами, а за законами східнослов'янських мов західнослов'янське сполучення *-ра-* передається як *-оро-: нехрасть — нехоростъ — нехворощ.*

У полину є ще одна назва — євшан, рідковживана і маловідома. Вона засвідчена в Іпатьєвському літописі від 1201 р. *(евшань, емшань).* Зустріти це слово можна в старовинних піснях, у віршах поетів А. Майкова, М. Вороного. Походить воно з тюркських мов (туркменське *йовшан,* башкирське *юшан* та ін.).

Татари залишили на нашій землі багато різних слідів, а серед них і один зелений: за ними прийшла і залишилась у нас жити рослина, яку на Україні народ назвав татарським зіллям. Цю рослину — родом вона з Китаю та Індії — татари завжди брали з собою в походи й разводили її у завойованих землях. Вони вважали, що ця рослина очищає водойми. Зупинившись на березі річки, озера чи ставка, дивилися, чи росте там це зілля. Якщо росте, значить можна спокійно пити воду й напувати коней, не боячись за здоров'я. Їхня віра в це зілля, виявляється, мала глибокі наукові підстави, невідомі, правда, спостережливим жителям степів, які бачили результат, хоч і не знали причин. Корені татарського зілля виділяють фітонциди, які згубно діють на мікроорганізми.

Татари возили з собою живі корені цього зілля і, проїжджаючи повз річки й озера, кидали туди ці корені. Зілля так швидко розросталося, що вже в XIII ст. було добре відоме населенню сучасної України, Литви й Польщі.

У Західну Європу татарське зілля потрапило пізніше і прийшло іншими шляхами. Там цю рослину побачили лише в XVI ст., хоча про кореневища

її знали й раніше: їх у зацукрованому вигляді — як ласощі — завозили з Константинополя до німецьких князівств. Зілля добре акліматизувалося, і на кінець XVII ст. здичавілий гість далекого Китаю та Індії поширився по всій Європі. Сьогодні це звичайна рослина для берегів водойм усієї північної півкулі. Офіційна наукова назва рослини — *аїр тростинний*. Назва запозичена з турецької мови, а турецьке *агір* походить з грецької назви водяних ірисів (*акорон*) нез'ясованого походження.

На батьківщині в татарського зілля дозрівають дрібні червоні плоди, проте ні на Україні, ні в Європі жодному ботанікові не вдалося їх побачити. Пізніше виявилося, що в наших краях немає тих комах, які запилюють квітки аїру. Тому в нас він безплідний, а розмножується шматочками кореневища.

Хто мав справу з цією рослиною, той знає, що її листки й корені мають приємний свіжий запах (у них є ефірна олія, яка й виділяє цей запах). У наших селянських хатах його раніше розкладали на глиняній долівці; густий аромат сповнював хату й довго тримався в ній. Цей звичай був не лише приємним, а й корисним: рослина «вбивала» мікроорганізми; кажуть, що вона ще й здатна вбивати хатніх комах-паразитів.

Цілющі властивості татарського зілля були відомі ще стародавнім *лікарям задовго до нашої ери. Цю рослину знав і описав у своїх творах учений і лікар Стародавнього Риму Пліній Старший.* На Україні в народній медицині аїр почав вживатися десь у XIV ст. як засіб при лікуванні золотухи, рахіту, подагри. Зараз, крім медицини, аїр широко застосовується в парфюмерії для ароматизації мила, кремів, помад, зубних порошків; у харчовій промисловості використовується ефірна олія цього зілля (її додають до компотів, до кондитерських виробів).

І, нарешті, п а п о р о т ь — таємнича й буденна. Ми її бачимо і в лісі, й у хаті, й у вітрині квіткового магазину, й на святково прикрашеній сцені. Ми настільки до неї звикли, що вже перестали помічати, яка вона дивна, наскільки вона не схожа на всі інші рослини, що нас оточують. І лише читаючи М. В. Гоголя, ми якийсь час з певною недовірою і острахом поглядаємо на папороть: може, й справді вона має якусь таємничу силу? Потім знову звикаємо до неї й перестаємо помічати. А насправді — то вона така і є, *наша папороть*,— таємнича, дивовижна рослина, гість з мезозойської ери. У тропічних країнах ростуть і досі родичі нашої папороті — дерева двадцятиметрової висоти, з товстим стовбуром і віялом листя на верхівці. Та серед родини папоротей є не лише дерева: є такі її види, що стелються мохом, і такі, що ростуть травою або кущами. Є види папороті, що живуть під водою, або, навпаки, на сухих сонячних схилах скель, проте найбільша кількість її видів живе в лісах. Та як живе! У тропічних лісах є *папороть*, яка живе, наприклад, у повітрі. Вона зветься *пташине гніздо*. Росте вона так: спочатку на стовбурі дерева або на його гілці з'являється схожа на лійку трубочка з маленьких листків. У ній разом з дощовою водою збираються пил, опале листя, якісь комахи; поступово «лієчка» заповнюється грунтом і папороть разростається. Інший вид «повітряної» папороті спочатку має форму кишені з листків, відкритої вгорі й щільно притиснутої до стовбура *нижньою частиною листків*. І знову те саме: в «кишені» помалу утворюється щось на зразок грунту — і папороть

розростається. Ще інші види папороті ростуть як ліани: корені їх у землі, а з допомогою присосків вони пнуться все вище й вище на дерево.

Не менш цікава й назва цієї рослини. У всіх слов'ян ця назва майже однакова: *пáпороть* (українське), *пáпоротник* (російське), *пáпрат* (болгарське), *пáпрат* (сербохорватське, словенське), *папрадіє* (словацьке), *пáпроць* (польське). Вважається, що в праслов'янській мові ця рослина звалася *папорть*. Тим, хто колись давно давав рослині назву, її листя здалося схожим на крило птаха, а крило тоді звалося *порть* (від слова *пьрати* — «літати»).

Легенди про квітку папороті з'явилися, мабуть, через те, що люди ніяк не могли зрозуміти, як же розмножується ця рослина. За народними повір'ями, папороть цвіте червоними квітками в ніч на Івана Купала. До ранку вона відцвітає, а плоди опадають і заглиблюються в землю. З небаченого ніколи дивовижного насіння виростають нові рослини. Той, кому хоч раз довелося побачити цю квітку, стає щасливою і багатою людиною. І в ніч на Івана Купала молоді люди поодинці вирушали в ліс, найгустіший і найстаріший, який був поблизу, в пошуках таємничої квітки. Сьогодні кожен школяр знає, що папороть розмножується спорами, які утворюються на нижній поверхні листків, а значить — ніколи не цвіте червоно-вогненними квітами.

КВІТИ, ТРАВИ

Чи я в полі не травиця була,
Чи я в полі не зелена росла?
Взяли ж мене покосили
І у сіно посушили...

Народна пісня

К відомо, *травиця,* про яку співається у пісні,— це збірна назва, а в цих рядках — ще й пісенний образ, який викликає уявлення про щось молоде, ніжне, беззахисне... А далі за збірною назвою *трава* стоять сотні назв найрізноманітніших рослин. І дуже незручно, мабуть, признаватися, що серед цього моря назв ми знаємо лише десяток, та й то переважно назв польових квітів. Тому спочатку давайте розглянемо ці найпопулярніші, найвідоміші назви рослин — звідки вони і що вони означають.

Б а р в і н о к зі своїм вічнозеленим листом і небесно-голубими квітами, схожими на зірки, оспіваний у піснях нашого народу й у віршах багатьох поетів. Барвінок супроводив наших з вами дідів і прадідів, а особливо бабусь і прабабусь, від колиски і до могили. В барвінку купали немовлят, щоб вони росли здоровими і красивими, барвінком прикрашали коси дівчат — він ріс біля кожної криниці і був завжди до послуг людини. І сьогодні ми бачимо його на кладовищах, де барвінок, як символ вічної пам'яті, висаджують з давніх-давен. Звуть його на Україні по-різному: *барвінок, барвін, барвінець, баравінок, бервінець, бервінок.* Є це слово у росіян (*барвинок*), у білорусів (*барвенок*), у поляків і чехів (*барвінек*); є воно і в інших слов'ян, і в мові неслов'янських народів. Слово це, хоч як ми до нього звикли, все ж запозичене, тільки дуже давно. Походить з латинської

мови, де рослина названа vinca, pervinca — від основи vincere — «обв'язувати», «обвивати». У німецькій мові рослина ця зветься Bärwinkel — *бервінкель,* і хоч слово це явне запозичення з латинської мови (pervinca), проте воно пройшло народну етимологізацію і розкладається тепер на Bär — «ведмідь» і Winkel — «куток». Далі слово потрапило до чехів і поляків, звідти до нас і до росіян та білорусів. А рослина?

Застосування в медицині барвінок знайшов ще у Стародавньому Римі, він був відомий античним лікарям Плінію Старшому і Діоскориду. Його популярність особливо зросла в кінці XVIII ст. завдяки видатному письменнику, мислителю, педагогу і філософу Жан-Жаку Руссо, який описав цю свою улюблену рослину в автобіографічному творі «Сповідь». Свого часу цей твір був дуже відомим, а чим далі розходилась слава книги, тим більшою ставала популярність барвінку. Читачі й шанувальники творів Руссо хотіли мати і для себе цю квітку. Після смерті Руссо на його батьківщині в Женеві на мальовничому острові серед озера було споруджено пам'ятник, а підніжжя його прикрасили барвінком.

У часи середньовіччя через нев'янучу зелень і велику живучість барвінку приписували якусь надприродну силу, вважали його символом вічності та постійності. Вважали, що барвінок оберігає людину, яка його має при собі, від влади диявола і всілякої нечисті. Тому барвінок вивішували над дверима, його ніколи не викидали на смітник, а лише у воду, щоб він, мовляв, не загинув від спраги. У віруваннях слов'янських народів він займав неабияке місце, зокрема в Київській Русі. З тих часів він міцно увійшов у побут нашого народу і як декоративна, і як лікувальна рослина (він знижує кров'яний тиск). А ви навесні візьміть одну гілочку барвінку — щоб була квітка і кілька листочків — і роздивіться цю гілочку уважно: вона — наче витвір мистецтва, і це — в усьому: у контрасті ніжної голубизни квітки і темної зелені листків, шовковистої матової м'якості пелюсток і глянцевої твердості поверхні листків...

Квіти наших садів — досить строкате товариство — і за кольорами, і за походженням. Є серед них назви українські, прозорі настільки, що одного уважного погляду на їх назву вистачає, щоб розгадати її походження. Правда, таке пояснення може виявитися помилковим, хоч і буде дуже схоже на істину (це й буде «народна» етимологія). От візьмемо наш п р о л і с о к і спробуємо пояснити походження його назви. Пам'ятаєте, як він проростає? Його листочок, згорнутий в трубку, пролазить не лише через товщу торішнього листя, але й через снігову кірку. Тому він спочатку звався *пролізок,* а вже потім став *проліском,* і його ім'я стали пов'язувати зі словом *ліс* — адже проліски ростуть лише в лісах.

Деякі квіти й декоративні рослини проживають у нас під чужим іменем. Так, ми називаємо м і м о з о ю рослину, яка насправді є *австралійською акацією.* Колись її завезли на Чорноморське узбережжя як декоративну рослину. Вона там дуже добре прижилася і навіть здичавіла. Це вона, австралійська акація, цвіте в лютому чи березні на узбережжі Чорного моря жовтими пухнастими кульками, такими ніжними й безпомічними на тлі нашого лютневого снігу. А справжня мімоза росте в Бразілії; у нас її розводять лише в оранжереях. Це про неї розповідають, що вона вночі складає свої листочки (вони таки схожі на листя акації, тільки дрібніші) і опускає їх. Так само вона складає листочки й наче завмирає, коли вдарити

її або доторкнутися хоча б до неї (недарма кажуть: сором'язлива, як мімоза). Слово *мімоза* відображає саме цю її особливість: по-грецьки *мімос* — «актор», «наслідувач».

«Цариця квітів» — т р о я н д а має в українській мові, в її говірках кілька назв: це і *троянда*, і *роза*, і *рожа*, і *ружа*. Рослина — родом з Передньої Азії. Звідти ж, з Ірану, походить і її назва. Квітку розводили і культивували ще греки і римляни, у них вона звалася *ро́дон* (грецьке), *ро́за* (латинське). З латині слово прийшло в німецьку мову, а з німецької — в російську. В українську мову вживане на західних землях слово *ружа* прийшло через польську (*ружа*) і чеську (*руже*) теж з латинської. Слово це в українській мові прислужилося для називання двух квіток — троянди і мальви, яку звуть ще й р о ж а. Слово *троянда* походить з грецької мови, де ця квітка звалася *тріанда́філо* — «тридцятипелюсткова». По дорозі до нас пелюстки (*філо*) загубилися.

Значно пізніше — і прямо з латинської мови прийшло до нас слово р о м а ш к а. У російську мову воно потрапило книжним, писемним шляхом. У середньовічній латині ця рослина звалася *хамемелюм романа* — «ромашка римська» — і славилася своїми лікувальними властивостями. Швидке «вкорінення» назви у нас пояснюється величезною популярністю ромашки як ліків, а дізнавалися про неї з різних «лікувальників» і «травників», де її називали *роман, романова трава, романовий цвіт*. Частина наших назв,— а в українській мові ця рослина має їх кілька,— прийшла з польської мови й поширилася також на білоруську мову та на південні говірки російської мови. Це *ромéн, ром'я́нок, рома́н, романéць, ромня́нок, руманéць* та ін. І в наш час ромашка — лікувальний засіб; хоча чудес вона й не робить, а проте вірно служить людині.

До «переселенців» належать і н а г і д к и. Вони добре прижилися на нашій землі, навіть здичавіли і самостійно розсіваються на шкоду місцевим зеленим аборигенам. Колись, ще в часи середньовіччя, з півдня Європи до нас завезена декоративна рослина з яскраво-жовтими веселими квітами й світло-зеленим соковитим листям. І запах у квітів був приємний, і самі квіти — красиві; на Україні вони особливо всім полюбилися. Російською мовою вони звуться *ноготки*. Так їх назвали за насіння, яке й справді

нагадують загнутий кігтик (як у кішки). На Україні цю назву переробили на *нагідки,* і слово перестало пов'язуватись з «кігтиками». Це настільки вже звична для нас рослина, що навіть важко собі уявити, що її колись у нас не було. А був же час, коли цей гість з далекого теплого півдня вважався рідкісною, екзотичною рослиною. У XV ст. ці квіти увійшли в моду: їх широко розводили у Франції та в інших європейських країнах; їх дуже *любила* французька королева Маргарита Валуа. І зараз у Люксембурзькому саду в Парижі стоїть статуя правительки, а в руках у неї — квітка-нагідка.

Латинська назва нагідок — calendula officinalis — має в основі слово calendae. Так стародавні римляни звали перший день кожного з дванадцяти місяців. Така назва рослини — натяк на те, що у себе на батьківщині вона цвіла протягом року, бо кожні «календи» заставали її квітучою. Та, власне кажучи, кожна квітка нагідок — це не квітка, а цілий квітник, бо вона складається з безлічі дрібненьких квіточок, кожна з яких згорнута у малесеньку трубочку.

Слово к а л е н д у л а пов'язане у кожного з нас з досить неприємними спогадами: ангіна, температура, полоскання календулою хворого горла... Про цілющі властивості нагідок люди довідалися порівняно недавно: до початку XIX ст. їх вирощували лише заради красивих квітів, а в нагідках, виявляється, є ефірна олія, смоли, каротин, фітонциди. Так квітка-окраса стала ще й квіткою-цілителькою.

СВІЙСЬКІ ТВАРИНИ

Ой, що за кінь стоїть,
Що сива гривонька...

Народна пісня

озводити к о н е й люди почали дуже давно — ще у бронзовому віці. На території України, її степів, у VII—III ст. до н. е. жили скіфи, які вважалися визначними спеціалістами в конярстві. Це була *найважливіша* галузь їх господарства: *кінь* був *єдиним засобом* пересування, давав м'ясо, молоко, шкіру. Слово *кінь* було в мові давніх слов'ян, тільки воно мало тоді трохи іншу форму: у «Слові о полку Ігоревім» є ця форма — *комонь* (ще раніше було *комнь,* а до цього — *ковнь).* У римлян кінь мав назву *кабаллус* (правда ж, близько до нашого к о б и л а?). Слово *кінь* — основна назва цієї тварини в українській мові, а слово *лошадь* — у російській. Проте так було не завжди. Російське слово *лошадь* з'явилося досить пізно й було створено на тюркській основі. У тюркських мовах кінь — *алаша.* А оскільки початковий *а* в словах не властивий ні російській, ні українській мовам, то й у цьому слові він загубився. В українській мові слід від *алаша* теж залишився — де *лоша, лошак.*

Слово в і в ц я слов'янське, простежується і в давніх мовах неслов'янських народів (найстаріша форма *овька*). Цікавіше для нас слово *кара́куль (кара́ку́льські вівці).* Ми часто чуємо, проте досить туманно уявляємо собі походження й значення цих слів. Слово *каракуль* позначає смушки — шкурки, зняті з ягнят каракульської породи на другий чи на третій день

після їх народження. Ця порода овець була виведена середньоазіатськими народами в дуже давні часи. Назва породи походить від назви місця, де вона виводилася. Біля міста Бухара є в пустелі оазис Кара-Куль (по-узбецькому «Чорне озеро»), це і є батьківщина каракульських овець. Назва ця поширювалася разом з хутром. Оскільки слово «просувалося» усним шляхом, то по дорозі змінився наголос у назві хутра: місцевість звалася *Кара-Ку́ль*, хутро стало зватися *кара́куль;* а наголос у назві породи овець зберігся (*каракульська порода*), бо ця назва поширювалася писемним шляхом (через довідники, підручники, словники). Останнім часом спостерігається подвійний наголос: і *каракульська* і *кара́кульська вівця* — під впливом наголосу в слові *кара́куль*. Ми знаємо, який вигляд має хутро, але мало хто знає, наприклад, що до народження ягнята не мають «кучерів», у них майже гладенька шерсть (така шкурка з недоношених ягнят зветься *каракульча́*). Хвилястою, кучерявою вовна на ягнятах робиться одразу ж після народження. Дорослі вівці, як це не дивно, сивіють, «кучері» на них пропадають; вони звичайно вкриті майже прямою довгою сірою вовною. Назва цього хутра в різних європейських мовах неоднакова: у поляків це ще *каракýли,* а в німців уже Astrachan — *астрахан,* у югославів теж *астраханско крзно* — назва хутра тут уже пов'язується не з місцем розведення цієї породи овець, а з містом, звідки вивозилися готові шкурки на продаж.

Здавалося б, свиня з поросятами — близька родина, а от слова дуже далекі за походженням. Оскільки в давнину багатьом народам, які населяли Європу і східну частину Азії, була відома дика свиня, то й назва ця простежується з досить віддалених від нас часів. У різних мовах назва цієї тварини містила основу *сус-*: римляни називали її *сус* (похідна форма цього слова — *суїнус* уже зовсім близька до нашого слова). Вважається, що причиною назви є звук, який чувся, коли дикі свині зустрічалися людям,— *су*. В давньоіндійській мові свиня звалася sukoras, що буквально означало «тварина, яка каже *су*».

Слово *порося* пізнішого походження. У східних слов'ян назва ця має *-оро-,* у західних і південних *-ро-, -ра-:* польське — *просєн;* чеське, словацьке, болгарське і сербохорватське — *прасе*. Найдавнішою формою, вважають, була *порсен*. Усе це назви свійської, а не дикої свині. Виходить, що «свиня з поросятами» раніше означала б не те, що сьогодні: це була б дика свиня разом зі свійськими, одомашненими.

Українське кріль (*кролик, крілик*) запозичене з польської мови, де є слово *крулік*. У свою чергу, поляки «побудували» назву цього звірятка за німецьким зразком, де він зветься Künige — *кюніге* («маленький король»), а німці дістали його в спадщину від середньовічної латині (cuniculus). Це симпатичне звірятко походить з півдня Європи, звідки воно помандрувало до Центральної Європи, було завезено в Японію, Нову Зеландію й Австралію. Виявляється, що в нас є не лише свійські кролі, а й дикі (на південному заході Української РСР). Дикий кріль дуже схожий на зайця (назва зайця пов'язується з індоєвропейським коренем, який означає «скакун»). Відрізнити його можна лише за кольором шерсті на животику: у дикого кролика вона біла, у зайця — сіра. Залишається лише зловити обох і порівняти...

Собаку людина приручила дуже давно: вважають, що це перша

свійська тварина. Проте походять наші сучасні собаки не від одного предка: на півночі вони походять від вовків, на півдні — від шакалів. Спробуйте відповісти на таке питання: яка назва в нас старіша — *пес* чи *собака*? Без спеціальних пошуків відповісти на нього справді важко. Наші з вами предки часів князя Володимира не знали слова *собака*, вони казали — *пес*. Слово це можна пов'язати з кількома джерелами: з *пёстрый, пістрявий* (звідси — найдавніші приручені собаки мали пістряву, плямисту шерсть); можливий зв'язок з давньоіндійським *пáсу* — «худоба», з латинським *пéкус* — «худоба» (звідси — найдавніші собаки були сторожами отар); у слова *пес* може бути спільний корінь з латинським *спеціо* — «дивлюся» (звідси *пес* — доглядач, сторож). Слово *собака* з'явилось пізніше, воно прийшло зі Сходу, з іранських мов (у персів це *сабах*). Вживається воно лише у східних слов'ян; в інших мовах, якщо воно й зустрічається, то лише з переносним, негативним, осудливим значенням: «розбещена, зла людина».

Здавалося б, уже хто-хто, але к і т, ота киця, що йшла по водицю та й упала у криницю, не може бути чимось чужим, привізним. Та все ж кіт — чужинець, гість з далеких країв. Наша домашня кішка походить не від європейської дикої кішки, а від єгипетської (нубійської), так званої буланої кішки. Мабуть, перші свійські коти були у слов'янських країнах великою дивиною. Вони привезли з собою й ім'я, яке походить з народної латини. Там *каттус* означало «дика кішка». В інших народів Європи теж немає власного найменування цієї тварини — усі назви запозичені. До речі, кішка належить до «солідної» родини: лев, тигр, леопард, рись, гепард — її родичі. Крім кішки, з усієї родини вдалося приручити лише гепарда: з ним полювали на антилоп.

ЗВІРІ НАШИХ ЛІСІВ

Два ведмеді, два ведмеді
Горох молотили...

Народна пісня

У цій дитячій пісеньці ведмеді добродушні і зовсім не страшні. Такими ж вони видаються на арені цирку й у зоопарку. А більше ми з вами їх ніде не бачимо. А уявіть собі зустріч неозброєної людини зі справжнім сильним, диким, голодним і лютим звіром. Б-р-р... Краще й не згадувати. От-от! Саме так і вважали наші предки — «краще не згадувати», «не при хаті згадуючи», «не проти ночі згадуючи».

Є таке слово — т а б у́. Це релігійна заборона під загрозою тяжких покарань від богів, або від злих духів, або від людей вимовляти певні слова. Слово походить з полінезійських, тихоокеанських мов, де цей звичай існує подекуди й нині (зберігається він де-не-де в Африці, Австралії, Південній Америці). Слово *табу* складене з двох полінезійських слів: *та* — «відмічати», «відзначати» і *пу* — «священний», разом слово означає «заборонений, недоторканий». Це слово привіз з острова Тонга в Європу англійський мореплавець Джеймс Кук. Табу поширювалося не лише на слова, а й на окремі звуки. Так, у чукчів раніше жінки не мали права ви-

мовляти звук *р*; треба було в словах з *р* заміняти його іншим звуком. Існувало табу й на певні дії: у одних племен не можна було дивитися на батька, коли він їсть, в інших — доторкатися до какаду. Як могло виникнути це дивне і для нас незрозуміле явище? Тоді люди думали, що ім'я будь-якої істоти пов'язане з нею якимись таємничими і чудодійними путами. Вони вважали, що ім'я — невіддільна частина істоти чи предмета, до того ж, можливо, найсуттєвіша. Так, у греків жорстоких богинь кари й помсти *еринній* називали другим, пом'якшеним і обережним іменем — *евменіди*, тобто «прихильні». У стародавніх євреїв «справжнє» ім'я бога *Ягве* теж було заборонене, бога називали то перекручено Ієгова, то Саваоф, Адонай. Ім'я *Ягве* було встановлене лише у XIX ст. Був час, коли і в Європі деякі народи підкорялися законам табу. У першу чергу це стосувалося імені найбільшого пострахи людей, які жили в лісистій смузі Європи,— імені *ведмедя*. Вважалося, що несправжнє, умовне ім'я не має тієї сили, яку мало справжнє. Так найнебезпечніші звірі діставали несправжні назви. З часом це несправжнє ім'я ставало єдиним, справжнє забувалося, виникала потреба давати «ворогові» нове ім'я. У ведмедя, наприклад, і сьогодні є їх цілий ряд: *ведмідь, хазяїн, звір, клишоногий, вуйко* та ін.

Яким же було перше, справжнє ім'я ведмедя? Кажуть, що воно звучало приблизно як *орктос*. Як встановлювалося це ім'я? Як правило, в мовах однієї родини найдавніші назви бувають спорідненими, лише з часом, через певні звукові зміни, закономірні для кожної мови, ці колись споріднені назви дедалі більше і більше розходяться у своєму звучанні. Щоб установити первісне ім'я ведмедя, треба було дослідити, як він звався в мовах нашої індоєвропейської родини. Виявляється, що у греків він звався *а́рктос* (звідси *Арктика, Антарктика*), у римлян — *урсус*, у французів сьогодні — *урс*. Так — шляхом зіставлення — і було встановлено вірогідне ім'я ведмедя — *орктос*. А звідки ж узявся *ведмідь*? Це був спочатку *медоїд*, далі: *медвѣдь — медвідь — ведмідь* (частини *мед-* і *-вѣдь* переставилися, помінялися місцями, коли втратився смисловий зв'язок з «медоїдом»). Німці назвали його «бурий» (Bär — *бер*), англійці — теж «бурий» (bear — *беа*). У слов'янських народів збереглася назва, пов'язана з «медоїдством» цього страшного для них звіра: чеське *медвед, недвед*, словацьке *медієд*, болгарське і сербохорватське *медвед*, польське *нєдзвєдж* — у всіх те саме.

По-українськи кажуть: «Про вовка промовка, а вовк у хату!», по-російськи: «Про серого речь, а серый навстречь», французи кажуть: «Хто назве вовка, той побачить його хвіст...» Погана слава, як бачимо, далеко *біжить*. Слово *вовк* — дуже давнє, вчені вважають, що воно утворене або від *ўлкос*, де корінь *ўел-* означав «рвати», або від *ўелк* — «тягти, волочити». Виходить, назва вовка первісно означала «той, що роздирає» або «той, що грабує», «грабіжник». Одвічний ворог людини, хижак, розбійник,— він і назви в різних мовах діставав за своїм характером. Зовні вовк схожий на великого сірого собаку (свого родича, до речі), лише на задніх ногах у нього немає довгої шерсті, як у собак.

Відгомін табу знаходимо й у слові *зубр*. Це назва дикого лісового бика, родича американських бізонів. Могутній житель предковічних лісів недарма наводив пострах на людей: він був заввишки до двох метрів, а вагою близько тонни, і ця гора м'яса, м'язів і люті, вкрита грубою довгою

шерстю бурого кольору, одержала від людей обережну назву *зубр* — «рогач», а справжню його назву, таку ж небезпечну, як і він сам, бо невіддільну від нього, страшно було й згадувати — не те, що вимовляти. Між словом *зубр* і *зуб* відчувається явна спорідненість, тільки слово *зуб* мало тоді ширше значення: ним називали і зуб, і ріг, і колючку. Звук *р* у слові *зубр* — давній суфікс. Таким чином і була створена друга назва звіра, яка означала «рогач», «рогатий». Зубри живуть і досі, хоч велика їх кількість загинула під час першої й другої світових воєн. У нас зубрів розводять, як відомо, у Біловезькій пущі та в інших заповідниках і мисливських господарствах. Диких зубрів у природі вже немає.

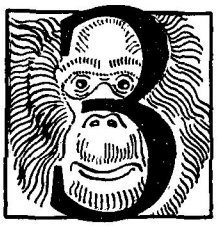
Страшними для людей, що жили на нашій території у давнину, були й дикі бики — т у р и. Подивіться, яку пам'ять залишили вони по собі у назвах населених пунктів — це села Тур'є, Тури, Туринка, Турище, Турича, Турів'я, Турове, Туровець, Туровичі; в образних висловах і порівняннях: «лютий, як підстрелений тур», «у нього натура, як у тура», «з тобою ходити, як з туром водитись», «сидить, як тур у горах»... Не дуже хочеться з цим туром зустрічатися сам на сам, правда? Не бійтесь, не доведеться: їх уже нема на Землі: вони вимерли. Спочатку тури жили по всій східній півкулі (крім Австралії), потім поступово виводились. Найдовше вони трималися в Європі: кажуть, що останній тур жив у Якторівському лісництві під Варшавою, його не стало чи то в 1623, чи то в 1627 р. Після цього диких турів більше не бачили. Свого часу їх приручали, звідси так добре знали їхню дику і непогамовну натуру; від них пішла наша велика рогата худоба (якщо пригадуєте з пісень і художніх творів «волів сірих, полових», «волів круторогих», якщо бачили їх зображення, то можете уявити і турів). На них колись полювали, і це полювання було не з легких. Так, у «Повчанні Володимира Мономаха своїм дітям» читаємо: «Тура два метала мя на розях и с конем». Яку ж це силу треба мати, щоб підкинути рогами вершника разом з конем? Саме слово *тур* дуже давнє, відголос його є в імені відомої міфічної істоти — Мінотавра (грецькою мовою *таурос* — бик).

Коли прислухатись до назви одного лісового звіра у різних мовах, виразно проступає схожість у звучанні: *бобер* (українське), *бобёр* (російське), *бабер* (білоруське), *бобр* (польське, чеське, сербохорватське), *бобар* (болгарське), *беброс* (литовське) та ін. Вважається, що в основу назви цього звіра покладено його колір — коричневий, бурий. Цей колір теж має схожу назву: уже в давніх індійців він мав той самий звуковий «малюнок» — *бабхрус*, що й у литовському *беброс*, і в нашому *бобер*. Крім кольору хутра, який упав у око цим щойно переліченим народам, бо вони користувалися цим хутром, у бобра можно було помітити ще багато цікавого. Бобри будують хатки, прокопують канали, сплавляють дерева для греблі і вміють будувати її, заготовляють собі їжу на зиму (живляться вони, як відомо, молодими пагонами, корою з дерев). Спостерігаючи за бобрами, люди, мабуть, дивувалися: «І як вони можуть довго перебувати під водою? Адже вони «влаштовані» начебто так само, як і інші «наземні» тварини! Чому ж вони не набирають води у вуха, у ніздрі, у рот?» І тільки той, хто спостерігав за ними довго й уважно, міг помітити, що в бобра ушні отвори невеликі, і коли він пірнає, раковини складаються впродовж і закривають отвір вуха; ніздрі теж можуть міцно стулятися. Та найцікавіша будова рота у бобра: губи у нього змикаються позаду різців, міцно

затуляючи рота, і він може гризти свою улюблену кору й під водою. Добре про нього подбала матінка-природа, що й казати.

Є в наших лісах ще один водяний звір — в и д р а. І назва цього звіра цікава, та й сам він володіє кількома таємницями, починаючи з того, що *шерсть його не намокає у воді й утримує повітря* (через це під водою видра здається не бурою, а сріблястою). Вміє видра те, чого не вміємо ми. Спробуйте пірнути зовсім безшумно — не вийде, а от у видри виходить; спробуйте, майже не висовуючи голови з води, бачити, чути й уловлювати запахи — не вийде, а у видри і це виходить. Виявляється, у неї вуха, очі й ніздрі розміщені на одному рівні, на самому вершечку голови, і як тільки трошечки висуне голову з води, вона все помічає навкруги, залишаючись непомітною для ворогів і для здобичі. Назву звіра пробували пояснити так: при обробці шкурки видри з неї висмикують — «видирають» — шерсть, залишаючи лише підшерсток, густий, блискучий і пухнастий. Тому, мовляв, *видра* — це «шкурка, з якої видрано шерсть». Виходить, що спочатку люди назвали готову шкуру, а потім — живого звіра. Так не буває. Давайте подивимось, як називають видру інші народи. Литовці кажуть — *ūдра,* греки казали — *гюдра,* давні індійці — *удраг.* І все це означає «водяна тварина». З однією такою «водяною твариною», правда казковою, ви вже, мабуть, знайомі — це *гідра,* багаторукий водяний змій, з яким бився Геракл. Вода у греків звалася *гю́дор,* звідси водяний змій — *гю́дра.* А *видра?* Теж *гюдра,* тобто «водяна».

Є така приказка: не такий страшний вовк, як його малюють. Проте *малюють* вовків та інших хижаків — особливо в дитячих книжках — зовсім не страшними. Та й на циркових аренах, у зоопарках вони теж видаються ручними: вовк нам нагадує собаку, рись — схожа на великого сердитого кота, ведмідь — на свого маленького іграшкового брата. А от леви... Вони схожі лише на самих себе.

ЗВІРІ-ЧУЖИНЦІ

І леопард
Із льоху вискочив на сцену,
Ступив, зирнув... І полилась
Святая кров.

Т. Шевченко

верніть увагу на епіграф: його взято не з народної пісні, бо в наших народних піснях можна зустріти коня й корову, вівцю й козу, голуба й солов'я, курку й качку, але немає там ні левів, ні леопардів, ні слонів, ні верблюдів, тому що наші з вами предки їх, як правило, не бачили, а якщо й чули про них, то це були напівказкові розповіді, в яких поряд з *левами жили песиголівці* (люди з собачими головами), а поряд зі слонами — птах-фенікс у палаці з чистого золота. Та й самі назви цих екзотичних звірів доходили до нас часом довгими і кружними манівцями, плутаючись у пам'яті людській.

Прикладом може бути назва в е р б л ю д. Сучасне слово — це наслідок цілого ряду запозичень з однієї мови в іншу. У готів ця тварина звалась *ульбандус.* Коли наші далекі предки запозичили це слово, вони намагалися

якось наблизити його до себе, надати йому схожості зі словами слов'янськими. Так з'явилося *вельблуд*, яке пояснювалося як *вель* — «великий» і *блуд* від *блудити*. А вже від *вельблуд* недалека дорога й до *верблюд*, правда, лежить вона через ряд мов, де це слово ближче до *вельблуд*, ніж до *верблюд*, порівняйте польське *вельблонд*, чеське *велблоуд*, словацьке *вельблуд*. А де ж свого *ульбандуса* взяли готи? Скоріше всього через грецьке посередництво слово прийшло до них зі східних мов, де воно означало «слон». Виходить, недарма кажуть, що краще один раз побачити (і слона, і верблюда), ніж двадцять разів почути (і зі слона зробити верблюда!).

Та на цьому пригоди с л о н а в різних мовах ще не закінчуються. Простежимо за цим словом — за його шляхом у нашу мову. У тюркських мовах є слово *арслан* — «лев». У формі *арислан* (чи схожій на неї) це слово потрапило у давньоруську мову як власне ім'я — Руслан (запам'ятаємо собі, що власне ім'я *Руслан* означає «лев»). Не в усіх тюркських мовах лев називався однаково, існувала простіша форма цього слова — *аслáн*. І от у різних переказах про заморських звірів наші предки чують слово *аслан*, але не дуже точно співвідносять його з конкретним звіром, та й описи всіх цих заморських звірів були дуже приблизні. Так у процесі засвоєння чужого слова й виникла помилка: тюркський *аслан* — «лев» став слов'янським *слоном*. Уявляли цього слона наші предки аж надто туманно. Це видно хоча б з того, як — для себе — вони намагалися пояснити походження назви *слон:* «коли *слон* хоче спати, він має *прислонитися* до дуба»; від *прислонитися — слон*.

Як бачимо, і слон, і верблюд не справили такого сильного враження на людей, як л е в, якщо в основі обох назв лежить назва «царя звірів». А слово *лев* де взялося у нас, звідки прийшло у мову? Як відомо, батьківщина левів — Африка і південно-західна частина Азії. З цих країв прийшло до нас і його ім'я. Виникло воно в давніх єгиптян (*лябу*), від єгиптян його взяли греки, зробивши з *ля́бу леон*, від них — римляни (*ле́о*), германці (*льо́во*, тепер *льо́ве*). І, нарешті, слово з'явилося в нас. При цьому назва звіра потрапила до нас писемним, а не усним шляхом, бо якби запозичилась усно через германське посередництво, то ми б мали слово іншого звучання: не *лев*, а *льов*. А тепер давайте його (лева, а не слово) залишимо, а то ще заричить...

Можна думати, що слово т и г р приходило до нас двічі: колись давно з грецької мови (у стародавніх мовах було слово *тігрі, тігра* — «гострий»). І свого часу освічений русич читав, мабуть, перекладені старослов'янською мовою грецькі книги, де згадувався якийсь незнайомий йому *тигръ*. Проте сучасна форма слова з'явилася у нас (разом з тигром) у нові часи через французьке *тігр* або німецьке *тігер* (у них слово веде свій ряд від латинського tigris). Коли у вашій присутності хтось скаже л а м а, в уяві постануть одразу два образи — тварина, схожа водночас на малого верблюда, велику вівцю й оленя, і тібетський монах, людина така ж таємнича, як і сам Тібет. Для нас лама — тварина з родини верблюдових — створіння екзотичне. Живе вона в безлісних місцях Південної Америки, два її види — дикі, а два були в давнину приручені перуанцями і стали свійськими. Мовою кечуа ця тварина звалася *ллама*. Через іспанську мову слово потрапило до німців, де звучало вже як *лама*, і до французів, а через

французьку мову прийшло й до нас. Слово *лама,* яким звуть буддійських ченців Тібету, Монголії й Бурятії, утворилося від спрощення тібетського слова *блама,* яке означає «найвищий» (буквально — «небесна матір»).

Ще дві назви — дві помилки. Перша — о р а н г у т а н г. Розповідають, що перші європейці, які припливли на острів Борнео, побачили там великих мавп (зріст у них до 160 см, вага до 100 кг), покритих довгою жорсткою рудою шерстю. Такі великі мавпи водяться лише на островах Борнео й Суматра і більше ніде. Їх розмір і вигляд вразив навіть досвідчених мандрівників. Від місцевих жителів узбережжя вони почули слово *орангутан.* Оскільки на острові їх найбільше здивували мавпи, вони і назвали їх цим словом, вирішивши, що саме про мавп ішла мова. Насправді ж жителі узбережжя так називали людей, які жили в глибині острова, в його лісах (по-малайськи *оранг* — «людина», *утан* — «ліс», «дикий»). До нас це слово прийшло, скоріше всього, через німецьку мову (німецьке слово Orangutang писемно засвідчене в 1669 р.). Де ж у слові *орангутанг* узялося кінцеве *г,* якого не було в малайському слові? Виявляється, кінцеве *г* було — тільки в зовсім іншому малайському слові: у них слово *орангутанг* (з кінцевим *г*) означає «боржник». Їх, цих два слова, європейці, мабуть, просто переплутали.

Друга назва-помилка — к е н г у р у. Причина її появи така сама: люди не зрозуміли одні одних. Коли англійці вперше прибули до Австралії, то побачили незнайомих і дуже дивних тварин: великих, незграбних, з короткими передніми ногами і надто довгими задніми. Найдивовижнішою була в них сумка на животі, з якої виглядали цікаві очі малюка. Як відомо, маленькі кенгурята після народження недорозвинені, дуже кволі, вони не можуть навіть самі ссати, тому мати доношує їх протягом півроку в сумці, поки вони стануть здатними до самостійного життя. Вкрай здивовані англійці запитали, як же звуть цих тварин. Місцеві жителі не зрозуміли своїх англійських співрозмовників і відповіли *кенгуру, тобто «не розумію».* Англійці сприйняли це слово як назву тварини. Так і закріпилася за цими тваринами випадкова, немотивована назва. А в нас таке враження, наче це дуже вдала назва — така ж чудна й незвична, як і сама тварина.

ПТАХИ

А та курка-щебетурка
По садочку ходить та й ходить,
Курчаточок водить та й водить.

Народна пісня

оча к у р к а в пісні — «щебетурка», проте щебече вона поганенько, та й птах з неї ніякий: що ж це за птах, якщо він не літає? Але стривайте: не літає навіть такий великий і «видний» птах, як страус, то що ж дивуватись якійсь там курці. Пустимо її, нехай собі ходить, коли вже літати не може. Та є у неї ще одна біда: у неї немає власного імені: слово *кур* — колишня назва півня, означало — «крикун», «співак». Цікаво, що всі назви півня і в російській, і в українській, і в інших мовах прославляють його вокальні здібності: російське *петух* (від *петь*), *кочет* (ко-

кать); болгарське *петел* (від *пея*), сербохорватське *пієтао,* словенське *петел* (пов'язані відповідно з *пєвати, петь*); українське *півень* (від *співати*). Захоплення співом півня чується і в латинському *галлус,* і у французькому *шантеклер* («співець вранішньої зорі»). А все тому, мабуть, що солов'я людина чула лише навесні, лише в лісі, лише увечері або вранці, а півня можна було чути в усі чотири пори року, вдень і вночі, майже точно через годину (це вже залежало від біологічного «годинника» кожного півня). Курка ж — лише бліда тінь півня: ні тобі великого гребеня, ні яскравого пір'я, ні гучного голосу. Навіть ім'я своє вона взяла від півня: у давнину *кур-а* (збереглося у множині), тепер *кур-к-а.* Як відомо, куряча армія окупувала сьогодні всю земну кулю, крім Антарктики, налічує 240 видів живих і 70 вимерлих, а виведене все це строкате куряче військо з однієї породи — від так званого Банківського півня. І *півень,* і *курка* з походження слова слов'янські, не запозичені, цікаве в них те, що народи Європи називали цих птахів за однією ознакою, хоч і засобами своєї мови (у слов'ян, як ми бачили, і вихідна ознака *співати* — має спільний для всіх корінь).

У назві і н д и к а відбилася так звана «велика географічна помилка» Христофора Колумба. Птахів, привезених з Вест-Індії (островів між Північною й Південною Америкою) у XVI ст., назвали *індиками,* тобто «індійцями», хоч їх слід було б назвати «американцями» або хоча б «жителями Нового Світу». До нас слово *індик* прийшло через польську мову на початку XIX ст. Першоосновою для створення назви послужило латинське indikus — прикметник від слова India. В німецькій мові в нього збереглася навіть повна назва — indianisch hun — *індіаніш гун* («індійський півень»).

Якщо індика колись завезли до нас, то ф а з а н а, навпаки, колись вивезли від нас. Це було дуже давно, більше двох тисяч років тому. Греки привезли з Кавказу незвичайного, дуже красивого птаха, якого до того ніхто з них не бачив. Назвали його *фасіанос,* тобто «птах з ріки Фасіс». Виявляється, що так звалася на той час ріка Ріон (у Колхіді). Фазани стали окрасою парків у багатіїв Стародавньої Греції (про фазанів багатія Леогора, який начебто привіз цих птахів, розповідається в комедії Аристофана «Хмари»). Фазани — дикі, хоча й добре акліматизуються в мисливських господарствах. На них полюють, але за ліцензіями, бо птахи охороняються законом у ряді країн Європи.

Слова л е б і д ь, а ще *лебедик, лебідка, лебедя, лебедочка, лебідонька, лебедятко* причаровують нас і своїм звучанням, і своїм значенням, бо викликають у нашій уяві і самих красенів птахів, і все те, що в нас пов'язується з їхніми іменами — музику, живопис, балет... Давнє це слово — *лебідь,* і зазнало воно за довгі віки значних змін: порівняйте слова *лебідь* і *Ельба.* Мало схожого, правда? А обидва слова мають спільного предка — слово *альбіс* чи *ельбіс* (у латинській мові albus) — «білий». Виходить, назву свого часу одержували птахи лише білого кольору. Тому, коли ми зараз кажемо «чорний лебідь», то це означає «чорний білий». Наші предки при називанні й справді були знайомі лише з білими птахами, які й нині живуть у Європі, а також в Азії і в Америці. Чорні птахи цієї породи походять з Австралії і в наших широтах трапляються дуже рідко. Є у Т. Г. Шевченка такі слова: «плавай, плавай, лебедонько, по синьому морю...» Це красивий поетичний образ: безкрає синє море і на високих його хвилях —

білий лебідь. Знайомий нам він і з картини Врубеля «Царівна Лебідь». Проте живі, не казкові лебеді можуть жити лише на мілководді — вони не вміють пірнати і їжу дістають із дна, опускаючи під воду голову, іноді при цьому вони ставлять тіло вертикально, але ніколи не пірнають. На глибині ж вони їжі не дістануть, а їхня пожива — це рослини; лише зрідка вони ловлять водяну дрібноту — рачків, комах. Тому й бачимо ми їх найчастіше на тихих озерах біля берегів.

Одні назви птахів, як ми бачили, звідкись приходять до нас, інші йдуть від нас і повертаються, а от птах, який назву свою одержав у кількох мовах за тією ж ознакою — за характером ходи — це вже справжня дивина. Є таке українське слово *чапати* — іти, повільно переставляючи ноги, коли, особливо в темряві, тільки чується чап-чап. Може, це й лягло в основу назви птаха ч а п л я. Правда, у слова *чап* є ще й інше значення: *Чап!* — як «Хап!» або «Цап!» Це теж на чаплю схоже: ось вона стоїть, підстерігаючи здобич, витягла тулуб, шию й голову в одну лінію — вертикально вгору. А тоді чап! — і жабки як і не було. Знаменно, що в усіх слов'янських мовах, крім російської, назва цього птаха починається на *ч:* у білоруській, болгарській, сербохорватській, словенській, польській — *чапля,* у чеській čар — *чап.* Російську літературну форму *цапля* вважають взятою із північних діалектів, характерних «цоканням».

Найстарішою, ще спільнослов'янською назвою ж у р а в л я було слово *жерав,* яке, в свою чергу, походить з ще давнішого *горавъ,* утвореного з допомогою суфікса *-авд* від слова *гер* — такий звук чули ті, хто так назвав цього птаха, коли журавлиний ключ пролітав над ними. Як неоднаково чують різні люди і різні народи той самий звук, можна переконатися хоча б на прикладі журавля: ми явно чуємо *кру,* кажучи при цьому «журавлі курличуть», а наші далекі предки чули *гер.* У нас здавна *журавлем* звуть жердину з відром, що ним тягнуть воду з криниці. У цього журавля, як і в справжнього, «голова» — відро опускається низько-низько, а потім високо піднімається вгору. Схожий на журавля й сучасний підйомний кран, особливо коли він піднімає й опускає голову. Виявляється, що наш кран — це німецький Kranich — «журавель»! Німецька назва журавля — це, в свою чергу, запозичення з грецької мови (geranos — «журавель»). Отож і журавель біля криниці, і підйомний кран на будові, і отой журавель, що «краще синиця в жмені, ніж журавель у небі» — усе це одна родина за назвою, а назва давалася за схожістю, тільки в цьому «журавлиному ключі» є свій суворий порядок, якого не можна змінювати: спочатку з неба чується гер-гер, потім з'являються журавлі, далі скрипить над криницею журавель, а за ним опускає і піднімає голову журавель-кран. До речі, і слово к л ю ч у згаданому вислові — теж перенесення назви за схожістю між ключем до дверей і порядком розташування птахів при польоті. Не бачите схожості? Ви просто не бачили того старовинного ключа. Це спочатку була гілка з сучком, а пізніше — такої ж форми металевий прут. Він просувався крізь досить великий отвір у дверях, зачіпався за засув, яким двері зачинялися зсередини,— і хата була відчинена. До речі, хокейна к л ю ч к а, як і всі інші *клюки* і *ключки* для діставання чогось, того ж роду-племені, що й *ключ.*

Згадали про журавля, згадаймо і про с и н и ц ю. І сьогодні можна почути спільне у звучанні між словами *синиця* і *синій.* От тільки синиця не дуже

синя... Виявляється, що в ті давні часи, коли її так назвали (слово спільнослов'янське), синій теж позначало колір, але не такий, як сьогодні. Це були переважно темні кольори — бурий, чорний, синій, а також строкатий, рябий. Була висловлена й інша думка: *синиця* — слово звуконаслідувальне, птах кричить щось схоже на «зізі» або «зіфі» — як кому вчувається. Звичайно, ми дуже мало що знаємо про життя птахів, а не лише погано розрізняємо їхні пісні. Ну, от, скажімо: де зимує синиця? Адже вона птах не «заморський», восени не відлітає, зимує з нами. А де? У гніздах з соломи на гілках? Ні, у гніздах, звитих з моху і шерсті тварин (тепленькі гнізда виходять!), а в'ються такі гнізда не на гілках, а в дуплах дерев (знову ж таки — там тепліше). Одразу видно, що це птах значно солідніший і статечніший за горобця, який живе будь-де і їсть будь-що.

Якщо поставити поряд горобця й страуса, то бідного горобця й видно не буде біля такого велетня: майже три метри заввишки, а вага — 80—90 кілограмів! А проте горобець може гордо заявити, що він теж страус: грецьке слово *струтос,* від якого походить наше слово *страус*, означало «птах», а інколи просто «горобець». Греки страуса називали *струтос мегас* — «великий птах (великий горобець)». Є у греків ще одна кумедна назва для страуса — *струтокамелос,* тобто «птах-верблюд» («горобець-верблюд»). І справді: страус схожий на птаха, проте не літає, а бігає,— бігає далеко й легко, сам страус великий і неповороткий, голову має далеко не красиву — чим не верблюд? Ви вже помітили, що *струтос* і *страус* розійшлися у звучанні. Значить, слово потрапило до нас не прямо й не одразу, а пройшло довгу в часі й просторі дорогу: від греків — до римлян (*струтіо*), далі — в німецьку мову (*штраус*), а вже звідти — до нас. Свійськими птахами вони не стали, але неволю переносять легко, їх розводять на спеціальних фермах (у нас таким місцем є Асканія-Нова). Живляться вони переважно рослинною їжею; полюють і на дрібних тварин. Славляться страуси своїм знаменитим страусовим пером, проте це всього кілька пір'їн на хвості — пір'їн довгих, білих, пухнастих, справді прекрасних, а решта — звичайне сіре пір'я, яке нікого не приваблює.

РИБИ

Ой одбила щука-риба
Од берега ряску...

Народна пісня

Риба насправді звалася риба в ті давні часи, коли ще не існувало слов'янських мов, таких, які вони є сьогодні, ми можемо лише здогадуватись. Кажуть, ця назва була *зѣвѣ*, що у наш час дало б *цівс,* але в жодній слов'янській мові цього слова немає. Збереглося воно лише в наших давніх сусідів — литовців (*жувіс*), латвійців (*зівс*). Чому ж слово зникло в слов'янських мовах? Тут ми теж натрапляємо на табу. Наші предки вважали, що коли на березі хтось скаже *цівс,* то якийсь товстий неповоротний *цівс* (сом) або зубастий і прудкий *цівс* (щука), почувши своє ім'я, одразу ж збагне, що прийшли по нього, і заховається в глибинах. Тому й замінили одне ім'я на інше. Зроблено це було досить дотепно: для нової

«несправжньої» назви взяли слово, споріднене з давнім німецьким *руппа, руппе,* що означало «гусінь» (так у сучасній німецькій мові звуть рибу минь). Пізніше з цього слова утворилося слово *риба.* А розрахунок був простий: почувши, що на березі розмовляють про якусь гусінь, ледачкуватий сом продовжуватиме дрімати у холодку під корчем. А тодішньому рибалці цього тільки й треба було. Правда, наші предки трохи переоцінювали здібності риб, приписуючи їм здатність розуміти людську мову. Проте ми часто недооцінюємо їх: не всі, наприклад, знають, що в риб є нюх (це скоріше хімічне чуття, ніж нюх у нашому, «людському» розумінні слова), дотик, слух і зір, а також здатність відчувати напрям руху води і його зміну. Лише недавно встановлено, що риби можуть не лише сприймати звуки, а й відтворювати їх за допомогою руху плавців та ін. Найголосистішими виявилися тропічні риби. Ми по-старому кажемо «німий, як риба», а виявляється, що можна сказати: «Чого ти верещиш, як ставрида?» До речі, цілий ряд назв риб, а серед них і *ставрида,* прийшли до нас з грецької мови: це ще *скумбрія, кефаль, пеламида* (риби теплих морських вод), інші — з півночі: *салака* (фінське), *кілька* (естонське).

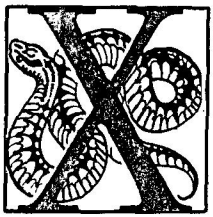
Ми часто, не замислюючись, повторюємо слова, про які знаємо, що вони позначають, який предмет називають, але не здогадуємося навіть, що саме слово означає. Так, наприклад, «паюсна ікра» для нас — чорненькі зернятка. А що таке п а ю с? Це мішечок з міхура, який вживали як тару: в ньому спресовували підсолену і попередньо оброблену ікру. Сьогодні *паюс* вживається лише в словосполученні «паюсна ікра», а був час, коли це слово було в російській мові загальновідомим. Це було тоді, коли вуличні ліхтарі в Москві закривалися не склом, яке було тоді надто дорогим, а прозорою плівкою з риб'ячого міхура або з міхура тварин. У романі А. Хижняка «Данило Галицький» читаємо: «У боярських хоромах... у вікнах прозоре скло, привезене з Києва. А у смердів на вікнах міхури волячі нап'яті».

Рідше вживається з цим же значенням («паюсна ікра») слово *кав'яр.* Воно походить з турецької мови (*хав'яр*) і зустрічається, крім української, ще в багатьох слов'янських і західноєвропейських мовах.

Слов'янською є назва риби в о б л а, хоч на перший погляд слово здається чужомовним. Назва цієї риби прийшла до нас з російської мови — разом з рибою, мабуть. Ця риба водиться лише в Каспійському морі. Ловлять її навесні і восени, переважно в дельті Волги, хоча є вона і в дельтах Уралу та інших річок, що впадають у Каспійське море. Належить вона до родини коропів, звуть її ще «плітка каспійська». А що означає слово *вобла*? Колись у давньоруській мові були слова *облъ, облый,* вони означали «круглий». Називали цю рибу так тому, що в неї широка спинка і круглі боки. Правда, ми звикли бачити її плоскою — висушеною або копченою, проте давали їй ім'я рибалки, які бачили її живу, рухливу, округлу — «облую рыбу». В українській мові теж є слово цього кореня — *віблий* («круглий», «циліндричний»), проте воно рідковживане і маловідоме. У словнику Б. Грінченка є такі, трохи дивні для нас, бо незвичні, приклади його вживання: «вібла хата — хата з круглих колод», «віблий обруч — обруч з цілого стовбура».

І ще одна дивна, хоч і слов'янська назва — о к у н ь. Знайома нам усім риба, бо живе в прісних водоймах майже на всій території Союзу (немає

окуня лише в річці Амур і у водах озера Балхаш). Якщо вам доводилося ловити з берега окунів, тоді ви знайомі з окунцями, бо вони звичайно малі. Великі хижі окуні стоять глибше. Хоча назва і у великих, і у малих однакова — «окастик». Слово *окунь* походить від *ока,* але суфікс *-унь* чуднуватий, його немає серед активних суфіксів сучасної мови, тому на перший погляд слово здається чужим. Решту назв наших риб доведеться вам самим «виловити» зі словникових «вод».

ДРІБНОТА, ЩО СКАЧЕ І ПОВЗАЄ

Чабан прокинувся — аж перед ним гадюка,
Він кием бух — і витяглась зміюка.

Л. Глібов

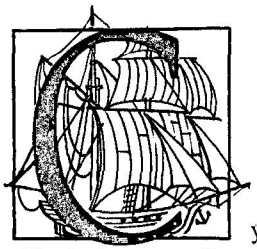
оч на медичній емблемі з м і я — символ мудрості, порівняння зі змією не належить до приємних, бо серед ознак змії ми насамперед виділяємо не її мудрість, а її підступність і злість. Відбилися ці якості змій і на їхній назві. Якщо рибу наші предки боялися називати своїм іменем, щоб не налякати здобич, то змій вони просто боялися. Раніше на території Української РСР змій водилося значно більше, ніж тепер. Були серед них і дуже великі — до одинадцяти метрів завдовжки. Зустрічатися з ними було страшно, а ви́кликати, ненароком назвавши,— ще страшніше. Тому й почали їх звати іншим, описовим іменем. Так поступово «справжнє» ім'я змії забувалося, поки й забулося зовсім (є підстави вважати, що воно було близьке до грецького слова *єхидна* — «змія»).

Слово *змія* означало буквально «та, що повзає по землі». Спосіб його творення можна простежити на матеріалі старослов'янської мови, в якій «земля» звалася *земь,* а прикметник *земьи* означав «земляний». Слово з коренем *зем* — назва змії в багатьох слов'янських мовах. Так і прижилася ця друга, «нестрашна» назва. Слово *єхидна,* про яке ми тут згадували, теж є в нашій мові, але пряме значення його інше. Так звуть звірка, що живе в Австралії, а також отруйну австралійську змію, тобто ця назва не широкого родового поняття, а вузького, видового. А от у переносному значенні слово *єхидна* зближується зі словом *змія* — це лиха, зла, хитра людина. Правда, у переносного значення слова *єхидна* є ще один відтінок, якого нема у *змії,*— це ще людина й лукава, в'їдлива, підступна. Підтримується недобра слава у змій тим, що й сьогодні їх на землі є 2 500 видів, частина їх — отруйні. Тому і вважали наші предки, що їх треба обминати і необережним словом і босими ногами; нам же треба обминати їх босими ногами в прямому значенні, а в переносному — не розкидатися словом *змія,* бо воно образливе (як, зрештою, і цілий ряд назв тварин у переносному значенні: *корова, свиня, баран* та ін.). Відомий твір Івана Франка зветься «Боа-констріктор». Ця латинська назва в перекладі означає з м і й - п о л о з. *Полоз* — від *полозити, ковзати.* Збереглося це старе слово в назві п о л о з к и (в санях), котрі, мабуть, були названі за схожістю слідів, які залишають сани на снігу і змія на мокрому грунті. Змії-полози належать до родини вужів, але досягають неймовірної як на вужів довжини — до чотирьох метрів. Живляться вони, як і всі вужі, мишами, камахами, пташенятами. На Україні змії-полози во-

дилися раніше у великій кількості, особливо ті, що звуться жовтобрюхами. Вони кусаються, укуси їх не отруйні, але дуже болісні.

Коли ми чуємо слово к а р а к а т и ц я, то згадуємо насамперед не морського головоногого молюска, що має короткі щупальця. Ні, ми згадуємо людину — незграбну, коротконогу чи клишоногу. Чому так сталося? Чому переносне значення загальновідоме, а пряме — маловідоме? Спробуйте запитати кого-небудь про розміри каракатиці і побачите, що дуже мало хто буде близький до істини (довжина її — до 25 см). А в українській мові, крім слова *каракатиця*, є й похідні від нього: *каракатий, каракуватий* — «сучкуватий, з наростами, коструватий» (про дерево). Є в говірках української мови іменник *каракати* — «чоботи з короткими халявами». Дивно, правда? Десь на дні морському сидить каракатиця — і раптом чоботи-каракати. А все пояснюється дуже просто: слово *каракатиця* не запозичене, а своє, слов'янське, тільки корінь його змінив свою форму в сучасній нам мові. Слово розкладається на морфеми так: *корок-ат-иц-я. Корок* — це «нога» (так вона звалась у давнину); у сучасних мовах зберігся слід цього старого слова: це *крок, крокувати, кроква* в українській мові, *окорок* — «м'ясо навколо ноги» в російській мові, *крак* — «нога» в болгарській мові. Тепер можемо простежити шлях утворення слова: *корок* (нога) — *короката, корокатиця* (ногаста). Далі в російській мові під впливом «акання» *о* переходить в *а*, маємо *каракатиця*. Колись каракатиця була об'єктом великої уваги з боку людей. Пов'язане це з такою її особливістю: для захисту від ворогів вона користується «димовою завісою» — випускає зі своєї чорнильної залози коричневу рідину, яку звуть *сепія*. Це надзвичайно стійка фарба: навіть у викопних молюсків, які пролежали в товщі грунту кілька мільйонів років, сепія зберігає свої якості. Тепер, коли фарби виготовляються фабричним способом, промислове значення каракатиці як «носія» сепії невелике, проте м'ясо її їстівне, тому її продовжують виловлювати.

Коли ми вже заговорили про природні фарби, то не можна не згадати про морських «равликів-павликів» — морських пурпурних слимаків, які давали по кілька крапель дорогоцінної фарби червоно-фіолетового кольору. Ця фарба, крім краси, відзначалася дивовижною стійкістю: пофарбовані нею тканини не змінювали свого кольору ні у прісній, ні в морській воді, не линяли ні від сонця, ні від прання. Такими тканинами свого часу славилася Фінікія. Поява фарби належить до дуже давніх часів: ще у Гомера згадується п о р ф і р а — так греки звали її. У сучасній українській мові слово *порфіра* означає не фарбу, а одяг — це довга пурпурова мантія, символ влади монарха: звідси *порфіроносець* — «монарх», «цар»; *порфірородний* — «той, що належить до царського роду». У римлян грецька назва фарби перетворилася в *пурпуру*. До нас це слово прийшло через німецьку мову (Purpur). Слово п у р п у р в українській мові має три значення: 1) фарбувальна речовина червоно-фіолетового кольору, яку добували в давні часи з залоз морського молюска; 2) стародавня дорога тканина, пофарбована цією речовиною, і — ширше — одяг та інші речі з цієї тканини; 3) сам темно-червоний або яскраво-червоний колір з фіолетовим відтінком (на такий колір ще кажуть *багрянець*). Усі три значення не належать до широковживаних, повсякденних, проте зустрічаються в художній літературі, зокрема в поезії.

ТОРГІВЛЯ

Татарин братик, татарин,
Продав сестрицю за таляр,
За золоту стрілочку
Свою сестрицю дівочку.

Весільна пісня

удячи з назви грошей, за які в цій жартівливій весільній пісні продав брат сестру (*таляри*),— давно це було. Де відбувалися торги? На *базарах*, *на ярмарках*, *на ринках* — свідчать такі ж давні пісні: «У Царграді на риночку п'є Байда мед-горілочку...», «Гуляв чумак на риночку...» А ще: «Ой там, на точку, на базарі...»

Слово я р м а р о к означає торг, який влаштовується регулярно, в певну пору року і в певному місці для продажу і купівлі товарів. Хоч і звикли ми до цього слова, і обросло воно значним сімейством (*ярмаркувати, ярмаркування, ярмарчанин, ярмарковий*), та все ж це слово — гість; воно прийшло до нас з німецької мови за часів середньовіччя, частини цього слова чітко зберегли свою рідну, німецьку форму і значення: Jahr — *яр* — «рік» і Markt — *маркт* — «ринок», «продаж». Потрапило воно з німецької мови спочатку в польську, втративши по дорозі лише кінцеве *т* —jarmark — *ярмарк*. В українській мові воно стає схожим на слова з суфіксом *-ок* (*ярмарок* як *одвірок, підвечірок*), а в російській — з суфіксом *-ка* (*ярмарка* як *гулянка*).

Словами р и н о к і т о р г ми, кажуть, помінялися з північними сусідами. В германських мовах є слово *ринг*; воно означає «кільце, коло; площа». До нас воно прийшло вже із значенням не просто «площа», а «площа, де відбувається торгівля», укоренившись перед цим у чеській і польській мовах. У сучасній українській мові *ринок* — це місце роздрібного продажу продуктів та інших товарів, і — ширше — сфера товарного обміну (звідси «світовий ринок»). Слово *торг* на позначення місця торгівлі в сучасній мові не вживається, воно позначає опредмечену дію. У давнину це слово мало у слов'ян інше значення, а саме: «місце торгівлі», і з цим значенням було запозичене спочатку північно-германськими племенами, а вже від них пішло до шведів

і до фіннів. Так, назва міста *Турку* (буквально «торг») у Фінляндії за своїм звуковим складом схожа на слов'янське слово *торг*. Є це слово і в інших народів: у латишів — *торгус*, у албанців — *треге*.

До давніх запозичень належить і слово б а з а р. У іранській мові воно означає «критий ринок»; від персів його запозичили татари, а з татарської мови воно перейшло в давньоруську, де прижилося, дожило до наших часів і вживається як у російській, так і в українській мовах з тим самим значенням. В українській мові, зокрема, воно має велику «родину»: тут і *базарище* — місце, де відбувається торг, і *базарувальник* — учасник торгу, і *базарування, базарувати* — дія, і навіть таке, тепер уже застаріле, слово, як *базаринка, басаринка* — «хабар», «подарунок». У слова *базар* зберігається старе його значення — торгівля продуктами харчування або предметами широкого вжитку, яка відбувається у певні дні тижня на площі або в спеціально збудованому приміщенні. З'явилося в цього слова й порівняно нове значення — організована торгівля спеціальними товарами в певні сезони або періоди найбільшого попиту на них (*книжковий базар, шкільний базар*).

Здивує вас, мабуть, той факт, що і слово к у п и т и теж запозичене, щоправда, дуже давно: слова, утворені від цього кореня, живуть у східнослов'янських мовах більше тисячі років: ще в договорі з Візантією, датованому 911 роком, купці Київської Русі писали про *куплю* і про *купляющих*. З'явилося це слово у східних слов'ян ще до утворення держави (Київської Русі) завдяки торгівлі з сусідами. Від германців, які приїздили з товарами на наші землі, місцеві жителі почули слово *кауп* — «купити». Де ж воно взялося у германців? Виявляється, що слово це в них теж запозичене. Ще до нашої ери, коли римські легіони почали завоювання земель, заселених германськими племенами, слідом за легіонерами йшли шинкарі, торгівці спиртними напоями. Вони по-латині звалися *каупо*. Якщо зважити на те, що в германців тоді ще не було своєї держави, не було і приватної власності на землю (вони її обробляли спільно), то легко уявити, якими здирцями були ці перші каупо-завойовники і як вони грабували «варварів» (так називали в давньому Римі «дикі» північні племена). Від цього *каупо* і народилося в германських мовах слово на позначення понять «купити», «купець». Один з дослідників наводить ще готське слово *каупон* — «займатися торгівлею».

Перш ніж у купців з'явилися сейфи, вони складали гроші і цінні папери в к о н т о р к и — крамничні каси. І донині збереглося в нас слово «конторка» зі схожим на первісне значенням: це високий письмовий стіл з похилою поверхнею і шухлядами, *за яким працюють стоячи*. Назва утворилася від французького слова comptoir — *контуар*, пов'язаного з compter — «рахувати», яке, в свою чергу, виходить із латинського computâre — «обмірковувати; розраховувати». З конторки-каси назва перейшла на приміщення для рахункової роботи, яке звуть *контора*. Сьогодні це адміністративно-канцелярський відділ підприємства чи установи або окрема установа з господарськими, фінансовими та іншими функціями. У російську мову слово перейшло або через німецьку мову (німецьке Kontor нагадує сучасну форму слова), або через голландську мову (kantoor нагадує форму, в якій слово це вживалося спочатку,— *кантора*).

Сухе й ділове слово к в и т а н ц і я (офіційна розписка встановленої фор-

ми про прийняття грошей, документів або цінностей) походить від красивого латинського слова *квіетіс* з таким же красивим і лагідним значенням — «спокій». Голландці зробили з нього kvitantie — щось на зразок «папір для заспокоєння». Скупі, недовірливі й жадібні купці тільки тоді, мабуть, і могли спокійно спати, коли одержували на руки якийсь документ за підписом боржника. І досі в нашій мові живуть вислови «квит за квит», «ми квити», «розквитаємося», де слово *квит* — давнє розмовне скорочення від *квитанція*.

Дожило до наших днів і слово т а р и ф (офіційно встановлений розмір оплати або оподаткування чогось), проте з ним ми у повсякденному житті майже не зустрічаємось. Історія цього слова нагадує пригодницький роман, а пустили його в обіг усе ті ж непосидющі середньовічні купці. На початку *VIII ст. найпівденніший острів Європи захопили арабські війська*, які очолював Таріф Бен Малик. Острів, що стоїть на шляху між Африкою і Європою, арабські завойовники перетворили на неприступну фортецю і назвали його на честь свого полководця — *Таріфа*. Таким чином протока між Африкою і Європою опинилась під контролем арабів; вони вирішували, які кораблі і за яку плату пропускати, а які затримувати. Правитель острова розробив цілий реєстр розміру плати залежно від розмірів судна і глибини його занурення у воду (так визначали вагу товарів у трюмах судна). Купці, потрапивши на Таріфу, повинні були розв'язувати свої гаманці-бурси. Казна острова багатіла. Звістка про таке вигідне діло розійшлась по узбережжю Середземного моря: прибуваючи в порти, купці, мабуть, скаржилися на здирців з Таріфа. Після цього багато приморських міст і собі встановили податок і назвали його *тарифом*. У російську мову слово потрапило або через німецьку мову, або через французьку з італійської, де воно означало вже «оголошення про мито». Вперше у нас воно засвідчене в Уставі морської служби, укладеному 1724 р.

К р а м, к р а м н и ц я, к р а м а р — теж досить давні запозичення, хоч і не такі віддалені в часі, як *купець*. У германців слово *крам* означало «місце, де ведеться роздрібна торгівля». До нас воно прийшло через польське kram («крамниця»). Тим самим шляхом прийшло до нас і слово *крамáр:* воно є у мовах польській (kramarż — *крáмаж*) і чеській (kramařz — *крáмарж*) з тим же значенням, що й у нас — «дрібний торговець». (У тому ж середньоверхньонімецькому діалекті, з якого до нас прийшло слово *крам,* є і слово *крамер* — «торговець»). У сучасній нам українській мові слово *крам* має значення «товар», «предмет торгівлі», а на позначення місця торгівлі ми вживаємо слово *крамниця*.

Запозичили ми і слово м а г а з и н. У формі *магазейн* слово засвідчене у 1705 р. Взяли ми його, судячи з форми, безпосередньо з голландської мови, де воно означало «склад», а в голландську мову прийшло з французької (magasin). У французьку потрапило з італійської мови (magazzino), яка взяла його з арабської, де *магзан* означало «склад товарів». За часів Петра І вживалася поряд з формою *магазейн* і форма *магáзин* (наголос тут свідчить, що ця форма слова прийшла через польську мову).

У н і в е р м а г — скорочення двослівної назви «універсальний магазин» — витвір у нашій мові порівняно недавній, хоча обидві його частини відомі досить давно. Слово *універсальний* відоме в російській мові з часів Петра І; потрапило воно до нас через польську мову (uniwersalny), а походить від латинського universalis — «загальний».

Звільнивши слово *універмаг* від *мага* і замінивши його *самом*, дістали нову назву — у н і в е р с а м. Новий метод торгівлі — самообслуговування — і підказав спосіб утворення його назви. Та ось що цікаво: у новому слові було вилучено найважливішу його частину — *маг(азин)*. Адже повна назва такого місця торгівлі — універсальний магазин самообслуговування.

Г а с т р о н о м буквально означає «добрий кухар» або ще — «тонкий знавець різних страв, гурман, ласун». З таким значенням це слово було запозичене з французької мови, а першоосновою його було грецьке слово *гастрономія* — «мистецтво приготування їжі» (слово це розкладається на *гастер* — «шлунок» і *номос* — «закон»). Російське «гастрономический магазин» спочатку означало магазин, у якому продавали делікатесні гастрономічні страви, тобто страви, призначені для знавців, гурманів, так званих гастрономів. Пізніше так почали називати будь-який великий продовольчий магазин з багатим і різноманітним вибором товарів. З російської мови ця назва в її скороченому вигляді (*гастроном*) була запозичена українською мовою.

ГРОШІ

...З кіньми треба возиться,
З' грішми треба носиться...

Народна пісня

тепер поговоримо про гроші. Адже в усі часи, в усіх крамах, крамницях і магазинах, на всіх ярмарках, базарах і ринках тільки й чулося: ціни, гроші, карбованці, копійки...

Доля слова г р о ш і досить примхлива. Судіть самі. У латинській мові була така назва грошової одиниці — denarius grossus (*денáріус грóссус*), що означала «товстий динар». Частина цієї назви — *грóссус* використали італійці, а потім німці у формі *гро́ше*. До нас слово прийшло через стару чеську або німецьку мову. Поширенню цього слова сприяв той факт, що богемська імперська канцелярія під назвами *грош, грошен* випустила важкі, великі срібні монети. Так, празький грош Вацлава II, що карбувався на початку XIV ст., важив приблизно 3,5 грама. Протягом XIV—XV ст. гроші ставали все легшими і легшими, якість металу — дедалі гіршою. Так поступово він перетворився на дрібну монету. На землях російської держави були в обігу не лише свої, а й чужі грошові одиниці, серед яких траплялися німецькі, польські і литовські гроші. З'явилися і свої гроші — спочатку це була мідна монета вартістю 2 копійки (XVII—XVIII ст.), а з XIX ст. *грош* (російське), *гріш* (українське) — півкопійки. Монета вартістю півкопійки в дореволюційні часи звалася *шаг, шажок* (слово це споріднене з *сяг, сягати*). Як бачимо, починалося з товстого динара, а закінчилося мідним грошем, вартість якого закріпилася у висловах «гріш ціна», «ціна — мідний гріш», «ламаного гроша не вартий», «ні на гріш», «як на гріш маку» та ін. Проте у формі множини слово *гро́ші* в українській мові зберегло свою вагомість і позначає паперові та металеві еквіваленти вартості.

Вкрите пилом віків і слово ц і н а. Пройшло воно довжелезний шлях від спорідненого, досить похмурого давньоіранського слова *каена* — «помста», «розплата» через значення «штраф» («плата за вчинений злочин») аж до «вартість», наявного в багатьох слов'янських мовах.

Слово к а р б о в а н е ц ь було утворене в українській мові від дієслова *карбувати*, яке пов'язують з середньовічним німецьким *кербен* — «карбувати», *кербе* — «зарубка, насічка». До нас німецьке слово прийшло через польську мову. Карбованець, тобто карбована монета, мав насічки по краях і спочатку виготовлявся зі срібла. У сучасній нам українській мові *карбувати* — «робити зарубку, позначку на чому-небудь» і «вирізьблювати що-небудь на металі, камені». Вживається слово і в переносному значенні — «чітко, розмірено відбивати» (найчастіше так кажуть про кроки — «карбувати крок»). Сьогодні слово *карбованець* позначає в українській мові не просто будь-яку монету з карбом, а металеві або паперові гроші вартістю 100 копійок.

В українській розмовній мові вживається також слово р у б е́ л ь (часом *руб*) з тим же значенням. Ось як про появу *рублів* розповідав відомий російський письменник Володимир Чивіліхін: «„Рубль". Хто не знає, що слово це утворене від дієслова «рубати» і що колись щось навіщось розрубували, щоб одержати грошову одиницю. Що, коли й навіщо, точніше, чому? Основною грошовою одиницею в домонгольській Русі була гривна, не однакова за вагою і формою в різних князівствах. Це не монета, а золотий або срібний брусок, і не маленький, не легенький — важив він мало не півфунта, точніше 195 грамів! Хоча є підрахунки, які визначають середню вагу гривни приблизно в 70 грамів. Реальну цінність срібної гривни можна уявити за її купівельною спроможністю — за гривну можна було купити двісті шкурок *білки*, за 5 гривен — раба. ...Після навали переможці наклали величезні податки на руських князів, а селянам призначили річну данину «по полугривні з сохи». І якими не були великими вікові запаси, вони протягом другої половини XIII століття вичерпалися, що разом з підривом усієї економіки країни призвело, як ми б тепер сказали, до девальвації — гривну почали рубати навпіл, кожен срібний «рубель» важив уже вдвічі менше, а данники відмовлялися платити більше, ніж „по рублю з двох сох".

В українській мові є слово г р и в н я, яке називає саме цю стару *гривну*. Цим же словом подекуди називали мідну монету вартістю три копійки (в інших місцях — дві з половиною копійки). Сума на ті часи, мабуть, була досить значною, раз виникло прислів'я «не хоче, як старець гривні». Слово *гривеник*, яке означало срібну монету в десять копійок, теж уже застаріло.

На означення карбованця є в українській мові ще одне слово, нині застаріле. Це ц і л к о в и й. Його історію розповідають так. У давнину в обігу були головним чином мідні гроші. Це було незручно: вони були великі, важкі, один карбованець, наприклад, важив близько кілограма. Ми вже знаємо, що вага грошей з часом змінювалась: з пуда міді починали робити все більше й більше монет. Тому, коли в 1769 р. з'явилися паперові асигнації, вони швидко ввійшли в обіг як більш зручні. Проте їх випустили надто багато, й обмін їх на металеві гроші скоро почав викликати труднощі; асигнації стали знецінюватися. Вимагаючи виплату сріблом, навіть державна скарбниця не приймала асигнацій, а часом і міді. З'явилися подвійні ціни на товари: на асигнації й на срібло, а часом і потрійні (сріблом, асигнаціями й міддю). Так, перед війною 1812 р. карбованець асигнаціями коштував лише

25 копійок. На цей час і припадає народження слова *цілковий* (від «цілий»). Так стали називати повноцінну срібну монету вартістю в один карбованець на відміну від паперового карбованця, який коштував лише чверть ціни. У російській мові слово *целковый* вживається ще й сьогодні.

Кілька разів ми тут згадували слово м о н е т а. Для нас це «металеві гроші», а для давніх римлян — це одне з імен богині Юнони, дружини Юпітера. Кожен храм цієї богині прославляв якусь з її властивостей: Юнона-Популонія була покровителькою родючості, Юнона-Пропуба вважалася чимось на зразок свахи, були й інші. У центрі Риму на Капітолії височів храм Юнони-Монети (*монета* в латинській мові — «порадниця», *монео* — «раджу»). Появу цієї назви храму пояснюють так. Під час війни з царем Епіру Пірром у 300 р. до н. е. римляни відчули гостру нестачу грошей. І, за тогочасними звичаями, пішли радитися у храм Юнони. За переказами, Юнона начебто порадила їм воювати справедливо. Якщо вони виконають цю її вимогу, Юнона обіцяла дати гроші. Рим, як відомо, переміг, хоч спочатку зазнавав поразки (дійшла до нас з тих часів крилата фраза «Піррова перемога» і слова самого Пірра про цю «перемогу»: «Ще одна така перемога, і я залишусь без війська»). Як це звичайно буває, переможці-римляни обклали даниною переможених, з'явилися гроші, значить — Юнона дотримала своєї обіцянки. Тому римляни перенесли майстерню, яка робила гроші, під покровительство Юнони-Порадниці, Юнони-Монети, у храм на Капітолії. Гроші, які звідти виходили, почали називати за місцем їх народження *монетами*. Від цього слова у французькій, німецькій, англійській та інших мовах утворилися свої назви металевих грошей. До нас слово прийшло через польську мову. І хоча воно зустрічалося ще в творах ректора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича (1681—1736), значного поширення в українській мові до Жовтня не набуло, про що свідчить той факт, що сло́ва *монета* немає у словнику Б. Грінченка.

Українське ч е р в і́ н е ц ь (російське *черво́нец*) за час свого існування кілька разів змінювало значення. Спочатку це була загальна назва золотих чужоземних монет, що були в обігу в допетровській Росії — починаючи з царювання Івана III. Пізніше це золота монета вартістю три карбованці. Ці золоті монети карбувалися в Росії, починаючи з XVIII ст. Далі слово *червінець* потрапило в розмовну мову, де позначало монети вартістю не лише три, а й п'ять і десять карбованців. У 1922 р. була проведена грошова реформа, і *червінцем* почав зватися фінансовий білет вартістю 10 карбованців (ці гроші були в обігу до 1947 р.). Нового офіційного значення слово *червінець* після 1947 р. не набуло. В основі слова лежить той же *черв-*, що й у словах *червоний, червоніти* і рос. *червонный*. І все було б просто й ясно, якби чисте, без домішок золото справді було червоного або хоча б червонуватого кольору. А то зустрічаємо в українській мові *червоне золото*, в російській — *червонное золото*, в німецькій — rotes Gold — *ротес гольд*, а воно — жовте! А чим золото червоніше, тим більша в ньому домішка міді. Невже стільки народів і так довго могли помилятися в оцінці якості золота? Виявляється, помилка тут є, але помилка чисто мовного, а не позамовного, матеріального характеру. Зробили цю помилку ще давні римляни. Вони запозичили у греків слово *обрусса* на позначення процесу випробування золота вогнем (з метою перевірити його на чистоту). Уже в грецькій мові це слово було непрозорим, отож римляни, щоб якось прояс-

нити його, пов'язали *обрусса* з *руссос* — «червоний». Звідси й виникла назва чистого золота *рубрум áурум* — «червоне золото». Назва, як ми вже бачили, поширилася, потрапила в інші мови, а тепер уже пізно її уточнювати, тим більше, що ця помилкова назва нікому не заважає при оцінці якості золота (для цього існує хімічний *аналіз*).

К о п і й к а — така маленька, непоказна, а скільки уваги до себе привертала й привертає, скільки спроб пояснити походження назви викликала! Була спроба виводити назву *копійка* з тюркського *кöпäк* — «собака». Пояснювали це так: на монетах, карбованих за часів Тімура, був зображений гордий і величний лев — символ влади, царювання. Народи Сходу левів не знали, тому зображених на монетах звірів приймали за собак, а саму монету назвали *копак* (собака). Проте більшість дослідників схиляється до того, що *копійка* — слово слов'янське. Пробували виводити його від *копити, копá* — «60 снопів», «велика купа». Проте це пояснення не витримало критики: воно побудоване «задом наперед» — до готового слова добираються підхожі відповідники. Є й інше пояснення. На старовинних монетах Московської Русі зображували великого князя (царя) верхи на коні зі списом *(копьем)* у руках. Ось що записано в Новгородському літописі під 1535 р.: «А при великом князе Василие Ивановиче (це батько Івана Грозного) бысть знамя (зображення) на деньгах: князь великий на коне, а имел меч в руке. А великий князь Иван Васильевич (Грозний) учини знамя: князь великий на коне, а имел копие в руке — и оттоль прозвалися деньги копейные». Ці монети чеканилися до 1719 р. Потім змінювалося зображення на монеті, розмір, матеріал, збереглася лише назва і вартість (одна сота карбованця).

Нам не доводиться мати щоденно справу з такою дрібною монетою, як *гріш, шаг*. Проте уявити собі вартість цих грошових одиниць, «операції» з ними ще можна (скласти шаг і гріш — от тобі й копійка!). А от «операції» з монетою вартістю в одну восьму копійки уявити важко, хоч і була така монетка. Звалася вона ш е л я г у нас, *шельонг* у поляків і *шіллінк* у середньовіччі в німців. Ставлення до шеляга добре передає вислів «стільки правди, як у шелягу срібла», а крайня бідність описувалась так: «ні шеляга за душею».

А тепер пригадаємо слова однієї жартівливої пісні:

Хоч я руда та погана,
Так у мене батько багач,
Сірі воли на оборі,
А на шиї в мене *дукáч*.

Що ж таке д у к а ч, щоб ним аж так хвалитися? *Дукач* утворений від *дукат*, а *дукат* — це старовинна монета, спочатку італійська (ducato), а потім і будь-яка, що її носили на шиї серед намиста або просто на стрічці, приваривши для цього до монети вушко. Проте *дукачем* називали не лише прикрасу, зроблену з монети, а ще й багача. Таких сільських багатіїв на Україні називали *дука, дукар, дукач*:

Іде багач, та йде *дукач*,
П'ян валяється,
З козацького отамана насміхається:
За що тая голотонька напивається?

Відчуваєте, які непримиренні соціальні пристрасті палахкотять за словами цієї пісні?

А то ще одна пісня, а в ній — ще одна назва грошей:

Ой на ж тобі, старий Бондар,
Талярчиків бочку,—
Оце тобі, старий Бондар,
За хорошу дочку!

Талярами намагається відкупитися пан Каньовський, який убив горду Бондарівну,— розповідає відома пісня. Т а л я р у XIX ст. на Україні — монета вартістю в 75 копійок, як про це сказано у словнику Б. Грінченка (хоч слово *таляр* відоме було ще раніше). В Росії ця монета звалася *ефимок,* у голландській та англійській мовах — *долар.* А найдивніше те, що всі ці три різні слова пішли з того самого джерела — від німецького слова *іоахімсталер.* У XVI ст. в місті Іоахімсталь карбувалися великі срібні монети, які й було названо *іоахімсталерами.* Назва міста в перекладі означає «Долина Іоахіма»; названа долина так на честь одного з німецьких князів. До речі, срібло для монет добували теж у цих місцях. Тому назва монети цілком виправдана, проте від цього вона не стала коротшою й зручнішою для користування. От і почалося повсюдне скорочення довгої й важкої для вимови назви: німці скоротили її за рахунок першої частини, залишивши *талер.* У Росії навпаки — відкинули *талер,* залишивши *Іоахім,* тільки в російському варіанті — *ефимка.* Голландці й англійці під впливом власної вимови змінили *талер* на *долар.* В українській мові є обидва слова — і *таляр,* і *долар,* тільки називають вони не однакові грошові одиниці й прийшли в різний час і різними шляхами: *таляр* через польську мову й раніше, *долар* через англійську мову й пізніше (у XIX ст.).

Є ще одне слово, яке колись позначало грошову одиницю, але давно вже втратило зв'язок зі своїм первісним значенням. Це слово т а л а н т. У греків було слово *талантон,* яке позначало «55 фунтів». Це була грошова одиниця вартістю приблизно в 26 кілограмів срібла. У європейських народів це слово змінило своє значення до невпізнання: воно стало позначати «обдарування, здібності». Чому так сталося? Вважають, що причиною була одна широко відома євангельська повчальна притча. В ній розповідається про те, що якийсь господар, від'їжджаючи надовго, залишив дома своїм рабам по таланту золота. Поки господар десь їздив, один з рабів, людина енергійна й беручка, пустив гроші свого господаря в обіг і чимало заробив на цьому. Другий раб, ледачий і не дуже тямущий, просто закопав свій талант в землю. Коли господар повернувся, цей раб, пишаючись своєю чесністю, викопав монету і віддав її господареві. Господар похвалив першого раба й вилаяв другого: адже він не додав до свого таланта жодної драхми. Цілком очевидно, що в цій повчальній притчі йшлося не про гроші, не про талантон, а про здібності, енергію, розум цих двох людей; про те, як гинуть сили людини від лінощів і неробства. Спочатку вислів «закопати свій талант у землю» вживався як образний, переносний, до того ж тісно пов'язаний з притчею. У той же час у німецькій мові було слово Talant («обдарування»). І от непомітно у вислові «закопати талант у землю» грецьке слово *талантон* (грошова одиниця) було замінене німецьким *талант* (обдарування). Є ще схоже звучанням слово *талан* — «доля», «життєвий шлях». Воно запозичене з тюркських мов, де *тал* — «віднімати», «грабувати». Видно, *талан* спочатку означало частку

здобичі, а вже пізніше набуло більш узагальненого значення — «те, що людині дістається на її життєвому шляху».

Перебираючи монету за монетою, ми з вами вже назбирали цілий к а п і т а л — у розмовному, повсякденному значенні цього слова («значна сума грошей»), бо є ще й термінологічне значення («вартість, що дає її власникові-капіталісту додаткову вартість унаслідок визиску робочої сили найманих робітників»). Народилося це слово у латинській мові: «предок» його — *ка́пут* («голова»). *Капіталіс* у латинській мові означало «головний». Із значенням «головне, основне багатство» слово перейшло в італійську (*капіта́ле*), у французьку (*капіта́ль*) мови, а далі і в інші. У російській воно вперше засвідчене писемно у 1709 р. У розмовній мові, як російській, так і українській, воно побутувало у формі *копитал* і пов'язувалось зі словами «копити, накопичувати». Як термін політекономії слово утвердилося у славетній праці К. Маркса «Капітал».

Слово *капітал* у нашій уяві тягне за собою інше слово — б а н к. У капіталістичних країнах банк — це фінансова установа, що концентрує капіталовкладення, які дає в позику капіталістам з метою одержання прибутків і надприбутків. У нас банк — державна фінансова установа, яка здійснює кредитування народного господарства і є розрахунковим центром країни. Як правило, банки займають великі, строгі, масивні будівлі, так не схожі на первісне, пряме значення слова *банк* — «лава», «лавка», «стілець». Шляхи обох слів — банк і *лавка* (магазин) — чимось схожі. Наше л а в к а — це насамперед вид меблів для сидіння (*дошка на чотирьох ніжках*). Ця *лавка* водночас могла бути і «прилавком», тобто місцем, з якого здійснювалася торгівля. Далі *лавкою* почали називати й те приміщення, в якому щось постійно продавали (це найчастіше була ятка, намет, будка з прилавком). Так само і *банк* спочатку був лавою, лавкою міняйла — того, хто розмінював гроші. Міняйла були в часи середньовіччя «необхідним злом» — в обігу перебувала величезна кількість найрізноманітніших монет;

завданням міняйла було добре знати курс кожної з них у своїй країні чи в своєму місті й обмінювати або розмінювати їх. У XIV—XV ст. банківська справа в Європі почала розвиватися; в Італії з'являється ряд похідних від слова *банк*, зокрема б а н к р о т, б а н к р у т (в українській мові це слово

вживається у двох формах: *банкрут* прийшло через польську мову, *банкрот* — через російську). Спочатку слово *банкрут* позначало зламану лаву на знак неплатоспроможності, а пізніше так звалася людина, яка була не спроможна сплатити борг.

Активізується й слово к л і є н т — «людина, що має якісь справи у банку чи в іншій установі». Це слово виникло значно раніше, ніж слово *банк* (у новому його значенні). Походить воно з латинської мови, де означало «слухняний», а ще «підопічний, підвладний». Історія цього слова досить своєрідна. Коли в Римі стали з'являтися цілі натовпи переселенців, особливо з щойно завойованих земель, усіх жителів Риму було поділено на три класи: патриціїв, плебеїв і клієнтів. Патриції й клієнти були корінними жителями Риму, плебеї — пізнішими переселенцями. Клієнти були залежними від багатих патриціанських родин, допомагали їм у політичній діяльності, зокрема на виборах тощо. За це патриції опікувалися клієнтами, допомагали їм матеріально, заступалися за них, були їхніми правовими оборонцями. Особливо важливу роль цей поділ відігравав, починаючи з V ст. до н. е. й до I ст. н. е. Пізніше роль клієнтів стає все меншою, поки не занепадає остаточно. До нас слово потрапило через німецьку мову десь у XVI ст.

Фінансові операції, які проводилися через банки, покликали до життя цілий ряд спеціальних слів-термінів — *баланс, дефіцит, бюджет* та ін. З цими словами нам доводиться часто зустрічатися на сторінках газет і чути їх по радіо. Тому варто зорієнтуватися і в їх сучасному значенні і в їх походженні.

Б а л а н с — це підсумок прибутків і видатків при завершенні розрахунків, а також відомість, у якій зафіксовано цей підсумок. Слово походить з латинської мови, де воно складалося з двох частин: *ланкс* — «блюдо, миска» і *біс* — «двічі». Тут *біс* скоротилося до *бі,* яке ми зараз зустрічаємо в багатьох словах, що називають «подвійні» предмети: *біцепс, біплан, бікарбонат, бінокль, біатлон, білабіальний, білатеральний, біметалізм, бінарний, біном* та ін. В деяких словах *біс* збереглося: викликати на *біс, бісквіт, бісектриса* та ін. Таким чином, *баланс* був колись *біланкс* — «дві миски», тобто «ваги-терези».

Слово б ю д ж е т пов'язується завжди з майбутнім: це кошторис, зіставлення прибутків і видатків держави або окремого підприємства на певний період. Це також сума прибутків окремої людини або родини — теж на певний час. Прийшло до нас це слово через французьку мову (bougette — *бужéт*) з англійської (budget — *бáджіт*), де воно означало «шкіряний мішечок на гроші», «мішок скарбника».

З прибутками й видатками пов'язане і слово д е ф і ц и т. Воно означає перевищення видатків над прибутками, збиток. Має це слово і друге значення: «мала кількість, недостача чогось порівняно з потребою». За свідченням дослідників, слово потрапило до нас на початку XIX ст. з німецької або французької мови. «Розголосу» набуло це слово під час французької революції 1789 р. Як відомо, на цей час країна була розорена, вона була фінансовим банкрутом, проте «сильні світу цього», говорячи про це, не називали речей своїми іменами, говорили *дефіцит,* оскільки це латинське слово не було знайоме широким масам, але добре знайоме привілейованим верствам, які вивчали ще «модну» на той час латину. Та брошури й газети того часу швидко зняли ореол таємничості з цього слова, пояснили його значен-

ня: *дефіцит* — це значить «немає, не вистачає», це значить «збитки». Слово скоро стало популярним не лише у Франції, а й в інших країнах.

Друге значення слова *дефіцит* — «недостача чогось порівняно з потребою» — тісно пов'язується з таким малошановним словом, як спекуляція. В основі цього слова лежить латинське *спе́кулор* — «дивитися, оглядатися». Так його використовували німецькі купці, які в дієслово *спекуля́рен* вкладали значення «придивляючись, оглядаючись, обдумувати майбутню операцію». Добре продумана операція давала зиск, тому поступово у слова *спекуляція* з'явилося значення «здійснювати певні операції з великим зиском». З часом це значення поступово «чорнішало», набуваючи різко негативного наповнення: «скуповування та перепродування цінностей (цінних паперів, товарів, майна і т. ін.) з нестійким курсом для одержання зиску на різниці в курсі, в цінах». Відтінок «придивлятися, роздумувати» зберегло це слово у філософії. Там воно означає «філософська умоглядна побудова». Існує ще вислів *біржова спекуляція* — це біржова гра на підвищення або зниження курсу цінних паперів.

Слово біржа означає «установа, яка існує в капіталістичних країнах для укладання торговельних угод». Походження цього слова пов'язують з прізвищем Ван дер Бурсе. Це прізвище фламандських банкірів, які жили в місті Брюгге в XIII ст. і займалися оптовою купівлею й перепродажем цінних товарів. В основі прізвища лежить слово «гаманець», яке в німецькій мові звучало як *бьорсе* (Börse), у французькій — *бурс* (bourze), а в середньовічній латині bursa (це й було першоосновою для слів інших мов; латинська мова корінь запозичила з грецької).

Пов'язане з поняттям *біржа* і англійське слово business — *бізніс*, яке означає, крім «справа, угода», ще й «біржова операція». Слово бізнес поширене в капіталістичних країнах, особливо в США, де воно є назвою підприємницької діяльності, що дає прибуток (звідси *бізнесмен* — ділок, комерсант, капіталіст). У нас слово *бізнес* почало вживатися в кінці двадцятих років на позначення вигідної справи, того, що є засобом збагачення, легкої наживи. *Проте далеко не про всяку вигідну справу ми з вами* скажемо *бізнес*. *Бізнес* — це вигідний, але водночас і нечесний шлях добування грошей.

Оскільки мова зайшла вже про капіталістичну дійсність, не можна не згадати про слово криза, яке в економіці капіталістичного суспільства означає періодичне перевиробництво товарів, що призводить до різкого загострення всіх суперечностей економіки країни: до скорочення виробництва, розладу кредитних і грошових відносин, банкрутства фірм, масового безробіття й зубожіння трудящих мас. Це слово дуже давнє — коріння його сягає грецької мови *(крізіс)*, де воно означало «рішення, вирішальний поворот у справі» і вживалось переважно в юриспруденції. У часи середньовіччя до основного значення слова *кризис* («різка зміна в чомусь») додалося в європейських мовах ще одне значення, введене астрологами,— «зміни на краще або на гірше в перебігу хвороби під впливом місячного світла». У російській і українській мовах слово *кризис* з самого початку, з часу його появи у другій половині XVIII ст., набуває значення, яке зберігається і сьогодні,— «різка, вирішальна зміна в чому-небудь». При цьому значення «перелом в протіканні хвороби» за словом *кризис, криза* також зберігається, проте вже без жодних зв'язків з місяцем і місячним світлом.

У першій половині XIX ст. це значення розширюється: слово *кризис* набуває здатності позначати перелом і в економічному, і в політичному житті суспільства.

І закінчимо розділ про гроші, грошові знаки, грошові операції словами старовинної козацької пісні:

Ой умру я, моя мати, ой умру,
Зроби ж мені, моя мати, з кедроньки труну.
Нехай мене не ховають ні попи, ні дяки,
Нехай мене поховають запорізькі козаки.
Бо ті попи, бо ті дяки за гроші поб'ються...

З яким презирством це сказано, правда? Не варті того гроші, щоб через них за чуби братися, як не варті доброго слова люди, які з грошей зробили собі ідола і моляться на нього. Є в нашому житті цінності, значно дорожчі *за карбованці*.

ЇЖА. НАПОЇ

Дощику, дощику,
Зварю тобі борщику
У новому горщику...

Народна пісня

Їжа, їда, їстівне, їсти, наїдки... Ці слова ми чуємо з ранку до вечора, а от слово харчі — з тим же значенням — вживається значно рідше. А був час, коли це слово за частотою вживання стояло чи не на першому місці. Свідчення тому — художня література XIX ст.: наймалися пасти худобу, глядіти дітей, полоти город до багатіїв — за харч; в оплату строкових на буряках в економіях входили харчі — як правило, погані; *про дітей казали: «Яке воно слабеньке, немічне, мабуть, захарчоване»* (ми б сказали, що в дитини авітаміноз або дистрофія). Походить слово з арабської мови *(хардж)*, де означало «прибутки; хатні витрати; витрати на утримання родини», є воно і в турецькій мові. У сучасній українській мові зафіксоване і в однині *(харч)* і в множині *(харчі)*, позначаючи те, що споживають, їдять і п'ють; їстівні припаси, їжу.

Як відомо, їжа — це засіб відновлення сил людини, своєрідна їхня ресторація. У слова *реставрація*, до речі, є *близький родич*, який прямо стосується теми нашої розмови. Це — ресторан. Дивіться: латинське слово *рестаурáціо* означає «відновлення, відбудова». *Ресторан* — це та ж *реставрація*, яка пройшла через французьку мову (restaurant), і, мабуть, польську, поки дійшла до нас. Ще за часів Пушкіна, як свідчать записи того часу, говорили «отобедать в ресторации». Останнє слово — начебто місток між *реставрацією* і *рестораном*, правда ж?

Розпочнемо ми відновлювати свої сили з хліба, адже «хліб — усьому голова». Таке тепле, пахуче, м'яке слово, знайоме з раннього дитинства кожному з нас, а водночас — таке таємниче! Є воно лише в слов'янських мовах і було колись у готській *(гляйф)* і давньонімецькій *(хлейб)*. Ці народи, як відомо, колись були нашими сусідами у Наддніпрянщині та на Повіслі. Проте,

як свідчать дослідники, слов'янський звук [х] ніколи не відповідав германському [х]; в обох мовах для цього слова немає відповідного кореня. Тому вважається найвірогіднішим, що і слов'яни, і готи, і германці запозичили це слово з якоїсь ще більш давньої і ще більш таємничої мови, сліди якої, може, й вичерпуються цим словом.

У парі з хлібом завжди ходила с і л ь. Не тільки в тому значенні, яке ви зараз пригадали: «зустрічати хлібом-сіллю», «подякувати за хліб, за сіль», бо це вже традиційне їх вживання, до того ж образне, узагальнене. Але й у своєму прямому, предметному значенні вони теж ішли поряд. Ось свідчення істориків. На нашій, переважно степовій за рельєфом місцевості, люди жили в основному за рахунок скотарства. Тому харчувалися вони тоді переважно м'ясом і молоком, сіль ще не була їм вкрай необхідною. Не було ще й слова, яке б позначало це поняття. Потреба в солі з'являється тільки тоді, коли люди почали переходити на рослинну їжу.

Саме слово *сіль* дуже давнє, воно простежується в багатьох індоєвропейських мовах.

У ті давні часи, про які ми говоримо, у мові було одне цікаве слово, яке реконструюється як sold (корінь *sol* і суфікс *d*). Спочатку воно означало «з сіллю», «солоний», потім ширше — «приправлений», далі — «смачний», а далі почало звужувати своє значення. Це значення можна було б передати сьогодні так: «той, що має смак цукру, містить у собі цукор», тобто солодкий. Це дає нам підстави твердити, що такі далекі, часто навіть протиставлювані за значенням слова, як солоний і солодкий, розвинулися з одного дуже давнього кореня.

Ну, а слово ц у к о р — давнє, недавнє? Дуже давнє. Воно з'явилося в давньоіндійській мові, у середньоіндійській (палі мові) писалося sakkhara, звучало приблизно як *шаккара*; означало спочатку просто «пісок», а потім «цукор-пісок». Звідси воно перейшло у Персію — разом з цукром — під назвою *шекер*. Виробляли його тоді, як відомо, з цукрової тростини й торгували ним уже по всій Аравії — під назвою *суккар*. Від арабів воно потрапило і в північну Африку, і на південь Іспанії. З Іспанії слово і товар перебралися в Сіцілію, де вже італійці назвали його *цуккеро*. Десь у XII ст. слово було запозичене німцями, які на той час жваво спілкувалися з італійцями. Від німців слово потрапило до поляків (*цу́кєр*), а вже від поляків запозичили свій *цукор* ми.

У російську мову це саме слово йшло коротшим шляхом: з перської мови *шекер* потрапляє до грецької (там це був *сакхарон*), а потім через Візантію потрапляє на Русь, гублячи по дорозі кінцеве *он* і набуваючи звичної тепер форми *сахар* (з російської мови слово запозичається в українську, де вживається у ненормованій розмовній мові поряд з літературним *цукор*).

Нам залишилося тепер десь добути грудочку м а с л а (колись казали саме так, бо ручним способом масло збивалося спочатку у дрібні грудочки, а потім у велику грудку) — і був би сніданок.

Слово *масло,* утворене від *мазати* й означало спочатку те, що в нас існує під назвою *мазь*. Ним мазали не хліб, а тіло, й було це не коров'яче масло, а те, що ми сьогодні звемо *олія*. Звичай натиратися олією пішов від греків і римлян. Ця процедура замінювала вживання мила, якого тоді ще не було, частково захищала тіло від холоду й спеки, а крім того,

й від бліх та іншої неприємної дрібноти. О л і я (грецьке *елеон*) дістала свою назву від плодів, з яких виготовлялась,— оливок. Від римлян (вони взяли його у греків) слово *олеум* перейшло до германців, а далі й до слов'ян, де розширило своє значення, служачи назвою для будь-якого рослинного жиру. Що ж до коров'ячого масла, то ставлення до нього у ті давні часи, про які йде мова, було неоднаковим. Греки і римляни не вважали коров'яче масло пристойною їжею, самі його не вживали й ставилися з погордою до варварів — скіфів, германців,— які пили молоко, їли масло, м'ясо (і греки, і римляни віддавали перевагу рослинній їжі). Вони презирливо називали варварів — *«молокоїдці»*.

Та час уже нам з вами робити б у т е р б р о д и (а може, сандвічі, тартинки?). Слово *бутерброд* німецьке, воно складається з двох слів: *буттер* — «масло» і *брот* — «хліб». Проте у нас це слово набуло значно ширшого, ніж первісне, значення: це може бути хліб з сиром, ковбасою, повидлом, варенням, медом, а от масла в ньому може й не бути. Цікаво, що німці слова *бутерброд* уже не вживають, а наші «бутерброди без масла» вони звуть *тартинами* (це французьке слово *тартін* з тим же значенням — «бутерброд»). Про сандвіч розповідають таку історію: лорд Джон Монтег'ю Сандвіч, якого від нас відділяють два століття, був пристрасним гравцем: не бажаючи відриватися від карт для того, щоб повечеряти, він придумав новий, зручний для нього вид бутерброда: шматочок телятини, шинки або сиру він клав між двома скибками хліба, щоб не бруднити рук і ними карт. Власне кажучи, те, що ми беремо з собою до школи, на роботу, на прогулянку, в дорогу,— є не що інше як *сандвіч,* хоча ми звемо його теж *бутербродом.*

Тепер пора і про обід подумати: стіл накривати, на дощечці хліб різати. Хоч столи звичайно теж з дощок робляться, проте слово с т і л, як бачимо, має зовсім інший корінь у нашій мові. А подивимося, як у інших. Виявляється, що наше д о ш к а, російське *доска,* старослов'янське *дъска* походить від грецького *діскос,* яке означало і металевий круг, диск, як знаряддя для метання, і підставку, піднос. Далі слово потрапило до германців із значенням «блюдо», а потім «стіл» (пізнати *діскос* у німецькому *тиш,* правда, важкувато). Такий же перехід відбувся з латинського *табула* — «дошка» до французького *табль* — «дошка» і «стіл». Ми теж запозичили свою *дошку,* але на той час у мові слов'ян уже було слово *столъ,* утворене від дієслова «стелити». З приводу цього слова і його первісного значення висловлювалися різні думки. Найпереконливішим видається твердження, що спочатку *столъ* позначав те, що ми сьогодні звемо скатертина, тобто «підстилку», і то не для їжі, а для сидіння. Доказом тут може бути те, що в Київській Русі *столом* звався не лише *стіл* у нашому розумінні, а й крісло князівське, ми б сказали «трон» (і сьогодні у болгар *стол* — це «стілець»). Звідси ж походять слова «стольний град», «столиця», «престол». Стіл, як підставка для їжі спочатку, мабуть, взагалі не існував, а з'явився пізніше, тоді на нього і перейшла назва «підстілки».

Слово с к а т е р т ь було утворене з двох слів — *доска* і *терти.* Це було щось на зразок рушника для стола. Л. Успенський проводить цікаву паралель: у говірках російської мови збереглося слово *рукотерть* — рушник, тому цілком можливе свого часу і слово *доскотерть,* яке пізніше скоротилося до *скатерть.*

Скатертину постелено. Поставимо т а р і л к и. Якби запитали: «А як правильно: *та-рілка* чи *та-лірка?*» — відповідь була б категорично-однозначною: «Безсумнівно — *тарілка!*» Сьогодні — так, а от на початку, при появі слова? У старовинних документах писалося *тарѣль, толерка.* Слово це тоді ще порівняно недавно перейшло до нас з німецької мови, де було *талір, таллер* (сучасне *теллер*), а німці запозичили це слово з латині, де *таліаре* — «різати». Значить, *тарілка* — це «те, на чому ріжуть м'ясо».

Раніше усякі страви варилися, зберігалися й подавалися у г о р ш к а х *(горщиках, горнятках).* Проте, виявляється, на самому початку призначення горщика, судячи з його назви, було ще й трохи іншим. У великих глиняних посудинах заведено було тримати гаряче вугілля (є спільність і у назві: *горн-ш-ок* — схоже на маленьке *горно*). Ще навіть у художній літературі минулого століття можна зустріти колоритні картинки: базарні перекупки брали з собою горщик з вугіллям, щоб грітися. Довго, видно, тримався цей звичай серед людей, передаючись від покоління до покоління.

Слово с т р а в а в сучасній мові означає «те, що їдять, уживають для харчування; їжа; харчі». А ось що про нього розповідають. «Готський історик Іордан, описуючи латинською мовою поховання знаменитого гуннського хана Атілли (453), згадує про поховальну учту на кургані й повідомляє при цьому, що називається вона у гуннів *страва.* Але це слово — слов'янське! Це дуже знаменно. *Страва* — назва не якоїсь там байдужої речі: поховальний обряд — справа священна, пов'язана з цілим колом релігійних ідей, які міцно й здавна кореняться в побуті. Якщо гунни його запозичили й використали навіть при похованні Атілли, то це свідчить про культурну перевагу слов'ян, що входили в дружину Атілли. Можливо, проте, що спостерігач користувався допомогою слов'янина-перекладача, який і назвав учту рідним йому слов'янським словом *страва.* Це найдавніше слов'янське слово, засвідчене в історичних документах».

Чи не найдавнішою стравою у слов'ян була к а ш а. Її варили і їли ще тоді, коли хліба пекти не вміли. Тому й обросло це слово, йдучи до нас через століття, величезною кількістю відтінків у значенні. Був час, коли званий обід у свято чи на весіллі або на хрестинах теж звався *кашею.* Пізніше *заварити кашу, кашовар, однокашник* з'явилося як наслідок вживання *артільна каша, спільна каша* та ін.

Б о р щ і каша були повсякденною їжею наших з вами дідів і прадідів, насамперед селян. Слово *борщ* має побратима серед рослинного царства. *Борщівником, борщиком* звалося лісове зілля, що з нього в ті віддалені від нас часи готували вариво, назване *бѣрщем.* Свою назву рослина дістала за форму листя (значення кореня слова — «гострий»). Хоч зміст поняття (складники борщу, спосіб приготування) змінювалися, назва збереглася.

Традиційною українською стравою вважаються в а р е н и к и (вони в західноукраїнських говірках звуться *пироги*). П и р о г и, п и р і ж к и — від *пир* (учта). Очевидно, *пирогами* називали спочатку не буденну страву, а те, чим пригощали за святковим столом.

Ось яку цікавинку про це слово розшукав письменник П. Загребельний: «...а ще в XVI столітті вареником звався... коштовний камінь, про що свідчить Торгова книга 1575 року: «А вареник знати: хоти красень, ино цѣлое мѣсто свѣтить было, как і всякой хрусталь...» Проте *вареник* сучасний — це

«зварений шматок тіста певної форми з якоюсь начинкою»; в основі назви православ'янське *варіті;* а коштовні камені мають у нас такі ж красиві, небуденні і навіть блискучі назви, як вони самі: аметист, аквамарин, рубін, топаз, сапфір... Та повернімось до страв.

Такі назви страв, як *(пожарські) котлети, беф-строганов, майонез,* з'явилися у нашому повсякденному слововживанні порівняно недавно, хоч відомі вони вже добру сотню років. Повинні були докорінно змінитися умови життя народу, щоб ці вишукані страви з панських столів перебралися на наш стіл, з мови привілейованих верств суспільства — у мову всього народу. Це сталося у післяжовтневий час.

Пожарські котлети «обезсмертив» (якщо можна так сказати про котлети) О. С. Пушкін, ввівши їх у такі рядки: «На досуге отобедай у Пожарского в Торжке, жареных котлет отведай...» Коли писалися ці рядки, подорожі з Петербурга в Москву і з Москви до Петербурга здійснювалися на конях з традиційною зупинкою в місті Торжок. У готелі і ресторації Федухіна-Пожарського зупинявся і обідав Пушкін.

Беф-строганов можна побачити не лише в меню ресторанів і їдалень, а й на нашому з вами столі вдома, завдяки простоті й швидкості його приготування. А от походження цієї страви, можна сказати, аристократичне: граф С. Г. Строганов, державний діяч і археолог, засновник Археологічної комісії й училища технічного рисування, був не лише меценатом (покровителем і фундатором) мистецтва живопису, а ще й гурма́ном (любителем і знавцем витончених страв). На його честь улюблену його страву — дрібно нарізані шматочки м'яса в соусі — було названо *беф-строганов,* тобто «яловичина по-строганівськи» (*беф* — по-французьки — «яловичина»).

Не менш цікава й історія майонезу. У 1756 р. на щойно завойований Францією острів Менорку на Середземному морі прибув один з французьких придворних вельмож. На званому обіді в порту Маон було серед інших страв подано й новий соус. Його назвали *майонезом,* тобто «маонським». Соус сподобався і був прийнятий у Франції (загалом французька королівська кухня приділяла соусам велику увагу). Зараз цей «маонський», а потім «королівський» соус «демократизувався» і набув у нас значного поширення.

Прийшов час порозмовляти про найулюбленіше — солодкі страви. Колись звичайний бублик, привезений з базару, був для селянської дитини чимось недосяжно прекрасним і невимовно смачним. Тепер за п'ять копійок можна купити бублик будь-де та будь-коли — і він утратив свою привабливість. Та й що таке *бублик*? Це, власне кажучи, «пухирець» — він по-українськи ще зветься *бубел* (праслов'янське *бо*ⁿ*б,* що потім дало *буб,* означало «розбухати»). Чому ж так — пухирцем — назвали цей кружечок тіста? Бо хороший бублик має бути обов'язково пухким, пишним, м'яким, ніжним. Та скільки б ми не хвалили бублик, однаково йому не змагатися з морозивом.

Морозиво буває з цукатами і без них. Цукати — це зацукровані фрукти; шлях *цукатів* до нас такий: від латинського *сукус* — «сік» італійці утворили слово *суккада,* яке, змінившись на *цукаде* (під впливом *цукер*) в німецькій мові, через польську мову потрапило й до нас. Назва морозива пломбір походить від назви французького міста Пломб'єр, де вперше почали його виготовляти.

Слово е с к і м с справляє враження штучного, спеціально утвореного для назви морозива. Але це слово справжнє, а от слово е с к і м о с и — штучне. Давайте розберемося. У мові американських індіанців, які звуть себе ітельмени, є слово *ескімансік*. Воно означає «люди, які їдять сире м'ясо». Словом *ескімо* американці — сусіди ітельменів — почали називати увесь народ цього індіанського племені. В англійській мові від слов *ескімо* було утворено і множину — *ескімос*. Ми, коли запозичали це слово в англійців, прийняли форму їхньої множини за однину, а наша форма множини *(ескімоси)* є вже подвійною множиною з погляду етимології.

Переважно запозиченими назвами іменуються у нас і різні сорти тістечок. Так, з французької мови ми запозичили слово б і с к в і т, яке корениться в латинському *біс коктус* — «двічі печений, смажений». Такі вишукані страви королівського двору у Франції коштували, як відомо, державі величезних грошей. Німці у XVII ст. використали принцип називання — «двічі печений» — у слові *цвібак:* вони так назвали сухарі. *Двопеком* називають сухарі в Югославії — як бачимо, і слово *двопек* утворене за тим самим зразком.

А от тістечко з назвою н а п о л е о н і своє ім'я і своє походження пов'язує не з Францією, як можна було б сподіватись, а з Росією. У 1912 р. відзначався столітній ювілей Вітчизняної війни 1812 р. Одна з кондитерських фірм того часу випустила у продаж листкові тістечка трикутної форми — вони нагадували капелюх Наполеона.

Запозиченою є назва такого досить популярного напою, як с и т р о. Свій лимонний напій французи назвали citronnade — *сітронад,* що пов'язане з *сітрон* — «лимон». Перша частина цього слова — *ситро* — проникла до нас: у російську, а потім і в українську мову. Друга його половина *над* в англійській мові США перетворилась на *ейд* (ade) з тим же значенням — «фруктовий напій».

ПРИПРАВИ

...Звари мені судака,
Щоб і юшка була,
І юшечка, і петрушечка...

Народна пісня

е будемо повторювати того, що вже говорилося про найважливіші приправи — про сіль, перець (сюди ж можна віднести і цукор, який теж надає стравам певного смаку). Аж дивно робиться, коли згадати, що Колумб, зрештою, вирушив у подорож до Індії за перцем, корицею, шафраном — за індійськими приправами, що наші чумаки по кілька місяців перебували в дорозі, пеклися на сонці, мокли під дощами, голодували, хворіли, а часто й помирали — і все це заради солі, яку вони возили з Криму. Виходить, не така це вже й другорядна річ — приправа.

Одна з найбагатших рослинних зелених аптек (про цю якість її ми згадуємо найрідше) — пахуча кучерява зелена п е т р у ш е ч к а, така приємна і в салаті, і в супі,— містить у собі вітаміну С у п'ять разів більше, ніж яблука. Лікувальні й кулінарні властивості петрушки відомі людям

здавна. За це її поважали, навіть легенди про неї складали. Так, у єгипетській легенді розповідається, що петрушка виросла з пролитої на землю крові божества таємниці й мовчання — Горуса. У єгиптян рослина вважалася провісницею горя.

Дика петрушка — гірська рослина. Її батьківщина — південна Греція, царство сірого каменю. Звідси і її грецька назва — *петроселінон*, де *петрос* — «камінь», а *селінон* — «селера». У Стародавній Греції петрушка була загальновідомою рослиною, про неї не раз згадують у літературі. Її вирощували в садах Еллади. Грецьких героїв і переможців на Олімпійських іграх увінчували майстерно сплетеними з зелені петрушки вінками. Складається враження, наче греки знали, що в петрушці є ще й вітамін Е, необхідний для спортсменів, у яких м'язи увесь час напружені, а значить і втомлені. Ясно, що греки цього не могли знати, просто вони були спостережливими людьми і бачили результати дії петрушки на людський організм.

І назву петрушки і ставлення до неї у греків перейняли римляни. Далі шлях назви традиційний: з латині в німецьку мову *(петерсільє)*, від німців до чехів *(петржель)*, до поляків *(петрушка)* і до нас — до східних слов'ян. Слід пам'ятати, що на час «пересування» назви рослини все далі на схід перша частина її *(петрос)* все більше наближалася до імені «Петро» (це ім'я також від *петрос*) і все більше віддалялася від первісного значення цього імені («камінь»), бо городня петрушка давно вже забула про те сіре каміння на півдні Греції, серед якого її вперше помітили люди. У російській мові і назва рослини *петрушка* і зменшена, пестлива форма імені Пётр — *Петруша, Петрушка* збігаються, а тому і з'явилася думка: петрушку назвали за ім'ям *Петро*, хоча насправді її назвали зовсім незалежно від цього імені.

Ще одна дуже давня «міжнародна» приправа — к м и н. Зерна цієї рослини люди вживали як приправу до їжі і напоїв з дуже давніх часів. Ми використовуємо його в парфюмерії, для надання потрібного нам запаху напоям, кмином посипають хліб при випіканні, кладуть у консерви та ін. Про те, що цю рослину знають і культивують здавна, свідчить історія її назви: у дуже давні часи вона прийшла з семітських мов у грецьку, а з грецької — в латинську. Пізніше або з латинської мови безпосередньо, або з середньовічної німецької слово перебирається на схід. У середньовіччі назва рослини звучала у нас як *кумен*. У поляків це *кмін*, в українській мові існує кілька варіантів тієї самої назви: *кмин, кмен, кмін, цмін, тмін, тмин*. У російську мову слово *тмин* потрапило через українську.

Серед назв приправ, нетипових для української кухні, але використовуваних у стравах інших народів, є дві — трохи дивні для нас у цій ролі — м'ята й любисток. Для нас це «аборигени» селянських садків і городів, оспівані в народних піснях і віршах українських поетів, це зілля, в якому купають немовлят, яким лікуються, прикрашають хату. Але щоб це була приправа до страв?.. Виявляється — так, приправа.

Культура м'я т и, як і багатьох інших приправ, дуже давня. Стародавні греки вірили, що в кожного лісового струмка, у кожної галявини є своя німфа. Одна з німф — Мента — навічно оселилася в ботаніці й медицині, в кулінарії й парфюмерії. *Мента* — наукова назва м'яти. Проте греки це слово в когось запозичили, а от у кого — невідомо (кажуть,

що це був один з середземноморських народів). Римляни взяли у греків цю назву і передали її далі — іншим народам Європи. Ментол — основна частина олії, яка є в листі і квітах м'яти. Усі сорти дикої м'яти пахучі, але найбільше ментолу в культурній м'яті (її вивели англійці 300 років тому). Саме англійці й вживають сушену і дрібно розтерту м'яту, розведену водою, як приправу до м'яса. У нас м'ята, як уже говорилося, використовується у медицині, парфюмерії, кондитерській справі тощо.

Любисток — житель гір півдня Європи — вже дуже давно здобув права громадянства на Україні. Він не тільки чудово почуває себе там, де його садять чи сіють, а й там, де він сіється сам і дичавіє. У нас виник цілий ряд назв цієї рослини: усі вони пов'язані з повір'ям, начебто любисток — це зілля, яким можна причарувати когось, примусити себе любити. Через це в народі у нього є ще цілий рядок схожих назв: *любчик, любця, любець, любимене, любист, приворотне зілля.* Проте назва сягає корінням грецької мови — це *лігустікон* (лігурійська рослина). З грецької латиняни зробили *левістікум,* німці — *любештекке,* поляки — *любістек;* так слово дійшло до нас, а потім переосмислилось, завдяки звуковій схожості зі словом *любити.* Так само, як калина або явір, любисток оспіваний у піснях про нещасливе кохання. Використовувався він у народній медицині як засіб від болю голови, від нервових та шлункових захворювань. Любистком українські дівчата мили волосся, щоб було густим і блискучим.

Як приправа любисток використовується на Кавказі. Корінь цієї рослини служить для надання гострого смаку деяким національним стравам (у нього солодкаво-гіркий смак).

У нашій кухні найпопулярнішими приправами можна вважати, мабуть, цибулю й часник (хоч був час, коли хліб і цибуля, хліб і часник були основною їжею — сніданком, вечерею, обідом у полі).

Наша ріпчаста цибуля походить з Азії. Дикі її родичі й досі живуть у горах Афганістану, Уралу, Туркменії. Це одна з найдавніших культивованих людиною рослин: шість тисяч років тому єгиптяни вже вирощували цибулю. Відтоді вона оточена увагою, повагою, любов'ю і... забобонами. Хоч і непоказна річ — цибулина, а все ж вона нагадувала людям місяць,

а місяць — символ вічності! Цибуля — в усі часи їжа бідняків — була для них рослиною священною. Коли єгиптянин хотів довести, що каже правду, він клав перед собою купку цибулин і урочисто клявся ними. У роки, коли лютували морові пошесті — холера, чума, у кожній хаті вивішували вінки цибулі: люди вірили, що цибуля може захистити їх від хвороби.

На землі сьогодні є близько 400 видів цибулі, серед них і зовсім для нас чудні й незвичні, як-от багатоярусна цибуля: вона утворює в землі велику цибулину, а на стрілках у неї виростають невеличкі цибульки, які розташовуються у два-три яруси. Героїчною вдачею відзначається гірська цибуля: навіть промерзла «до кісток», вона після розмерзання відновлює схожість.

Усі ми знаємо, що цибуля, коли її ріжуть, «заходить в очі» — викликає сльози. Це діють ф і т о н ц и д и. Так, професор Б. П. Токін назвав відкриті ним у рослин летючі захисні речовини: *фітон* — по-грецьки «рослина», *цідо* — по латині «вбиваю». Ця невидима зброя, якою користується цибуля для свого захисту, може захистити й людину. Що можуть фітонциди? Вони вбивають палички туберкульозу і дезинтерії, бацили черевного тифу. От вам і вінки цибулі, вивішені проти хвороби! Тут, виявляється, вся сила була не у вивішених вінках, а у з'їдених цибулинах. Кажуть, що прийде час, коли цибуля буде захищати не лише себе й людину, а й усе, що людина доручить їй захищати.

А тепер подивимося на оцей ряд слів: українське *цибуля,* польське теж *цибуля,* німецьке давнє *ціболле, цвіболле,* італійське *чіполліно* (знаємо!), латинське cepulla... Якщо прочитати цей ряд у зворотному порядку — від латинського до українського слова — то це й буде шлях назви з Риму до Києва.

Ч а с н и к належить до благородного сімейства лілейних. Проте у жителів Еллади запах часнику вважався непристойним: тим, від кого тхнуло часником, заборонялося входити у храм Афродіти Лівійської. Проте і в давнину часник мав своїх прихильників. Як відомо, піраміду Хеопса будувало 10 тисяч рабів протягом двадцяти років. Щоб серед такої кількості людей не виникало пошестей, їм щодня видавали цибулю і часник. За ці роки, як свідчить напис на камені, на цибулю і часник було витрачено 1600 талантів, тобто більше 40 тонн чистого срібла. Єгиптяни свято вірили в безмежність лікувальних можливостей часнику: ним лікували все, починаючи від зубного болю і закінчуючи чумою. У чарівну силу часнику вірили не лише в Єгипті та Індії, де ним відганяли хвороби, а й у нас на Кавказі: тут на шию дитині вішали зашиту в ганчірочку маленьку головку часнику Це саме зустрічаємо і в Угорщині: там головку часнику клали в постіль новонародженому, щоб запах часнику відганяв нечисту силу. У давнину німці теж натирали часником підошви ніг і груди біля серця — від чаклунів. Римські воїни перед битвою жували зубки часнику, щоб стати ще хоробрішими. Причину такого ставлення до часнику слід шукати у фітонцидах, які справді здатні боротися з цілим рядом збудників хвороб.

Ми згадали невелику кількість приправ. А які дивовижні приправи до їжі існують у Японії, в Африці, на різних екзотичних островах! Та оскільки вони не дійшли, не допливли, не долетіли до нас, ми й не будемо про них тут згадувати.

ОДЯГ

...Ісправ, ісправ, мій батеньку, дорогий наряд.
Що зеленую та спідницю по землицю,
Щирозлотий поясочок на станочок,
Червонії чобітоньки на ніженьки.

Народна пісня

азви одягу — це слова, які ми теж повторюємо щоденно, а часом і по кілька разів на день. А чи замислюємося ми над тим, звідки вони взялися, який шлях пройшли, що означали раніше? Як правило, часто повторювані, звичні слова стають для нас чимось на зразок п'ятаків, які ми дістаємо з кишень у метро: крім цифри «5», ми на них більше нічого не бачимо. Ось приклад: слово с а р а ф а н. Воно викликає в уяві легкий літній жіночий одяг, у якому найвиразніша деталь — дві смужки тканини на засмаглих плечах. Ми це слово запозичили з російської мови, в якій воно живе вже кілька століть. З'явилося воно зі Сходу. Це іранське слово *серапа*; воно означає в себе на батьківщині вид довгої одежі. У російську мову воно потрапило через тюркські мови. Був час, коли в сарафанах ходили тільки чоловіки. Зі Сходу прийшов не лише одяг, а й ставлення до нього: це була святкова, небуденна одежа; навіть у царя Михайла Федоровича було кілька сарафанів. Поступово, з часом, сарафан з небуденного одягу перетворюється на домашній, буденний. Це була довга спідня сорочка, поверх якої надягали кафтан, а до простого коміра сарафана чіпляли обнизь — прикрашений перлами й дорогоцінними каменями, розшитий комірець. Цей домашній одяг звався *сарафанец*. Жіночий одяг, трохи схожий на чоловічий сарафанец, який вийшов з моди й з ужитку в XVII ст., поступово поширився по всій Росії. Цей сарафан мало чим нагадував сучасні, проте ми його досить добре знаємо з книг, фільмів і театральних вистав.

А от чи уявляєте ви одяг, який зветься ш у ш у н? Отож, уявити шушун важко, бо на різних територіях Росії цим словом називали неоднакове вбрання. Слово *шушун* прийшло в російські діалекти з діалектів фінської мови й означало в Сибіру — теплу коротку кофту, в новгородських говірках — сарафан з тканини домашньої роботи, в рязанських — верхню жіночу сорочку з червоними вставками (саме в такому «старомодном ветхом шушуне» пригадав матір С. Єсенін).

Ми розглянемо лише найуживаніші слова — назви одягу, бо й за цими словами криються й пригоди, й подорожі, й перетворення.

Є в українській і російській мовах слова, однакові за звучанням, проте не зовсім схожі за значенням і місцем вживання. До них належать *шуба, юбка* та інші міжмовні омоніми.

Ш у б а — слово арабське; йшло воно до нас не одну тисячу кілометрів і не одну сотню років. Під час хрестових походів учасники їх — європейці — побачили на Сході багато нового, цікавого, незвичного. З ними в Європу прийшов цілий ряд незнаних речей і понять разом зі своїми назвами. Серед цих речей був і арабський одяг з довгими рукавами — *джубба*. Це слово, потрапляючи у різні європейські мови, змінювалося (часом до невпізнання) і позначало неоднакові види одягу. Так, до нас слово *джубба* дійшло через німецьку мову десь у XIV ст. Вперше слово *шуба* зустрічається в руських писемних документах у 1382 р.

У французькій мові слово *джубба* перетворилося в *жюп* і через польську мову прийшло до нас у формі *юбка*. Існує й інше пояснення: слово *юбка* утворилося не від *джубба*, а від *шубба* — теж арабського слова, що позначало «нижній одяг з бавовняної тканини» і пройшло довжелезний шлях — через італійську, старофранцузьку, середньовічну німецьку і польську мови. У нас з'явилося десь у XVI чи XVII ст. Цікаво, що в українській мові є два слова — *юбка* і *юпка* — з неоднаковим значенням. Слово *юпка* відоме з XVI ст. і означає «верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки (переважно з рукавами)». Приблизно таке ж значення мало польське *юпа* (куртка, жіноча кофта) та італійське *гюппа* (безрукавка). *Юбка* входить у просторічний вжиток лише у XVIII ст. і означає «спідниця» (літературною нормою не стало).

Ще один нащадок арабської *джубби* — ж у п а н. Ось його шлях: в італійській мові було слово *джуппоно*, яким називали один з видів селянського одягу; звідси слово було запозичене в польську мову, де набуло форми *жупан*. З польської мови слово потрапило до української та російської на позначення того самого виду одягу. Це старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром та позументом; він був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти.

Що відомо про походження слова п а л ь т о? Це французьке слово (paletot — *пальто́*) було запозичене в російську мову на початку XIX ст. (цікава деталь: у творах О. С. Пушкіна його ще нема, а у творах М. Ю. Лермонтова є, датовано 1841 р.). У французькій мові це слово існувало здавна, вперше писемно засвідчене воно в 1370 р. Це одяг, який носили тоді моряки, солдати, слуги. У російській мові воно ще кілька разів змінювало своє значення. Спочатку позначало офіційний одяг моряків — вид плаща, далі ще й домашній чоловічий одяг на зразок сюртука, в якому, наприклад, не годилося приймати гостей. До 70-х рр. XIX ст.— це лише чоловічий одяг, пізніше — і жіночий. Змінився й вигляд пальт. Спочатку це був піджак, жакет, куртка; відрізнялося пальто від інших видів такого одягу наявністю накладних бокових кишень. Тепер, як відомо, це одяг значно більшої довжини й дуже різноманітної форми (ми вже не згадуємо про моду, яка змінює і форму, і довжину наших пальт майже щороку).

М а к і н т о ш — це один з тих видів одягу, які то входять у моду, то виходять з неї. Спочатку так звався не вид плаща, а тканина, з якої його шили. Це була водонепроникна тканина, спосіб виробництва якої з додаванням гуми знайшов шотландський хімік Чарлз Макінтош (1766—1843).

Повсякденний, звичний чоловічий і жіночий одяг — к о с т ю м — дістав назву, пов'язану саме з цією звичністю. Французьке слово (costume — *костю́м*), запозичене нами, походить від латинського consuetudo — «звичка». Малося на увазі звичне поєднання частин одягу, а також, мабуть, те, що це одяг, який носять постійно.

Класичний костюм складається з двох частин: це п і д ж а к і штани (спідниця у жінок). Здавалося б, якщо *костюм* — слово французьке, то і його складові частини теж повинні зватися французькими словами. Проте слово *піджак* запозичене з двох мов одразу: *пі* (реа) — це англійська назва тканини на зразок нашого «бобрика», а *жак* — французьке слово (у них це теж запозичення — з арабської мови), що позначає те, що зветься

«куртка». Ми слово *жак* у зменшеній формі *(жакет)* теж запозичили як окрему назву короткої жіночої одежі, яку носять поверх блузки або плаття.

І слово к у р т к а також узято нами з французької мови *(вест курт)*; французьке *курт* пов'язане з латинським *куртус* — «короткий». До нас йшло через польську мову, де воно звучить як *кúрта*. У словниках української мови засвідчено дві форми цього слова: *курта* — застаріле і *куртка* — сучасне («короткий верхній одяг, що наглухо застібається»). Популярність форми *куртка* і непопулярність *курти* можна пояснити тим, що цілий ряд назв одягу має суфікс *-к-а* (сорочка, хустка, шапка, блузка та ін.). До речі, *блузка* — легкий короткий (до пояса) жіночий одяг і *блуза* — верхній легкий робочий одяг так само, як *куртка*, прийшли з французької мови з тією різницею, що *блуза* і *блузка* розійшлися у значенні, тому мова зберегла обидва слова. Цікава історія французького blouse — *блюз*: воно походить від латинського pelusia — «одяг з Пелузіуму». В єгипетському місті, відомому в Європі як Пелузіум, вироблялася синя фарба для тканини (вона звалася *індиго*), а також і тканини, пофарбовані в синій колір. Хрестоносці першими побачили ці сині куртки — *блузи* і завезли їх разом з назвою в Європу.

Назва другої частини костюма — ш т а н и (спочатку *штони*) — запозичена з тюркських мов, де слово *іштон (ічтон, іштан)* означало чоловічу білизну, спідній одяг.

Популярний останнім часом вид штанів — д ж и н с и дістав назву від тканини, з якої їх шиють. Слово прийшло до нас з англійської мови, куди воно потрапило з італійської. У середньовіччі jean — *джейн* — назва тканини, утворена від назви міста, де вона виготовлялася. Це місто — Генуя (Janna). З цієї тканини робилися вітрила й одяг для матросів. В Америці слово jean у множині (jeans — *джінз*) стало позначати штани певного покрою, пошиті з товстої цупкої синьої тканини, схожої на ту, яку свого часу ткали в Генуї. У нашу мову слово прийшло в кінці 50-х років XX ст. усним шляхом (при цьому знову ж була утворена «друга множина» — *джинси* — як і *ескімоси*).

Змінило своє значення за час перебування в нашій мові і слово р е й т у з и. Запозичене воно було з німецької мови (reiten — «їхати верхи» і Hosen — «штани») саме з таким значенням — «штани для верхівців, для верхової їзди». У сучасній мові слово *рейтузи* має два значення: 1) вузькі штани, які щільно облягають ноги (переважно для верхової їзди) і 2) дитячі або жіночі в'язані довгі штани. Були у вжитку ще одні штани для вершників — г а л і ф е́. На відміну від рейтузів, галіфе, обтягуючи литки та коліна, дуже розширюються на стегнах. *Галіфе́* — це прізвище французького кавалерійського генерала, який придумав цей крій для військових (кавалерійських) штанів. Сам генерал Галіфе не вартий доброї пам'яті: він був людиною жорстокою і мстивою, особливо люто він розправився з паризькими комунарами в 1871 р.

Коли ми вже заговорили про одяг, то не слід минати і такого дріб'язку, як краватки, рукавички, панчохи.

Слово к р а в а т к а прийшло до нас з французької мови через польську. Походить від французької назви хорватів — *кроати*, які служили в найманих військах і носили на шиї хустинку.

Друга назва цієї речі — г а л с т у к — з'явилася в Росії в епоху Петра I

і вимовлялася *галздук*, бо прийшла, скоріш за все, з Голландії, де galsdoek — «хустка на шию». У словнику того часу це слово тлумачилося так: «Полотенце, которым шею обвивают и украшают». Пізніше це слово вимовляється і як *галстук*, і як *галстух* — за німецьким взірцем (Halstuch).

Р у к а в и ц і — слово слов'янське, наявне майже в усіх слов'янських мовах. Утворене воно, кажуть, з двох слів: *рука* і *вити* (у зн. «обвивати»). Цієї другої частини ми в слові, як правило, не відчуваємо, бо й важко одразу збагнути, як можна від *вити* утворити *виця*. Та, як кажуть у казках, «скоро казка кажеться, та не скоро діло робиться», «робилося» слово *рукавиця* давно й довго, тоді ще була і *ногавиця* — тобто цей спосіб творення слів був активним.

Слово п а н ч о х а, яке, крім української мови, є ще в білоруській, у діалектах російської, у польській і чеській мовах, прийшло до нас через польське *(поньчоха)* або чеське *(пунчоха)* посередництво з середньовічної німецької мови, де було слово buntschuoch — *бунчуох* — «личак», «постіл».

Доповнять портрет ділової людини портфель і парасолька.

П о р т ф е л ь прийшов до нас з французької мови не один, бо ще є *портсигар, портмоне*. Це все те, що ми носимо з собою (*порте* — «носити»): *портфе́ль* — «те, в чому носять аркуші паперу»; *портмоне́* — «те, в чому носять гроші»; *портсига́р* — «те, в чому носять сигари (сигарети)». Крім однакової першої частини, вони ще мають однаковий наголос — на останньому складі.

П а р а с о л ь к а теж прийшла з французької мови — і теж не одна, а з родиною: *парашю́т, паравáн* (діалектне «ширма»). Усі вони мають однакову першу частину *пара,* запозичену французами з італійської мови, де вона має значення «захищай». *Параван* захищає від вітру, *парасолька* — від дощу і сонця, а *парашут* — від падіння.

Залишилось розглянути слово х а л а т — одяг домашній, неофіційний, часом не дуже новий і не завжди привабливий. Це сьогодні. А раніше? Розповідають, що у давнину в арабів і персів халат був найціннішим подарунком, який міг зробити халіф або шах. Це була найпочесніша нагорода, разом з одержанням якої підвищувався і сан того, хто її одержував. Самі халати були дуже коштовні, прикрашалися перлами й дорогоцінними каменями, вишивалися золотом. Схожий звичай відбився у російському вислові «шуба с царского плеча». Коли дарували халат, то це був не обов'язково лише халат, а цілий набір речей, куди входили і сорочка, і черевики, і шапка, і жилет, і навіть кінь, і сідло, і зброя... І все це було халат! Слово *халат* утворене від арабського дієслова *ххалаа* — «роздягати, скидати». Слово і одяг потрапили до руських князів від татар, які, мабуть, привозили *халат,* укладаючи вигідні для себе угоди (є свідчення, що князі й бояри носили цей східний одяг). Звичай *дарувати халат* тримався на Сході дуже довго — до XIX ст., коли він був замінений орденами.

Ми розглянули г а р д е р о б людини. До речі, слово гардероб (запозичення з французької мови: *гарде* — «оберігати», *роб* — «одяг») вживається в двох значеннях: місце зберігання речей і сукупність усіх речей, з яких складається одяг кожного з нас. Залежно від віку людини, статі, місця проживання, оточення, смаків гардероб буває дуже неоднаковим; значною мірою це залежить і від того, що зветься «внутрішня культура» і «стиль».

Слово с т и л ь зараз уживається досить широко: це і «функціональні стилі мови», і «стиль гри в шахи», і «архітектурні стилі» і «стиль роботи». А на самому початку шляху *стиль* (stilus) був маленькою загостреною паличкою з очерету, якою в Стародавньому Римі користувалися як знаряддям для письма: нею писали на табличці, покритій воском, а якщо помилялися, то тупим кінцем палички затирали написане. Коли щось було погано, невиразно написане, римляни казали: «Поверни стилус!», тобто «виправ, поліпши написане». Стилем почали називати манеру писати, спосіб висловлювати свої думки. Поступово діапазон уживання слова розширювався. Коли ми говоримо: «стиль — це людина» (вислів належить природознавцеві Бюффону), то маємо на увазі, що справжня людина, яскрава особистість, виявляє себе в усьому: і в способі мислення, і в манері розмовляти, і в ставленні до свого оточення, і в своїх смаках і уподобаннях, зокрема і в одязі.

Висока внутрішня к у л ь т у р а людини є, як правило, наслідком значної праці і зусиль над самовдосконаленням. Недарма слово *культус* у давніх римлян спочатку означало «обробіток землі», а вже пізніше розширило значення. Проте в понятті «культура» зберігається й донині отой елемент праці, роботи, без яких немає справжньої культури.

Оскільки ми розмовляємо про одяг, то внутрішня культура людини проявляється тут і в ставленні до власного одягу, й у ставленні до свого оточення: залежно від часу й місця, культурна людина одягається так, щоб не вразити неприємно смаків і уподобань оточуючих, не образити їх своїм виглядом і поведінкою.

Низька культура в манері одягатися, розмовляти, поводити себе звичайно називається в у л ь г а р н і с т ь. Проте слово *вульгарний* часто вживають на позначення чогось непристойного, хоча етимологічно якраз цього відтінку значення в ньому найменше. *Вульгарний* означає «плебейський, простонародний, грубий». Походить воно з латинської мови, де *вульгус* — «юрба, простий народ». До нас це слово прийшло через англійську мову (vulgar), де воно в аристократичних колах позначало «простий, народний, банальний».

Що ми називаємо *вульгарним*? Це «розперезана», надто емоційна ма-

нера розмовляти з інтонаціями лайки, сварки, постійного незадоволення, це низькі смаки у виборі слів для оцінки (малохольний, балда, дубина), це надто крикливі кольори в одязі, грубе й спрощене розуміння моди, надмірне користування косметикою та ін. Можна сказати, що це карикатура на справжній стиль.

Словом ф р а н т називають людину, яка всю себе вкладає в одяг, любить ним похвалитися перед іншими, показати себе. Слово це трохи образливе, воно має глузливий, насмішкуватий відтінок. За походженням це чеське слово, точніше скорочене чоловіче ім'я: *Франтішек — Франта — франт*. Так чехи називають веселого, хитрого жартівника, героя народних оповідок. Поляки запозичили це слово, але в польській мові воно набуло зовсім негативного значення: «пройдисвіт», «шельма». За якими ознаками можна впізнати франта? У нього все н а д т о: надто вузькі штани (якщо в моді вузькі) або надто широкі, надто обтягнута або надто широка сорочка, від нього надто сильно пахне косметикою.

Ш и к а р н і франти і франтихи, у яких усе надто, час від часу випливають з натовпу, виштовхнуті хвилею примхливої моди. *Шиком* називають особливо підкреслену, розраховану на ефект вишуканість у манері триматися, одягатися тощо. Історію цього слова так розповідає французький мовознавець А. Доза. Включення до складу Франції Ельзасу призвело до поширення ельзаськими унтер-офіцерами казармених слів. Слівце *шик* у німецькій мові означало «те, що вдається», у жаргоні ельзасців — «мати гарну, підкреслено гарну виправку». Потім слівце потрапило у французьку розмовну мову, розширивши своє значення, і перебралося в інші мови з уже цим — ширшим — значенням: усе підкреслене, показне, розраховане на ефект.

Про тих, хто аж надто низько вклоняється авторитетам, намагаючись у всьому їх наслідувати, кажуть с н о б. Сноби беззастережно схиляються перед модами, манерами, смаками — усім, що *прийнято* в буржуазно-аристократичному середовищі. Снобами звуть також людей, які свої смаки, манери, уподобання вважають винятковими й ставляться зневажливо до людей з іншими уподобаннями. Історія слова *сноб* значно цікавіша й привабливіша, ніж люди, яких називають цим словом.

У 1848 р. відомий англійський письменник У. Теккерей опублікував роман «Книга про снобів». З того часу слово набуло популярності спочатку в англійській мові, а потім і в інших. Вважається, що слово *сноб* виникло в мові студентів Кембріджського університету і стосувалося багатих іноземних студентів, які не могли похвалитися знатністю своїх батьків, але за всяку ціну намагалися бути в усьому схожими на студентів з аристократичних англійських родин. А звідки ж слово потрапило до студентського жаргону? Кажуть, що в середні віки два університети ставили біля прізвищ студентів — вихідців з нетитулованих родин примітку латиною sine nobilitate («не аристократ»). Ймовірно, пізніше ці слова почали писати скорочено — s. nob., отже — *сноб*.

Ми щойно розглянули ряд слів, які позначають далеко не найкращі риси у людських характерах. А в чому ж краса людська? І хоч слова *краса, красивий* і *прикраса, прикрашений* мають спільний корінь, все ж вони настільки часом розходяться, що можлива й така фраза: «прикраса не зовсім окраса і зовсім не краса».

До речі, про прикраси. Вони могли з'являтися спочатку як предмети першої необхідності, от як, приміром, брошка. У розкішної *броші, брошки* є сестриця-попелюшка *брошура*. Обидві вони походять від французького дієслова brocher — *брошé* — «зшивати, скріплювати», тобто обидві з'явилися з необхідності, а вже пізніше одна з них стала прикрасою, заблищала діамантами (чи алмазами, а може брильянтами?). Обидва слова — діамант і алмаз — вийшли з одного грецького слова *адамас* (род. *адамантос*) — «незламний». У греків його запозичили араби; турки взяли його у арабів і вимовляли *ельмас*; у татарській мові це вже *алмас*. Звідси слово прийшло в російську і в українську мови. У Західній Європі грецьке слово *адамантос* перетворилося на *діамант* і в такій формі потрапило в українську мову. У сучасній українській мові вживаються дуже близькі за значенням три слова — *алмаз, діамант, брильянт*. Все ж різниця є. *Алмаз* це насамперед назва мінералу — прозорого, безбарвного, який перевищує твердістю всі інші мінерали; *брильянт* — це алмаз, огранований певним чином; *діамант* — алмаз, огранований будь-яким способом.

Ставлення до коштовностей у різних народів не однакове — це залежить від традицій народу, укладу його життя, вірувань та ін. Так, наприклад, скромний блакитний непрозорий камінь бірюза, виявляється, носить дуже пишне й гучне ім'я: *піроза* у персів означає «всеперемагаюча», тобто така, що затьмарює своєю красою всі інші дорогоцінні камені, у той час як на Заході бірюзу називають просто *туркеня, турчанка*, не вважаючи її аж ніяк королевою дорогоцінних каменів.

Коли вже мова зайшла про коштовності, то слід згадати й про такі коштовності, як ароматичні речовини (у давнину ціна їх була надзвичайно високою, бо привозилися вони, як правило, здалеку й використовувалися в релігійних відправах як жертви богам). Слово аромат було запозичене з грецької мови ще в XI ст. Спочатку воно означало «запашні трави»; «коріння», а пізніше «прянощі». Тепер слово *аромат* означає «приємний і ніжний запах, пахощі», тобто воно з конкретного поняття стало абстрактним. Зате французьке абстрактне parfum — *парфьом* («пахощі») стало в нас конкретним. Парфуми, духи — це спиртовий розчин запашних речовин (*духи* — це російський переклад-відповідник французькому parfum, що виник у XVII ст.).

Слово одеколон уже з першого погляду справляє враження запозиченого. Якщо спробувати пошукати йому відповідників, хоча б слів з основою *колон-*, то першим, мабуть, пригадається слово *колонія*. Хоча що спільного може бути між одеколоном — запашною рідиною, яка викликає уявлення свіжості, чистоти, запаху трави і квітів, і колонією — похмурим словом, що викликає згадку про загарбання, рабство, утиски і приниження. Виявляється, що спільність є, тільки слово *колонія* від часів Стародавнього Риму й до наших днів змінило своє значення. У Римі на початку нового тисячоліття (І ст. н. е.) *колонією* звали дрібну ділянку землі, яку давали в аренду селянам — *колонам*. Слово *колонія* на той час було багатозначним; у нього було ще значення «поселення за межами держави». Як відомо, греки й римляни на завойованих землях засновували свої поселення для нагляду, урядування й торгівлі. Однією з таких старовинних колоній було місто на Рейні, яке по-французьки звалося *Колонь*, а по-німецьки *Кельн*. Ароматну воду, яку виготовляли й вивозили на продаж з цього

міста, французи назвали eau de Cologne — *о'де колóнь*. Ми запозичили у формі *одеколон*, у польській мові воно існує в калькованому перекладі — *водá кольóньска*.

Ми з вами розглянули лише незначну кількість запозичених назв одягу і способів одягатися, які в нашій мові досить міцно закріпились і належать до найчастіше вживаних і загальновідомих. Проте майже щороку разом з новою модою в мову приходять і нові слова. Тримаються вони, як правило, недовго, обслуговуючи цю нову моду, а потім переходять у мовний пасив. Так, у нашій мові за останні роки побували такі назви взуття, як *шпильки, танкетки, в'єтнамки, панталети, сандалети, кросовки*.

І кожне з цих слів поступово осідало «на дно» мови, приречене на повне забуття. Проте, якщо врахувати, що «нове — це добре забуте старе», то не будемо дуже дивуватися, якщо колись окремі слова знову піднімуться з дна на поверхню нашої мови.

ТКАНИНИ

Ой, у полі жито копитами збито,
Під білою березою козаченька вбито.
Ой, убито, вбито, затягнуто в жито,
Червоною китайкою личенько накрито.

Народна пісня

що це за тканина — «червона китайка»? Виявляється, що це шовк червоного кольору. Від *китайки* — «китайської тканини» — до слова ш о в к стелиться довга і далека дорога, хоч виходять обидва слова з одного поняття — «китайський». У латинській мові тканина звалася *серікус* — «китайська» (тканина), бо Китай по-латині *Серес*. Потрапивши в середні віки до Скандінавії, слово перетворилося на *селькі*, а прийшовши у нашу землю, стало звучати, як *шёлк* (російське), *шовк* (українське). Тому застаріле українське *китайка* спочатку означало «шовк» (кажуть, що завозився переважно цупкий синій шовк), а пізніше китайкою звалася бавовняна тканина, яка вироблялася в Росії.

Схожа на шовк блискуча і гладенька тканина — а т л á с — має назву тюркського походження (*атлас* — «гладéнький, рівний»). В українську і російську мови це слово могло прийти через польську або німецьку мову (зверніть увагу на наголос, тканина — *атлáс*, збірник географічних карт — *áтлас*).

У художніх творах XIX ст. та в сучасних історичних романах можна зустріти назву тканини, нам незнайомої,— д и м к а. У давнину цю тканину у нас не виробляли, її завозили зі Сходу. Назва її походить від турецького *дим* — сорт тонкої, легкої, напівпрозорої тканини. У свою чергу, це слово у турецькій мові — запозичення з грецької, в якій було слово *дімітос* — «двонитяний», «зітканий у дві нитки». Пізніше *димкою* звали товсту смугасту бавовняну тканину. І ще одна назва може нам зустрічатися в тих же романах і повістях — с е р п а н о к. Слово це теж позначало легку прозору тканину, з якої робили головні убори для заміжньої жінки. Походить слово *серпанок* від перського *сарапак* — «жіночий головний убір». Тканини давно немає, а от слово *серпанок* залишилося —

воно позначає легкий прозорий туман, який по-російськи називають *дымка*. Так і живуть обидва слова в переносному значенні.

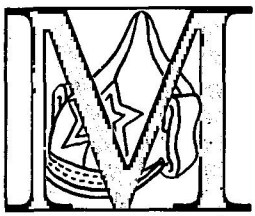
Якщо димку ткали у дві нитки, то о к с а м и т — у шість ниток (теж буквальне значення цього грецького слова). У російській мові слово *оксамит* не збереглося (його замінив *бархат*), в українській воно живе й досі, вживаючись у прямому й переносному значенні (оксамитова сукня, оксамитові брови, голос, руки, шкіра).

Такою ж давньою є назва тканини, популярної і в наш час,— с и т е ц ь. Оскільки це тканина, яка виробляється з бавовни, то цілком очевидно, що вона у нас була привізною, «заморською». Назва її прийшла до нас з голландської мови, в якій до невпізнання було перероблене слово, вивезене з Індії разом з тканиною,— *шітс*. Слово це у бенгальській мові означало «строкатий», «пістрявий». Мабуть, ця тканина відзначалася саме яскравими різноманітними барвами.

Досі мова йшла про тканини з натуральної сировини — шовку, бавовни. Та ось з'являються синтетичні тканини, вони стають модними, відсуваючи на певний час на другий план тканини натуральні.

Звідки беруться назви для цих тканин? Ось як, наприклад, з'явилося слово н е й л о н. Одна англійська фірма почала випускати нове синтетичне волокно, яке мало вже формулу й технологію виробництва, але ще не мало назви. Фірма оголосила конкурс на кращу назву волокна. Було прислано на конкурс 350 слів. Серед них вибрали слово nylon — *на́йлен* (у нас *нейло́н*). Відтоді (30 рр. XX ст.) слово разом з новим синтетичним матеріалом швидко розійшлося по світу. Пізніше у різних країнах тканини з цього волокна діставали неоднакову назву: *капрон* (СРСР), *силон* (чехи), *стилон* (поляки), *дедерон* (німці), *релон* (румуни), *ліліон* (італійці), *грилон* (японці). Ну, а слово л а в с а н виникло як скорочення повної назви місця, де лавсан було виготовлено: це «Лаборатория высокомолекулярных соединений Академии наук (СССР)».

Та ось знову повернувся в моду к р е п д е ш и н. А це що? Запозичене з французької мови слово, яке означає «тканина з Китаю». Так ми починали з «китайки» і закінчуємо нею, а все тому, що батьківщиною шовківництва і багатьох тканин є Китай, там шовк виробляють уже п'ять тисяч років.

ГОЛОВНІ УБОРИ

На козакові-нетязі
Шапка-бирка,
Зверху дірка...

Дума

и не будемо зупинятися на рідкісних та екзотичних накриттях голів, які побували в нашій мові — та й на головах наших з вами предків... Хоча саме про деякі з них, може, і слід було б розповісти, а то зустрінуться раптом отакі рядки: «Надев широкий б о л и в а р, Онегин едет на бульвар...» Знайомий текст — «Євгеній Онєгін», хто ж його не знає! А от що саме надів Євгеній — плащ, капелюх, пелерину? І слово знайоме:

адже нещодавно людство відзначало двохсотріччя від дня народження генерала Сімона Болівара — славнозвісного вождя південноамериканських колоній, які відділилися від іспанської держави у 1819 р. Республіка Болівія була названа так на честь Сімона Болівара, населення її й донині сповнене поваги і вдячності до свого славетного героя. Невдовзі після перемоги генерал Болівар приїхав у Париж, де був гаряче прийнятий прогресивними колами і став надзвичайно популярним. Його крислатий капелюх ми знаємо під назвою с о м б р е р о — увійшов у моду спочатку у Франції, а потім і за її межами. Оце і був «широкий болівар», який одягав на прогулянку наш знайомець — Онєгін.

Та повернемось до звичайної ш а п к и. Слово це походить від тюркського *шапа*; воно було запозичене в російську мову десь у XIV ст. й існувало у двох формах — *шапа* і *шапка*. Пізніше в російській мові відбулося своєрідне вирівнювання форм назв головних уборів: усі вони почали вживатися з суфіксом *-ка: шапка, кепка, феска,* хоча форма, в якій ці слова приходили в російську мову, була далеко не однотипною (*шапа, кепі, фес*). Спочатку словом *шапка* називали корону: «И взем шапку, сиречь венец, да перекрестил великого князя крестом, и положил на него шапку» (запис 1547 р.). До XVI ст. слово *шапка* на Русі вживалося тільки з таким значенням. Пізніше значення його розширилось: слово почало вживатися на позначення чоловічого головного убору будь-якої форми, про що свідчать хоча б прислів'я, приказки, стійкі вислови: «знімати шапку», «ламати шапку», «на злодієві шапка горить», «закидати шапками», «братися за шапку», «по шапці давати», «накривати шапкою», «не під шапку», «прийти на шапкобрання» та ін.

Тепер мало хто носить к а р т у з и, а тому й рідко хто знає це слово, а почувши або побачивши його на сторінках художнього твору, може подумати, що це якась місцева, діалектна назва головного убору: *картуз, картузик, картузяка*... А насправді це запозичене слово, і має воно таких «високорідних» кревних, як *карта, картина* і навіть *хартія*. Усі ці слова прийшли через французьку мову, де вони з'явилися як запозичення з італійської, в якій є слово *карта,* що означає «папір». Італійці дістали його в спадщину від давніх римлян (у латинській мові було слово *харта*, перероблене з грецького *хартес* — «аркуш паперу, виготовленого з папіруса»). Спочатку цим словом називали кисет, а потім — головний убір з бавовняної (рос.— хлопчатобумажной) тканини (кажуть, що його ввели у російський селянський побут німецькі колоністи Поволжя).

Та скільки б ми не перебирали в пам'яті назв головних уборів, є серед них одна, яка викликає в нас особливе — шанобливе, трепетне — до себе ставлення. Це б у д ь о н і в к а.

Ось як розповідають її історію. У травні 1918 р. Народний Комісаріат у військових справах оголосив конкурс на кращу військову форму для Червоної Армії. В положенні про конкурс говорилося, що цей одяг має повністю відрізнятися від старого обмундирування, він повинен бути спортивно строгим, але водночас і вишуканим у своїй демократичній простоті, за стилем він повинен відповідати духові народної творчості.

В ескізах, поданих художниками на конкурс, за основу головного убору більшість узяла форму давньоруського богатирського шолома — шишака. Ось що розповідає про шоломи письменник В. Чивіліхін: «Руський

шолом — на відміну від плосковерхих чи овальних західних і заокруглених східних, основу яких складав дерев'яний каркас,— був з давніх-давен скоріше начебто конічним, з нього зісковзувала шабля чи меч противника, і цей шолом набагато пізніше взяв Васнецов як праобраз червоноармійського шолома».

Мабуть, саме тому новий головний убір для бійців Червоної Армії спочатку дістав назву б о г а т и р к и. Першими богатирку наділи червоноармійці Вознесенська. Та ось у кінці 1920 р. прогриміла слава командарма Першої Кінної Семена Михайловича Будьонного. Звитяжні кіннотники в гостроверхих шоломах з червоними зірками наганяли страх на ворогів. Тоді й назвали богатирку *будьонівкою,* і ця назва закріпилася за нею. Не меркне слава героїв громадянської війни, безсмертні їх імена; разом з ними пішла у безсмертя і будьонівка.

ШКОЛА. ШКОЛЯРІ, ВЧИТЕЛІ

...«Учися, серденько, колись
З нас будуть люди», ти сказала.

Т. Шевченко

Слово ш к о л а є в усіх слов'янських мовах; було воно ще в давньоруській мові (перший запис датується 1388 р.). У давньогрецькій мові було слово *схоле,* від якого походить і наше *школа,* от тільки буквальне значення його у греків було іншим: спочатку «затримка», потім «заняття у вільний час», далі «читання»; а вже пізніше — «лекція», сучасне — «школа». З'явилися там школи десь у VI ст. до н. е., вчилися в них хлопчики з вільних родин. Спочатку вони відвідували школу, де навчали читати, писати й рахувати, потім школу, де їх навчали співів, музики, поезії, ще пізніше, в інших школах, здійснювалося фізичне виховання й загартування: тут готували майбутніх воїнів. Усі ці школи були приватними.

Наша середньовічна школа теж була багатоступеневою: спочатку елементарна школа, потім граматична, далі школа риторів. Училися тут також лише діти привілейованих верств. У Київській Русі перші школи з'явилися в кінці X ст.

Дві назви — г і м н а з і я і г і м н а с т и к а — мають спільного «предка». Слово *гімназія* у нас сьогодні — історизм: воно називає той тип середньої школи, який з'явився в Росії за Петра I і проіснував до Жовтневої революції, а от слово *гімнастика* — сучасне, широковживане слово. Походять обидва слова від грецького *гімнос* — «голий» (гімнастикою тоді займалися без одягу; *гімназо* — «я роблю вправи»).

Відійшла в минуле і майже забулась така школа, як б у р с а. У Західній Європі так звалися гуртожитки для бідних студентів при середньовічних університетах. Бурси утримувалися частково на кошти університетів, а частково на кошти, які збирали студенти серед багатих мешканців міст. Слово *бурса* походить з латинської мови; там воно означало «волова шкіра», «гаманець із шкіри». Так от, цей гаманець (скоріше гаман, бо він

був великий) прибивали на дверях бурс, щоб багаті міщани клали туди свої пожертвування.

У 1631 р. була відкрита Києво-Могилянська академія; при ній була й бурса. Пізніше цим словом почали називати гуртожитки при середніх і нижчих духовних закладах. Про життя бурсаків написана дуже цікава книжка М. Г. Помяловського «Нариси бурси». Та є у нас з вами й інші знайомі бурсаки — це знаменитий Хома Брут і його приятель Тіберій Горобець з повісті М. В. Гоголя «Вій».

В основі слова університет лежить латинське слово *універсум* — «світ», «всесвіт». Вищі навчальні заклади почали називати університетами тоді, коли в них почали вивчати усі відомі на той час науки. Цим до речі, відрізняються й сучасні університети від інших навчальних закладів, у яких кількість факультетів і їх характер вужчі за спеціалізацією. Поступово змінюючи своє значення, слово *універса́льний* в європейських мовах стало позначати «різносторонній», «всеосяжний», «такий, що виконує різноманітні завдання» (ми вже говорили про це, коли йшлося про *універмаг*).

Вислів *університас літерарум* («сукупність наук»), скоротившись до одного слова, і дав сучасне *університет*. Про середньовічні університети залишилась велика кількість свідчень і розповідей. Ось одна з них, яка трохи інакше пояснює й появу назви *університет*.

Середньовічні університети виникали в тих містах, де в школах були вчителі, що прославилися своєю вченістю. До них звідусіль, навіть з інших країн, приїздили й приходили пішки студенти. Потрапляючи в чужу країну чи чуже місто, ці молоді люди ставали беззахисними й безправними, бо були самотніми й незгуртованими, а всі інші жителі міст були на той час об'єднані в цехи; цехи ж, як відомо, мали і свої права, і свої привілеї. Тому із студентів брали плату за житло, їжу й послуги таку, яку хотіли, без обмежень. Коли ж виникали суперечки й справа доходила до суду, суд ставав на бік міських жителів. Через це чужинці й змушені були теж об'єднатися в спілку, куди входили вчителі, учні, слуги, палітурники, навіть банщики й трактирники. Цей своєрідний «цех» дістав назву *університет* (від латинського *університас* — «сукупність»). Поступово становище університетів змінювалося: вони одержували права й привілеї від королів, міста були все більше зацікавлені в них — адже велика кількість приїжджих пожвавлювала торгівлю й ремесла. Тільки набагато пізніше слово *університет почали тлумачити не як «союз, спілка», а як* «сукупність факультетів» (Московський університет відкрито у 1755 р., Київський — у 1834 р.).

Грецьке з походження слово академія утворене від власного імені *Академ*. Цей Академ був героєм, тільки не в нашому розумінні цього слова, а в давньогрецькому: герой за їх віруванням — це дух померлого визначного предка, який міг впливати на долю живих, а тому був своєрідним посередником між богами і людьми. Хоча герої й були захисниками людей, їх боялись і шанували, гробниці героїв були предметом шани й поклоніння. Могила Академа була начебто у передмісті Афін, за міською брамою, у священному саду, який звався Академією (за іншими переказами, цей сад і ділянка землі належали колись Академу). В цьому саду філософ Платон заснував свою школу. Згодом цим словом почали називати

різні наукові і навчальні заклади. Старе українське слово *академія* запозичене безпосередньо з грецької мови і відбиває новогрецьку вимову слова.

Тих, хто навчається сьогодні, називають неоднаковими словами, залежно від місця навчання, навчального закладу, характеру навчання. Усіх, хто навчається у вищих учбових закладах, звичайно звуть с т у д е н т а м и. Латинське слово *студере* означало «вчитися», «вправлятися», «старатися»; *студенс* — дієприкметникова форма дієслова *студере*, а *студентіс* — родовий відмінок цього дієприкметника. До нас слово прийшло через польську мову.

Сьогодні слово а б і т у р і є н т означає «той, хто вступає до вищого навчального закладу; вступник». Це значення з'явилося у нього зовсім недавно. Раніше це слово в нас, а перед цим у німецькій мові означало зовсім інше, а саме: «той, хто складає випускні екзамени; випускник». Утворене це слово було від латинського *абітуріенс* (родовий відмінок — *абітуріентіс*), що означало «той, хто збирається йти». Слово було запозичене з німецької мови в середині XIX ст. і вийшло з ужитку в перші післяреволюційні роки. Повернулося воно в активний словник в кінці 20-х чи на початку 30-х рр.— за нових умов життя й навчання і в новому значенні: «випускник школи, який вступає до вищого навчального закладу». Тепер слово відірвалося од свого першого значення — «випускник середньої школи»; за ним закріпилося значення «вступник до вузу».

Час у школі летить швидко, і вчорашній першокласник стає справжнім учнем, піонером.

Слово п і о н е р не було першою назвою славнозвісної дитячої організації: перша назва її — *юний комуніст* — зустрічається з 1919 р. Як відомо, піонерська організація народилась 19 травня 1922 р.; назва *юний піонер* з'явилася трохи раніше. Слово це потрапило до нас через англійську мову з французької, де було слово *pionnier* — *піоніе* — «солдат інженерних військ»; завданням цих військ було рухатися попереду і прокладати шлях армії. Ще раніше слово мало значення «піхотинець» (pion — «піший» по-французьки), а походить слово від латинського pes (род. відм. pedis) — «нога». В Америці це французьке слово набуло трохи інших «барв»: воно

позначало не воїна, а людину, яка вперше проклала шлях у незвідане, обробляла одвічно неорані землі, проникала у дикі пущі. Далі *піонером* почали називати й людину, яка створює нову галузь науки. Вже в такому широкому, оновленому значенні слово й було запозичене нами, а потім використане як назва піонерської організації.

Поняття «той, хто вчить» може бути передане кількома словами: *вчитель, викладач, педагог.* Чи ці слова зовсім однакові за значенням? Ні, не зовсім. У ч и т е л ь — це людина, яка навчає, викладає який-небудь навчальний предмет у школі. В и к л а д а ч — це той, хто читає лекції, веде уроки в навчальних закладах (найчастіше у вищих або спеціальних середніх школах). П е д а г о г — це людина, яка веде викладацьку й виховну роботу (або розробляє проблеми педагогіки). Грецьке слово *пайдагогос* — складене з двох слів *пайс* — «дитина», «хлопчик» і *агогос* — «ведучий», а разом — «дітовод», «вихователь». Виходить, що слово це одним боком повернене до свого дуже давнього, буквального значення — «дітовод», а другим — до цілком сучасного, абстрактного — «педагогіка» (наука про виховання й навчання). З цих трьох слів два можуть вживатися в переносному значенні. Можна сказати *вчитель життя,* можна *природжений педагог* — і в тому, і в тому разі йдеться не лише про вчителів, а про будь-яку людину такого типу. Слово *викладач* у переносному значенні не вживається.

Ми кажемо: «Викладач прочитав цікаву, змістовну л е к ц і ю». А чому «прочитав»? Адже він говорив, а не читав. Слова *лектор, лекція* в основі своїй — «читач», «читання».

Слово *лекція* походить з латинської мови, де lego — «читаю» (з'явилось у нас за часів Петра I, прийшло через польську мову). А все ж: чому *читати лекцію?*

У середньовічних університетах оволодіння науками зводилося до вивчення творів визнаних церквою авторитетів. Основною формою занять було читання: викладач читав книжку й пояснював незрозумілі місця. Чому ж студенти не читали цих книжок самі? Та тому, що книжки тоді ще не друкувалися, а переписувалися. Такі книжки були дорогі й малодоступні, будь-хто їх читати не міг. Ось звідси й походить вислів *читати лекції.* А книги, які читалися на цих лекціях, теж були «середньовічні», не схожі на наші: вони писалися великими літерами, а тому й були гігантського розміру — до півметра і більше. Через вагу й розміри носити з собою таку книгу було майже неможливо. Коштували ці книги дуже дорого, а щоб їх не вкрали, то часом доводилося прикріплювати їх до столу ланцюгами.

Якби нашого першокласника запитати, хто такий д и р е к т о р школи, то він, мабуть, цілком несподівано для себе й для нас точно вгадає первісне значення слова: він сказав би — «той, хто керує всіма нами». І справді: dirigere латинською мовою — «спрямовувати», director — «керівник». Є у цього слова «родич» — д и р и г е н т — людина, що керує оркестром.

А тепер увійдемо у шкільний к о р и д о р, який недарма має спільний корінь з к о р и д о ю (обидва походять від латинського *куррере* — «бігати») і пустимося в плавання по хвилях «моря житейського» — шкільного.

ШКОЛА СТАРА Й НОВА

...Треба було бити-вчити,
Як маленька бу́ла...

Народна пісня

ції пісні, як бачите, слова *вчити* і *бити* написані через дефіс, складають одне поняття. У старій дореволюційній школі так і було. Про це свідчать вислови, які збереглися від тих часів: *прописати іжицю* (літера нагадувала слід від різок), *дати березової каші* (бити березовим прутом), *дістати субіток* (бути битим у суботу) — і все це про фізичні покарання учнів з відома і наказу шкільних властей. Муштра, побої, зубріння незрозумілого тексту викликали появу таких слів, як російське *ерунда*, раніше — *герунда* (від латинського слова gerundium — одна з граматичних форм латинської мови), як прізвиська доносників *фіскал* і *ябеда*. Це два досить давніх запозичення і, що цікаво, запозичення, далекі за змістом від шкільного життя. Так, слово ф і с к а л у XVIII ст. було досить високим званням чиновників, інспекторів і ревізорів з фінансових питань (вони ревізували стан державних і церковних фінансів). Назва походить від латинського слова *фіскус* — «ящик для зберігання грошей»; «казна»; *фіска́ліс* — «той, що при казні». Цілком очевидно, що такі чиновники, оскільки вони повинні були виявляти надужиття і злочини і повідомляти про них, не викликали до себе приязні, а особливо тоді, коли не були безсторонніми. Ось чому спочатку в церковній школі, а потім і в усіх інших слово набуло свого негативного значення («доносник», «наклепник»).

Слово я б е д а гарно описане у книжці Л. Успенського «Почему не иначе?». Ось що там про нього говориться. Сучасне значення цього слова ми знаємо — у ньому хорошого мало, а от за походженням, за первісним своїм значенням було звичайнісіньким. Це змінене до невпізнання, перероблене слово старої скандінавської мови embaetti — «служба», «контора». Німці з цього давнього північного германізму зробили своє слово Ammt — «контора», а російська мова переробила те саме — embaetti — на старовинне *ябедник* — «службовець, чиновник». Трохи пізніше з ним відбулися зміни: додалося інше значення — «доносник», а звідси вже виділилося окремо значення слова *ябеда*, в якому є момент «доносити, виказувати» і нема — «бути чиновником». Видно, «хороші» були в той час службові особи, коли мова свідчила, що кожен чиновник — доносник, а кожен фінінспектор (фіскал) — наклепник!

У сучасній шкільній мові до негативних характеристик належить і слово х у л і г а н. Воно теж має свою історію. Розповідають, що в Англії, поблизу Лондона, у XVIII ст. жив хазяїн заїзду на прізвище *Хуліген* (Houlihan), який разом зі своїм сімейством тероризував усю околицю. Непогамовні бешкетники й забіяки, члени цієї сімейки настільки «прославилися» своїми дикунськими витівками, що ім'я їх не забулося, більше того — стало прозивним. Хуліганами в кінці XIX ст. англійці почали звати вуличних забіяк південно-східної дільниці Лондона, а пізніше — всіх тих, хто грубо порушував загальноприйняті норми поведінки. Закріпленню сло-

ва в англійській мові сприяла поява у 80—90 рр. минулого століття гумористичної пісеньки, героєм якої був глава сімейства бешкетників Іріш Хуліген. Через кілька років після цього одна з газет зробила його персонажем цілої серії пародій, жартів, малюнків, які стали відомі й за межами Англії. Слово проникло і в Росію. На початку нашого століття воно є вже не тільки в розмовній мові, а вживається і як юридичний термін.

Цю «компанію» негативних оцінних слів, які живуть у мові школярів і сьогодні, а з'явилися давно (вони переважно прийшли зі старої школи), можна розширити за рахунок і деяких популярних висловів. До речі, про слово компанія слід сказати хоча б тому, що його часто плутають — у вимові й написанні — зі словом кампанія. Слово *компанія* походить із середньовічної латині, де було слово cumpaniа — «товариство». Тут cum — це латинський префікс, який означає — «разом», panis —«хліб»; виходить щось на зразок «однокашника».

Слово кампанія має в основі своїй латинське campus — «поле (бою)» і прийшло до нас через польське й німецьке посередництво з французької мови, де *кампáнь* (campagne) — це «військовий похід».

Згадувані вислови — негативні характеристики — могли б бути представлені значною кількістю ілюстрацій, але ми зупинимося на двох — часто вживаних, але непрозорих для нашого сучасника. Один з них — *фільчина грамота*. Так кажуть про безграмотний документ, який не має юридичної сили, а ще про неграмотний лист, безглуздий запис. Походження цього вислову пояснюють по-різному. Найчастіше можна зустрітися з таким поясненням: слово *філя* («дурний», «неосвічений», «роззява») утворене від розмовного російського слова *простофіля* (і навпаки, *простофіля* від *простий* і *Філя*).

Інше пояснення конкретизує щойно наведене. Воно стосується конкретних осіб. Коли цар Іван IV Грозний увів опричину, щоб послабити вплив бояр і духівництва, митрополит московський Філіпп був серед тих, хто виступив проти цього нововведення. У своїх численних посланнях-грамотах, звернених до Грозного, він переконував його розпустити опричину. Митрополита, який не погодився з царськими починаннями, Грозний зненавидів, він називав його презирливо Фількою, а його грамоти-листи — *Фільчиними грамотами*. Слово *філька* таким чином стало синонімом недотепи, недоумка, а *фільчина грамота* — пустою чи безглуздою писаниною.

Багато чого в школі — в найсучаснішій нашій школі, навіть щойно збудованій — нараховує сотні років життя. Нехай сучасні парти мало нагадують ті, які були, скажімо, до війни або до революції, проте в назві їх сидить зернятко ще віддаленішої шкільної реальності. Висловлювалась думка, що слово *парта* походить від французького *a пар* (a part), що означало «окремо». Так назвали сидіння для одного чи двох учнів, на противагу довгим спільним шкільним лавам, якими користувалися до парт. Бачите, як *парта* показує нам шкільну *лаву*, про яку всі вже давним-давно *забули*.

На стіні класу — карта, на столах áтласи — альбоми географічних карт. Як давно школярі користуються атласами? Хто їх уклав першим? Свою книжку «Атлас, або Картографічні роздуми про будову світу», яка з'явилась у 1585 р., видатний німецький географ і картограф Гергард

Меркатор (так по-латині звучить його справжнє прізвище — Крамер, про що ми вже згадували) укладав протягом п'ятдесяти років. Він перший склав загальну карту обох півкуль, в яких ці півсфери були математично перенесені на площину. Разом з іншими вченими він був схоплений інквізицією (двох було спалено, двох закопано живими в землю, одного повішено; Меркаторові вдалося втекти). Праця Меркатора стала знаменитою, а обкладинка альбому дала назву усім пізнішим виданням цього типу. На обкладинці був зображений міфічний гігант Атлас, що тримав на своїх плечах небесне склепіння, як про це розповідали давньогрецькі міфи. З того часу слово *а́тлас* стало назвою збірників географічних карт, а пізніше так стали називати й альбоми креслень, планів та ін.

Слово т а б л и ц я походить від латинського tabula — «дошка», «список», «таблиця». *Таблицею* ми звемо перелік відомостей, цифрових даних, розміщених у певному порядку за графами. У нас таблиці з'явилися на межі між XVII і XVIII ст. Це слово вже вміщують словники петровської епохи; прийшло воно через польську мову, а туди потрапило з інших європейських мов, які поповнювали свої термінологічні запаси за рахунок середньовічної латині. До речі, новеньке (йому років тридцять) слово *табло,* запозичене безпосередньо з французької мови як спеціальний термін, утворене від того самого латинського слова *табула*, що й *таблиця*. Тільки значення у слова *табло* інше: це сигнальний щит, який інформує про стан об'єктів, що контролюються. Виходить, що ми те саме слово запозичили двічі — тільки у різний час, з різних місць і з неоднаковим значенням.

Новенький блискучий ц и р к у л ь, що лежить на парті, нараховує добрих дві тисячі років. Латинське слово circus — у пізнішому читанні *ціркус* — «коло» — дало нам *цирк*; а *ціркулюс* — «кільце» (зменшена форма *ціркус*) дало нам *циркуль* — інструмент для креслення кіл і кілець.

На столі у вчителя — класний ж у р н а л, в якому він веде облік успішності учнів за прийнятою у нас п'ятибальною системою. Звідки *журнал*? З французької мови, в якій слово journal (*журна́л*) означає «щоденник», бо слово jour означає «день». Зі словом б а л ми ще зустрінемось. Де? У розділі про спорт, де мова йтиме про футбол, баскетбол, волейбол. Адже це саме — *бол* — «м'яч» пишеться в англійській мові ball. У давньофранкській мові існувало слово *балла* — «куля». Колись при голосуванні було прийнято опускати в урну не бюлетені, а кулі: білі — «за», чорні — «проти». Після виборів звичайно казали: він зібрав стільки-то *балів*. Пізніше слово *бал* набуло ширшого значення — «оцінка».

Навіть скромний д и к т а н т — і той «римлянин»: у латинській мові *діктаре* означало «говорити для записування». Далі слово *діктаре* почало позначати «розпоряджатися, наказувати». Серед нащадків цього латинського слова ми зустрічаємо й нашого старого знайомого — шкільний *диктант*, і страшного *диктатора* з його *диктатом* і ще багатьох інших.

Екзаменаційний б і л е т має всі підстави, щоб бути неприступним і мовчазним: у нього такі пишні й високорідні родичі, що йому не можна з ними не рахуватися. Це *булла* — указ римського папи і *білль* — проект закону, що його вносить уряд в англійський парламент. Староіталійське слово bulla означало «розпорядження з підвішеною печаткою». Зменшена форма *булетта* означала «записка», «довідка». Французи зробили з цього

слова своє billet (*бійє*) — «записка», «білет». Поки це *бійє* дійшло до нас, воно по дорозі — у німців чи поляків — набуло звучання близького до написання і стало *білетом*.

— Ну, а найпростіші речі — *крейда, олівець, папір*,— запитаєте ви,— може, хоч вони прийшли не з таких далеких країв? Подивимось.

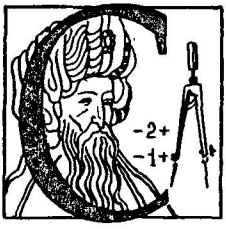
Виявляється, що к р е й д а — це глина з острова Кріт. Як будівельний матеріал римляни вивозили білу глину з того острова і називали її *крета*. Цей будівельний матеріал почали застосовувати у себе германці, називаючи його *кріда, креда, а потім крайде*. Від германців слово дійшло й до слов'ян.

Тепер про о л і в е ц ь. У давнину писали на пергаменті, який був дуже дорогим матеріалом, тому писати на ньому було справою відповідальною. Щоб писати рівно й красиво, олов'яними кружками проводили на пергаменті лінії, а вже потім по них рівненько й акуратно писали. Пізніше з'явилися олов'яні палички у дерев'яній оправі. В Італії серединки олівців робили також зі сплаву двох частин олова та однієї частини цинку. Олівці набули поширення в Європі. Тоді ж з'явилась і їхня назва у німців — Bleistift, де Blei — «олово», stift можна перекласти як *обрубок, стержень, штифт*. У нас і в поляків у назві збереглося лише *олово — олівець, олувек*. І хоч пізніше олов'яні олівці вийшли з ужитку (вони були замінені графітними), назви *бляйштіфт — олувек — олівець* збереглися.

Говорячи про слово *олівець*, ми згадували п е р г а м е н т. Що це за «папір»? У II ст. до н. е. у Пергамському царстві, яке було розташоване на малоазійському узбережжі, почали обробляти телячі шкури таким способом, що вони ставали придатними для писання на них. Їх старанно вишкрібали з обох боків, вибілювали у вапні, натягали на раму, сушили, а потім обрізали — і виходив гладенький, тонкий і дуже міцний «папір», на якому було зручно писати. За місцем, де його виготовляли і звідки вивозили, цей матеріал назвали *пергамен, пергамент*. Ним користувались ще досить довго після появи сучасного паперу, бо пергамент був значно міцніший і не псувався так швидко, як папір. На Україні користувалися ним ще у XVI ст.: польські королі писали на ньому грамоти на володіння землею своїм і українським панам. Пергамент можна побачити в музеях і в бібліотеках, де зберігаються старовинні книжки.

Як бачите, навіть такі звичайні предмети шкільного вжитку, як олівець, папір, крейда, виявилися такими ж давніми, як і сама ідея школи, навчання, освіти. Народи-сусіди передавали один одному свої здобутки у цій галузі — і предмети, і їх назви, починаючи від крейди й закінчуючи назвами галузей наук, їх об'єктів і методів дослідження, про що ми поговоримо в наступному розділі. А зараз — «каникулы, каникулы, веселая пора...» А к а н і к у л и звідки? Канікули від Сіріуса: Сіріус — зірка у сузір'ї Пса — мав латинську назву *Канікула*, бо в латинській мові «собака» — *каніс*, «сузір'я Пса» — теж Canis. Сонце перебуває у сузір'ї Пса у період з 22 липня до 23 серпня. У цей час у Римі починалась найбільша спека, і римський сенат робив перерву у своїх засіданнях; пізніше — робили перерву в заняттях навчальні заклади; а згодом цей час став постійною, «узаконеною» перервою в заняттях учнів і студентів. Греки першими у ті давні часи дали назву дням, а вже римляни у них запозичили і уявлення,

і назву. Так, наприклад, греки вважали, що спека йде не від сонця, а від Сіріуса; це від них пішов вислів *собача спека,* який зустрічаємо у німців (Hundstage — *гундстаг*), в англійців (dogdaus — *догдеіз*), у французів (jours caniculaires — *жур канікюлер*), у росіян (*собачья жара*)

ШКІЛЬНІ ПРЕДМЕТИ

...Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Т. Шевченко

першу ми подивимося, звідки взялися назви деяких наук, що вивчаються в школі, а далі будемо вчитися писати і рахувати, як і належить у початкових класах школи.

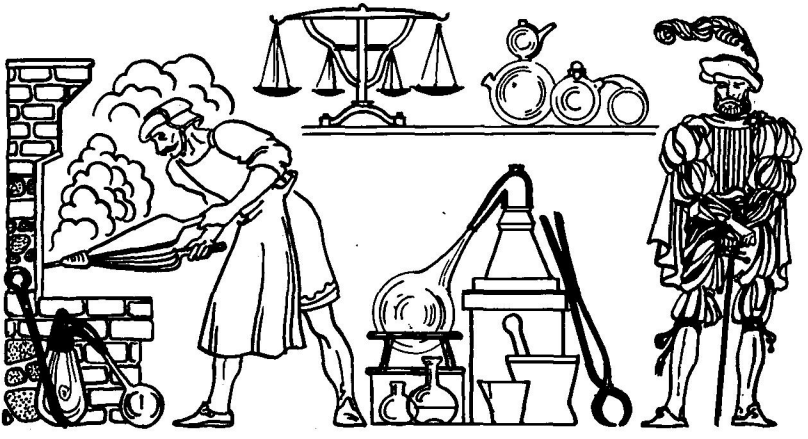
Слово а л г е б р а — як термін — з'явилося в арабській мові, де *альгабр* означало «відновлення (розрізнених частин), (рівності)», а слово *габара* — «вправляє (вивих)», «відновлює, приводить до нормального стану». Яким чином це загальновживане арабське слово стало найменуванням науки? Воно потрапило в заголовок книжки арабського математика Мухаммеда ібн-Муси Алхварізмі (IX ст.) *Альгабр ва'ль-мугабала* — «Відновлення і протиставлення».

Як відомо, у середні віки в Європі розвиток наук завмер, майже припинився під тиском всесильної тоді мертвої церковницької науки. У народів Сходу, особливо в арабів, математика вирвалась далеко вперед. Європейські вчені запозичали в арабів чимало наукових відомостей, а з ними — і наукових термінів. Так, наприклад, знаменитий математичний «містер і к с» — математичне невідоме першими ввели араби. Правда, вони вибрали для цього свою букву *ше*: з неї починалося слово *шей* — «щось», «дещо». Іспанці, коли перекладали вчені трактати арабів, замінили арабський знак *ше* своїм *х*: в їх мові він вимовлявся як *ше*. Французи, коли запозичили *х*, стали називати цю літеру по-своєму — *ікс*. Своїм *іксом* ми завдячуємо, отже, беспосередньо французам, але в першу чергу арабам, які ввели це поняття в обіг.

У нас перший підручник з г е о м е т р і ї був виданий у 1708 р., звався він «Геометрия. славенски землемерие» (тут слово *землемерие* — точне калькування грецького слова *гео-метрия*). У цій книжці вперше застосовується цілий ряд термінів геометрії, які походять з грецької мови, але запозичені нами були безпосередньо з країн Західної Європи, де в освіті і в науці панувала латинь; це *паралелограм, піраміда, призма, ромб* та ін. Слово т е о р е м а також грецького походження, буквальне значення його — «видовище» (і *теорема,* і *театр* пов'язані з грецьким словом *теомай* — «дивлюся»). Значення слова *теорема* розвивалось від конкретного до абстрактного: у нього з'явилося значення «розгляд чогось», а потім і «розгляд певного твердження для його доказу».

Про походження слова х і м і я є дві думки. Обидві вони цікаві й до певної міри вірогідні, тому заслуговують на увагу. Перша виводить слово *хімія* від грецького слова *хіма* — «литво», яке прийшло через латинь,—

chymia. Хоч і дуже далеке це значення від сучасного, проте литво, як і всяка плавка металу,— хімічний процес, так що зв'язок між минулим і сучасним спостерігається. Друге пояснення виводить слово *хімія* з *алхімія*, яке, мабуть, означало «єгипетська (наука)», бо *хем* — це «Єгипет», точніше «земля» по-єгипетськи. Науку цю араби назвали єгипетською, бо початки її були закладені в Єгипті після завоювання його греками при Олександрі Македонському. Назвати наукою алхімію не можна. Адже це було скоріше фантастичне вчення про перетворення одних речовин в інші, основним завданням якого було, як відомо, перетворення простих металів у золото.

Таким чином, за цією версією слово *хімія* — це скорочене слово *алхімія*, утворене, в свою чергу, з двох арабських слів: *аль* — префікс і *хем* — «Єгипет».

А тепер будемо вчитися писати. Спочатку слово *писати* означало лише «розмальовувати фарбами», «покривати щось узорами». Значення слова *писати* було близьке до спільнокореневого з ним слова *пестрь, пістрявий; писати* — «створювати твір живопису». Звідси ж походить і слово *писанка* — назва розмальованого великоднього курячого або декоративного, глиняного чи дерев'яного, яйця. Загальновідоме й багатозначне порівняння «мов писанка» — або про щось строкате, яскраво розмальоване, або про щось дуже гарне, або про когось дуже вродливого.

У сучасній українській мові є аж три назви одного добре знайомого вам поняття: *абетка, алфавіт, азбука,* ще є й четверта, застаріла, *альфабет*. Абетка — це власне українська назва азбуки, створена за вимовою перших двох літер алфавіту — *а, бе* під впливом інших назв — *азбука, альфабет,* abecadlo — *абецадло* (у поляків перші три літери *а, бе, це*). Слово *азбука* утворене в давньоруській мові за зразком слів із закінченням на *-а* від давньоруського *азъ-букы*, запозиченого із старослов'янської мови, де перші дві літери звалися (зверніть увагу: не вимовлялись, як у попередніх випадках, а звалися) *аз* — «я» і *буки* — «буква». Називати букви повними іменами, щоб їх легко було запам'ятати, почали ще фінікійці. Так, у них перша літера абетки була схожа на обриси голови бика, тому вони її називали *алеф* — «бик». Друга літера була схожа на обриси будиночка, вони назвали її *бет* — «дім».

Коли греки переймали у фінікійців абетку, то взяли у них і назви цих двох перших літер, хоч і не знали значення запозичуваних ними слів. Їх дещо змінили, пристосувавши до своєї вимови: з *алеф* зробили *альфа,* а з *бет — бета.* Назви цих двох літер, як і назву абетки (alphabetum) римляни запозичили у греків. Тепер зрозуміло, звідки взялася застаріла українська назва абетки *альфабет* — вона відтворює майже точно латинське слово *альфабетум,* в свою чергу, запозичене, як і багато чого іншого, у греків. Залишилося з'ясувати, звідки взялися два дуже близьких за звучанням, та все ж неоднакових, слова: *альфабет* і *алфавіт.* Виявляється, що звук, позначуваний літерою *бета,* у греків вимовлявся неоднаково, і слово *алфавіт* відтворює саме пізньогрецьку вимову, коли цей звук став вимовлятись як *в* і називався *віта.*

Про те, що *азъ* означає «я», ми вже згадували, а от що означає *буки* — «буква»? В усі слов'янські мови це слово прийшло від германців. У них це слово означало і букове дерево, і дощечку з бука, на якій накреслювалися письмена, і літеру, вирізану на буковому брусочку. У нас слово *буки* спочатку було назвою літери *б,* а пізніше — будь-якої літери.

А тепер вчимося рахувати, тільки не так, як один учень, який на питання вчителя: «Скільки буде, якщо поділити вісім навпіл?» — відповів: «Це залежить від того, як ділити, бо якщо поділимо впоперек, тоді буде два нулі, а якщо вздовж, то буде дві трійки».

Слово а р и ф м е т и к а запозичено в східнослов'янські мови з грецької, де слово *арітмос* означало «число», а *арітмéтіке тéхне* — «наука про рахунки, про числа». Грецька літера *тета* вимовлялась і як *т* (звідси латинське aritmetica, польське і застаріле українське *аритметика*). Сучасна українська форма *арифметика* постала, очевидно, із старого слов'янського *арифмитикия* під впливом польського arytmetyka і перейшла до російської мови, звідки пізніше з'явилася в українській мові повторно.

Перш ніж говорити про слово ц и ф р а, проведемо чітку межу між двома поняттями — «число» і «цифра». Цифр є всього десять: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0, а от чисел є безліч, і кожне з них можна записати з допомогою цих десяти цифр. Таким чином, цифра і число співвідносяться приблизно так, як, скажімо, буква і слово. Шлях слова *цифра* можна «прокласти» так: арабське *сіфр* — середньовічне латинське, а потім італійське *ціфра,* німецьке Ziffer — *ціфер,* польське і українське *цифра.* Дивлячись на цю «доріжку», можна подумати, що і в арабській мові слово *сіфр* означало певну величину, як і в усіх інших щойно названих. А насправді арабське слово означало «пустота»: цим словом араби хотіли передати індійську назву нуля — «знак відсутності». В європейських мовах слово *цифра* стало позначати «усякий знак числа», і лише в англійській мові збереглося «арабське» значення слова: англійське *сіфер* означає «нуль».

Усі перелічені десять цифр дуже давнього походження, саме тому назви їх схожі між собою в усіх споріднених мовах. Слова для позначення великих чисел утворювалися пізніше; тут уже кожен народ виробляв свої найменування, порівняйте латинське *мілле* з нашим *тисяча* і скажіть, що у них є спільного, крім значення? Проте проходить час, розвиваються різні галузі науки, з'являються знову спільні для багатьох мов слова, створені з античних коренів,— *мільйон, мільярд* та ін.

Ми звикли до того, що предмети лічать десятками й сотнями, і вважаємо, що це нормально, так і має бути, а значить — так і було. Отут ми й помиляємось, бо не завжди так було. Ілюстрації до цього — назви чисел *сорок* і *дев'яносто*, які випадають із системи назв десятків. Система виявляє себе досить виразно: *два-десять — два-дцять, три-десять — три-дцять, п'ять-десять — п'ят-десят, шість-десять — шіст-десят.* Значить, мало бути і *чотири-десять*, і *дев'ять-десять* (ці форми є в діалектах української мови і в болгарській мові — *четиридесет, деветдесет*), а є *сорок* і *дев'яносто*. Чому? Існує думка, що *дев'яносто* — форма, старіша за систему, і виникла вона на базі праслов'янського *девеносъто*, яке походить з індоєвропейського *новене (д) кмтал* — «дев'ять десятків» (схожі форми були у грецькій мові — *ененеконта* та в латинській — *нонагінта*). Форма *девен* — продовжує прапрадавній *новен*. Нова форма — *дев'ятдесять* свого часу була утворена, але не витримала «конкуренції» зі старою формою *дев'яносто*, бо, виявляється, вона була «вузловою» — це було число, за яким вели рахунок нарівні з рахунком на десятки й сотні. У давньоруських пам'ятках є підтвердження цього: там зустрічаємо «два девяноста мерных верстъ...», «за тридевять земель», «в тридевятом царстве».

Вузловим було й 40, яке спочатку звалося *четыредесяте*, а потім *сорок*. Нова форма витіснила стару, бо цим способом рахували шкурки соболя й білки. Саме стільки їх було треба, щоб пошити один *сорóк* — стародавній хутряний одяг (*сорочка* має той самий корінь). Спочатку так рахували лише шкурки, потім це слово стало вживатися в усіх видах рахунків.

Вузлове число .д ю ж и н а (12) з'явилось досить пізно — у XVII ст. З цього часу воно зустрічається в писемних текстах, насамперед у митних книгах. Запозичене це слово з французької мови (douzaine — *дузен*), в яку воно прийшло з італійської (dozzina — *доцціна*), а там його одержали в спадщину від латинської мови (duodecim — *дуодецім* — «два [над] десять»). Після запозичення цього слова ним рахували дрібні предмети (яйця, носові хусточки, білизну, гудзики та ін.). «Чортовою дюжиною» називали число 13, оскільки його взагалі боялися, бо вважали нещасливим.

Вузловим числом є і слово п а́ р а, що означає 2 і вживається стосовно до так званих «парних» предметів (рукавички, панчохи, шкарпетки, взуття, погони, серги і багато чого іншого). В основі слова лежить латинське рар — «рівний», «однаковий». Воно вживалося у тих випадках, коли говорили про двох однолітків, подружжя, нерозлучну пару та ін. Словом *пар* підкреслювалась не тільки кількість предметів, а й їх рівність. Цей відтінок наявний в усіх мовах, які запозичили слово, і в похідних від нього. Наприклад, англійське слово *пер* (від латинського *пар*) означало «рівний за становищем привілейований дворянин». До нас слово прийшло з німецької мови через польську. У сучасній українській мові слово *пара* нараховує аж десять значень.

Цікаво побудоване слово т и с я ч а, яке зараз уже не розкладається на два слова, хоч колись було складене з двох слів: зі слов'янського слова *тук, тыти* — «жир», «жиріти» (порівняйте російське *тучный*) і слова *се"т*, пов'язаного з індоєвропейським позначенням цифри 100 (схоже за звучанням на латинське слово centum — «сто»). Мабуть, на початку цим словом хотіли сказати: «Це товста сотня», «Це велике сто».

Слово м і л ь й о н має свою окрему історію. Венеційський купець XIII ст. Марко Поло, повернувшись додому після 24-річних мандрів і розповідаючи про Китай, де він побував, намагався описати величезні багатства, якими володів монгольський хан Хадилай. Для цього він до італійського слова *мілле* — «тисяча» додав суфікс збільшення, згрубілості — *-он-е* (він за значенням відповідає нашому *-ищ-е*). І виходило у нього *мілліоне*, тобто «величезна тисяча», «тисячище». Так народилося слово *мільйон*, яке пізніше почало позначати число «тисяча тисяч». Ніхто не вірив розповідям Марко Поло, усі насміхалися з нього, називаючи «Мессер Марко Мільйон» (зберігся навіть документ, датований 1305 р., де серед поручителів одного венеціанця згадується «благородний пан Марко Поло Мільйон»). Слово стало популярним і поступово увійшло в мову, а «добре ім'я» Марко Поло було очищене від усіляких закидів після того, як у Китаї побували інші купці й пересвідчилися, що майже всі розповіді Марко Поло були правдивими. У нас слово з'явилося за часів Петра I, прийшовши через німецьку або французьку мову.

ПОШТА. ГАЗЕТА

Ой, *полети*, галка, ой, *полети*, чорна,
Да й на Січ риби їсти;
Ой принеси, галко, ой принеси, чорна,
Від кошового вісті!

Народна пісня

Передавати вісті на далекі відстані, передавати швидко й безпомилково... Скільки драм і трагедій сталося в минулому саме через те, що якась вістка несвоєчасно потрапила за призначенням! Яких тільки способів не придумували *люди*, щоб якнайшвидше передавати звістки про перемогу чи поразку, про наближення ворожого війська чи про годину повстання... І скакали гінці, заганяючи коней, і палали козацькі сторожові вежі, повідомляючи про наближення ворога, і ходили по Україні бандуристи й лірники, розносячи вірним людям вісті з Січі, від Богдана Хмельницького... А коли в нас з'явилося саме слово «пошта»?

Ще в Стародавньому Єгипті люди винайшли систему п о ш т о в о г о пересування; ця система була вже добре налагоджена в Стародавньому Римі: існували поштові станції, на них можна було поміняти коней; змінювалися й люди, які цю пошту перевозили. Вже за імператора Октавіана Августа, в I ст. н. е., у римському війську для перевезення вантажів, повідомлень і наказів споряджалися спеціальні кінні гінці, які звалися *е́квітес по́зіті* від *е́квус* — «кінь»; *по́нере* — «ставити», «споряджувати». Від слова *по́зіті* й утворилося італійське *по́ста*, англійське *пост*, польське *пошта*, українське *пошта*, російське *почта*.

Слово *пошта* вперше у нас згадується в угоді про встановлення поштового зв'язку між Росією й Польщею в 1667 р. Всередині держави поштовий зв'язок почали запроваджувати з 1672 р. У польську мову слово проникло з італійської. Взагалі Італія подарувала світові свій винахід — пошту — разом з цілим рядом слів, які пошту обслуговували: *кур'єр* (гінець), *кореспонденція* (буквально «взаємне відповідання»), *естафета* (буквально «доручення стремінному»), *бандероль* (буквально «прапорець,

вимпел», а спочатку «паперовий пояс з адресою»), *бюлетень* («оголошення») та інші.

На час появи в Росії слово *пошта* мало ширше значення, ніж сьогодні: крім кореспонденції, *поштою* звалася й карета, яка везла подорожніх, їх речі, та й сам вид подорожування. Сучасне *почта* і в російській мові спочатку вимовлялось як *пошта*, але пізніше така вимова стала вважатись «простонародною» (як *што, скушно*). В літературну російську мову увійшло вже «виправлене» слово *почта*.

З розвитком техніки зростали й швидкості передачі повідомлень на далекі відстані. Листи, які раніше були найшвидшим способом спілкування між віддаленими населеними пунктами, поступаються місцем телефонограмі, телеграмі, радіограмі.

У грецькій мові було слово *графо* — «пишу», «зображую» і слово *грама* — «літера», «написання». У складних словах *грама* означає «запис», «графічне зображення», а перші частини слів *телеграма, телефонограма, радіограма* називають спосіб, яким записано й передано повідомлення (телеграф, телефон, радіо). Усі ці слова позначають для нас буденні речі; усі пристрої, завдяки яким здійснювалась передача повідомлень, сконструйовані порівняно недавно — у минулому столітті. Але однотипність утворення цих назв не повинна присипляти нашої уваги. Здається, що можна до нашого ряду додати й слово стенограма — адже за способом творення це рідна сестра всіх щойно перелічених. Та придивімося до цього слова ближче. У словниках сказано, що це «стенографічний запис промови, доповіді, переговорів тощо», що *стенос* по-грецькому «вузький», «обмежений», а в складних словах означає «скорочений», «обмежений». Отже, *стенографія* — це спосіб швидкопису, система знаків, якими можна швидко й дослівно записати чиєсь усне мовлення. Виходить, що це слово — породження нашого століття — часу космічних швидкостей, бурхливого потоку інформації, напруженого ритму життя, який змушує шукати все нові й нові способи ущільнювати час? Та не будем поспішати, пошукаємо відомостей більш вірогідних, ніж наші здогади. Знаходимо: відомий лінгвіст з Німецької Демократичної Республіки Герберт Боге в довіднику про античну і середньовічну стенографію повідомляє, що ще в 63 р. до н. е. обвинувачувальна промова проти заколотників була зафіксована писарем римського сенату з застосуванням прийомів стенографії, яка звалась тоді *нотографія*. От і виходить, що «стенограма» старша за радіо-, теле- і телефонограму усього-на-всього на якихось дві тисячі років — як явище (нова назва, як і нові види запису, склалися в XVII ст.).

Наше сьогодення важко уявити собі без газети. І з'явилась газета тому, що людям дуже потрібні були свіжі, найновіші повідомлення про найголовніші події життя. У середньовічній Європі місцями, де люди могли довідатися про те, що робиться в світі, були великі торговельні міста, порти, культурні центри. У XVI ст. у Венеції з'явилося спеціальне бюро, яке збирало відомості про події політичного життя, про ціни на товари, про прибуття кораблів та ін. У місті навіть існував цех «записувачів новин». У Франції з'явилися рукописні листки з повідомленнями про новини міського життя, життя при дворі, вміщувалися тут і чутки, і різні випадки та пригоди. У Німеччині торговці Фуггери видавали в Лейпцігу

рукописну газету (у Фуггерів були спеціальні агенти, які збирали для них відомості в різних великих містах світу).

Слово *газета* прийшло в мови інших народів Європи з італійської. Свого часу з перської мови в латинську було запозичено слово *газа* — «скарб», «царська казна». В італійській мові від нього була утворена зменшена форма — *газетта:* так називали дрібну срібну монету, яку треба було заплатити за читання. Поступово назва монети перейшла на саму газету. Є й інше пояснення: в італійській мові є також слово *газза*, яке означає «сорока», *газзетта* мало б означати «сороченятко». Підставою до називання газети сорокою була така: перші газети взяли собі за емблему сороку — символ лісової поширювачки новин (недарма ж кажуть «сорока на хвості принесла» про щойно почуту новину).

У розмовну мову слово *газета* широко увійшло після створення 1631 р. Теофрастом Ренодо французької «Ля газетт», дуже популярної серед читачів. У часи, про які йде мова, газети виходили дуже малим тиражем, бо техніка друку була недосконала, читачів було мало (основна маса народу в європейських країнах була неписьменна), випуск газети коштував дорого. Знаменний вплив на розвиток газетної справи мали революційні події в Європі кінця XVIII ст. й усього XIX ст.

1 червня 1848 р. в Кельні вийшов перший номер знаменитої газети К. Маркса і Ф. Енгельса — «Нойє райніше цайтунг», про яку В. І. Ленін казав, що це найкращий, неперевершений орган революційного пролетаріату.

У Росії газети з'явились одночасно з появою їх у країнах Західної Європи. Примірник першої рукописної газети «Куранти», який дійшов до нас, датований 1621 р.

Наша газета «Правда» почала виходити у 1912 р. Вона мала величезне значення для розвитку революційного руху в Росії, для долі соціалістичної революції. Це була й є наша найважливіша партійна газета.

«Предком», «прабатьком» газети вважається б ю л е т е н ь. Бюлетені випускались в Римі за розпорядженням Юлія Цезаря в I ст. до н. е., проіснували до початку IV ст. Вони вміщували короткі протоколи засідань сенату (Acta senatus); були ще бюлетені, які повідомляли про інші події з життя римлян (Acta diurna populi Romani). Писалися вони на спеціальних дошках, вкритих гіпсом, які ставилися в людних місцях. Копії з них писарі сенату знімали й розсилали в інші міста та в провінції Римської держави. Щось схоже на римські бюлетені, та все ж ближче до сучасної газети, існувало й на Сході — в Китаї.

Слово *бюлетень* у давні часи мало такого поважного родича, як б у л л а. У середньовічній латині це слово, значення якого «грамота», «документ», вживалося як назва важливих державних і церковних документів. В італійській мові зменшена форма цього слова — *буллеттіно* почала вживатися як назва будь-якої записки. Крім того, слово *бюлетень* мало ще значення «листок» і «коротке повідомлення». Французи взяли це слово в італійців і передали його, як естафету, далі: німцям, слов'янам. У сучасній мові це слово має кілька значень. Основне — «коротке офіційне повідомлення про події, які мають суспільне значення» (отже, це матеріал, вміщений у газеті, а не сама газета). Друге значення: «назва деяких періодичних

видань». *Бюлетень* — це ще також виборчий листок *(виборчий бюлетень)* і листок непрацездатності (в розмовній мові).

Преса в дореволюційній Росії виконувала важливу роль у вихованні класової свідомості. Слово *преса* з'явилося у нас лише у XIX ст. як запозичення з французької мови (через посередництво німецької мови) і вживається на позначення всіх періодичних видань. Ціла плеяда видатних мислителів і громадських діячів Росії вводила через пресу нові поняття і нові слова, знайомила з ними свого читача.

Гостра політична боротьба точилася на сторінках тогочасних (йдеться про II половину XIX ст.) газет і журналів. З'явилися і статті образливого, наклепницького характеру. Вони звуться *пáсквілями*. Ось яку історію розповідає про це слово письменник Є. Вартаньян. Років 500 тому жив у Римі швець Пасквіно — людина гостра на слово й насмішкувата. Від його в'їдливих жартів добре діставалося й зарозумілим співвітчизникам, і тим порядкам, які встановили правителі Риму. Дотепи й дошкульні репліки шевця швидко підхоплювалися замовниками, передавалися від людини до людини, від дому до дому і ставали відомі всім римлянам. Можливо, так би й забулося ім'я Пасквіно — хіба мало жило на землі дотепних людей, які не залишили після себе ні сліду, ні пам'яті,— якби не одна обставина. Неподалік від житла Пасквіно була викопана з землі спотворена антична статуя. Навколишні жителі одразу ж поставили її й назвали ім'ям веселого шевця. А скоро люди почали знаходити приліплені до статуї Пасквіно непідписані рукописні листки, в яких висміювалися сильні світу цього. Були там також малюнки з підписами в стилі і в дусі Пасквіно. Їм дали назву — *пасквінади*. У Росію слово прийшло в часи Д. І. Фонвізіна через німецьку мову й вимовлялося спочатку *пашквіль*, пізніше — *пасквіль*. Значення слова сьогодні: «писанина образливого, наклепницького характеру»; *пасквілянт* — «літератор, у творах якого містяться нападки на кого-небудь або на що-небудь».

Газети в усіх країнах за час свого існування були виразниками поглядів певних класів і суспільних груп. Тому ніде, мабуть, так виразно не простежувалася відмінність у словесних засобах вираження, які давали певну оцінку суспільним явищам. Оцінювалася і сама газета — як суспільне явище. Так, вислови жовта преса, жовтий репортер вживаються на позначення безпринципності, цинізму, брехливості буржуазної преси найнижчого гатунку. Кажуть, що вислів *жовта преса* має таке походження. Газетний магнат Р. Херст-старший пустив в обіг так звані комікси, побудовані за принципом «мінімум тексту, максимум малюнків». Сам він цей свій «винахід» цинічно іменував «пресою для неписьменних». Перші цикли коміксів розповідали про пригоди «жовтого» хлопчика. Звідси бере початок збагачення ініціатора цих публікацій. Кажуть, що нащадкам цього Херста було передано сумнівну честь займати спадковий трон магнатів *жовтої* — брехливої, цинічної, реакційної і продажної — *преси*.

Є такий вислів: «Гуси Рим врятували, а качки можуть увесь світ загубити». Про римських гусей, які прокинулись, коли почули наближення ворогів, і своїм криком розбудили охорону, ви, очевидно, чули. А качки? Це, виявляється, не просто качки, а *газетні качки,* вигадки, які можуть накоїти багато лиха. Вислів цей з'явився в XVII ст. в середовищі німецьких газетярів, а потім проникнув у загальнонародну мову. З німецької мови

потрапив і до нас. Після сумнівних, хоч і дуже потрібних для збільшення тиражу газети новин і повідомлень, ставилися літери *NT*, якими газетяр нібито відхрещувався від повідомлення, знімаючи з себе відповідальність за його правдивість. Ці літери були скороченням латинського вислову non testatur — «не перевірено». Скорочення звучало *ен-те*, а по-німецьки Ente — «качка». Так мирна й безневинна качка стала символом найбезсоромніших журналістських «домислів і вигадок», далеко не безневинних, а часом і дуже шкідливих та небезпечних.

МИСТЕЦТВО

...Військо йде, короговки мають,
Попереду музиченьки грають...

Народна пісня

узика у найрізноманітніших її виявах існує на землі стільки ж, скільки живе людина. Але характер її, види, призначення змінювалися з часом до невпізнання. Одне можна сказати: музика в усі часи супроводжувала людину від колиски до могили.

До нас слово *му́зика* прийшло дуже давно — ще в XII ст. як частка античної культури. У еллінів слово *мусіке* означало і «музика», і «гармонія», і «поезія», і навіть «освіта». До нас слово прийшло із значенням «мистецтво гармонії і гри на музичних інструментах». Шлях цього слова від еллінів до нас не був ні прямим, ні легким. Спочатку слово *музика* потрапило в латинську мову, звідси в західноєвропейські (німецьку, французьку, італійську). У російську мову воно увійшло через українську з польської, про що свідчить вимова цього слова у певних його значеннях в сучасній українській мові («троїсті музи́ки», «ой пішла б я на музи́ки...»), а також вимова його в російській мові (XVIII—XIX ст.) з наголосом на передостанньому складі, як у польській мові, що засвідчено, зокрема, в таких рядках «Євгенія Онєгіна»:

Приехал ротный командир,
Вошел... Ах, новость, да какая!
Музы́ка будет полковая!

Новий наголос *(му́зика)* у слова з'явився, як вважають, під впливом німецької мови або за зразком латино-італійським. Слово *музика* — член «статечної» родини, куди входять і м у з и, і м у з е ї. Музи у греків були покровительками різних видів мистецтв і наук, а грецьке слово *мусейон* означало «місце перебування муз, богинь мистецтва і науки». У латинській мові *мусейон* перетворився на *музеум*, а звідти звичним шляхом — у мови європейських народів і до нас, де *музеум* став *музеєм*.

Змінило своє значення і слово х о р. У давньогрецькій мові *хорос* — «група танцюристів і співаків», а також «груповий танець». До нас слово прийшло разом з церковним християнським співом.

Ще далі від сучасного значення і вживання стоїть слово о р к е с т р. Грецьке слово *орхестра* походне від дієслова *орхеомай* — «танцюю» і позначало майданчик перед сценою театру, призначений для співаків, музикан-

тів, танцюристів. До нас слово йшло через латинську, італійську, німецьку мови, змінюючи й уточнюючи своє значення. Сьогодні у нас *оркестр* — багатозначне слово: воно означає і «ансамбль музичних інструментів, які одночасно беруть участь у виконанні музичного твору», і «група музикантів, що спільно виконують музичний твір на різних інструментах», і «партія ансамблю в складному музичному творі», і «місце перед сценою, де розміщуються музиканти».

Змінило значення і слово г і м н. Ми в це слово вкладаємо насамперед таке значення: «урочиста пісня, прийнята як символ державної або класової єдності», хоча в цьому слові зберігається і старе значення — «урочиста хвалебна пісня або музичний твір на честь певної людини або події». Саме з таким значенням воно і вживалось спочатку у греків, потім у римлян. Цікаво, що слово це прийшло до нас у тій формі, як воно вимовлялось (з придихом — *гімнос*), а не в тій формі, як воно писалося (без придихового *г*). Це найчастіше була хвалебна пісня на честь героя.

Та ось у нашу «грецьку хорову музику» вливається латинська мова: чується т а к т — що є і «частиною музичної фрази», і «ритмом руху», і «почуттям міри у ставленні до людей». Слово це утворене від латинського *тангере* — «доторкатися», *тактіо* — «дотик» (звідси, до речі, й термін *тангенс*).

Латинська мова дала нам і слово к о н ц е р т. Було у римлян слово *цертáре* — «бути суперником», *концертáре* — «змагатися». Означало воно «змагання співаків і музикантів». Шлях його до нас — через німецьку мову, а в німецьку воно прийшло з італійської.

Назви видів музичних творів до нас приходили здебільшого з італійської мови через німецьку або французьку, частина — прямо з італійської мови. А оскільки по дорозі з ними ніяких несподіванок не траплялося, то й зупинятися на них ми не будемо. Інша річ, коли слово зазнало пригод, як, наприклад, к а п р и ч ч і о — «музична інструментальна віртуозна п'єса примхливого характеру, яка відзначається багатством несподіваних ефектних зворотів». Слово *капріццію* в італійській мові означає «примха», «каприз», а буквально — «козячі витівки», «козячі манери», бо *капра* — і

в латинській мові і, пізніше, в італійській — «коза». Звідси й оцінка поведінки людини — «козячі вибрики», і назва музичного твору — химерного, несподіваного в переходах і оркестровці. У нас вживається слово к а п р и з як синонім до «примха», «химера», «вередування», «забаганка». Слухаючи каприччіо, легко уявити собі граціозну кізочку, яка то скаче, то зупиняється, то начебто танцює, то сердиться (на жаль, людські капризи спостерігати значно менш приємно).

Тепер згадаємо про деякі музичні інструменти, насамперед про ті, доля яких була химерною, капризною. Так, старовинний український щипковий інструмент — б а н д у р а — виявився... не українським. Точніше, назва бандури виникла з назви старовинного грецького музичного інструмента. У греків було слово *пандура,* яке означало музичний інструмент, що ми його сьогодні звемо *цитра.* Майже без змін слово перейшло в латинську й італійську мови. Італійці це слово передали полякам, які зробили з нього *бандура;* від поляків слово взяли ми, але історія його на цьому не кінчається. В італійській мові слово pandora змінилося в mandora, mandola; зменшена форма цього слова — mandolino. Так виник «варіант» *бандури — мандоліна.* Кажуть, що навіть *банджо* (англійське banjo) взяло свій початок звідси ж.

Від кіфари та її назви пішла назва двох щипкових інструментів — г і т а р а і ц и т р а. В епоху Петра I в російську мову із Заходу проникає слово *китара* (як назва гітари), проте протрималось це слово в російській мові недовго. Як ми вже знаємо, грецьке слово *кіфара* було запозичене в латинську мову, проте, виявляється, не лише у формі *kithara,* а й у формі cithara. Потрапляючи в різні західноєвропейські мови, слово дало в іспанській мові слово quitara *(гита́ра)* — «гітара» і citara *(сі́тара)* — «цитра». У французькій мові — quitare *(гі́тар)* — «гітара» і cithare *(сі́тар)* — «цитра». В німецькій мові Gitarre *(гіта́ре)* — «гітара» — Zither *(ці́тер)* — «цитра». У нас зараз є три слова: *кіфара* — давньогрецький музичний інструмент, схожий на ліру; *гітара* і *цитра* — сучасні музичні щипкові інструменти.

А тепер про б а я н. Так було названо гармонію принципово нового типу, винайдену у 1870 р. тульським кустарем Білобородовим. Тула вже з тридцятих років XIX ст. стала значним — чи не найбільшим — центром виготовлення гармоній. Слово *гармонія (гармоніка)* запозичене з німецької або англійської, а походить воно з грецької мови. Російські майстри створили багато різновидів гармоній, які стали улюбленим інструментом не лише росіян, а й татар, марійців та ін. Винайдений Білобородовим інструмент був першою у світі хроматичною гармонією, яка мала в клавіатурі правої руки всі 12 звуків сучасної музичної системи. Один час вважали винахідником цієї гармонії Мірвальда з Баварії, але його інструмент з'явився тільки в 1891 р. Цей новий інструмент став загальним улюбленцем, і один з гармоністів-професіоналів (Орлинський-Титаренко) пізніше назвав його на честь давньоруського співця-дружинника кінця XI — початку XII ст. Бояна — *бояном, баяном (а* з'явилося під впливом так званого «акання» — вимови ненаголошеного *о* як *а* в російський мові). Назва була прийнята, слово увійшло спочатку у російську, а там і в інші мови.

Цікава історія слова р о я л ь. Існував такий старовинний струнний щипковий клавішний інструмент — *клавесин* — попередник сучасного *фортепіано* (італійське слово, складене з forte — «гучний» і piano — «тихий»).

Назва *клавесин* утворена від латинського klavis — «ключ». У Франції було створено дві поліпшених моделі клавесинів — *рояль* — «королівський» і *імперіаль* — «імператорський». Модель «ройаль клавесин» завоювала любов і визнання любителів музики як у Франції, так і за її межами. Друга — «імперіаль клавесин» успіху не мала. В Росії, де французька мова у привілейованих верствах суспільства була дуже поширена і добре знана, означення *рояль* — «королівський» було перенесено на новий інструмент і стало його основною назвою. Виходить, що *рояль* (назва інструмента) — це французьке слово, якого немає у французькій мові.

На черзі інший вид мистецтва — художня л і т е р а т у р а (literatura в латинській мові — «написане, рукопис», від litera — «буква, літера»). Сьогодні слово т р а г е д і я — це драматичний жанр, твори якого відзначаються гостротою та непримиренністю конфлікту особистого чи громадського характеру й закінчуються звичайно тим, що герой гине. Шекспірівські твори — вершина цього жанру — викликають особливу шану до нього. І тому для нас слово *трагедія* оточене своєрідним ореолом. А саме слово в мові, з якої походить, мало досить прозаїчне буквальне значення. У греків слово *трагодіа* означало «пісня козлів» і виникло з культу грецького бога рослинності й плодючості Діоніса. На приурочених йому святах співав хор, який вів діалог з солістом, корифеєм. За легендою, Діоніса супроводжували козлоногі істоти — сатири. Спів хору козлоногих сатирів і дістав початкову назву *трагодіа*. Пізніше суть трагедії змінилась, розширилась, слово наповнилося новим значенням, з яким і дійшло до наших днів.

Р о м а н о м ми називаємо великий за розміром і складний за побудовою прозовий твір художньої літератури, в якому широко охоплені життєві події, глибоко розкривається історія формування характерів персонажів. Слово *роман* походить від латинського *романус,* що значить «римський». Коли говорили про людину *романус,* то це означало, що ця людина — римлянин. Крім поняття «латинська мова», існувало поняття «романська мова». Це народна мова раннього італійського середньовіччя. Саме цією мовою й почали писатися романи, а від назви мови й утворилась назва жанру (класичною латинською мовою романів не писали).

Н о в е л о ю ми називаємо невеликий за обсягом художній твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом. У латинській мові *новус* — «новий», *новелла* — «новинка», «новина». Якась дуже цікава новина, якась несподіванка клалась в основу новели з самого початку її існування. Тепер є й певні композиційно-архітектонічні вимоги до новели, а не лише змістово-тематичні, проте зміст новели і в наш час повинен бути несподіваним — «новим».

Завжди особливою популярністю в читачів користувалися гумористичні твори. Слово г у м о р запозичено з латинської мови через польську, але в латинській мові це слово не означало веселощів, а мало досить дивне й несхоже на сучасне значення — «волога», «рідина». Виявляється, у середньовічній медицині це слово позначало «соки організму, що впливають на настрій». Одним з чотирьох «соків» і був, мабуть, той, що викликав добрий настрій, веселощі.

Слово т и п у сучасній мові — багатозначне. Одне з його значень: «художній образ у літературі та мистецтві, у якому узагальнено найхарак-

терніші риси певної групи людей». Який же довжелезний шлях пройшло це слово, майже не змінюючись зовні (латинське typus — це наше «тип»). Починалося все від грецького слова *тюпос* — «удар», «натиск», «надавлювання». Далі значення слова розвивалося у такому напрямку: від «надавлювання» взагалі до того надавлювання, яке залишає відбиток, потім до самого сліду — це вже «печать», «штемпель». І на самому кінці з'являється абстрактне, узагальнююче «взірець», «зразок», «модель», «форма» і переносне — характеристика людини (у розмовному мовленні ця характеристика негативна, наприклад: «Гляньте на цього типа!»).

Безліч усяких типів і «типів» пройшло перед нашими очима при читанні художніх творів, багато з них залишилося і в пам'яті, і в мові (плюшкіни, глитаї, пузирі, калитки — по один бік; Овід, горьківська мати, Павка Корчагін та інші — по другий). Ми не маємо змоги зупинитися на них. А от про одного такого «типового представника» все ж згадаємо. Йдеться про представника г н о м і в — тих самих гномів, які начебто живуть у надрах землі, у глибинах гір і охороняють підземні скарби. Гномів, кажуть, видумав і дав їм ім'я, утворивши його від грецького *геномос* («житель землі»), німецький природознавець Парацельс (це його латинське ім'я, а справжнє німецьке його ім'я було Філіпп Ауреол Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм (1493—1541). Таємниче життя земних глибин він не лише оживив, олюднив, населивши гномами, а й примусив повірити в їх існування. Пояснюється це просто: людям було незвично й моторошно в глибоких штольнях, там постійно їх чекали зловісні таємниці і небезпеки, тому й потрібне було уособлення цих таємничих, ворожих сил; цим уособленням і стали гноми. Деякі гноми мали навіть власні імена. Був гном, якого звали Кобольд. Саме на його честь значно пізніше метал к о б а л ь т одержав свою назву. Від імені гнома Купферніккеля було утворено назву металу н і к е л ь. Виходить, що гноми все ж потроху віддавали людям свої секрети, а ті на їх честь називали іменами гномів здобуте. Все це так, але все це робилося жартома, бо в той час, коли металам давали ці назви, люди вже давно не вірили в існування гномів.

ТЕАТР

...І так йому хотілось заспівать
Як у театрі не було ніколи!

М. Рильський

а ось ми вже в залі, чекаємо появи *артистів* (а може *акторів?*). Обидва слова є в українській мові, вони близькі за значенням, але не тотожні. Розглянемо їх. А к т о р — це виконавець (професіонал) ролей у театральних виставах, рідня *агента* — обидва беруть свій початок від латинського agere *(агере)* — «рухати», «діяти». В латинській мові *áктор* — «ділок»; у французькій мові, куди слово перейшло з латинської, acteur — *актéр* — «дійова особа на театральних підмостках», «той, хто грає на сцені». Переносне значення цього слова має негативний відтінок: так говорять на людину, яка показує себе не такою, якою вона є насправді (прикидається).

Слово артист ширше за значенням: так називають людину, яка публічно виконує твори мистецтва. Це може бути і актор, і співак, і музикант та ін. Слово утворене ще в латинській мові, де ars (род. відм. artis) — «мистецтво», *артіста* — «освічена людина», «магістр мистецтв». Переносне значення слова *артист* — «той, хто досяг високої майстерності в будь-якій галузі», «митець». Обидва слова — і *актор,* і *артист* — прийшли до нас через французьку мову. Таких людей ще шанобливо звуть *митець, художник, майстер; маестро, метр.*

Родина слова майстер строката: є в ній особи поважні — *магістр, маестро, метр,* просто *містер,* а є й звичайні люди — *майстер, метрдотель,* просто *мастáк.* Усі вони мають спільного «предка» — латинське слово *магістер* — «начальник», «наставник», «учитель», хоча приходили вони до нас із різних мов: *маестро* — з італійської, *містер* — з англійської, *метр* (наставник) і *метрдотель* — з французької.

У слові художник і сьогодні ще живе старе його значення «золоті руки», «людина, що вміє зробити своїми руками досконалу річ». Значить, у слові *художник* мало б бути щось, пов'язане з рукою. Так воно і є: у старослов'янській мові це слово було утворене від праслов'янського прикметника *хо"догъ,* а цей *хондогъ,* в свою чергу, близький до готського *гандугс* — «умілий у рукомеслі», бо ж в основі готського слова лежить *гандус* — «рука».

Якби сьогодні побудувати такий синонімічний ряд: *майстер, художник, хитрун,*— то третє слово першими двома було б сприйняте як образа. Адже сьогодні *хитрун, хитрюга, хитряк* — це людина, в характері якої або в поведінці є хитрощі, нечесні вчинки. Сьогодні — так. А раніше? Ось говорить один з персонажів роману «Отчий світильник» Р. Федоріва: — «Хтось у сріблі-златі кохається, шпарує резану до резани,— говорив, бувало, гостям Іван Русин,— а я витворами людського духу і рук *хитрецьких* любуюся». Якби мову Русина передати сучасними словами, то це було б: — «Хтось у сріблі-златі кохається, складає карбованець до карбованця, а я витворами людського духу і рук *умілих* милуюся». Слово *хытръ* у давньоруській мові означало «знаючий, досвідчений, вмілий» (про лікаря), у болгар і зараз *хитар* — розумний, сербохорватське *хитар* — «швидкий,

досвідчений, спритний, хитрий»... Помічаєте, де з'являється *хитрий* у нашому сучасному значенні? Там, де є значення «спритний», «проворний». Виходить, що швидкість реакції людини викликає миттєву появу нових ходів думки: людина, як лис, що заплутує сліди, ховає свої справжні наміри, миттєво підставляє замість них неправдиві. Так поступово у слова *хитрий* — «умілий» з'являється негативний відтінок значення: «спритний», «проворний», а далі — «той, що діє обманними шляхами, підступний, лукавий».

Склалося так, що в усіх європейських мовах музичні терміни — італійського походження. Пояснюється це тим, що, базуючись на давньоримській спадщині, Італія порівняно рано створила свою музичну культуру. Разом з церковним співом з Риму пізніше розходився по Європі й музичний словник. Так, в основу найменування співаків було покладено висоту їх голосів: а л ь т — *алтус* — латинське «високий» (названо так низький жіночий та дитячий голос порівняно з тенором — ще нижчим); с о п р а н о — італійське «верхній» (утворене від середньовічного латинського слова *суперанус* — «верхній»); б а с — у середньовічній латинській мові *бассус* — «товстий, низький»; с о л і с т — від латинського *солюс* — «один». Окремо стоїть слово *тенор,* що походить від латинського *тенере* — «тримати» (у середньовічній багатоголосій музиці цей голос «тримав» основну мелодію).

Слово б а л е р и н а теж італійське. Воно з'явилось у нас у другій половині XIX ст. Привезли це слово італійські танцівниці, які володіли надзвичайною на ті часи технікою. Італійське слово ballerina якраз і означає «танцівниця, яка володіє всіма таємницями техніки балетного мистецтва».

Та ось пройшла п р е м ' є р а (від французького premiere — *преміер* — «перша») — перша вистава п'єси в театрі, естрадної, концертної або циркової програми (іноді це кілька перших вистав). На сцені (у переносному вже значенні) з'являються критики. Слово к р и т и к а походить від грецького *крітікос* — «здатний розрізняти, розбирати, судити». Воно засвідчене в російському словнику в 1780 р.

Критика оцінює виступи, тільки оцінки ці дуже різноманітні, починаючи від *халтура* (про гру акторів і взагалі про несумлінну роботу) і *макулатура* (про якість п'єси) і закінчуючи словом *шедевр.* Щоб точно визначити, добрі це чи погані оцінки, треба знати значення цих слів.

Слово х а л т у р а не таке нове, яким може здатися. Походить воно від середньовічного латинського chartularium *(хартуларіум)* — «поминальний список». У новому значенні з'явилося, скоріше всього, у нас на Україні в середовищі духовенства. Так попи називали поминки. Пізніше слово набуло значення «пожива». У мові московських попів воно означало службу в чужій парафії (поживу за чужий рахунок). Потім слово потрапило і в акторське середовище. Тут *халтурою* звали гастрольні поїздки, виступи на чужих сценах, інші підробітки. У сучасній мові *халтура* — «побічний легкий заробіток понад основний, звичайний». З'явилося ще одне значення: «несумлінна, неакуратна робота, виконана без достатнього знання справи, без почуття відповідальності». Твори дуже низької якості, бездарні, вторинні (так звана «література з літератури»), списані або просто крадені (останні — це п л а г і а т — від латинського *плагіо* — «викрадаю») називають часто узагальнено — м а к у л а т у р о ю. Проте

це не основне і не перше значення цього слова. Від латинського *макуларе* — «плямити», «бруднити» *(макула* — «пляма») було утворене свого часу слово *макулатура,* яке означало друкарський брак — нечітко або брудно видруковані аркуші, тобто спочатку це було слово вузькопрофесійне. Пізніше слово набуло ще одного значення — «усякий старий папір і паперові відходи, які йдуть на переробку як вторинна сировина». Звідси виникло й переносне значення слова, в якому вже йдеться не про папір низької якості, а про те, що на папері.

У недоброзичливій рецензії (бувають і такі) може промайнути і слово ф о к у с як оцінка режисерських пошуків. *Фокус* — цікаве слово тим, що у звуковій оболонці його живе, власне кажучи, два різних слова. Одне з них — термін оптики, геометрії, медицини (походить від латинського *фокус* — «вогнище», «осередок»). Друге слово *фокус* означає прийом, трюк, заснований на обмані зору за допомогою швидких вправних рухів, підсобних засобів. У переносному значенні — «явище, подія, що вражають своєю незвичайністю, несподіваністю». З'явилося це слово в часи середньовіччя, в середовищі бродячих циркачів, які, показуючи свої номери, викрикували в найвідповідальнішу хвилину таємничі слова *хокус-покус!* Цими словами вони передражнювали католицьких священиків. Під час меси (богослужіння) священики демонстрували «чудо», начебто перетворюючи вино в кров, а хліб — у тіло загиблого за людство Ісуса Христа. При цьому вони голосно вимовляли таємничі латинські слова: *гок ест ко́рпус ме́ум* — «ось тіло моє». Саме в цей момент начебто й здійснювалося «перетворення», «чудо». Циркачі не вірили в чудеса, тому й повторювали цю фразу, висміюючи її, але повторювали неточно, приблизно *(хо́кус-по́кус),* бо інакше горіти б їм на вогнищах інквізиції. Цікаво, що мовознавці розгадали таємницю циркових фокусників, а от католицькі священики так і не здогадалися, що їх передражнюють, висміюють.

Проте найстаріше слово ф і а с к о — «повна поразка», «провал». Є два пояснення походження цього вислову-оцінки. Італійською мовою *фіаско* — звичайна пляшка. Переказують, що венеційські склодуви, коли в них не виходив коштовний келих чи ваза, щоб не випускати браку, робили з заготовки звичайну пляшку. Слово *фіаско* в переносному значенні почало вживатися як синонім до «невдача», «неуспіх», поширилося в мові. Вважається, що звідси походить і звичай — вішати пляшку на шию невдахам-акторам.

Є й інше пояснення. У Флоренції виступав відомий актор-комік Біанконеллі. Він звичайно виходив на сцену з якимсь предметом, що служив йому об'єктом для гри, дотепів. На цей раз він вийшов з пляшкою в руках. Проте його дотепи й репліки були невдалими, виступ провалився, публіка освистала актора. Біанконеллі із словами: «Це ти, фіаско, винна в усьому!» — розлючено жбурнув пляшку об землю. Цей епізод став сенсацією. У Флоренції, а потім і в Тоскані, Болоньї, Венеції, де виступав знаменитий арлекін, з'явився вислів *фіаско Біанконеллі.* Так почали казати про невдачу, провал уже будь-якого актора. Проходить час. Ім'я Біанконеллі забувається навіть в Італії. А в багатьох мовах світу з'являється *фіаско* — «повна поразка», «провал».

Французьке ш е д е в р буквально означає «зразок творення». Так у середньовічних цехах звався виріб, який необхідно було виготовити для

одержання звання майстра. У французькій мові це було два слова, і коли в середині XIX ст. вислів з'являється в російській літературі, то він пишеться по-французьки chef-d'oeovre — *ше-д-е́вр*, а вже на початку XX ст. два слова зливаються в одне. Слово *шедевр* вживається тепер із значенням «витвір високої майстерності». Таким витворам мистецтва звичайно аплодують, їм кричать *браво, біс,* їх згадують через багато років на *ювілеях* маститого артиста. Коли ми аплодуємо, ми плескаємо руками, а у римлян *аплаудере* означало «притоптувати ногами і приплескувати руками» під час танцю в такт музики. До нас слово *аплодувати* прийшло через французьку мову (була ще в українській мові й інша форма слова — *аплявдова́ти,* яка потрапила до нас через польську мову).

Вигук біс (латинське bis — «двічі») з'явився в Росії досить пізно — у XIX ст. Воно означає не лише оцінку «дуже добре», а й прохання повторити номер, танець. Чисте захоплення, без прохання повторити, висловлюють вигуками браво. Слово bravo в італійській мові означає «сміливий, хоробрий», іншими словами — «молодець!» «молодці!» (висновок: хокеїстам можна кричати *браво!,* бо вони «молодці»; в кінці вистави не можна кричати *біс,* бо актори всієї вистави ніколи не повторять).

Проходять роки. Забуваються фіаско, все більше стає аплодисментів, вигуків «браво» і «біс»... Надходить ювілей артиста. Латинське слово iubileus означало «ювілейний рік»; це був рік, який припадав раз на півстоліття. В ювілейні роки дарували борги, звільняли рабів і невільників; у ці роки навіть не обробляли землю, щоб і вона відпочила. В основі слова лежить латинське *юбіларе* — «радісно кричати», від *юбе́ре* — «радіти»; звідси *юбілеус* — гучно-радісний. У нас *ювілей* — урочисто відзначувана річниця якої-небудь події в діяльності певної особи, річниця існування установи, міста. Як правило, ювілейними вважаються круглі дати (це переважно великі числа — 50, 60, 70 років життя).

ЗМАГАННЯ. СПОРТ

Ой ти станеш на воротах, а я в закоулку.
Дамо тому стиха лиха та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою, а я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала проміж козаками.

Народна пісня

«танеш на воротах»,— співається у пісні. Тільки не на футбольних, а на воротах власного подвір'я. «Станеш з кулаками» — не про ринг ідеться, а про бійку беззбройного з озброєним. Від спорту в описаній ситуації є лише *азарт* і *риск,* та ще хіба якийсь *шанс* перемогти всупереч несприятливим обставинам.

Тільки заговорили про спорт, одразу ж стільки чужих слів! Доведеться розбиратись.

Спорт — це скорочення первісного слова *діспорт* — «розвага», «забава», яке постало в Англії із запозиченого старофранцузького *деспортер* — «відводити, відволікати (від роботи)», проте, скорочуючи його, англійці мали на увазі не будь-яку розвагу, не будь-яку гру, а цілком конкретні її види: кінні змагання, веслування, біг та ін. Це нове слово з новим значенням

повернулось у рідну французьку мову й пішло з неї в інші мови. В італійській мові ще живий «пращур» слова *спорт:* тут слово *діспорто* означає «розваги».

Слово а з а р т у польську, російську й українську мови було запозичено через німецьку з французької. Фрацузьке hasard, яке означало і «випадок» і «риск», у свою чергу було запозичене з іспанської чи португальської мови, де *азар* — «випадковість, риск, невдача; нещаслива карта» пов'язується з арабським *аз-загр* — «гральна кість». Як бачимо, переходячи з мови в мову, слово поступово змінювало значення, «пересуваючи» його від конкретного до абстрактного, узагальнюючого.

Французьке слово *ріск* (risque) означає «небезпека»; запозичене воно з італійської мови, де *ріzіко* теж «небезпечна справа». Проте не італійська мова була матір'ю слова р и с к. Воно народилося в грецькій мові, де означало цілком конкретне поняття — «скеля», «бескид». Для нас слова *скеля, бескид* — назви особливостей рельєфу певної місцевості, поняття нейтральні, безóбразні. Для греків же поняття «скеля» було і образом найстрашнішої небезпеки для маленьких і погано оснащених суден, на яких вони плавали в далекі мандри. От і стала *скеля — різікон* назвою абстрактного поняття «небезпека». У сучасній українській мові *риск, ризик* означає «усвідомлена можливість небезпеки». Слово це міцно засвоєне українською мовою, є вже у нас і усталені словосполучення з цим словом: «йти на риск (ризик)», «на свій страх і риск», «на свій (власний) риск».

Ш а н с — це умова, яка забезпечує удачу, успіх, а також можливість здійснення чогось. Слово зустрічається у багатьох мовах Європи. Походить воно від латинського *кадере* — «падати». Що спільного між *кадере* — «падати» і *шанс* — «можливість здійснення чогось»? Ні в звучанні, ні в значенні не можна побачити навіть натяку на схожість, а проте тут чітко простежується спорідненість. Тільки вона не лежить на поверхні, до неї треба докопатися. Однією з улюблених ігор з найдавніших часів була гра в кості. Вигравав той, хто, викидаючи на стіл з кубка кості, зміг їх кинути так, щоб вони показували найбільшу кількість очок. Успіх тут залежав від випадку, від «падіння» (звичайно грали овечими колінними кісточками, на яких писалися цифри). Так занесене римськими легіонерами в Галлію нове значення слова *каденція* — «падіння», змінене за законами французької мови на *шанс,* перейшло з жаргону гравців у кості в загальнонародну мову для позначення «можливості здійснення чогось» — спочатку у французькій, а потім і в інших європейських мовах.

Якщо кожне слово у цьому розділі доведеться пояснювати, то ми так і не доберемось до с т а д і о н у. Слово *стадіон* — споруда для спортивних змагань — походить з грецької мови. Була у греків міра довжини, яка дорівнювала 600 грецьким футам, по-нашому це 125 кроків — відстань, яку людина проходить за 2 хвилини. Ця відстань і звалася *стадіон.* На думку істориків, саме таку довжину — 600 грецьких футів — мала площа в давній Олімпії, на якій проводились змагання з бігу.

Останнім часом з'явився вислів «спортивний к о м п л е к с» на позначення цілого ряду споруд, розрахованих на обслуговування різних видів спорту. Слово *комплекс* утворене від латинського *комплексус* — «охоплення», «зв'язок», «поєднання». Є у нас ще одно слово, яке від *комплексу*

відрізняється лише останньою буквою: це *комплект* (повний набір предметів, які становлять щось ціле або мають однакове призначення). Значення цих двох слів близьке, але не тотожне, а як же походження? Вони не «родичі»: *комплект* походить від латинського *комплетус* — «наповнений, поповнений». Цікаво, що в цьому слові немає кінцевого *-кт* ні в латинському completus, ні у французькому complet, ні в німецькому Komplet, ні в польському komplet. Значить, *к* з'явилося в слові *комплект* пізніше, уже в нас, і зблизило два неспоріднених з походження слова — *комплект* і *комплекс*.

На стадіоні ми перш за все шукаємо свій с е к т о р — свій «відрізок», бо латинське *секáре* означає «різати», «розрізати» (у багатьох мовах Європи слово це стало терміном; садовий с е к а т о р теж «римлянин»).

Тепер почнемо передавати естафетну паличку від одного виду спорту до іншого, але спочатку розберемося з е с т а ф е т о ю. Сьогодні це спортивний термін; він позначає вид командних змагань в бігу, плавання, верхової їзди, в якому члени команди передають на визначених етапах з рук до рук паличку, доки останній не доставить її до фінішу. Сам предмет теж зветься *естафета*. У переносному значенні *прийняти естафету* — «продовжити чиї-небудь традиції, починання». Проте у цього слова є ще й інше, «старше» значення: *естафета* — це гінці, звичайно вершники, які, змінюючи один одного, передають термінове повідомлення. У часи Гоголя так звалася термінова пошта, яку возили спеціальні кур'єри. І саме повідомлення, передане таким способом, звалося теж *естафетою*. У російську мову слово прийшло в часи Петра I, коли в Росії була налагоджена регулярна кінна пошта. Це французьке слово (estaffette), утворене від італійського *стаффа* — «стремено».

Ф у т б о л, в о л е й б о л, б а с к е т б о л... У всіх спільна батьківщина — Англія, спільне походження — англійська мова, спільна друга частина — *бол* (ball) — «м'яч», а от перші частини різняться і способом називання і предметом, за яким давалася назва. Так, *баскет* (basket) — по-англійськи «кошик», значить *баскетбол* — це «м'яч у кошику»; *волей* (volley) — «політ», значить *волейбол* — це «м'яч у польоті»; *фут* (foot) — «нога», значить *футбол* — це «м'яч для ніг».

Та ось починається гра. Потім, пригадуючи її, ми будемо говорити про т а к т и к у гри, користуючись цим військовим терміном, старим як світ, бо ще грецьким (*тактікос техне* — «військове мистецтво» від *таксис* — «бойовий лад»). Але це потім, а зараз ми захоплено стежимо за грою, відзначаючи вдалі ф і н т и улюблених гравців, хоча поза грою до *фінтів* (хитрощів, обману) ми ставимося різко негативно. Слово *фінт* запозичено давно. Було вже у 1600 р. як термін фехтувального мистецтва; мало й свою родину. У М. В. Гоголя зустрічаємо близького родича у такому тексті: «Прошу однако же не слишком закладывать назад руки и, как говорится, *финтить* перед вашими хоромами». Ймовірно, що сучасному терміну додало життя його поширення в міжнародному спортивному світі, друге запозичення. В італійській мові слово *фінта* — «вигадка, удавання», в німецькій мові *фінте* — «хитрощі, викрутаси, обманний рух».

Та ось наближаються фінальні ігри, висуваються кандидати в збірну. Що таке к а н д и д а т? Я вам зараз його опишу, а ви спробуйте свого

улюбленого футболіста впізнати в цьому описі. Велична постать, гордовито піднесена голова, урочиста хода, сліпучо-біла довга тога... Не впізнаєте? Придивіться уважніше: це йде вулицями давнього Риму претендент на високу державну посаду. Такі претенденти, як правило, одягалися в сніжно-білу тогу, яка мала підкреслити їх високі чесноти й порядність, показати, що вони гідні довір'я. У латинській мові *кандідус* — «сліпучо-білий», *кандідатус* — «у сліпучо-білому». Пізніше зв'язок з білим одягом слово втратило, проте значення «той, кого намічено для призначення, обрання, прийому» залишилось.

Перед початком ігор відбувається ж е р е б к у в а н н я (слово це вживається не лише в спорті й означає вирішення чогось витягуванням жеребків). *Жеребок, жереб* — це звичайно дрібний предмет або папірець, який тягнуть з метою встановлення черговості чого-небудь. У давньоруській мові було слово *жеребей* — «різьблений зразок». Слово в основі своїй має «брити» — «різати», «голити». Народилося слово *жереб* дуже давно, корінці його аж десь в індоєвропейській спільності, воно споріднене з прусським *гірбін* — «число», з давньоверхньонімецьким *кьорфан* — «робити зарубки» та іншими.

Та ось гра закінчилась, команди пішли до г а р д е р о б у, а ми з вами додому. Цікаво, звідки у такого буденного слова, як *гардероб* — «роздягалка», взявся знаменитий родич — *гвардія?* Слово *гардероб* складається з двох французьких слів: *гардé* — «охороняти», «зберігати» і *роб* — «одяг»; звідси *гардероб* — «сховище для одягу», шафа або спеціальне приміщення, обладнане вішалками. Г в а р д і я — запозичення (через російську чи польську мову) з італійської. Італійське *гуардіа* утворене з того ж французького *гарде,* що й *гардероб;* від основи дієслова *гардер* — «стерегти, охороняти». Спочатку це слово в італійській і французькій мовах означало «війська королівської охорони» (іншими словами — «королівські мушкетери»). Пізніше слово розширило своє значення до «відбірні, кращі військові частини». У роки Великої Вітчизняної війни військовим частинам, які особливо відзначилися в боях, давали найменування *гвардійських.*

Хоч здається, що т е н і с — така вже англійська гра, та щодо походження назви цієї гри є певні сумніви. Схоже на те, що назва цієї англійської гри все ж має французького «предка». Під час гри французи вигукують: *Тенé!* — «Тримайте!», «Ловіть!» Цей вигук начебто і був підставою для називання гри.

Настільний теніс має ще одну звуконаслідувальну назву п і н г-п о н г, запозичену з англійської мови (ping pong) на позначення спортивної гри з маленьким целулоїдним м'ячем, який перекидають дерев'яною ракеткою над столом, розділеним невисокою поперечною сіткою. Звуконаслідувальне слово *пінг* і *пінг-понг* передає в англійській мові звучання вихлопу газу, польоту кулі та ін.

Такий вид спорту, як с а м б о, з'явився порівняно недавно, його батьківщина — Радянський Союз. Назва у нього не запозичена, а російська з походження, хоча невідмінювана форма слова *самбо* може трохи спантеличити. Слово це утворене скороченням цілого словосполучення: *сам(оборона) б(ез) о(ружия).* Ви знаєте, що прийоми самбо далеко не безболісні, але вони й розраховані на те, щоб захистити себе при зустрічі з сильнішим чи озброєним противником.

До нових видів спорту належить і підводне плавання. Слово а к в а л а н г — порівняно недавнє запозичення з англійської мови, де воно «зроблене» так: взяли латинське слово *аква* — «вода» і до нього додали англійське слово *ланг* (lung) — «легеня». Значить, слово буквально означає «водяна легеня». Незважаючи на те, що слово запозичене недавно, у нашій мові воно не одиноке, у нього з'явилася вже «родина»: *акванавт* — назва людини, що займається підводним плаванням, *акванавтика* — теорія і практика тривалого (багатодобового) перебування людини під водою; *аквапланн* — плотик, стоячи на якому, спортсмен, що тримається за буксирний шнур самохідного судна, пересувається по воді та ін.

А от ш а х и належать до дуже давніх спортивних ігор. Вони з'явилися в Індії півтори тисячі років тому. В Індії вони звалися *чатуранга* — чотири роди військ. До складу індійських військ того часу входили бойові слони (тодішні «танки»), бойові колісниці («артилерія»), кіннота і піхота. Шахи відтворювали дії кожного роду військ у фігурах і ходах. Ходили вони так: слони — по діагоналі, колісниці — по прямій, «кіннота» скакала, як і тепер, «піхота» робила крок уперед. Король пересувався тільки на сусіднє поле. Фігура, яка стояла поряд з королем, могла рухатись на два кроки вперед і назад по косій лінії і вперед по прямій. Це був відбірний загін, «особиста охорона короля». Виходить, що найсильнішими фігурами індійських шахів були колісниці, які стояли на флангах війська. Пізніше в Ірані, де також захопилися цією грою, фігури колісниць були замінені човнами (звідси і назва фігури в російській мові *ладья;* українське *тура* походить від французького *тур* (tuor) — «башта, вежа», теж «рід військ» середньовіччя). Поле розділялось «ровом», начебто наповненим водою, згідно з тогочасною наукою оборони. В Ірані фігура тілоохоронця була названа начальником гвардії — *ферзін.* Завдання гри було — поставити шаха-короля у безвихідь, але не вбивати його. Східні звичаї того часу не дозволяли вбивати шаха навіть у бою. Особа шаха вважалася священною, його можна було ув'язнити в башті, закувати у кайдани, найкраще — в золоті, можна було навіть осліпити, але позбавити життя вважалося великим гріхом. Тому і в грі шаха достатньо було замкнути, тоді він «помре» сам, про що й сповіщалося формулою *еш шах мат* — «шах помер».

У VII ст. араби завоювали Іран, познайомилися тут з шахами і були захоплені ними, «узяті в полон» грою. У знатних і багатих родинах брали для молодих людей спеціальних наставників цієї гри, правителі вважали своїм обов'язком добре грати в шахи.

У VIII ст. араби завоювали Іспанію, і арабська культура й наука, яка значно перевищувала тоді рівень європейської, особливо пишно розквітла. Шахи теж завоювали собі багато прихильників серед рицарів Іспанії, а далі Франції та Англії. У цей час на шахівниці й з'являється *королева.* Спочатку про «даму» нагадала арабська назва гри в іспанській вимові *анедресатама,* що витлумачили як гра Дами, тобто гра ця — турнір рицарів на честь прекрасної дами. Через сто років у Франції на шахову дошку поряд з королем було поставлено королеву. Отак і живуть у нас паралельно дві назви однієї фігури — *ферзь*-полководець і *королева*-дама. Назву *гра Дами* перенесли на нову гру — ш а ш к и.

Це були спрощені шахи, в яких дійовими особами були лише пішаки і дами, що в нас фамільярно звали *дамки* («І *дамки* по столу совали»—

в «Енеїді» І. Котляревського). У давньоруській мові шахи звалися, як тепер в українській мові,— *шахи*. Вважається, що назва *шашки* — це зменшена форма від старого *шахи*.

Хоча д о м і н о і не спортивна, а «дворова» гра, все ж згадати її треба, тим більш, що назва гри цікава, і останнє слово про її походження ще не сказане. Кажуть, що цій грі скоро буде 300 років і що її винайшли католицькі ченці, які за цією грою проводили час, вільний від молитов. Існують перекази, за якими буцімто назву свою гра одержала за іменем свого винахідника аббата Доміно. Проте інше пояснення більш вірогідне: *доміно* від латинського *домінус* — «пан». Шлях його такий: слово *доміно* до нас прийшло через французьку або німецьку мову, куди потрапило з італійської. Назва гри пов'язана з її правилами: той, хто першим закінчував гру, ставав *доміно,* тобто паном.

Коли вже мова зайшла про неспортивні ігри, згадаємо ще про такий спосіб проведення дозвілля, як розгадування ребусів і кросвордів. Хоч і не дуже складна штука — р е б у с, та назва у нього цікава і трохи несподівана. Якщо слово *ребус* перекласти з латинської мови українською, то вийде «речами, предметами». Так, так, не «річ» або «предмет» (по-латині це *рес*), а саме орудний відмінок — «речами, предметами». Ребус — це загадка, в якій заховане слово чи речення передається «речами» — малюнками предметів, речей. Кажуть, що слово *ребус* походить з Пікардії, де приблизно у 1600 р. студенти малювали дошкульно-в'їдливі картинки-загадки на сюжети міських новин.

Вважається, що автором першого к р о с в о р д а був англієць В. Орвілл, а сталося це на початку нашого століття. Про Орвілла розповідають чудеса: кажуть, що він складав свої кросворди, не маючи під рукою ні довідників, ні словників, ні енциклопедій. Назва гри складена з двох англійських слів: cross — «хрест» і word — «слово». Як відомо, клітинки в кросвордах заповнюються літерами по вертикалі і по горизонталі, утворюючи «хрест».

Болгари переклали обидві частини слова, у них це *кръстословица.*

ЗБРОЯ. ВІЙНА

Чорна рілля зорана
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена
І кров'ю сполощена...
Народна пісня

ути патріотом — це значить любити свою вітчизну, працювати на її благо, захищати її від ворогів. Слово п а т р і о т відоме з середньовіччя. З тогочасної латинської мови слово *патріота* потрапило у французьку мову. Особливої популярності й ваги набуло воно під час революції 1789—1793 рр. До нас це слово прийшло через німецьку мову (або прямо з французької мови); вперше зустрічається у документах і матеріалах Петра І.

В українській мові вживаються два слова на позначення рідної землі — б а т ь к і в щ и н а і в і т ч и з н а, проте слово *отець*, від якого утворене слово *вітчизна,* належить у нас до слів рідковживаних, в той час як *батько*

можна зустріти в усіх стилях мови. Через це і слово *вітчизна,* порівняно зі словом *батьківщина,* має відтінок більш урочистий, високий.

Слова, якими називали главу сім'ї й дому індоєвропейські народи, неоднакові. І ця їх неоднаковість має під собою глибокі причини, які криються у самих стосунках всередині сім'ї у кожного народу. Одно з найстаріших індоєвропейських слів, яке позначало главу сім'ї,— це у давньоіндійській мові *пітар,* у іранців — *петар,* у греків і римлян — *патер,* у германців — *фатер.* «Страшнувате» було слово: у давніх індійців слово *пітарах* означало не лише «батьки», але й «предки», «душі предків» (їх шанували й побоювалися). Латинське слово *патрес* мало таке ж значення (предки), цим же словом у Римі називали і членів сенату. Навіть у складі імені верховного божества римлян — Юпітера є слово *патер.* Отже, це слово велике, значне, священне.

Слов'янське о т е ц ь — слово зовсім іншого плану. Воно теж дуже давнє, індоєвропейське. Але це слово просте, домашнє, слово для хатнього вжитку, і виникло воно в дитячій мові. У грецькій мові було схоже слово — *атта;* воно служило звертанням до людей старших за віком, але нижчих за званням. Спочатку з'явилось слово *оть, ото,* потім зменшена форма від *ото — отьць, бо слово ото перестало сприйматися як зменшене, пестливе.* Далі й *отець* втратило поступово своє тепло й перестало сприйматися як пестливе. І поряд з дуже давнім дитячим словом *тата, тато, тятя* починає вживатися як звертання *батя, батько.*

На це слово є сьогодні два погляди. Одні вбачають його етимологічний корінь у тому ж індоєвропейському гнізді, звідки розвинувся й латинський *патер.* За іншою версією вважається, що ця форма виникла як пестлива, зменшена форма до слова *брат* і спочатку була звертанням до старшого брата. Мабуть, це було пов'язано з тим, що слов'яни у ті часи жили великими сім'ями, в яких важлива роль належала найстаршому брату. Пізніше це звертання було перенесене на батька, а далі — на шанованих людей взагалі і людей старших за віком. В українській мові слово *батько* витіснило слово *отець.*

Споконвіку захист своєї рідної землі, своєї оселі був справою д о б л е с т і й честі кожного. Виділене слово — урочистий синонім до понять «відвага», «мужність», «геройство». Утворене воно дуже давно. Наше

українське д о б а — «день і ніч», «пора», «епоха» — своїм корінням сягає в слов'янську спільність і навіть у індоєвропейську (праслов'янське *доба* — «щось властиве, гідне», старослов'янське *подоба* — «прикраса», готське *гадабан* — «підходити, пасувати»). Від цього кореня у різні часи утворився цілий ряд слів, які на перший погляд не здаються «родичами»: *оздоба, добові, дебелий*, а також *добрий* і *доблесть*.

Давнє *добрий* не в усьому збігається із сучасним значенням. Коли кажуть: «Була у мене сокира добра, та вищербилася», то вживають тут слово *добра* в його первісному значенні. Пізніше у слові *добрий* розвинулось значення «той, хто м'яко, уважно, чуйно ставиться до людей». Слово *доблесть* утворилося від *добль (←добрь)* — «сильний, хоробрий». Колись казали *«муж добрий»*, тепер ми кажемо «хоробра людина». Сьогодні *доблесть* — це не лише військова мужність, геройство; це також самовідданість у праці, в будь-якій діяльності. І тут слово *доблесть* наче повертається лицем до свого первісного значення — «хороший у якійсь справі».

Те, як слова протягом свого довгого життя в мові змінюють своє значення, а особливо — забарвлення, можемо простежити і на слові г о р д и й. Ми схвально ставимося до цієї риси людського характеру, проте наші предки вживали це слово як оцінку негативну: у болгарській мові у давнину слово *гръд, гръдяляв* означало «поганий», «потворний»; у сербохорватській мові і сьогодні *грдити* — «лаяти», «сварити»; *грдет* — «спотворювати»; *грдан* — «величезний»; «потворний», «огидний». Виходить, що коли сучасний автор роману пише: «Князь Володимир гордо випростався», то сам князь, мабуть, не дуже був би задоволений з такого епітета.

Ми щойно згадали з вами про письменників — авторів історичних романів про середньовіччя. Як же їм доводиться багато працювати, щоб точно описати хоча б види тогочасної зброї! Адже багато слів відтоді змінили свої значення, а частина їх просто втратилася. Так, наприклад, російське прислів'я *гол, как сокол* на перший погляд здається дивним. Чому це сокол голий? Він же в пір'ї. І не патрали ніколи соколів, бо птиця неїстівна. Виявляється, що тут йдеться не про птаха *сокола*, а зовсім про інше. *Сокóл* — це металевий таран, який у давнину вживався як стінобитний пристрій. Це була гладенька — «гола» — чавунна болванка, яку підвішували на ланцюгах і, розгойдуючи, пробивали нею ворота і стіни укріплень. Отож *гол, как сокол* означає «голий (бідний) до крайнощів; не те що кишені з грішми, а взагалі одягу, до якого можна було б пришити кишені, не має».

Коли ми розмовляли про шоломи, то говорили й про б у л а в у, яка їх пробивала. Сьогодні, якщо ми й згадуємо про булаву, то скоріше як про символ гетьманської влади (було і прислів'я: «до булави треба й голови»), а була вона насамперед зброєю і досить грізною в умілих та дужих руках. Це був дрюк — палиця з кулястим потовщенням на кінці, часто окутим металом і вкритим шишечками. Походить це слово від слов'янського, нині втраченого у нас, слова *була* — «гуля», «набалдашник», «пухир» (звідси, між іншим, походить наша *булька* і *булка*). Та булава не єдина і не найголовніша навіть зброя наших славних предків-слов'ян. Був у них м е ч (слово знайоме всім слов'янам) — настільки давня зброя людей, що так і невідомо, де взялася її назва (є багато припущень щодо її походження, але остаточного розв'язку немає). Була й ш а б л я, теж відома всім

слов'янам. Слово *шабля,* як гадають, з'явилося у слов'ян від сусідів-угорців. У них є слово *шабля* — «різак», утворене від дієслова *шабні* — «різати». Це все, як тепер кажуть, холодна зброя — на противагу *вогнепальній,* яка була винайдена пізніше.

Зрозуміло, що вислів *холодна зброя* з'явився після того, як виникло поняття й назва *вогнепальна зброя.* (Слово *зброя* слов'янське, споріднене з *брити* — «різати»).

Вогнепальна зброя змінила багато чого в озброєнні, стратегії й тактиці військ, а от слова деякі залишилися з часів «довогнепальних», тільки пристосувалися до нових умов. Таким є слово стріляти — спочатку «пускати стрілу», а пізніше — кулю, снаряд, ракету... Слово настільки вкоренилося в мові, що має кілька переносних значень різного «калібру», аж до жаргону, в якому *стріляти* — «добувати щось, випрошуючи або вимагаючи». Слово мішень у значенні «штучна або природна ціль при навчальній чи тренувальній стрільбі» — також результат пізнішого переосмислення. Походить воно від турецького слова *нішан* — «знак», «мітка». Мішенями довгий час називали різні печатки, наприклад, давньоруською мовою читаємо: «С мишенем грамоту дала есма...» (1354); «Грамоту написал, да и мишени свои к ним приложил...» (1506). Ці мішені були найрізноманітнішими: круглі, різьблені з металу, вишиті на тканині і навіть намальовані: «Писаны мишени краски лазоревы, а в мишенях травы писаны золотом». Вибивали їх також на срібному й золотому посуді. Вони чітко виділялися на будь-якому тлі, були добрі для прицілювання, тому й набули нового вживання і значення.

Не пряма, а переносна назва і в такого виду зброї, як граната. Латинське слово *гранум* означає «зернятко». Плід гранатового дерева складається з дрібненьких зерен, тому його і називали *гранатом.* Граната — розривний артилерійський снаряд, наповнений вибуховою речовиною, або невеликий розривний снаряд, який кидають рукою,— дістав свою назву тому, що такі снаряди часто роблять з насіченою на дрібні часткизерна оболонкою, щоб збільшити кількість осколків.

Засновниками польової артилерії були чехи. На початку XV ст. був по-зрадницькому ув'язнений, а потім спалений на вогнищі чеський реформатор, борець проти римської церкви Ян Гус. Мученицька смерть Гуса (1413) підняла усю Чехію, почалося повстання. Очолив його Ян Жижка, видатний полководець того часу, який не раз відбивав атаки германських військ. Він і заклав основи польової артилерії. Гармата, створена тоді, звалася гаубиця; Петро I називає її гоубиця (1701) — це перша згадка про гаубицю в Росії. Сюди слово прийшло через німецьку мову (Haubitze), а німці взяли це слово з давньочеської мови — *гауфніце* (haufnice). Назва утворена від чеського *гоуфни* (houfny) — скупчений, оскільки ця дерев'яна гармата викидала одразу багато камінців.

До появи гаубиць в Європі й у Росії були лише важкі фортечні гармати, які стріляли камінними або чавунними ядрами. Слово *гармата* запозичене через польську мову з італійської, італійська *армата* — «військо, армія» походить від латинського слова *арматус* — «озброєний», пов'язаного з *арма* — «зброя». Чехи значно подовжили дуло гармати, а калібр її зменшили настільки, що таку гармату можна було встановити на возі. Зараз слово *калібр* означає «діаметр каналу ствола вогнепальної зброї»,

але так було не завжди. Раніше слово *калібр* мало інше значення. Гармати, які у нас з'явилися у XIV ст., були дуже важкі й громіздкі; щоб перевезти одну гармату, треба було запрягти 70 пар волів; щоб зарядити таку гармату й зробити один постріл, потрібна була часом ціла доба. Кожна гармата стріляла ядрами певної ваги, тому й розрізняли їх за вагою ядер. Кажуть, що слово *калібр* утворилося з італійського вислову *ква лібра?* — «якої ваги?», хоча насправді воно походить з грецької мови, де означало спочатку форма, взірець. Так слово *калібр* переосмислювалося, змінювало значення.

Один з давніх видів ручної вогнепальної зброї — п и щ а л ь. По-чеськи *піштяль* (pišťal) — «труба», «дудка». Це був «родоначальник» аркебуза, мушкета, фузеї, рушниці. Пищаль ще не мала приклада, при стрільбі тоді користувалися спеціальною приставкою.

Винахідником п і с т о л е т а — потомка пищалі — вважається зброяр з міста Пістойя (Піза) в Італії, прізвище якого начебто Вітеллі, жив він десь у середині XVI ст. Пищаль на Русі була відома уже в XV ст., але коли з Італії через Францію на наші землі прийшов *пістолет,* то його просто не впізнали, хоч «доріжка» стелилася досить пряма: *піштяль* (чеське) — *пістоль* (італійське) — *пістолет* (французьке). Правда, з тим, що *пістолет* — це колишня *піщаль,* погоджуються не всі дослідники.

Переносною, непрямою є й назва б а т а р е я. У Франції слово batterie — *баттрі* було утворене від дієслова battre — «бити»; воно спочатку означало «віз, повіз з озброєними стрільцями» (свого часу у римлян це звалося «бойова колісниця»). Коли було винайдено порох, *батареєю* почали називати гарматну упряжку, пізніше кілька таких упряжок, підпорядкованих одному командиру. Чому ми кажемо «електрична батарея», «батарея парового опалення»? Тому, що це теж, у переносному значенні, батарея — поєднання кількох однакових частин.

Система пістолетів п а р а б е л у м дістала переносну, а до того ж і «крилату» назву. Був такий латинський вислів: si vis pacem, para bellum — «хочеш миру — готуйся до війни». Він належить римському історику Корнелію Непоту (94 р.— 24 р. до н. е.). Так от, з цього вислову взяли другу його частину й новоутвореним словом *парабелум* назвали різновид автоматичного скорострільного пістолета. Латинське слово bellum — «війна» було утворене від давнішої форми цього слова — duellum, яка й була першоджерелом слова д у е л ь — «поєдинок». І хоч дуелі між двома людьми у нас найчастіше словесні (у крайньому разі кулачні), слово *дуель* у переносному, розширеному значенні вживається як образний вислів і сьогодні, коли говорять про спорт, змагання, турніри та ін.

Переносне значення має назва й такого грізного виду озброєння, як т а н к.

Перші танки не мали башти, що могла б повертатися, та й взагалі це був досить примітивний автомобіль; тільки й того, що він мав гусеничний хід і броню на корпусі.

Б р о н я — винахід давній. Вона була вже у римлян, у галлів, її знав стародавній Схід. У нас вперше це слово згадується в «Повісті временних літ» під 968 р.: «...І дав печенезький князь Претичу коня, шаблю й стріли, а той дав йому броню, щит, меч». До речі, кольчуга як вид *броні* — захисту людини — була відома давньоруським воїнам у X ст., на двісті років

раніше, ніж на Заході. Кольчуга ще звалася *броня кольчата* — вона робилася з маленьких кілець. Слово *броня* майже однаково звучить в усіх слов'янських мовах. Було воно і в давньонімецькій, і давньофранцузькій, і в інших мовах. У середньовічній латині вперше зафіксоване в 813 р. (*бругна*). Вважається, що слово це було запозичене з давньоверхньонімецької мови, а в цю мову потрапило з кельтських, де воно означало «нагрудник», бо саме груди захищала броня.

Бронеавтомобілі нової конструкції з'явилися в англійських військах у період першої світової війни. Перший бій, в якому вони прийняли «хрещення», відбувся 15 вересня 1916 р. на річці Соммі. Але перед цим сталися події, пов'язані саме з назвою нового виду зброї.

Нові машини треба було перевезти на місце бойових операцій, зберігши при цьому повну воєнну таємницю. Вирішено було дати новому виду озброєння на час перевезення таку назву, яка б маскувала його, а водночас і не викликала сумнівів своєю невідповідністю у стороннього, але уважного спостерігача (військове спорядження, як відомо, перевозилося на залізничних платформах під брезентовими накриттями). Було запропоновано *танк*, що означало англійською мовою «резервуар», «бак». (Звідси походить і назва т а н к е р — вантажне судно з великим плоскодонним корпусом, поділеним на відсіки — *танки* — для перевезення рідин, насамперед нафти). Цій назві судилося стати не тільки тимчасовою, а й постійною. До речі, коли на початку 1916 р. в Хетвуді (Англія) проводилися випробування бронеавтомобіля на гусеничному ході, йому дали назву *великий Віллі*, проте популярною ця назва не стала і з часом зовсім забулась. До нас слово *танк* прийшло прямо з англійської мови під час першої світової війни.

Над проектом браньованої машини на гусеничному ході працювали в Росії, починаючи з 1911 р. У травні 1915 р. в Ризі було зібрано перший «Вездеход» (так назвали цю машину), проте в масове виробництво вона впроваджена не була.

СОЛДАТ — ЗАХИСНИК ВІТЧИЗНИ

Ой ви, хлопці молодії,
Становіться в валку,
На поле — плечима,
До солдат — очима!

Народна пісня

ід час Великої Вітчизняної війни народився такий афоризм: «Земля залишається нічийною, поки по ній не пройшов солдат». Це значить, що на якусь ділянку фронту можна було обрушити тисячі тонн ворожого металу, але коли в атаку встане після цього наша, а не ворожа піхота, земля буде нашою. Тож поговоримо про солдатів і генералів, про легендарних комісарів і матросів — тих, що з перемогою повернулися до рідних домівок, і тих, хто навіки залишився під обелісками.

Історія слова с о л д а т бере свій початок у Римі, де в 312 р. було випущено замість старої срібної монети нову золоту, названу *солідус*. Від цього слова походить італійське *сольдо*, а пізніше — французьке

су. Від слова *сольдо* (а цими грішми платили найманим воїнам) той, що його одержує, став зватися *сольдато*. Слово з'явилося і пішло у мандри. Ось як воно прийшло до нас.

Як відомо, цар Петро I розправився зі стрільцями за бунт, і навіть слово *стрілець* з цього часу стало дня нього ненависним. Для називання рядових нового війська, створеного Петром I, було використане слово *солдат*, яке до того увійшло вже у ряд мов (Петро I взяв його з німецької мови). Збереглося навіть ім'я російського солдата, зарахованого під номером «один» до Преображенського полку в 1683 р.— Сергій Леонтійович Бухвостов. Він дослужився до майора артилерії; його бронзовий бюст, роботи скульптора К. Растреллі, зберігається в Ленінграді, в Ермітажі.

Кажуть: «Поганий той солдат, який не мріє стати г е н е р а л о м». Щоб стати генералом, треба пройти важкий і складний шлях — не менш складний, ніж той шлях, який пройшло слово *генерал*. Судіть самі. У латинській мові було *генераліс* — «головний». Від цього слова походить, зокрема, *генеральний*; коли ми кажемо *генеральний план* або *генеральна лінія*, то якраз і маємо на увазі значення латинського *генераліс* — «головний». Потрапивши у французьку мову, слово змінило своє звучання: «головний» по-французьки вимовляється як *женера́ль*. У французів з'явилося і військове звання *капіте́н-женера́ль* — «глава», «начальник». Поступово це військове звання скоротилося до *женераль*. Коли німці запозичували це слово, то за законами німецької мови, де немає звука *ж*, слово почало знову звучати з початковим *г* — *генераль*. З німецької мови слово перейшло в російську, де під впливом фонетичних законів цієї мови стало звучати *генерал*.

Є ще й такий вислів: «Кожен солдат носить у своєму ранці маршальський жезл» (приписується Наполеону). Історія слова м а р ш а л настільки незвична, що розпочинати її треба здалеку й обережно, ну, хоча б так. При царському дворі в Росії існувало цілий ряд високих звань, які досить «низько» звучали при буквальному їх перекладі. Так, звання *камергер* у перекладі — «кімнатний пан», тобто всього-на-всього лакей. Звання *шталмейстер* перекладалось як «начальник конюшні». Слово *маршал* на самому початку своєї кар'єри означало «конюх». Це було в давній німецькій мові. Звідти його запозичили французи (*марешаль*), а від французів — німці (*маршалл*).

З німецької мови воно прийшло до нас. По дорозі воно змінювало не лише звучання, а й значення, наповнюючись дедалі вищим змістом. Це саме сталося й з іншими словами — «придворними». *Камергери* давним-давно вже перестали прибирати кімнати королівського палацу (королівські та царські двори рік від року багатіли, пишнішали, їх обслуговувала сила-силенна слуг), *шталмейстери* ніколи, мабуть, і не бували на царській конюшні, а колишній конюх — *маршал* став спочатку придворним, а потім військовим званням.

Значних змін зазнало й латинське слово *се́рвієнс* — «прислужник», «слуга». У французькій мові, куди воно потрапило з латині, слово почало вимовлятися як *сержа́н*; німці зробили з нього своє *сержант* і передали його нам. У російській мові воно відоме з XVIII ст.

Пригадуєте, у святкових військових наказах, крім названих уже ге-

нералів, солдатів, сержантів, згадуються й матроси. Слово матрос, перш ніж стало таким, як ми його знаємо, вдосталь наковталося солоної води, плаваючи різними морями і різними мовами. Походить воно з середньонідерландського діалекту, де було слово *маттен-ноот* (matten-noot), значення його було таким же, як сучасного *матрос*. Звідси слово було запозичене французами, які з нього зробили своє *матло́* (matelot). Через деякий час слово знову повернулось в Нідерланди, де з французького *матло* тепер зробили *матроос*, множина — *матрозен*. Саме в такій формі — у формі множини воно потрапило в Росію. У Петра I зустрічаємо *матрози* (1694), а в записах 1705 р. воно має вже сучасну форму — *матрос*.

Частина слів, що називають роди військ, походить не з Заходу (хоч, може, і прийшли до нас через західноєвропейські мови), а зі Сходу. Так, слово сапер і справді утворене від слова *сапа* (кирка, мотика), а от звідки ця *сапа* взялася? Виявляється, це слово з арабської мови; воно потрапило в італійську на позначення кирки, мотики (*запп, сапа*). З італійської мови слово потрапило у французьку, де вже — *сап* (sape) — і «кирка-мотика» і «траншея», «стрілковий окоп». Звідси слово прийшло до нас. От вам і сапа, звичайнісінька сапа, від якої так болять руки і спина...

Про слово *льотчик* ми вже згадували. Але серед льотчиків є люди, яких звуть ас. Це льотчик насамперед військовий, найчастіше винищувач, який відзначається професійною майстерністю, великою мужністю. У Велику Вітчизняну війну прославили свій рід військ такі аси, як тричі Герої Радянського Союзу Покришкін і Кожедуб — легенди нашого часу. Це слово прийшло з французької мови (через німецьку або польську) уже із значенням «майстер повітряного бою» в 1941 р. У французькій мові слово *ас* багатозначне. Одне з його значень — «туз» (у картярській грі). Ще у XIX ст. у цього французького слова з'являються переносні значення: 1) «багатир, багач, грошовита людина» (у нас — «туз»); 2) «високопоставлена особа» (у нас — «шишка»); пізніше з'являється й значення «майстер повітряного бою». У нас слово *ас* далі розширило своє значення: його вживають і на позначення «майстрів високого класу» інших професій. У французьку мову слово *ас* прийшло з латинської мови (*ас,* род. *ассіс*), де теж вживалося переважно у мові гравців, тільки гравців у кості. В латинській мові це слово позначало також грошову одиницю. Звідки слово *ас* прийшло в латинську мову — сказати важко, припускають, що з мови етрусків. А здавалося б, це таке нове, таке сучасне слово...

Увесь світ обійшла фотографія, на якій командир з пістолетом в руці піднімається попереду своїх бійців в атаку. Ця фотографія — символ мужності наших воїнів. Вона навічно в строю, тому що абсолютно правдива, документальна, зроблена під шквальним вогнем... Пізніше вдалося встановити ім'я цієї людини: легендарний «Комбат» (як називали це фото) Великої Вітчизняної — це молодший політрук Олексій Гордійович Єременко, а до війни — голова колгоспу на Запоріжжі. Легендарний комісар...

З книжок і кінофільмів ми знаємо про комісарів Великої Вітчизняної і громадянської воєн, а чи існувало це слово ще раніше? Виявляється, воно дуже старе, ще латинське: від дієслова *комміттере* — «доручати»

було утворено іменник *комміссаріус* — «довірена особа», «порученець». У нас слово відоме з XVII ст., прийшло воно з німецької мови й означало «довірена особа». Про роль комісарів у кріпосницькому суспільстві виразно промовляють рядки відомої байки Л. Глібова «Вовк та Ягня»: «Ягняті нікуди тікати; стоїть, сердешне, та дрижить... А Вовк, неначе комісар, кричить (він, щоб присікаться, знайшов причину)..» Виходить, що слово це своєї величі, свого героїчного ореолу набуло не одразу, а значно пізніше — завдяки тим людям, які носили це високе звання.

Щось схоже трапилося і з словом партизан, яке спочатку мало зовсім інше значення, а саме — «член групи, партії». З таким значенням це слово було в італійській мові, тільки звучало воно в ній інакше — *партіджано*. У французькій мові воно стало *партізан* (partisan).

У російську мову слово потрапило (уже в формі *партизан*) у XVIII ст. із значенням «прихильник». І лише під час війни 1812 р. воно набуло сучасного значення і стало загальновживаним. Проте в російській мові тривалий час співіснували обидва значення цього слова. Так, наприклад, у «Воспоминаниях» С. Ю. Вітте (1849—1915) читаємо: «Генерал-адмирал Алексей Александрович (ныне покойный) почитал это для себя обидой, так как он — партизан устройства порта в Либаве». Тут не виникає сумнівів, що слово *партизан* вжито у значенні «прихильник».

Слово міліція, навпаки, звузило своє значення порівняно з тим, яке в нього було на початку його «кар'єри»: у Стародавньому Римі *міліція* означало «військо», «військова служба», «воєнна сила»; утворене воно було від латинського *мілео* — «воїн». Слово проникло у різні європейські мови (просочилося» — як військо), потрапило й до нас. Зараз *міліція* — це назва державного адміністративного органу СРСР, що здійснює охорону громадського порядку в країні.

Деякі слова серед назв воїнів — рядових і їх командирів — забулися, «відійшли у запас», вони вживаються лише тоді, коли в розповіді йдеться *про історичні події*. Таким є, наприклад, слово гетьман. Важко навіть повірити, що сучасне німецьке *гауптман* (капітан) і наше *гетьман* мали спільного предка,— настільки ці слова розійшлися у звучанні. Проте в одному з давніх німецьких діалектів це слово звучало як *гоубетман* (houbetman) і *гойптман* (heuptman) — «командир, командуючий». У чехів, які його запозичили, воно звучало вже як *гейтман* (hejtman), у поляків — як *гетман*. У німецькій мові це слово було складним, перша частина його — houbet, heupt — «голова», споріднена з латинським caput (голова), а друга частина — man (людина). У польській мові слово hetman засвідчене з 1410 р. Значення його в польській мові — «головнокомандуючий збройними силами Польсько-Литовської держави» (XVI ст.). На Україні слово знову змінило своє значення. У XVI ст.— це виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі, з XVII ст. до 1764 р.— начальник козацького війська та верховний правитель України. Серед гетьманів були визначні полководці, хоробрі воїни — Хмельницький, Наливайко, Косинський, Федорович, Сулима, Гуня та інші, але були й нікчемні політикани, вороги простого козацтва; тому хоч історія й донесла до нас їх імена, народ не зберіг ці імена у своїй пам'яті.

Слово козак, живучи в українській мові здавна, обростало все новими й новими значеннями. Походить воно з тюркських мов: у ту-

рецькій, татарській, казахській, киргизькій та інших мовах *козак* — «вільна, незалежна людина, шукач пригод, бродяга». У російських грамотах засвідчене це слово з 1395 р., через українську мову воно потрапило в польську. На Україні в XV—XVIII ст. *козак* — це вільна людина з кріпаків або міської бідноти, яка втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників. У Росії з XVI до XVIII ст. *казак* — вільна людина з кріпаків або міської бідноти, яка втекла на окраїни держави — на Дон, на Яїк (р. Урал). З XVIII ст.— це представник військового стану, уродженець військових областей — Кубанської, Оренбурзької, війська Донського та ін. Ця людина зобов'язана була служити в армії за пільгове користування землею (їх нащадки також звалися *казаками*). Нас цікавило слово *козак* як назва військовослужбовця. У ті бурхливі й змінні часи (XVI—XVII ст.)

були і виборні козаки, і виписні, і городові, і компанійські, і реєстрові, і просто запорізькі... Але про все це можна довідатися з інших книжок, а нам пора далі в дорогу. Згадаємо лише, що у тюркських мовах в основі слова *казак* лежить *каз* — «гусак», *ак* — «білий», тобто по-нашому «лебідь», а також те, що слово *казах* — назва народу — того самого кореня.

Таким чином ми прийняли п а р а д — уявний парад — військ. Спочатку *парад* був, мабуть, звичайною затримкою війська (іспанське *парар* — «затримувати», *парада* — «зупинка») для огляду командирами його готовності до дальшого походу чи бою. У французькій мові, куди слово потрапило з іспанської, *парад* — це вже огляд військ на спеціально відведеному місці. В Росії, починаючи з Петра I, з'являється вислів *парадное место*, у сучасній нам мові *парад* — це й урочистий огляд військ, і їх рух, стрій; це також урочистий огляд спортсменів, піонерів та ін.

На «парадних місцях», як сказав би цар Петро I, солдати приймали і зараз приймають п р и с я г у — урочисту офіційну обіцянку захищати священні кордони своєї Батьківщини, оберігати її спокій і мирний труд. Старе це слово *присяга*, з походження слов'янське, має воно у мові велику родину, починаючи з *присягати*, через *досягати, сягнути* аж до *сажень* (міра довжини). А як же від *сяжень* (стара форма) дійти до *присяги*? Корінь обох слів однаковий, це, видно, означає він «торкатися»,

«діставати», а раніше існував такий ритуал: коли людина клялася в чомусь, то звичайно при цьому торкалася (сягала) на знак клятви якогось священного предмета — прапора, наприклад, або зброї.

На параді над військами, яких вітає той, хто приймає парад, спалахує розкотисте у р а! Що це за вигук, звідки він? В. Чивіліхін у романі-есе «Пам'ять» наводить його як давній бойовий клич східних племен, що складали орду. А ось аргументи на користь західного походження слова *ура*: «В пятом часу король и все прочие... кричали *ура* трижды» (1716); «Палили из тринадцати пушек, кричали *ура* по отъезде пять раз». Це найдавніші писемні свідчення про існування цього слова в російській мові. Вони стосуються поведінки іноземців, які прибули з Заходу і привезли з собою це *ура*. Де взяли його? В діалектах німецької мови є слово *гурра* (hurra), утворене від hurren — «швидко рухатися». Ще докази: наявність слова в такій формі в західноєвропейських мовах: французькій, шведській, італійській, датській, іспанській, англійській — і скрізь hurra.

Після параду полки повертаються в к а з а р м и. В основі цього слова лежить латинська *арма* — «зброя», те саме, що у слові а р м і я. Виявляється, у французькій мові було слово *казерн* (caserne), що означало «приміщення для чотирьох солдат», в свою чергу взяте з латинської мови, де було слово *кватерні* («по чотири»). В італійській мові французьке *казерн* під впливом слова *арма* стало вимовлятися як *казерма*. Слово прийшло до нас через німецьку і польську мови, має значення «спеціальна будівля для розміщення військової частини».

Цікаве й довге життя прожило в мові слово п о л к. І значення його у різні часи було неоднакове. Був час, коли *полк* означало масу народу, невизначену кількість людей. Це саме значення має німецьке слово *фольк* (volk) — «натовп», «військо».

Одні дослідники вважають, що наше слово *полк* — це запозичення з німецької мови, тільки дуже давнє. Інші схиляються до думки, що між цим німецьким словом, деякими словами балтійських мов і нашим *полк* складніша відповідність: можливо, що вони всі мають одне, але ще більш давнє першоджерело.

Як свідчать літописи, був час, коли слово *полк* вживалося і в значенні «рід»: «Рюрик и Давидъ полкъ весь...» («Повість временних літ»). Значить, спочатку невизначена, але значна кількість людей; пізніше — не просто людей, а військових людей. З цим значенням воно вживалося довго й часто, судячи з того, скільки слів з цим коренем є у нашій мові (полководець, ополченець, ополчитися, полчища та ін.). За часів Київської Русі *полк* означало вже військо, військовий похід. З часом вдосконалювалася військова справа, вироблялася військова тактика, набувало точнішого, предметнішого значення і слово *полк*. На Україні у XVI—XVIII ст. полком звали не лише військову частину, а й територію, на якій було розташоване військо. Кожен полк мав своє головне місто, від якого одержував назву (Чернігівський, Ніжинський, Лубенський та ін.). Такий полк мав у своєму складі до трьох тисяч козаків. Цар Петро I, як відомо, провів повну реорганізацію війська, після неї слово *полк* набуло сучасного значення: «військова частина з самостійним управлінням і господарством, яка входить до складу дивізії або бригади».

Як ви думаєте, чи давно з'явилися у нашій мові й у мовах наших сусідів слова *фронт, лінія фронту, штаб армії*? Не поспішайте з відповіддю, пригадайте уже відоме. Відома *армія* — давнє, ще латинське слово, якому більше двох тисяч літ. А як же інші слова? Пошукаємо відповіді у словниках. Мабуть, найстаріше серед цих слів — *лінія* (по-латині *лінеа*). Знаєте, що стоїть за цим досить абстрактним словом? Льон *(лінум)*, а точніше лляна нитка, натягнена між двома кілочками — прообраз сучасної абстрактної лінії, ниточка, з якої у десятках мов з'явилися десятки слів.

Слово ф р о н т походить від латинського *фронс* (род. *фронтіс)*, де воно означало «лоб», «фасад» (і сьогодні можна сказати *фронтальний удар* і *лобовий удар*).

Пізнішого походження слово ш т а б. Це запозичення з німецької мови, де слово *штаб* (Stab) — це або «палиця», або «жезл». Чому саме так назвали «мозковий центр» військової частини пояснити можна, хоч ситуація, покладена в основу називання, сьогодні вже не існує. Раніше будинок, в якому розміщувався *штаб*, прикрашався яскравим жезлом — емблемою військової частини. В російській мові слово з'явилося в епоху Петра І. Сьогодні воно має кілька значень: це орган керування військами в частинах, з'єднаннях і об'єднаннях усіх видів збройних сил; це особи, які входять у цей орган; це приміщення, в якому перебуває такий орган; це взагалі керівний орган будь-чого.

Правда ж, старі слова — назви зброї і родів військ — не викликають страху — може, тому, що звичні, знайомі з літератури: ми цю зброю бачили в кіно, театрі, ми її тримали в руках як іграшку, ми бачили її у музеях. А от нова зброя... Вслухайтесь: *напалм, радар, ракета*... Від цих слів стає моторошно не лише нам з вами — усьому людству, бо це сьогоднішня зброя завтрашньої війни, яка може знищити життя на Землі. Звідки вони, ці слова?

Слова н а п а л м і р а д а р — новоутворені буквені скорочення цілих висловів. Слово *радар* — назва і радіолокації (методу знаходження об'єктів у просторі за відбитими від них радіохвилями) і радіолокатора (приладу, побудованого на використанні цього методу). Назва виникла як скорочення англійського словосполучення radio detection and ranging (радіовиявлення і визначення відстані). *Напалм* — назва горючої суміші, застосовуваної у запалювальних авіабомбах, ракетах, мінах і вогнеметах. Це скорочення вислову aluminum salts of naphtaenic and palmitic acids — суміш алюмінієвих солей нафтенової і пальмітинової кислот, а також желеподібний бензин, загущений цією сумішшю. Обидва слова начебто створені не людиною, а якимось бездушним роботом — такі вони сухі, холодні й грізні. А все через те, що ми їх постійно зустрічаємо в таких текстах, які й не можуть викликати інших емоцій.

Часто буває, що ми не знаємо первісного значення, походження й етимології слова, але знаємо постійне словесне оточення його — і це слово набуває для нас досить стійкого забарвлення. Якщо сказати о б е л і с к, то ми одразу згадаємо предметне, а значить і словесне оточення його (так звуть пам'ятники загиблим воїнам на кладовищах і на площах). І хоч давньогрецьке *обелос* означало «рогатина», «вістря списа», «рожен» і само по собі не викликало сумних, скорботних асо-

ціацій, похідне від нього *обеліскос* (зменшена форма) почало називати колону, загострену зверху й схожу на наконечник списа, використовувану як пам'ятник загиблим воїнам. А вже постійне вживання у такому контексті й створило йому відповідний ореол у нашій уяві й пам'яті.

Слово р а к е т а двоїться у нашому сприйманні. З одного боку — це грізна зброя, але з другого — це польоти в космос, це наукова фантастика в книжках і на екрані, це Ціолковський... У нашій мові слово *ракета* має кілька значень. Найдавніше — це «наповнений піротехнічною сумішшю снаряд, який при спалахуванні злітає високо в повітря»; використовується для світлової сигналізації, освітлення місцевості, фейєрверків та ін. Це найдавніше значення слова. Італійське *ракхетта* (racchetta) означало «веретено» (мабуть, перші ракети, вживані для фейєрверків, мали саме веретеноподібну форму). У російській мові слово існує з часів «вогненних потіх» Петра І. Це слово прийшло до нас через німецьку або голландську мову. Друге значення слова — «літальний апарат або пристрій з активним двигуном». У військовій справі — «бойовий снаряд, який приводиться в рух реактивною силою». Значення «космічний снаряд, апарат» пов'язане з іменем батька космонавтики — К. Е. Ціолковського. Слово це вперше вжито ним на межі XIX і XX ст. Нове значення в слові ракета розвинулося в зв'язку з ідеєю винахідника — нашого з вами земляка Миколи Івановича Кибальчича (1854—1881) — про створення реактивного космічного корабля. Схему реактивного літального апарата він склав у Петропавлівській фортеці, де був ув'язнений перед судом і стратою. Кибальчич був не лише винахідником-мрійником, а й людиною діла, переконаним і мужнім революціонером: це під його керівництвом виготовлялись бомби для терористичних актів народовольців (однією з них був убитий цар Олександр II).

...І завжди, коли я бачу молоду людину, яка нудьгує і не знає, куди подіти себе і свій вільний час і на кого вилити своє безпричинне роздратування,— я пригадую Кибальчича, ув'язненого, засудженого до страти Кибальчича, який не оплакував свою долю, а, працюючи, був охоплений однією думкою — встигнути передати людям свій винахід...

Теоретичне обгрунтування ідей Кибальчича здійснив К. Е. Ціолковський у своїй книзі «Вільний простір», яка побачила світ у 1883 р. У дев'яності роки Ціолковський пише науково-фантастичну повість «Поза землею» — про першу подорож у космос. Свій літальний апарат Ціолковський називає по-різному: ракетою, снарядом, гарматою, реактивним приладом, апаратом, кораблем, небесною ракетою, небесним екіпажем. Найчастіше зустрічаються дві назви — *ракета* і *снаряд;* частіше за інші вживається словосполучення *реактивний прилад.* Так, у 1903 р. з'являється його праця «Дослідження світових просторів реактивними приладами»; у тексті автор роз'яснює цю назву так: «реактивний прилад, тобто рід ракети, але ракети грандіозної і особливим чином влаштованої». З тридцятих років терміни *ракета* і *реактивний прилад* починають розрізнятися, стають двома термінами.

Є ще одно слово в словнику моряків, прекрасне слово, яким відповідають, одержавши розпорядження командира. Це слово Є с т ь! Його створили матросы, надавши йому значення «готово, зроблено» або «буде

зроблено негайно і досконало». Походить це слово не від нашого дієслова *бути* в теперішньому часі *(є, єсть)*, а з англійського *йес, сер* — «так, пане». У англійців це була ввічлива форма відповіді начальникові, вчителю, незнайомій людині. Як добре було б, якби ми не лише стороннім, які нам щось наказують, а й собі самому якомога частіше казали, коли треба щось зробити: «Єсть!», тобто «уже робиться».

ЛЮДИНА І ЧАС

Іди, іди, мій синочку,
Та й не забавляйся.
За чотири неділеньки
Додому вертайся.

Народна пісня

Як у давнину людина відчувала плин часу і як увічнювала це в слові? Про те, що людина дуже давно збагнула своє існування в часі, свідчать найдавніші календарі, які дійшли до нас,— календарі, побудовані на зовсім інших підставах, ніж наші, але не менш точні й докладні.

Слово к а л е н д а р з'явилося у Давньому Римі. Там *календами* називали перший день кожного місяця. Усі розрахунки у римлян пов'язувалися з цими першими числами місяця: у ці дні сплачувалися борги, виконувалися зобов'язання й різні розрахунки. Греки не прийняли тоді ще римського календаря, і для греків, що жили у Римі, *календи* — як день розрахунків — не існували. Тому вислів «відкласти до грецьких календ» означав «до безконечності» (вислів приписують імператорові Августу, який вживав його, говорячи про безнадійних, непоправних боржників). За першими числами місяця жерці вели рахунок часу, а *календаріумом* звалася «книга боргів». У нас слово *календар* з'явилося у XVII ст., прийшло через польську мову. Проте наявність у мові слів *коляда, колядка, колядування,* які сягають корінням дохристиянських часів, свідчить про те, що слово *календи* вперше було запозичене усним шляхом з латинської мови у дуже давні часи.

Як правильно: *поставте дату* чи *поставте число? Яка сьогодні дата* чи *яке сьогодні число?* Ч и с л о — це «день місяця в порядковому ряді інших днів». Можна сказати: *у перших числах березня, з десятого числа відпустка, яке у нас сьогодні число?* Д а т а — це точний календарний час певної події, куди входять число, місяць і рік *(дата народження, знаменна дата, поставити дату* та ін.). Слово це було запозичене книжним шляхом з латинської мови, де *датум* — «дане». Пустили його в обіг італійські рахівники, які спочатку позначали ним строк сплати боргу, потім будь-який строк, а ще пізніше — це просто помітка про час, коли відбувалася певна подія.

Слово л і т о звузило своє значення аж у чотири рази. Спочатку воно означало цілий рік, а тепер лише чверть його. Залишки старого значення можна знайти у словах л і т о п и с (запис за роками) і його похідного, л і т о ч и с л е н н я (система визначення часу за роками від умовно обраного історичного моменту).

Слово д е н ь належить до тих найдавніших слів, відлуння яких чуємо в усіх споріднених мовах, починаючи від латинського *діес* і далі — італійського *джорно* (giorno), французького *жур* (jour), литовського *діена* (diena) — і закінчуючи слов'янськими: болгарським *денятъ*, сербохорватським і словенським *дан*, чеським *ден*, польським *джєнь*.

Тепер пригадаємо назви днів тижня. Як їх називають різні народи? У мовах європейських народів дні тижня мають звичайно імена, пов'язані з давніми богами, місцевими або римськими: так, англійська *фрайді* — «п'ятниця» — це день, який посвячувався давньогерманській богині Фреї; німецький *доннерстаг* — «четвер» — названий так на честь бога грому Доннера; французька *вандрді* — «п'ятниця» названа на честь римської богині краси Венери. У нас немає жодної такої назви (у російській мові є — це *воскресенье*, назване на честь легендарного воскресіння Ісуса Христа). Що ж покладено в основу нашого найменування? Звичайнісінька річ — «порядкові номери» днів: *понеділок — перший день «по неділі»*, *вівторок* — корінь *втор* — «другий»; *середа* — «середина тижня»; *четвер* — «четвертак» — четвертий день; *п'ятниця* — «п'ята».

У цю стрункy систему назв робочих днів тижня не вкладається с у б о т а. Слово це прийшло до нас дуже давно — воно було успадковане від старослов'янської мови. В старослов'янську мову потрапило з грецької, де слово *самбатон* передає давньоєврейське *шáббат* (sabbath) — «вільний день». Вдруге це слово було запозичене значно пізніше у формі *шабаш* із значенням «досить», «баста». Запозичалося воно з польської мови (szabas), де з'явилося з єврейського чи єврейсько-німецького *шаббес* (schabbes) — «субота». Значення слова *шабаш* розвивалося так:

спочатку *субота* — «неробочий день», потім — «кінець роботи (незалежно від суботи)», далі — «відпочинок» (звідси *шабашити* — «кінчати роботу» і *шабашник* — «людина, яка в гарячу пору залишає роботу заради легкого заробітку»).

Від слова *субота* утворене таке знаменне в житті нашої країни слово, як с у б о т н и к. *Ви пам'ятаєте обставини його виникнення: комуністи* Московсько-Казанської залізниці 7 травня 1919 р. постановили ввести комуністичну суботу до повної перемоги над Колчаком. 10 травня 1919 р.

був проведений перший комуністичний суботник, а 12 травня 1919 р. в газеті «Правда» з'явилося вперше слово *суботник*, яке з того часу стало назвою добровільної безкоштовної роботи колективу для виконання певного суспільно корисного трудового завдання. Такі роботи проводилися спочатку в суботу, а коли їх стали проводити і в недільні дні, виникло по аналогії зі словом *суботник* ще одне нове слово — н е д і л ь н и к.

З давніх-давен слово м і с я ц ь служило назвою небесного світила і відрізка часу, який визначався чотирма фазами цього небесного світила. Це спільноіндоєвропейське слово (його родичі є в багатьох мовах цієї сім'ї). Висловлювалося припущення, що у слова *місяць* той же корінь, що й у дієслова *міряти*, тобто виходить, що колись і *місяць* — «світило» і *місяць* — «30 днів» однаково сприймалися, а значить і називалися,— «вимірювачами» часу (правда, не всі етимологи поділяють цю точку зору).

Наші назви місяців прозорі: легко встановити, яка ознака покладена в основу називання. С і ч е н ь дістав свою назву від *сікти* (у цей час найчастіше вирубували ліс під поле). Л ю т и й названо за люті морози, які бувають у цьому місяці. Б е р е з е н ь був місяцем, коли збирали березовий сік (місяць цей тому ще звали *сочень, соковик*). К в і т е н ь — місяць цвітіння. Т р а в е н ь відзначався буйним ростом трав і за це дістав свою назву. Ч е р в е н ь — від *червець*, з якого виготовляли червону фарбу (черв'як — лялечка червця з'являвся саме у цей час). Інші пояснення назви *червень*: теж від *черв'як*, але тепер лялечки бджіл, які у цей час якраз виводилися. Ще пояснення: місяць появи червоних ягід, фруктів і квітів. Л и п е н ь — місяць цвітіння липи — дерева, дуже поширеного й шанованого (як медонос) у слов'янських землях. С е р п е н ь — місяць серпів, жнив; у білорусів він — *жнівень*. В е р е с е н ь — місяць цвітіння вересу, рослини, що, як і липа, є багатим медоносом. Ж о в т е н ь — місяць жовтого листя. Л и с т о п а д не потребує пояснення, бо в самому слові чути шелест листя, що падає на землю. Раніше він звався і *падолист*. Що ж, слово складається з двох коренів, і зміна їх місця нічого не міняє в їх змісті. Г р у д е н ь — місяць, коли земля змерзається у грудді.

Був ще й місяць *студень* — «холодний». Так називали в минулому останній місяць року на Східній Україні. У тих, хто дотримувався цього календаря, не було *вересня*. І назви місяців, починаючи з *жовтня*, пересувалися. Як бачите, у грудні можуть іти дощі, а в квітні — сніг, проте поетичні, а разом з тим і точні назви дванадцяти місяців продовжують розмірено іти один за одним — у вічність...

ІМ'Я, ПРІЗВИЩЕ

За Іваном Сірком — Котляревський Іван,
Із Тарасів — Шевченко та Бульба із Січі,
Був Руданський Степан і радянський Степан,
Ну, а Вишня приходив не раз і не двічі.

М. Сом

Безліч різних — наукових і антинаукових, релігійних і антирелігійних, жартівливих і серйозних — визначень слова *людина*. Серед них є й таке: людина — це творець імен. І насправді, ще не було

відкрито на землі жодного найвіддаленішого від цивілізації племені, яке б не знало імен, не мало назв і для людей, і для тварин, і для своєї місцевості. І в той же час ми, як правило, дуже мало знаємо про вживані на Україні імена, ще менше — про імена інших народів.

Імена, порівняно з іншими словами, мають одну особливість: вони самі по собі ніяких відомостей про їх носіїв не дають. Дуже точно і влучно сказав про це К. Маркс: «Я абсолютно нічого не знаю про дану людину, коли знаю тільки, що її звуть Яковом». Хоча про Якова ще можна сказати хоча б те, що він чоловік, а не жінка. А коли це Саша, Шура, Женя,— ми й цього сказати не можемо, бо носіями таких імен можуть бути і чоловіки (Олександр, Євген), і жінки (Олександра, Євгенія).

Імена, як і прізвища,— це своєрідні соціальні знаки; колись вони були знаками приналежності до певної суспільної групи. У дореволюційній Росії цей «вододіл» був досить виразним. Так, чітко виділялися «селянські» імена (Гаврило, Гапка, Пріська — українські; Агап, Ємельян, Марфа — російські); «купецькі» імена (Сава, Фома, Гордій); «дворянські» (Ольга, Єлизавета, Олександр, Петро). Існувала й значна кількість імен, не закріплених за певною суспільною групою. Таким споконвіку було ім'я Іван: царське (грізний цар Іван Васильович), дворянське (Іван Тургенєв, Іван Гончаров, Іван Бунін), селянське, казкове та ін. Пояснюють це так. Саме по собі це ім'я легко вимовляється і приємно звучить (не те що якийсь Пафнутій або Мардарій). У церковному календарі, за яким тоді давалися імена, воно згадується 62 рази, зокрема Іванами звали кількох, досить популярних і «заслужених», святих (Предтеча, Воїн, Богослов, Златоуст).

Проте ім'я Іван не стало зниженим, грубим, «анекдотичним». Ось один досить своєрідний доказ цього твердження: у вірші Т. Г. Шевченка «У тієї Катерини» читаємо:

Із славного Запорожжя
Наїхали гості.
Один Семен Босий,
Другий *Іван* Голий,
Третій славний вдовиченко
Іван Ярошенко.

Чому тут два Івани? Виявляється, у чорновику був Кіндрат Ярошенко, але це ім'я здалося авторові аж надто буденним, далеким від героїки (йому скоріше місце в казці або якійсь веселій приповідці). От і з'явився в тексті, крім Івана Голого, ще й Іван Ярошенко.

Основна частина чоловічих і жіночих імен, які широко вживаються й сьогодні, прийшли до нас разом з християнством. Після його поширення на наших землях називати дітей дозволялося лише тими іменами, які були узаконені релігією, оголошені справжніми, «правильними». Усі інші імена вважалися неканонічними (це були імена людей, належних до іншої віри) або просто язичницькими.

А звідки ж узялися ці канонічні імена? Греки візантійської доби, від яких і прийшло до нас християнство, зібрали у себе найкращі, на їх думку, за значенням і звучанням імена тих народів, з якими у них були торговельні і культурні зв'язки. Поряд з іменами давньогрецького походження у цей список потрапили давньоєврейські, давньоєгипетські,

сірійські, вавілонські, латинські імена і навіть імена, про походження яких ми й досі нічого не знаємо. Було додано — дуже мало — слов'янських імен. Всього в цьому канонічному списку було понад 800 чоловічих імен і десь 250 жіночих. Відомі нам з історії імена руських князів теж запозичені, але з інших джерел. Так, ім'я Борис походить від імені болгарського царя Богориса, який прийняв християнство у 864 р. Ім'я Гліб запозичене з давньоскандінавської мови (там його відповідник Готліб означав «нащадок бога»). Звідти ж запозичене й ім'я Ігор (відповідник Інгвар означав «заступник», «оборонець»). Такі імена, як Владислав, Всеволод, Святослав, Ярослав, утворилися на слов'янському грунті. Вони начебто прозорі, але не поспішайте з тлумаченням: ім'я Володимир ми б розклали на «волод(іти) мир(ом)», та помилились би, бо спільнослов'янський корінь *волд-* справді означав «влада», але *мер* — це «славний, славетний» (у літописах Володимеръ).

Імена з другою частиною *-слав* також прозорі: Владислав (*влад-* і *-слав*), Святослав (*свят-* і *-слав*), Ярослав (*яр-* і *-слав*), Ізяслав (*ізя-* від *ізяти* — це стара форма сучасного слова «взяти»), Вячеслав (*вяче* — «більше»; у нас не збереглося, але є в інших слов'янських мовах).

До прийняття християнства імена простих людей були дуже близькі до загальновживаних слів тогочасної мови, бо, власне, звідти й бралися (Ждан, Булат, Держикрай, Біда, Зима, Нечай, Томило, Третяк та ін.). Усього таких імен, за джерелами, що дійшли до нас, було близько 70.

Як же проходила заміна одних імен іншими? Адже не могла вона пройти у ті часи по всій Русі швидко й безболісно. Виявляється, що першими змінювали імена князі й бояри: вже в кінці XIII ст. у них було переважно одне християнське ім'я. Решта населення переходила на нові імена дуже повільно; дохристиянські, язичницькі імена трималися аж до XVII ст., коли вони почали втрачати значення імен і частково переходили у прізвиська, а частково забувалися. І аж десь у 80—90 рр. XIX ст. в середовищі *російської інтелігенції деякі дохристиянські імена знову «оживають»*. Такі, як Олег, Ярослав, Святослав, Ігор, Вадим, Всеволод, Світлана.

У 20—30-ті роки нашого століття, як гриби після дощу, виростали нові, щойно створені імена і переосмислювалися старі. Серед них новозапозичені імена: Вікторія, Неллі, Алла, Артур, Едуард, відродилися давньоруські — Руслан, Лада. Пояснюється це тим, що люди нарешті звільнилися з-під влади церкви, коли доводилося погоджуватися на незугарні імена святих, в день «іменин» яких дитина народилася (пам'ятаєте бідну Нимидору?).

Серед нових імен було багато дивних (один лікар назвав своїх близнюків Ланцет і Пінцет), *та проіснували ці новотвори порівняно недовго:* одне діло, якщо дівчину називають Рената, а вкладають у це ім'я три слова «революція, наука, труд» — і зовсім інше, коли дівчину називають Ідея або Комуна (а й такі імена були свого часу).

Збереглися з тої пори і продовжують вживатися імена, утворені від імені і прізвища вождя революції: чоловічі імена — Владлен, Вілен, Владилен, жіночі — Нінель, Вілена, Леніна. Збереглося ім'я Кім — абревіатура від назви «Комуністичний інтернаціонал молоді».

Вживаючись протягом довгого часу, імена змінювалися майже до не-

впізнання. Так, наприклад, ім'я Андрій (з грецької, означає «мужній, сміливий») зустрічається у нас і як Андрось, Андрусь, Андрух, Андрушко, Андрашко, Андрієць, Андріяк, Андріяш, Яндрій, Яндрух. Ім'я Агрипина, запозичене з латинської мови, де означало «жінка з роду Агріппи», тобто високородна жінка, стало у нас Горпиною, простим жіночим ім'ям дожовтневого села.

А тепер спробуємо відповісти на кілька запитань, які часом виникають у зв'язку з іменами. Часто у газетах і книжках можна зустріти такі імена іноземців (болгар, югославів, французів та ін.): Надя, Ваня, Саша, Катя. Ми звикли вважати, що це скорочені, пестливі, неофіційні форми офіційних імен Надія, Іван, Олександр, Катерина. Проте це їхні повні, офіційні імена; іншого «повнішого» імені у цих людей немає (до речі, серед наших запозичених імен теж є скорочені: Нора — це Динора, Неллі — це Хелен, Том — це Томас, але ми вважаємо, що і Нора, і Неллі, і Том — повні, офіційні імена).

Ставлення людей до імен, оцінка їх залежить не від того, що це ім'я насправді означає, а від милозвучності імені, звичності його, частоти вживання. Ось як про це пише Ф. Кривін: «Правда, у наш час Павсикакій вважається немилозвучним. Вадим — Баламут — милозвучний, Тарас — Бунтар — милозвучний, а Павсикакій — Борець із злом — чомусь немилозвучний. Так, для того, щоб боротися із злом, необов'язково бути Павсикакієм. Можна було бути Омеляном — тобто ласкавим, привітним,— і при цьому бути Пугачовим».

Шлях, яким приходили до нас канонічні імена, однаковий: з греко-візантійських джерел через старослов'янську мову в давньоруську. А от більш раннє життя слів, що лягли в основу канонічних імен, досить строкате. Подивіться: Ілля («сила божа»), Єлизавета («богом присягаюсь»), Іван («Бог помилував») у грецьку мову потрапили з давньоєврейської. Валентин свого часу було утворено від латинського дієслова «валере» — «бути сильним», «мати значення»; Віталій — від латинського прикметника «віталіс» — «життєвий». Антон виводиться від римського родового імені, корінь якого пов'язується з такими поняттями, як «купую взамін, збільшую ціну».

Ми зовсім не відчуваємо оцінності в наших іменах, а в первісному їх значенні переважала оцінність: Василь (грецьке, «царський»), Геннадій (грецьке, «благородний»), Дмитро (грецьке, «Деметрин», присвійний прикметник від імені богині землеробства і родючості Деметри). Жіночі імена грецького походження теж можуть бути певним чином «розшифровані»: Катерина — «чиста», Ірина (Ярина, Орися, Оришка) — «мирна», Анастасія (Настя) — від «воскресіння», Зінаїда (Зіна) утворене свого часу від імені бога Зевса, Галина (Галя) — «спокійна, ясніша», Зоя — «життєва».

Проте далеко не всі сучасні імена вдалося розшифрувати. Про ім'я Алла, наприклад, у словниках відомості подані дуже обережно: «Можливо пов'язане з грецьким «чужий», «інший»; в російській мові могло асоціюватись з прикметником *алый*». Ще менше відомостей подають словники про ім'я Інна. Це скоріше здогад, а не пояснення: «Нове неканонічне ім'я неясного походження; могло утворитися шляхом виділення кінцевої частини з таких імен, як Ніна, Альбіна, Ангеліна і подібних».

Друге питання: скільки імен може мати людина?

Для східних слов'ян загалом кілька імен у людини — явище незвичне. А ось ім'я відомого німецького природознавця, якого ми знаємо як Парацельса (1493—1541): Філіп Ауреол Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм (це він придумав гномів).

Цікаві речі діються з іменами у В'єтнамі й Бірмі: тут протягом життя людина кілька разів змінює своє ім'я — відповідно до традиції, що встановилася. Так, наприклад, в молодості хлопця звуть Маон Тун Шен (маон — юнак), пізніше — Ко Тун Шен (ко — друг) або У Тун Шен (у — громадянин), якщо людина ця розбагатіє, її назовуть Такин Тун Шен (такин — феодал, пан).

Коли говорять про солунських братів, які дали нам азбуку, то одного з них називають Константин (Кирило), а другого — просто Мефодій. Чому у молодшого брата два імені? Виявляється, що, коли людина постригалась у ченці (монахи), вона змінювала своє колишнє ім'я на нове. Обряд цей був схожий на похорон: людина начебто помирала для всього земного, разом з нею помирало й її ім'я; народжувалась істота, яка буде служити лише богові; для цієї нової ролі давалось нове ім'я (звичайно воно починалося на ту саму літеру, що й старе: було Константин — стало Кирило).

І ще одне питання: як люди сприймають імена, як ставляться до них? Відповісти можна було б так: людина неповторна, двох однакових людей немає, а от імена однакові є. Те саме ім'я, тісно пов'язуючись у нашій уяві з людиною, стільки разів змінює барву, скільки людей з цим іменем ми зустрічаємо. Спробуйте уявити оцих людей з однаковими іменами (ви їх добре знаєте): Тарас Шевченко і Тарас Бульба, Микола Островський і Микола Бажан, Максим Кривоніс і Максим Рильський... Імена нечебто ті самі, але «барви» цих імен дуже різні, бо пов'язані вони в нашій уяві з дуже неоднаковими людьми.

Ціну людського імені може засвідчити така історія (її розповів М. В. Горбаневський у книжці, яка зветься «В мире имен и названий»): в одному з племен індіанців людина, яка позичала щось, залишала в заклад за позичене не якісь цінності, а власне ім'я. І доки не повертала боргу, ходила без імені; усі члени племені її в цей час ніяк не називали.

Ми настільки звикли, що усіх дорослих звуть на ім'я і по батькові, що для нас ці три слова — ім'я, по батькові, прізвище — здаються споконвічними узвичаєними ознаками дорослості та офіційності. А всі Петровичі, Івановичі, Олександровичі і Степановичі розчулено зітхають, пригадуючи той неповторний час, коли їх звали Санька́ми, Петька́ми і Тимка́ми без усяких там «овичів»...

Історія суфікса *-ич, -ович* довга і не така вже проста. Спочатку, у давньоруській мові він свідчив, що слово з цим суфіксом — назва молодої тварини (соколич, левич, голубич). У XVI ст. активізуються інші суфікси для цієї ж ролі (у російській мові — *мышонок, котенок,* в українській — *мишеня, кошеня),* які витіснили слова з старим суфіксом *-ич.* В XI—XII ст. цей давній суфікс ще вживається для називання князівських дітей: в літописах зустрічаємо Василько Ростиславич, Ігор Ярославич. Але це не були наші по батькові, це скоріше були слова того ж ряду, що *попович, царевич,* тобто «син такого-то» (часто ці слова ставилися перед

іменем, а не після, як це робиться тепер). І тільки значно пізніше слова цього типу творення стали тим, чим вони є тепер,— назвами по батькові.

А був же такий час, коли цей *-вич* був дорожчий за будь-яку нагороду, коли він був у нас тим самим, чим у німців *фон*, а у французів *де*. А було це років триста тому, у ті часи, коли лише царя звали Іван Васильович та ще хіба кількох з самої верхівки, а навіть представника знатної родини Воронцових звали неповним по батькові («полуотчеством»): «Иван Федоров сын Воронцов». За часів цариці Катерини II офіційно було встановлено, кого і як слід називати: чини перших п'яти класів треба було називати на *-вич*, а з 6 до 8 класу включно — неповним по батькові (Петр Осипов Васильев), усіх інших — лише на ім'я. Звідси, мабуть, у російській мові зберігається підкреслена пошанність при називанні людини лише по батькові. Ось промовистий приклад: син бідного лікаря Базаров («Батьки і діти» І. С. Тургенєва), називаючи себе в дворянському середовищі, каже «Евгений Васильев», а делікатний співрозмовник тут же підхоплює — «Надеюсь, любезнейший Евгений Васильевич...», начебто стираючи грань між собою і ним, проведену Базаровим.

А чи не виникло у вас такого питання: невже усі оті *де, фон, ван* означають те саме, що й наші сьогоднішні *-ович*? Звичайно, ні. І в ті давні часи, коли присвоєння *-ович* було схоже на посвячення в рицарі, супроводжувалося царською грамотою, вони різнилися своїм значенням. Частка *де* у французів означала не просто «пан такий-то», а «пан — господар володінь таких-то». Це саме у німців означав *фон*. В Англії людина, яка одержує звання лорда, взагалі відмовляється від свого прізвища, замінюючи його назвою дарованих земель.

Боролися свого часу за ці префікси, суфікси і частки скрізь однаково запекло, не гребуючи ніякими засобами.

Прізвищем ми називаємо оформлену офіційним документом родову назву людини, яка приєднується до її імені і яку людина одержує після народження або в шлюбі та, як правило, передає своїм нащадкам.

Від прізвищ відрізняється прізвисько — воно живе в усному мовленні і не підтверджується жодними документами.

Довгий час люди не мали прізвищ у сучасному значенні слова, користувалися вони в основному іменами (Олег, Святослав). Лише зрідка зустрічалися додані до імен назви, які можна розглядати як прізвища (в 1068 р. літопис називає тисяцького Коснячка; в 1071 р. воєводу Яна Вашатича; в 1113 р. тисяцького Івана Чудиновича та ін.). Та це, імовірніше, індивідуальні прізвиська, які не переходили на нащадків.

Уперше з'являються в українських пам'ятках ділової мови (грамотах XIV—XV ст.) прізвища у сучасному розумінні: князь Іван Васильович Чорторийський, пан Іван Чорний, пан Волчко Рогатинський та інші. Це все прізвища князів, магнатів — власників великих земельних маєтків. Вони купували і продавали свої маєтки, записували їх у спадок дітям, а такі юридичні дії потребували оформлення відповідними документами, самого тільки імені було вже замало.

Незабаром така ж необхідність покликала до життя появу прізвищ у жителів міст — незакріпачених людей, які займалися переважно якимось ремеслом або торгівлею. У містах вони були власниками будинків;

належали до цехів, платили державні податки — і все це вимагало оформлення документами, у яких, крім імені, потрібне було й прізвище. Протягом XVI—XVII ст. родові прізвища закріпилися серед більшості жителів українських міст (так з'явилися Бондарі, Гончарі, Ковалі, Колесники, Кравці, Кушніри, Муляри, Пекарі, Міняйли, Крамарі та ін.).

Ще один стан почав наділятися прізвищем «в масовому порядку» — це духовенство. 1732 р. було встановлено правило: кожен, хто закінчує духовну семінарію, має вийти з неї з прізвищем. Усі такі прізвища мали одну форму — вони закінчувалися на *-ський*. Як же утворювалися ці попівські прізвища? Якщо у семінариста було прізвище або прізвисько, до цього додавався суфікс *-(ов)ський* (Розум — Розумовський), суфікс міг додаватися до імені батька (Федір — Федоровський), до назви села (Березів — Березовський), давалися прізвища й за назвою церкви, церковної парафії (церква св. Троїці — Троїцький), додавався суфікс і до перекладених грецькою і латинською мовою прізвищ (було Надеждин, стало Сперанський).

З 70-х років XVIII ст. вводиться звичай давати прізвища бурсакам за церковними святами (Введенський, Воскресенський, Богоявленський, Покровський та ін.). Якщо в семінарії, скажімо, вчилося три брати, то кожен з них одержував інше прізвище.

Зустрівши сьогодні прізвища Константинопольський, Кипренський, Коринфський, ми думаємо: здалеку, видно, предки цієї людини прибули до нас! А насправді ці прізвища давалися семінаристам у другій половині XIX ст., коли дозволено було урізноманітнювати їх введенням «класичних» назв.

Основна маса населення України — селянство — довго залишалася без справжніх прізвищ. Та й навіщо були прізвища кріпакам? Щоб відробляти панщину або платити чинш поміщикам чи монастирям, вистачало імені та вуличної клички. Пам'ятаєте, як давалося таке прізвище героєві «Гайдамаків» Т. Шевченка:

«А прізвище?»
«Прізвища немає!»
«Хіба байстрюк? Без прізвища —
Запиши, Миколо,
У реєстер. Нехай буде...
Нехай буде Голий,
Так і пиши!»
«Ні, погано!»
«Ну, хіба Бідою?»
«І це не так».
«Стривай лишень,
Пиши Галайдою».

При складанні купчих, ревізьких списків здебільшого послуговувалися прізвиськами. Пошлемося на Гоголя. Ось Чичиков виторгував у Коробочки померлих кріпаків і складає список їх для купчої грамоти: «Деякі селяни дещо здивували його своїми прізвищами, а ще більше прізвиськами... Особливо вразив його якийсь Петро Савеліїв Неуважай-Корито, так що він не міг не сказати «Та й довгий!». Інший мав причеплений до імені «Коров'ячий кирпич», інший звався просто Колесо Іван». Виходить, що й у середині XIX ст. не всі селяни мали офіційне прізвище. Цей клас набував постійні родові імена поступово.

У другій половині XVIII ст., коли на східноукраїнських землях було скасовано гетьманство (1764), повністю ліквідовано рештки давнього суспільно-політичного ладу та замінено його загальнодержавними порядками, а західними землями заволоділа Австро-Угорщина (1772), була впроваджена обов'язкова військова служба як у російській, так і в австрійській арміях. Новобранців записували обов'язково на прізвище (найчастіше це було прізвисько, вулична кличка). Коли ж у людини ні прізвища, ні прізвиська не було, полковий писар творив його сам: за ім'ям батька або за тими ознаками, які привертали увагу.

Матеріалом для творення українських прізвищ були, як свідчать дослідники, чотири джерела: і м е н а (Іванів, Іванків, Іванців, Івасів, Івашко, Івашків, Іванусів, Іваницький, Іванишин, Івасишин, Іваськевич, Іваненко, Іванюк, Іваниця... і так до ста прізвищ лише від цього імені); назви м і с ц я п р о ж и в а н н я чи п о х о д ж е н н я (Волошин, Німчук, Шведик, Бойко, Дулібець, Волинець, Подолян та ін.); назви п о с т і й н о г о з а н я т т я (Козак, Писаренко, Шаповал, Шинкар, Гречкосій та ін.); і н д и в і д у а л ь н і о з н а к и (Дебелий, Здоровега, Головатий, Заїка, Біловус, Мовчан, Скорик та ін.).

Чи слід знати походження свого прізвища, його первісне значення, його правильне написання? Обов'язково треба. До свого прізвища, яке прийшло до нас з минулого, слід ставитися з пошаною, бо воно несе на собі печать вашого славного трудового роду. І не байдуже повинно бути людині, як записане її прізвище, як наголошують його, як відмінюють. Правильність написання і наголошення можна перевірити у книжці Ю. К. Редька «Довідник українських прізвищ» (К., 1969).

А зараз — кілька побіжних зауважень.

Склад українських прізвищ надзвичайно строкатий: тут є іменники — загальні назви (Кравець, Сокіл, Гуща), прикметники (Поважний, Потужний, Сірий), дієслова (Світай), звуконаслідувальні слова (Кібкало, Сокотун), складні слова різного типу творення (Непийвода, Товстоліс), запозичені (тюркське Тугай, болгарське Христова) та ін.

Саме через таку багатоманітність їх складу відмінювання прізвищ іноді викликає сумніви. Нагадуємо, що всі відіменні прізвища — і чоло-

вічі, і жіночі,— що закінчуються на *-а, -я,* відмінюються, як звичайні іменники такого ж типу творення: Гуща, як *груша;* Балка, як *онука* та ін. Решта відіменникових прізвищ відмінюється, як іменники другої відміни, жіночі прізвища не відмінюються зовсім; порівняйте: «Ми побували в бригаді *Степана Бойка*» і «Виступи *сестер Байко* користуються великою популярністю».

Ужиті в множині прізвища позначають родину, сім'ю: «Чоловік чим скоріше городами подався до подвір'я *Самойленків*».

На запитання: звідки беруться і чому взагалі існують подвійні і потрійні прізвища, однозначно відповісти не можна — усе залежить від традицій і правових норм конкретного народу і певного часу. Так, в Іспанії, наприклад, традиція вимагає, щоб у людини було не одно, а кілька прізвищ, а до того ж ще й кілька імен. Якщо у людини лише одно ім'я і одно прізвище — значить, це людина низького, незнатного роду. Для нас прізвище відомого кубинського шахіста — просто Капабланка, а у себе на батьківщині він мав два імені Хосе-Рауль і два прізвища: Капабланка-і-Гаупера (перше прізвище батькове, друге — материне).

Російські дворяни двома прізвищами розмежовували різні відгалуження давніх родів (були, наприклад, просто Воронцови, були Воронцови-Дашкови і Воронцови-Вельямінови). Полководець М. І. Кутузов офіційно іменувався князь Голенищев-Кутузов-Смоленський. Рід Михайла Іларіоновича походить від Василя Голенища, давній засновник роду — Кутуза, а за боротьбу з Наполеоном він дістав почесний титул князя Смоленського. Так назбиралося аж три прізвища.

Ми знаємо, що псевдонім — це несправжнє, прибране прізвище. Воно, на відміну від справжнього прізвища, яке переходить від батька до сина, буває найчастіше придумане самим письменником, актором, художником. Давайте перевіримо, чи й справді письменники та інші люди завжди самі придумують собі друге прізвище?

Справжнє прізвище Бориса Полевого — Кампов. Це типове попівське прізвище (прадід письменника був попом), утворене вже відомим нам способом: російське прізвище Полевой, було в семінарії перекладене на латинську мову, де *кампус* — «поле». Коли майбутньому письменникові було 14 років, він приніс до редакції газети матеріал, який зацікавив редактора. Почувши прізвище хлопця, той сказав: «Підписуйся-но ти, друже, Польовий».

Олександра Гриневського в школі прозивали скороченим прізвиськом — Грін; так він потім і підписував свої твори. Схожу історію розповідав Семен Аршакович Тер-Петросян, легендарний Камо: «Коли я вчився у Горійському міському училищі, друзі жартома почали називати мене *Каму́* або *Камо́* після того як я, одного разу, відповідаючи на запитання учителя, замість *чему* сказав *каму*». Анто́шею Чехонте́ назвав А. П. Чехова учитель закону божого Таганрогської гімназії отець Покровський, який мав звичай жартівливо переінакшувати прізвища своїх учнів. Сергій Миронович Костриков дістав свій псевдонім теж від редактора владикавказької газети «Терек», в яку він дописував з 1912 р. Псевдонім створювали так: узяли календар, почали переглядати російські імена, шукаючи найрідкісніше, і зупинилися на імені Кір; так з'явився псевдонім Кіров.

Так само в редакції газети «Придніпров'я» у 1913 р. було створено

псевдонім українському письменникові, якого ми знаємо, як Івана Ле. Його звали Іван Мойся, і був він родом із села Мойсинці на Черкащині. Свій допис він підписав нерозбірливо (хоч теж не своїм ім'ям), в редакції його прочитали як Ле... і так надрукували. Письменник узяв собі цей підпис як псевдонім. Отже, не завжди письменники самі придумують собі псевдоніми; часом їх створює оточення.

Поставимо під сумнів і те, що псевдоніми з'являються лише у дорослої людини, а з власним прізвищем людина народжується. Придивимося уважно до прізвищ відомих діячів Стародавнього Риму: Публій Овідій Назон, Квінт Горацій Флакк, Марк Туллій Ціцерон. У кожного з них є власне ім'я, родове ім'я і прізвисько, своєрідний псевдонім, який давали дитині відразу після народження і вживали разом з двома першими. А тепер перекладемо: Назон — «носатий», Флакк — «капловухий», Ціцерон — «з бородавкою» (сісего буквально — «горошинка»; у нього була бородавка на обличчі).

Спробуйте встановити, де ім'я, а де прізвище або прізвисько (псевдонім) у таких трьох всесвітньовідомих людей: Мікеланжело Буонаротті, Рафаель Санті, Данте Аліг'єрі. Відповіли? А тепер перевірте себе: Мікеланжело — вигадане прізвище, Буонаротті — справжнє, Рафаель — вигадане, Санті — справжнє; Данте — не прізвище, а ім'я-псевдонім, що його взяв собі на честь діда по матері поет. До того ж це ім'я скорочене, діда звали Дуранте (прізвище поета — Аліг'єрі).

У багатьох письменників минулого подвійні прізвища. Чому? Найчастіше буває, що одне з цих двох прізвищ справжнє, а друге — псевдонім, яким письменник користувався певний час, а потім приєднав його до прізвища або прізвище до нього. Напишемо їх так: прізвище поза дужками, псевдонім — у дужках: Мамин (-Сибіряк), Салтиков (-Щедрін), Новиков (-Прибой), (Нечуй)-Левицький, (Степняк)-Кравчинський, Афанасьєв (-Чужбинський), (Дольд-) Михайлик. Проте (Карпенко)-(Карий), бо справжнє прізвище — І. К. Тобілевич — сюди не потрапило, Карпенко утворене від імені батька, а Карий взято з «Назара Стодолі» Т. Шевченка, де є персонаж — Гнат Карий.

У розмові про псевдоніми нас за кожним поворотом чекає несподіванка. Так, ми звикли, що Козьма Прутков — це псевдонім трьох братів Жемчужникових і О. К. Толстого, а от що реальна особа з їх оточення так звалася — знає мало хто. А Козьмою Прутковим звали слугу братів Жемчужникових.

І ще одна — остання — дивина. Є псевдонім — дуже авторитетний, який називає всіх — і нікого. Це Ніколя Бурбакі. Група французьких учених уже давно випускає багатотомну працю з вищої математики. І хоча статті з окремих питань написані у ній різними людьми, на обкладинці кожного тому стоїть лише одне ім'я — Ніколя Бурбакі, людини, яка ніколи не існувала, проте завжди користувалась величезним авторитетом.

І закінчимо ми розмову про псевдоніми всесвітньовідомим псевдонімом — Ленін. Багато хто вважає, що цей псевдонім, яким Володимир Ілліч часто користувався до революції, поряд з іншими псевдонімами, а після революції лише цим,— взято було в пам'ять про Ленський розстріл. Але вперше Володимир Ілліч вжив його у 1901р., тобто задовго до названих подій. Дослідники вважають, що цей підпис він міг вибрати за аналогією

(один з псевдонімів Плеханова — Волгин). Підтверджує цю думку той факт, що вперше так був підписаний лист до Плеханова, який міг потрапити до рук охранки.

Крім прізвищ справжніх і несправжніх (псевдонімів) існують ще назви, які прізвищем можна назвати лише умовно. Це імена персонажів байок, казок, легенд.

А у вас ніколи не виникало бажання довідатися, звідки взялися такі знамениті «прізвища», як Баба-Яга, Дід Мороз, Кощей Безсмертний? Як ви думаєте, хто з них «панського» роду, а хто «селянського», і ще — хто з них молодший, а хто старіший?

Хоч усі вони й живуть у казках, та істоти вони дуже неоднакові. Так, найстаріша серед них Баба-Яга. З'явився цей казковий персонаж у дуже віддалені від нас часи, коли ще в тій прамові, яку ми звемо праслов'янською, було слово з коренем *єгъ-*, що означало «злий, противний». Це слово не дійшло до нас, хоч сліди його є в багатьох мовах: у поляків на злу, в'їдливу жінку кажуть — єндза, чехи Бабу-Ягу звуть — Єзінка, Єжибаба; є цей корінь і в неслов'янських мовах. Аж страшно подумати, скільки поколінь дітей лякали Бабою-Ягою, якщо слово *яга* корінням сягає таких давніх часів!

Кощей теж давній персонаж, проте корені, від яких могло бути утворене його ім'я, збереглися в російській мові. Одні виводять його від *кость*, інші — від *костить, костерить* — лаяти. Ще інші — від тюркського *кощі* — «невільник, раб».

Наймолодшим серед цього казкового товариства виявився Дід Мороз (йому менше двохсот років), проте у нього є попередники, значно старіші за нього. Деякі дослідники вважають, що образ Санта Клауса (новорічного роздавача подарунків в Європі й Америці) в перекладі — «святого Миколая», бере свій початок у дуже віддалені часи, коли у давніх германських племен існував свій бог — Водан, який начебто жив десь на півночі і часом з'являвся, роздаючи подарунки.

Звичай дарувати на Новий рік подарунки — дуже давній, люди вкладали у цей звичай надію на благополуччя і багатство, а задатком тут начебто був новорічний подарунок. Потрапивши до нас, Санта Клаус — святий Миколай — злився з нашими казковими образами — Мороза Морозовича, Мороза-Морозенка, Морозка і поступово набув рис усім знайомого Діда Мороза.

ІМЕНА, ІМЕНА...

Максим козак Залізняк —
Козак з Запорожжя.
Як поїхав на Вкраїну —
Як пишная рожа!

Народна пісня

давній пісні — «Максим козак Залізняк», у новій — «Матрос партизан Железняк»... Проходять роки, десятиліття, століття, епохи, а в мовах залишаються імена — вони в речах і поняттях, у географічних назвах і термінах. Ми часто й не знаємо про те, що слово, яким ми

повсякчас користуємось,— ім'я людини, що за цим словом стоїть чиєсь життя — з його злетами й падіннями, радощами й печалями...

Якщо лише перерахувати слова — назви предметів і понять, які були свого часу прізвищами або іменами їх винахідників, то спочатку навіть важко повірити, що це прізвища — настільки звичними, «безликими» стали вони. Погляньте на них: дизель (прізвище німецького інженера, який сконструював цей двигун), ампер (прізвище французького хіміка А. Ампера), ват (прізвище англійського фізика Дж. Уатта), ватман (прізвище власника англійської паперової фабрики Ватмана), вольт (прізвище італійського фізика А. Вольта), герц (прізвище німецького фізика Генріха Герца), ом (прізвище німецького фізика Г.-С. Ома), рентген (прізвище німецького фізика В.-К. Рентгена), ундервуд, ремінгтон (прізвища конструкторів друкарських машинок). У назвах електротехнічних мір — прізвища видатних учених, це — *кулон, гаусс, генрі, фарада.* У назвах літаків — прізвища їх конструкторів (Лавочкін, Ільюшин, Яковлєв, Туполєв). Навіть за назвою такого музичного інструмента, як саксофон, стоїть прізвище бельгійського майстра — Адольфа Сакса. Так само від прізвища Шарля Патé, французького комерсанта, засновника фірми, що випускала звукозаписувальну апаратуру, утворене слово патефон (друга частина обох слів: грецьке *фоне*— «звук»).

Поглянемо на назви пістолетів — індивідуальної зброї. Браунінг дістав назву від прізвища винахідника — американського конструктора Д. Браунінга. Кольт названий за прізвищем американського зброяра С. Кольта. Маузер — за прізвищем німецьких інженерів-винахідників і підприємців братів Маузер. Наган — револьвер системи бельгійського зброяра Нагана. А ще є берданка — рушниця системи американця Бердана, прийнята на озброєння в російській піхоті у 1869 р. Шрапнель названа так за прізвищем англійського генерала, який увів новий вид снаряда, зарядженого картеччю.

На сторінках цієї книжки уже згадувалося багато слів, утворених від прізвищ та імен людей. Нагадаємо їх. Це були назви одягу (*галіфе, макінтош*), до яких додамо ще реглан — фасон верхнього одягу, в якому рукав становить єдине ціле з плечем — «винахід» англійського генерала Реглана. Можна додати ще френч — куртку особливого крою,— «винахід» англійського фельдмаршала, головнокомандувача британськими військами у Франції (1915—1918).

Згадувалися й назви головних уборів — імена (*будьонівка, болівар*), назви їжі (*сандвіч, беф-строганов, наполеон, пожарські котлети*), засобів транспорту (*дрезина*), ряду суспільних явищ (*тариф, хуліган*) та ін.

Серед назв рослин, крім уже розглянутих нами, можна згадати бегонію, яка одержала своє ім'я від прізвища французького ботаніка Бегона; камелію, названу за прізвищем італійського місіонера Камеллі (він привіз цибулинки камелії з Японії в Європу в 1791 р.); магнолію, ім'я якої утворене від прізвища французького ботаніка XVII ст. Маньоля (писалося Magnol).

Є в нашій мові слова, в яких їхнє першоджерело так глибоко заховане, засипане піском часу, що одразу важко й подумати, що це було колись ім'я людини,— настільки слово змінилось як за значенням, так і за

звучанням. Наприклад, м а в з о л е й, за яким — через прірву століть — ми бачимо мертвого Мавсола (майже незалежного сатрапа перської провінції Карії) і безумну від горя його сестру й дружину Артемісію, яка випила з вином і прянощами попіл спаленого Мавсола, щоб не розлучатися з ним... А вже потім з'явилась велична споруда — гробниця, в якій ніхто не був похований. І через віки дійшло до нас тільки слово *мавзолей* — «монументальна поховальна споруда».

М е ц е н а т. Звичайно так називають багатих покровителів наук і мистецтв, покровителів учених, акторів, співаків. Слово це вживається й переносно, образно, а також у різних порівняннях. Так, у газетних публікаціях можна зустріти *меценатів* — окремих керівників підприємств, які аж надто опікають свої футбольні чи хокейні команди, свої самодіяльні колективи, обсипаючи їх різними благами. А справжній, історичний Меценат (Maecenas) — це римський політичний діяч I ст. до н. е., що уславився покровительством поетам та художникам, бо сам теж був натурою артистичною, хоч талант мав невеликий.

С и л у е т — однобарвне контурне зображення, намальоване (вирізане, вишите) на однотонному фоні. Слово *силует* — це все, що залишилося в пам'яті людей від Е. де-Силуета — блискучого міністра фінансів при дворі короля Франції Людовіка XV. Силует був, безумовно, людиною обдарованою і за інших умов міг би зробити щось для своєї держави, але на своєму посту він був недовго (півроку), а крім того, у нього не було ділового досвіду й адміністративної хватки. Тому його починання були приречені на провал. Крах його, як пишуть дослідники, був таким же несподіваним, швидким і гучним, як і звеличення.

Метеором він пролетів над Францією і щез з політичного горизонту. Тому у Франції в ті часи можна було почути «з'явився, як Силует, щез, як Силует», тобто слово це стало символом надто швидкої й ефектної, але непродуманої справи. Тому, коли з'явилась манера тіньового зображення, дуже ефектна, але водночас і дуже швидка, про неї сказали — це «на манер Силуета». Пізніше не лише манера зображення, а й саме зображення одержало ім'я *силуета*.

Г і л ь й о т и н а — знаряддя для виконання смертних вироків (через відсікання голови), запроваджене у Франції в період буржуазної революції 1789 р., запропоноване революційному урядові Франції у 1791 р. лікарем Ж. Гільйотеном. Вперше вона була використана 25 квітня 1792 р. і набула широкого застосування в 1793—94 рр., коли об'єднані сили інтервентів і внутрішньої контрреволюції примусили уряд якобінської диктатури ввести масовий революційний терор. Після падіння якобінців гільйотина стала знаряддям контрреволюційної реакції. В окупованій Франції (1940—1944) фашисти використовували гільйотини для страти патріотів-антифашистів.

Б о й к о т — спосіб політичної та економічної боротьби, який полягає в повному припиненні стосунків з якою-небудь державою, організацією, установою чи конкретною особою. Слово з'явилось і стало загальновідомим після таких подій. Управитель одного маєтку в Ірландії, англієць, капітан Джеймс Кенінгем Бойкот жорстоко й нетерпимо ставився до орендарів-ірландців, загрожуючи зігнати їх з земель. Це було в 1879 р. «Земельна ліга» Ірландії, гаслом якої було «Ірландська земля — ірландцям», виступила

проти Бойкота на захист орендарів. Капітан Бойкот, коли у нього загострилися сутички з місцевим населенням, викликав поліцію, проте розлючений натовп накинувся на неї; поліцаї змушені були втекти. Після цього слуги залишили дім Бойкота; крамарі відмовилися продавати йому свої товари, листоноші — носити пошту; ніхто не розмовляв і взагалі ніяк не спілкувався з ним. Бойкот, оточений мовчазною ворожнечею, змушений був виїхати. Так частковий, конкретний факт класової боротьби дав суспільно-політичний термін мовам народів Європи.

Слово ш о в і н і з м, нагадуємо,— це назва найреакційнішої форми буржуазного націоналізму, який пропагує національну винятковість, ненависть до інших національностей, розпалює ворожнечу між країнами й народами. Слово походить з французької мови; утворене воно від прізвища *Шове* (Chauvin) — солдата наполеонівської армії, який «уславився» під час єгипетського походу 1798—1801 рр. людиноненависницьким ставленням до арабського населення.

В о к з а л сьогодні — це будинок або комплекс споруд для обслуговування пасажирів на залізничних станціях (останнім часом з'явилися морські й річкові вокзали). Слово вперше зафіксоване у «Словнику російської мови» у 1891 р., у словнику Б. Грінченка його немає. Проте вживалося воно в російській мові й раніше (у формі *фоксал* зустрічається у 1777 р.), щоправда, значення його тоді було не «залізничне». Vaux hall — назва місцевості біля Лондона (тепер це частина Лондона), де в XVII—XIX ст. існував публічний сад з концертами. Vaux — *Вокс* — це прізвище власниці, французьке з походження, а hall — «дім», «будинок», «зал». Спочатку і в Росії слово *воксал* означало «будинок для танців і концертів», та ось у Павловську (під Петербургом) на залізничній станції починають виступати з концертами оркестри, сюди приходять дачники слухати музику. Так в людській уяві слово *вокзал* пов'язалося з залізницею. Пізніше цим словом починають називати будь-яке залізничне приміщення, де обслуговують пасажирів,— уже безвідносно до музики й танців.

За час існування в мові слова-імена змінюють своє значення. Часом окрема риса людини чи її справи, може навіть не суттєва, не першорядна, стає смислом слова, утвореного від цього імені. Так сталося, наприклад,

із словом крез. Сьогодні це «людина, що володіє велечезними багатствами». А насправді в житті й діяльності останнього царя Лідії (Мала Азія), який жив у VI ст. до н. е., було багато інших подій і обставин, що зробили його помітною фігурою в історії та заслуговували на згадку. Так, Крез вів уперту боротьбу з грецькими містами в Малій Азії за вихід до моря. Йому вдалося підкорити їх собі всі, крім Мілета. Проте у містах, якими він оволодівав, Крез залишав старий державний устрій, лише обкладаючи їх даниною, від чого Лідія багатіла. Він був добрим дипломатом: підтримував стосунки з греками в метрополії, щедрими дарами Дельфійському храмові купував підтримку могутніх дельфійських жерців. Крез першим почав карбувати золоті монети, що, мабуть, і послужило приводом для створення йому слави багатія. Зазнав він і гіркоти поразки: у 546 р. до н. е. на Лідію напали перси. Могутній перський цар Кір II розбив військо Креза, здобув столицю; Крез потрапив у полон. Як бачимо, Крез прожив бурхливе й сповнене пригод життя володаря, який вміло вів свою політику, шукав нового, зазнавав перемог і поразок, а не сидів лише на мішку грошей, як можна подумати, судячи з того, що слово *крез* означає зараз у нас.

Якщо поставити поряд три слова: цезар, кесар, цар, то спільного, на перший погляд, між ними можна побачити небагато, хіба що те, що всіх їх об'єднує поняття «влада». В усьому ж іншому ці слова несхожі: *Цезар* — власне ім'я, *кесар* — грецька назва давньоримських імператорів, *цар* — загальна назва (не титул) володаря в слов'янських країнах. Тепер розглянемо ці три слова в такій послідовності, в якій вони виникли. Особисте прізвисько римського диктатора Кая Юлія Цезаря писалося Caesar, а вимовлялося римлянами *Кайсар*. Це ім'я стало титулом глави Римської імперії й у пізніші часи вимовлялося *кесар* (у цій формі, як ми вже знаємо, воно перейшло у грецьку мову), *цесар, цезар* (в італійській мові — *чезаре*, у французькій — *сезар*, у німецькій — *кайзер*). Слов'яни спочатку взяли у греків слово *кесар*, проте пізніше й вони почали вживати слово *цезар*, оскільки воно було безпосередньо пов'язане з латинським титулом. Так, поступово відкладаючись, у мові слов'ян зібралися усі три форми одного колись слова: *цезар, кесар, цар* (останнє з'явилося вже на грунті слов'янських мов).

Імена людей залишили сліди й у власних назвах — найчастіше у назвах міст. Проте подробиці таких найменувань, як правило, швидко забувалися. Так, наприклад, Ленінград — на самому початку, при його «хрещенні» був названий не *Петербург* — «місто Петра», а *Санкт-Петербург* — «місто святого Петра» — «небесного патрона» царя Петра I. Це *санкт* («святий») було відкинуте у 1914 р. і *Петербург — Петроград — Пітер* став тим, чим він і був: містом, яке побудував цар Петро I, як би він не ховався за святого Петра (назва «Ленінград» введена 1924 р.).

А ось що розповідається про назву міста Сан-Франціско. Місто одержало свою назву в пам'ять сера Френсіса Дрейка, жорстокого пірата, корсара її величності королеви Англії, який розсіяв по всій західній півкулі легенди про свою жорстокість і про закопані в землі скарби. Френсіс — це побутова форма імені Франціск. Сер Дрейк все ж не відважився закріпити пам'ять про себе прямо в назві міста. Він пішов

обхідним шляхом: начебто я і начебто це не я, а мій небесний покровитель.

Є місто, яке ми знаємо під чотирма назвами: Стамбул, Константинополь, Візантія, Царград. Давньогрецьке місто *Візантія* було перейменоване в *Константинополь,* коли імператор Константин І зробив його столицею першої християнської імперії. *Царградом* його називали київські князі, коли ходили туди «добувати славу» — і вішали щит на його ворота. Назва *Стамбул* з'явилась у міста, можна сказати, через помилку. Коли турки завоювали Константинополь, вони від місцевих жителів-греків постійно чули: *іс тен полін.* Завойовники вирішили, що так зветься це місто, а насправді жителі міста казали «до міста», як часто кажемо й ми. Так і з'явилась нова назва — вже не «імператорська» (Константинополь), а «народна»: *Істенполін — Стемполі — Стамбу́л.*

«Ну, добре,— скажете ви,— цар Петро І будував місто, Френсіс Дрейк вклав у будівництво нового міста награбоване багатство й неабияке зухвальство, імператор Константин І створював столицю могутньої на той час імперії. А королева Вікторія? Що зробила вона для тих місць, які були названі її ім'ям?» І справді, на карті світу десятки назв, пов'язаних з іменем цієї англійської королеви, розкиданих у найвіддаленіших місцях землі: водоспад *Вікторія* в Африці, штат *Вікторія* в Австралії, місто *Вікторія* на Сейшельських островах... Усе це всього-на-всього почесні назви, бо королева Вікторія за 64 роки свого перебування на троні жодного разу навіть не побувала в місцях, названих її ім'ям.

Крім «помазаників божих», як називали колись коронованих осіб, сліди-імена залишали й інші високопоставлені особи: герцоги Йоркські («Нове місто дому герцогів Йоркських» — так звався спочатку Нью-Йорк), герцог Оранський (Моріц Оранський мав «небесного патрона» — святого Маврікія, іменем якого названий острів Маврікій), лорд Мельбурн (місто Мельбурн в Австралії), лорд Сідней (прем'єр-міністр Англії в кінці XVIII ст., ім'ям якого було названо місто Сідней в Австралії) та ін.

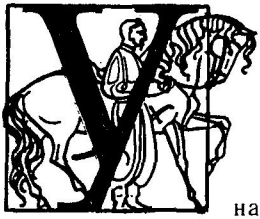
І як приємно знати, що є на світі станція Єрофей Павлович (Читинська область), яка одержала свою назву в кінці XIX століття на честь «першопроходця» XVIII ст. козака Єрофея Павловича Хабарова (це на його честь дістало назву й місто Хабаровськ).

Місто Ігарка стоїть там, де колись мисливець і рибалка Єгор Ширяєв поставив на березі Єнісею дерев'яний зимівник. Сусіди-ненці, запитавши, як його звуть, сказали: «Ігóрка! Ігóрка! Дуже добре!» Так залишилося у віках неточно записане ім'я його засновника.

І ще одна цікавинка. Не слід довіряти беззастережно обманливим іменам. Ріка Лена — це Лена, Єлена, Олена?.. Жіноче ім'я тут — випадковий звуковий збіг. По-евенкійськи «ріка» — *елюйоне.* Від цього трохи дивного, незвичного для нас *елюйоне* й народилося плавне, широке, як і сама ріка, звучне ім'я Лена, яке дало людству безсмертне ім'я Леніна.

Ширяють над минулим темним
Нові пісні, нові часи.
Під оком Партії недремним
Щаслива, земле, ти єси!

М. Рильський

нас є такий —освячений уже десятиліттями — лозунг: «Хай живе червоний Жовтень!» Настільки звичне для нас поєднання слів *червоний Жовтень,* настільки воно злилося зі святковими колонами і червоним убранням вулиць у день свята, що ми навіть не помічаємо, що *червоний* і *жовтий* — назви двох кольорів, а таке поєднання (*рожева чорнота, чорна голубизна*) для нашої мови і для нашого сприймання — річ незвична.

Революція — Жовтень — підняла на п'єдестал безсмертя слово *товариш.* Для нас т о в а р и ш — слово урочисте, величне і водночас просте.

...У нас є стрічка в кулемет,
Є по гранаті нам...
Скажи, *товаришу,* мені
Ти звідки родом сам?

(М. Нагнибіда)

З'явилося слово *товариш* на Русі давно, десь у XIV ст. Походження його пояснюють так: це, власне, не одно, а два слова: *тавар* і *іш* (або *еш*). Запозичені вони з якогось дуже давнього тюркського джерела. Слово *тавар* у тюркських мовах означало «караван», «табун», а також «майно», «власність» і ще ширше — «предмети торгівлі». Воно було запозичене ще давніше — у XII ст. (в українській мові *товар* зберегло й своє старе значення «велика рогата худоба»). Слово *іш* означало «друг», «супутник» (у сучасній турецькій мові є слово *еш,* яке означає «друг», «товариш», «близька людина»).

Словосполучення *товар ёш* означало «спільник, компаньйон у торгівлі». Кажуть, таке ж значення слово *товариш* мало спочатку і в давньоруській мові. Проте здавна воно вживалося і тоді, коли йшлося про близьких людей, про добровільне їх об'єднання, засноване на рівності. Так, серед запорізького козацтва це слово було досить поширеним звертанням, судячи з того, що зберегла для нас народна пісня і класична поезія:

Я твій *товариш* буду щирий,
Латинці і мені враги.

(І. Котляревський)

Крім того, у другій половині XVII ст. існувало старшинське звання в реєстровому козацькому війську — *товариш бунчуковий* або *значковий.* Пізніше був *товариш* (у значенні «помічник, заступник прокурора»).

А тепер подивіться на оце значення:

Ой вигострю *товариша,*
Засуну в халяву
Та піду шукати правди
І тієї слави.

(Т. Шевченко)

... Палахкотять за цими рядками пожежі селянських повстань, де *свячений, товариш* — «ніж» і *вигострена сокира* були знаряддям помсти і розплати.

А ще товаришем був вірний кінь козацький, як чумакові і селяниновіхліборобу — віл: «Жалко кидати тих змалечку виплеканих воликів, тих вірних *товаришів* у дорозі, що так розуміють смуток і радощі хазяїнові...» (М. Коцюбинський).

Ця традиція — називати навіть неживий предмет або безсловесну тварину товаришем — збереглася і до наших часів:

Перед кожним із нас кулемет,
Що розстрілює ворога в дим,
Наш *товариш* і брат —
Наш «максим».

(В. Сосюра)

Пролетаріат царської Росії почав уживати слово *товариш* при звертанні до соратників у класовій боротьбі — як символ свободи й рівності в тому суспільстві, побудова якого була його метою. Таке значення слова *товариш* з'явилося в кінці XIX ст.

Бурхливі пристрасті кипіли навколо цього слова під час підготовки революції 1917 р., в революційний і пореволюційний час. В найгостріших, смертельно небезпечних ситуаціях слово *товариш* вказувало, по який бік барикади стоїть учасник подій.

У сучасній нам українській мові слово *товариш* зберігає своє старе значення — «спільник, співучасник; людина, яка спільно з ким-небудь робить якусь справу»; друге — теж старе значення: «друг, приятель»; третє значення — «людина, ідейно зв'язана з іншими людьми; соратник, однодумець». Є в цього слова ще кілька значень, які з'явилися вже в новому, соціалістичному суспільстві. Це вживання його перед прізвищем людини для підкреслення її належності до радянського чи партійного середовища; це форма звертання до людей-співвітчизників.

Товариш — людина одного з тобою класу. Так теж можна сказати. А що таке *клас*? Ось як визначав це поняття В. І. Ленін: «Класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного богатства, яка є в їх розпорядженні. Класи — це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю другої, внаслідок відмінності їх місця в певному укладі суспільного господарства».

Слово *клас*, як це не дивно, узаконив списком цар Павло I, замінивши ним «степень», яка здалася йому крамольною. Якби імператор знав, яка доля чекає це слово!.. Введене ним слово *клас* як адміністративний термін (лист О. С. Пушкіна до царя підписаний «10 класса Александр Пушкин»), бо офіційно увесь чиновницький (управлінський) апарат держави був поділений на класи. Прабатьківщина його — латинь: classis «відділ війська», «група людей»; етимологічно пов'язане з calo — «ого-

лошую», «скликаю». Форми *класик, класичний, клас* у термінологічному значенні прийшли в російську мову з німецької чи французької ще за Петра І.

Словники — російські й українські — дуже довго не вказували на появу в цьому слові нового, грізного значення, що з'явилося з декабристських часів («клас народу»), а утверджувалося в гнівних і пристрасних статтях В. Г. Белінського («принцип класу», «клас поміщиків»). Кардинальне уточнення в це слово вносить теорія К. Маркса. Та мовчать тогочасні словники, даючи до слова *клас* лише ті його значення, які були безмежно далекі від класової боротьби: класи рослин і тварин, класи чиновницькі, шкільні класи... І це при тому, що в офіційних документах кінця XIX ст. з'являється, наприклад, торгово-промисловий клас, що є вже явним визнанням суспільно-політичного значення слова *клас*.

Величезну роль у пробудженні класової свідомості відіграла агітаційно-масова робота нашої партії.

А г і т а ц і я — це громадська і політична діяльність серед трудящих, яка спрямовується на роз'яснення політики нашої партії. Так ми розуміємо це слово, так його вживав В. І. Ленін.

Слово *агітатор* має спільний корінь зі словом *агент*; обидва вони походять від латинського *агере* — діяти; *аг—ітаціо* — «приведення в рух», *аг—іта—тор* — «той, що рухає», *аг-ент* — «той, що діє». Тільки як же далеко розійшлися у значенні ці колись такі близькі слова!

До нас слово *агітація* прийшло з німецької мови, де є і *агітірен* («агітувати»), і *агітаціон* («агітація»), і *агітатор*. Проте набуло популярності це слово не в Німеччині, а в Англії наприкінці XVIII ст. Як свідчать дослідники, в Англії це слово на позначення народного агітатора і пропагандиста почало вживатися з 1780 р. Пізніше, у 30-х роках XIX ст., з'являється видатний агітатор. Це член англійського парламенту ірландець О'Коннел, який самовіддано і пристрасно боровся за автономію Ірландії та за демократизацію англійського виборчого права. Його й почали — в пресі, у виступах — називати *агітатором*. І сам О'Коннел, і його діяльність, і його нове «ім'я» набули розголосу, стали відомі не лише в Англії, а й за її межами. Слово *агітатор* почало все частіше вживатися і в інших мовах, особливо в другій половині XIX ст., коли громи революцій почали прокочуватися над Європою.

У цей же час проникає в царську Росію і слово м і т и н г, проте в словники воно потрапляє лише після революції 1905 р. Так, у словнику Павленкова (1910) було записано: «Мітинг — публічна сходка (англійський термін); мітинги в 1905 р. протягом вересня — листопада влаштовувалися скрізь в Росії міським населенням, робітниками і селянами і відіграли величезну роль в проясненні свідомості народу, популяризації визвольних поглядів».

У 1917 р. це іншомовне слово, для мільйонів людей ще порівняно нове, стає одним з найбільш активних, популярних і зрозумілих. Про це у В. І. Леніна сказано так: «...революція не могла розвиватися інакше, як через період загального універсального мітингування з усіх питань».

І після революції, і в часи Великої Вітчизняної війни, і в наш час живе слово *мітинг*, бо і в горі і в радощах, в час важких випробувань і крутих поворотів наш радянський народ звик бути разом, щоб разом ділити все, що випадає на його долю.

Слово *мітинг* висвітлює в нашій пам'яті такі слова, як *прокламація, лозунг, гасло, заклик...*

Прокламація видається нам серед них найстарішим. Так воно і є. Був час, коли прокламація позначала один із способів поширення новин. Латинською мовою *кламаре* — «кричати», *прокламаре* — «проголошувати». Звідси *прокламаціо* в Стародавньому Римі — «проголошення, повідомлення». Але це було не писемне, а усне повідомлення, і робили його спеціальні оповісники. У нас *прокламація* — «друкований або рукописний агітаційний листок злободенного політичного змісту»; «листівка», найчастіше «революційна листівка».

Цікава історія слів *гасло* і *лозунг*, які в сучасному нам вживанні є абсолютними синонімами, коли вони означають «стисло висловлена ідея, політична вимога; завдання чи заклик до мас». А от із значенням «сигнал, умовний знак до дії» може виступати тільки слово *гасло*. Це тепер, у наш час. У минулому, виявляється, і в такому значенні вони були синонімами. Навіть, кажуть, виступали у військовому середовищі Росії початку XVIII ст. як «пароль» (*гасло*) і «відгук» (*лозунг*). Щоправда, *гасло* в цьому значенні в російській мові побутувало недовго, скоро вийшло з ужитку, поступившись французькому з походження слову *пароль*.

Гасло і *лозунг* як «пароль» і «відгук» могли бути не лише словесними, а й предметними. У художній літературі маємо чимало свідчень: зустрічаємо в цій ролі розірвану навпіл картку паперу, розрізане фото, розбитий черепок та ін., які повинні створити цілість при складанні.

Прийшло *гасло* з польської мови (власне польське утворення від спільнослов'янського дієслова *гадати*), де має ціле гніздо значень — «умовне слово, пароль, девіз; засада; реєстрове слово в словнику», тому й не дивно, що ще з козацьких часів закріпилося в українській мові. Наш найавторитетніший дожовтневий словник Б. Грінченка на перше місце висуває його значення «сигнал, знак», на друге ставить «пароль, лозунг».

Лозунг — слово німецьке (від Los — «жереб»), вперше засвідчено в російських джерелах як *лозонг*, значило спочатку «опізнавальний крик, слово-відгук».

У словнику 1769 р. пояснювалося: «*Лозунг* — слово, знак воинский». Це значення словники вперто повторюють аж до середини XIX ст., хоч у живій мовній стихії слово встигло обрости новими і далеко не безневинними значеннями, особливо в статтях на літературознавчі та політичні теми.

Поступово *лозунг* втрачає своє старе термінологічне значення і набуває нового — суспільно-політичного. Уже створили свої лозунги більшовики — особливі лозунги, в яких поєднувалась марксистська теорія і боротьба робітників за «хліб насущний». В революцію та пореволюційний час слово із новим політичним значенням перейшло в українську мову, стало паралеллю до *гасла*.

Перебуваючи на вістрі гострої політичної боротьби, наші сьогоднішні лозунги повинні бути конкретними, точними і злободенними (ми всі пам'ятаємо вимогу В. І. Леніна — якомога менше політичної тріскотні і абстрактних лозунгів).

Українське слово *заклик* (від праслов'янського *клікаті* — «кликати») стоїть у тому ж ряду, що й слова *гасло, лозунг,* тільки не з першим своїм

значенням («прохання, запрошення прийти, приїхати, з'явитися кудинебудь»), а з другим: «звертання до певної групи людей, у якому в стислій формі висловлено провідну ідеологічну, політичну вимогу, завдання; відозва, гасло». Закликами ми звемо звернення Центрального Комітету до радянського народу у передсвяткові дні.

Рідше вживається ще одне власне українське слово цього ряду — *відозва* (корінь *звати* простежується ще в індоєвропейській спільності) — «звернення, заклик уряду, організації або окремої особи до широких мас населення».

Тепер поговоримо про слово *партія*.

Партія — це політична організація; вона є найвищою формою організації якого-небудь класу і водночас найактивнішою частиною цього класу; вона захищає його інтереси й керує боротьбою з ворожими класами. В європейські мови слово *партія* було взяте з французької мови. Походить воно з латинської мови, в якій було дієслово *партірі* — «ділити», «розділяти» і іменник *парс* (род. *партіс*) — «частина, галузь, відділ». У російську та українську мови слово прийшло через німецьку (Partie) або польську (*partia*) мову. З'явилось воно в Росії у XVIII ст. з дещо іншим, старішим значенням: у Петра I в записі 1721 р. зустрічається вислів «партия хлеба» — слово вже запозичене, але його суспільно-політичне значення ще не сформувалося.

У нас в країні слово *партія* вживається насамперед як скорочена назва Комуністичної партії Радянського Союзу — добровільного бойового союзу однодумців — комуністів, організованого з представників робітничого класу, трудящих селян і трудової інтелігенції Радянського Союзу.

В українській мові слово давно вже пустило міцне коріння і представлене значною кількістю похідних утворень. Слова ці живуть і в повсякденній мові, і в урочистих промовах, і в пристрасних, полум'яних віршах:

Ми чисті перед совістю,
Нащадками й Планетою —
І правду цю освячуєм
Своїми *партбілетами!*

(Б. Олійник)

Слово рада — давнє українське багатозначне слово. Протягом свого життя в мові частина значень зберігалась, а деякі втрачалися. Так, втратилося значення слова «порядок, лад», яке було в ньому раніше: «Військо стояло, *ради* не знало, *ради* не знало, Івана прохало». (Народна пісня).

Збереглися до нашого часу такі його значення: «пропозиція, вказівка, як діяти за певних обставин»; «допомога добрим словом»; «спільне обговорення якогось питання»; «нарада, засідання».

Проте українське слово *рада* (як і російське *совет*) вживалося також на позначення певних органів управління у досить віддалені від нас часи. *Радою* звалися загальні збори козаків у Запорізькій Січі та на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. Тоді ж існувала і *Рада старшини* при гетьмані, до складу якої входила вся козацька верхівка; була й *Рада генеральної старшини* — вузький дорадчий орган при гетьмані, обраний зі складу Ради старшини. Проте пізніше слово це в значенні «орган управління» відійшло в пасив аж до революції 1905 р.

У 1905 р. з'являються *Ради робітничих депутатів* не лише в Петрограді, Москві, Іваново-Вознесенську, а й у Катеринославі, Харкові, Луганську.

Спочатку це було слово-програма: «Не парламентарна республіка,— повернення до неї від Р.Р.Д. було б кроком назад,— говорив В. І. Ленін у квітні 1917 р.,— а Республіка Рад робітничих, батрацьких й селянських депутатів по всій країні, знизу доверху».

Та ось слово-програма втілюється в життя, стає реальністю, вживання його зростає, розширюється. І вже в березні 1920 р., менше ніж через три роки після перемоги революції, В. І. Ленін з гордістю відзначав, що наше російське слово «Совет» — одне з найбільш поширених, його навіть не перекладають на інші мови, а скрізь вимовляють по-російськи. Це перше з післяжовтневих слів, яке стало інтернаціональним.

Найвищий орган державної влади в нашій країні — Верховна Рада СРСР.

І день і ніч над величним її будинком полощеться червоний прапор — емблема держави, символ її суверенітету.

Прапор, знамено, стяг, корогва... Так-так, і *корогва* також. Не будемо віддавати зовсім це слово церкві, бо ж співається в старовинній пісні:

Пішло військо, *короговки* сяють,
Попереду музиченьки грають.

Корогвою звався й підрозділ козацького війська, який мав свій прапор:

Хвала безсмертним Жовтим Водам,
Огням козацьких *корогов!*

(М. Рильський)

Це дуже давнє запозичення зі сходу (Фасмер вважає: з монгольського *орунга* — «знак, прапор» через тюркське посередництво), наявне майже в усіх слов'янських мовах з тим же значенням — «прапор».

Слово п р а п о р — перше слово цього ряду: воно найчастіше вживане, не має спеціального забарвлення, а тому наявне в усіх стилях нашої мови. У «Конституції СРСР» записано: «Державний прапор СРСР складається з червоного полотнища, з зображенням у його верхньому кутку, коло древка, золотих серпа і молота, а над ним п'ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою».

Майже всі слов'янські мови з дуже давніх часів мають це слово (коріння його споріднене з *перо* — «лечу, рухаюсь»). Є воно і в наших старовинних думах:

На могилі *прапір* устромили,
Славу козацьку учинили.

І хоч вважається слово нейтральним, та хіба ми можемо сприймати його байдуже, «нейтрально» у такому хоча б знайомому з шкільної лави тексті: «Полк ішов не той, він уже був інший, оновлений, урочистий, осяяний. Над колоною, розвіваючись у польоті, яскраво пломенів полковий *прапор*» (О. Гончар).

С т я г — слово урочисте. Це слово поезії — від найдавніших часів. Шевченко його відтворює таким, яким воно було в «Слові о полку Ігоревім»:

Коло полудня на третій [день]
Поникли Ігореві *стязі*.

Та воно давніше — зустрічається ще в Лаврентіївському літописі (запис 1096 р.). Це дуже давнє запозичення у скандінавських народів, де воно означало «древко».

Було це слово в українській поезії XIX ст.:

Наш *стяг*, як маків цвіт, пала́є,
Наш стяг на бою шлях зове;
Хай марсельєза залунає,
Нас в край обіцяний веде!

(У. Кравченко)

Було це слово в поезії часів Великої Вітчизняної війни:

Україно! Ти в славній борні не одна,
В ній з тобою під *стягом* багряним — народи!

(М. Рильський)

Є воно і в сучасній нам поезії.

Рідше вживається слово знамено (походить воно від *знати;* звідси *знак, ознака* у мовах багатьох слов'янських народів). Вживалося, очевидно, як синонім до *прапор, корогва* у XVII ст. Проте відтінку архаїчності, виразної старовини ми в ньому не відчуваємо: «Майорять під морозним вітром червоні *знамена*» (О. Довженко) — це вже наш час.

А те, що це слово вживається рідко, робить його особливо урочистим, знаменним:

Дороги наші мічені
вершинами і втратами.
Знамена наші січені
чужими автоматами.
Нас розлучали з рідними,
з життям і навіть — з мрією,
Але ніщо й ніколи нас
не розлучило з вірою!

(Б. Олійник)

Крилате слово

частина 3

У СЛІВ ВИРОСТАЮТЬ КРИЛА

Слова — полова,
Але огонь в одежі слова —
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

Іван Франко

и щойно прочитали назву частини: «Крилате слово». А котре слово крилате? І чому воно крилате? Може, це просто красивий епітет? І так, і ні. Це був епітет за часів Гомера. Для тогочасних людей, їх способу мислення цей вислів здавався мотивованим: адже як інакше можна пояснити те, що усілякі чутки, новини і перекази «перелітають» від міста до міста, від людини до людини? Мабуть, у слів є крила. Так писав Гомер, так говорили його сучасники.

Проходив час, і поступово цей влучний образний вислів закріпився у свідомості людей, але не за кожним словом, а лише за тими, які варто було запам'ятовувати і передавати якщо не точно, то не порушуючи їх змісту. Звичайно, це були яскраві, гострі, дотепні вислови, які переходили з уст в уста, від покоління до покоління.

І от у 1864 р. виходить у світ книжка німецького мовознавця Г. Бюхмана «Geflügelte Worte» («Крилаті слова»). Назву цю підхопили мовознавці інших країн уже як термін для позначення часто повторюваних у писемній і усній мові влучних висловів видатних політичних діячів та історичних осіб, цитат з творів письменників різних епох і народів, висловів, походження яких пов'язане з античною добою, історією давнього світу і середніх віків.

Отож крилаті слова сьогодні — це уламки різних розповідей: назви місць, подій, імена персонажів творів, висловлення історичних осіб, літературних і міфічних героїв та ін. Як уламки ці узагальнення зберігають певні подробиці — давні імена, географічні назви, своєрідні форми слів та ін. Так, Юлій Цезар сповістив про свою перемогу саме словами veni, vidi, vici (*прийшов, побачив, переміг*); страшного пса, який оберігав вхід до підземного царства, звали саме *Цербер (Кербер),* а не якось інакше; князь Святослав переказував своїм ворогам *Іду на ви!* (а не за сучасними нормами «іду на вас»), а знаменита сварка відбулася саме між Іваном Івановичем та Іваном Никифоровичем.

Проте далеко не кожна назва або цитата з художнього твору, історичного джерела чи легенди — крилате слово. Щоб стати крилатим, вона повинна «випурхнути» з-під обкладинки книжки, відірватися від неї, навіть переосмислитися і розширити значення. Так, відомий усім вислів *герой нашого часу* спочатку позначав конкретну особу — Печоріна, героя твору М. Ю. Лермонтова, і ще не був крилатим. Та часи змінювалися, змінювалися і їх герої. І коли ми сьогодні кажемо *герой нашого часу,* то маємо на увазі вже не «зайву», а цілеспрямовану, активну, гармонійно розвинену людину наших днів.

З часом обставини виникнення крилатого слова забуваються, зникають

з пам'яті людей несуттєві подробиці, вислів починає вживатися узагальнено, розширює своє значення. Так, наприклад, ми часто читаємо і чуємо вислів *внести свою лепту,* який вживають тоді, коли хочуть сказати: «Хоч мій внесок у загальну справу скромний, непомітний, але я вклав у нього максимум своїх можливостей, праці й зусиль». Чому ж не сказати просто «посильна участь у чомусь»? Виявляється, що за цим висловом стоїть дуже давня повчальна історія. В одній з євангельських притч розповідається про пожертвування в скарбницю єрусалимського храму. Багатії кидали великі золоті монети, але від цього вони не біднішали, бо для них це був дріб'язок. Бідна вдова віддала останні дві лепти (дрібні монети у Стародавній Греції). Можна думати, що постать бідної вдови з двома лептами в руці так вражала уяву читачів, що цим образом почали користуватися завжди, коли йшлося про чийсь скромний, але благородний і щиросердний внесок у справу.

Крилатими, отже, стають найбільш місткі, влучні, яскраві й точні вислови; ними, як і прислів'ями та приказками, можна користуватися не в одній, а в багатьох ситуаціях, надаючи їм різних відтінків значень. Є таке, наприклад, слово, як *фурія.* Фуріями називали римляни богинь помсти і зображували їх у вигляді старих сивих жінок з лютим поглядом та зміями у волоссі; змії обвивали їх тулуби, повзали по плечах і звивалися на руках. Слово-образ відоме нашій поезії. Наприклад:

Сунуться, сунуться хмари
Темні, брудні,
Начé злих *фурій* отара,
Мов ті привиддя страшні.

(М. Воронний)

Але вживається воно й іронічно: так називають сварливу, злу жінку.

Може виникнути сумнів: а чи потрібні нам сьогодні усі ці фурії, лепти і бідні вдови? На це питання можна відповісти так: знання крилатих слів потрібне нам для того, щоб уникати «загальників», шаблонних і безликих слів, а говорити красиво, образно, а разом з тим і лаконічно, точно; вміти небагатьма словами дати вичерпну характеристику предмета думки. В свою чергу, вміння користуватися крилатими словами залежить від того, як ми знаємо їх «біографію» — походження, значення, специфіку вживання.

У мові кожного народу запас крилатих слів неоднаковий за складом: є вислови, що виникли на власному грунті, і вислови, запозичені з різних мов у різні часи. Так, в українській мові значна частина крилатих слів походить з творів С. Руданського, Л. Глібова, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, О. Гончара та багатьох-багатьох інших письменників. Найбільш серед них «пішло в народ» з Шевченкового «Кобзаря». Це *в сім'ї вольній, новій; роботящим умам, роботящим рукам перелоги орать; на сторожі коло їх поставлю слово; треба миром, громадою обух сталить; караюсь, мучусь... але не каюсь; великих слів велика сила; раби німі; почому хліб і сіль почім; незрячі гречкосії; від молдаванина до фінна; апостол правди і науки; всевидящеє око; реве та стогне Дніпр широкий.* Значну частину українських крилатих слів — цитат з творів Шевченка, Лесі Українки, Франка, Тичини — знають і за межами України, їх вживають представники багатьох народів нашої країни.

Природним прагненням кожної людини є збагачення запасу слів взагалі, а серед них і крилатих слів, але не як просте їх колекціонування, а як свідоме і творче їх засвоєння. Тоді вислів можна пристосувати до своїх потреб, ось так, наприклад, як це зробив свого часу М. Стельмах у романі «Правда і Кривда»; він перефразував лозунг французької буржуазної революції XVIII ст.: «То раніше було гасло: Мир халупам, війна палацам. А тепер треба оголошувати війну халупам, щоб ставити добрі оселі».

Зміни — скорочення або доповнення крилатих висловів новими словами, заміна одних слів іншими — надають традиційним образам нових відтінків значення або іншої стилістичної барви. Наприклад, вислів *перекувати мечі на рала* можна зустріти і в такій формі: *«Розкуймо на зброю плуги!* Що орать,— коли наше поле не вільне!» (Леся Українка), або в такій: «Наш кінь в поході п'є донецьку воду, *скували з плуга зброю ковалі»* (М. Стельмах). За обома перефразованими висловами перед читачами постає вислів у його первісній формі, порівнюючи з яким кожен з нас відзначає зміни, внесені автором, оцінює доречність і влучність їх.

В усному повсякденному мовленні ми також часом вживаємо крилаті слова, ну, от хоча б такі, як *блудний син* (про когось, хто давно не приходив), *бути чи не бути* (коли треба відважитись на щось, вибрати щось), *вавілонське стовпотворіння* (про велику кількість людей, шум, гамір), *допотопний* (про щось дуже старе), *евріка!* (коли хтось додумався до чогось), *з корабля на бал* та ін. Вони збагачують і прикрашають нашу мову, але лише тоді, коли ми точно знаємо їх значення, та не лише значення, а й вимову і наголошення. Краще, мабуть, зовсім обійтися без крилатого слова, чим не розрізняти *ко́лос* (житній) і коло́с *(Мемнонський),* А́тлас *(Атлант)* і *атла́с* (тканина). Неприємно вражає нас, коли хтось каже *ва́ндали* (треба *ванда́ли), конкіста́дори* (треба *конкістадо́ри).* І вже зовсім погано, коли хтось називає принца *Га́млета — Гамле́т!*

Розкриваємо книжку віршів Лесі Українки і натрапляємо там на рядки:

«Певна річ,— поет говорить,—
То не легке полювання.
А то б досі вже на лаври
Хто б схотів, то й був багатий.
Ні,— химерний, норовистий
Кінь поезії крилатий!

Як це «бути багатим на лаври»? І що це за «кінь поезії крилатий»?

ВИКИНУТИ ІДОЛА В ДНІПРО

доли... Сірі, незграбні,грубо тесані невідомими майстрами давнини, стоять вони, розкидані по всіх континентах земної кулі, мов сторожа віків.

Ідол — предмет поклоніння в релігіях первісного суспільства: і зображення бога, і саме божество водночас в уяві наших далеких предків. Спов-

нені страху перед могутніми силами природи, вони гаряче, пристрасно молилися своїм ідолам, яких, до речі, ще й боялися.

З того часу в мовах багатьох народів є поняття *ідол, ідолопокло́нство.* У прямому значенні — це науковий термін, який позначає об'єкт культу в релігії первісного суспільства; у переносному, образному — предмет особливого, пристрасного, бездумного поклоніння (звичайно це негативна оцінка):

Такі, як ми,— ні, ніколи
Не схиляють колін перед ідолом
І не виколюють собі ока
З тої причини, що одноокий ідол — наче циклоп.
В крайнім випадку
Прищулюють вони одне око,
Щоб бачити далі, прозирати ясніше.

(П. Севак)

Для східних слов'ян — наших з вами пращурів — таким ідолом, серед багатьох інших, був *Перу́н.* Це один з головних богів: бог грому і блискавки, господар дощу, покровитель землеробства. Пізніше він стає богом-охоронцем і покровителем князівського роду (покровителем війська був Ве́лес). Як свідчать літописи, князі Олег і Святослав, укладаючи угоди з греками, клялись Перуном, бо такий був «руський закон».

Та ось у Київській Русі запроваджується християнство. І літопис (запис 988 р.) розповідає, що після хрещення велика статуя язичницького бога Перуна, яка стояла на горі в Києві, була скинута у Дніпро, незважаючи на опір розгніваних киян.

І сьогодні, коли кажуть *викинути ідола в Дніпро,* мають на увазі рішуче розірвати з минулим і не повертатися до нього: «Догматизм — це такий *ідол,* що його одним помахом *не викине́ш у Дніпро»* (О. Гончар).

Часом — жартома — згадують і сьогодні Перуна, коли йдеться про грозу (поряд з Іллею-пророком, який «перебрав обов'язки» Перуна у східних слов'ян після прийняття християнства): «...Сам же старий жодного разу

не виявив бодай крихти страху, навіть під час літніх розклекотаних гроз, коли *Перун* кидав на землю вогняні блискавиці» (П. Загребельний).

Богом сонця, блискавки, грози, грому, покровителем землеробства був і *Ваа́л* — один з ідолів стародавнього Сходу — Фінікії, Сірії, Палестини. За тисячоліття до нашої ери йому поклонялися, приносили жертви, навіть людські. Пізніше він став, як і Перун, покровителем влади царів і зображувався вже як воїн з булавою і списом у руці. Культ його в Палестині протримався до VII ст.

Вислів *служіння Ваалу* вживається, коли говорять про гонитву за матеріальними благами або коли віддають перевагу грубим насолодам. Особливо часто вживається для соціальних характеристик:

Ви бомбу в небі підірвали,
Народів граючись життям,
Сини неправди і *Ваала,*
Прокляття вам!

(В. Сосюра)

Є ще один близький до попереднього вислів — *служити мамо́ні. Мамо́н* — сірійський бог багатства, ідол, якому поклонялися, прагнучи золота, збагачення. Про нього згадується у Євангелії — «не можете служити богу і мамоні»; тут мамона — ідол, який уособлював грошолюбство і здирство.

У сучасній мові *мамона* — синонім багатства, грошей, *служити мамоні* — прагнути до збагачення, дбати лише про матеріальні цінності:

Недовго жив я ще, лиш сорок літ,
І сил не тратив на пусту *мамону,*
Невже ж уже минув я свій зеніт
І розпочав спадистий шлях до склону?

(І. Франко)

І третій вислів, близький за значенням до двох попередніх, очевидно, відомий вам,— *золоте теля (телець).* За біблійною легендою, золотий телець — ідол, якому поклонялися іудейські племена. А ви його знаєте з назви відомого роману І. Ільфа і Є. Петрова «Золоте теля» (виявляється, Остап Бендер теж був «ідолопоклонником» — молився «золотому теляті»). Ось приклад сучасного вживання: «Суспільство, в якому особиста залежність людини перетворюється на залежність від світу речей, а духовну культуру підпорядковано безликій силі *золотого теляти,* це суспільство швидко перемелює новоз'явленого чужинця» («З журналу).

Та, мабуть, найжорстокіший серед усіх цих ідолів — *Мо́лох.* Фінікія і Карфаген вважали його богом сонця, богом деспотичним і всевладним; щоб умилостивити його, на жертовниках спалювали дітей найзначніших родин (пізніше їх замінювали рабами).

У переносному значенні: жорстока, всепоглинаюча сила, яка вимагає все нових і нових людських жертв:

Я — гнів святий
Афганістану,
Де підло вбили
Таракі.
На віче б'ю,
Я б'ю на сполох!

Не кане злочин
В небуття!
Тремти,
Тремти,
Кривавий Молох!..
Я — гнів,
Я — пам'ять,
Я — суддя.
(А. Славута-Логвиненко)

Ролі («посади») ідолів не були постійними, з плином часу змінювалися, доповнювалися. Так, *Янус* — спочатку бог дверей у римлян, божество входу і виходу; пізніше — бог початку і кінця. Зображувався він з двома обличчями, одне з яких, молоде, дивилося вперед, у майбутнє, друге, старе,— назад, у минуле; в руках у нього були ключі, а на руках — 365 пальців.

Коли Юлій Цезар проводив реформу календаря, він наказав на честь бога Януса назвати перший місяць року Януарус (адже цей місяць «одкриває» рік).

Здавалося б, мирний і навіть симпатичний божок... Та чому ж двері його храму відчинялися тоді, коли розпочиналася війна, а коли закінчувалась,— зачинялися? Ну, ясно, оскільки Янус — бог початку і кінця, то так і повинно було бути, проте симпатії до цього — войовничого, виявляється,— божка зникли, правда?

У наш час *дволи́ким Янусом* називають нещиру, підступну, «дволичну» людину: «Якось він [Заболотний] казав мені, що тільки серед цього нелукавого народця по-справжньому й відпочиває душею, вибравшись з дипломатичних джунглів, де на кожному кроці чигають на тебе *дволикі Януси* та сюрпризи різних хамелеонних перетворень...» (О. Гончар).

ОЛІМП

Греції, на півночі Фессалії, є гора, яку звуть *Олімп*. Вона невисока і непоказна, проте настільки знаменита, що кожна освічена людина з будь-якого куточка планети про неї знає. І прославилася вона «сімейством», яке греки вигадали, а потім «поселили» на її верхівці. Це — грецькі боги.

«Главою сім'ї» був *Зевс (Юпітер* у римлян) — верховний бог, цар і батько богів та людей. Як бог неба, Зевс кидає блискавки, творить грім, збирає і розганяє хмари, змінює пори року; як володар богів і людей, він розподіляє на землі добро і зло, дає людям закони, царську владу, оберігає сім'ю. Зображувався Зевс могутнім бородатим чоловіком, величним, неприступним, з атрибутами влади в руках (такий він на статуї, виконаній славетним скульптором Фідієм; римська копія її зберігається у Ватікані).

Була у Зевса *егіда* — кошлата шкура, в яку була вставлена голова горгони — чудовиська з поглядом, що перетворював усе живе на камінь. Цією егідою Зевс викликав жах у богів і людей. Це був щит Зевса; звідси *під егідою* — під захистом, заступництвом когось: «Створені *під егідою* США агресивні воєнні блоки раз у раз переживають стан кризи» («Прапор комунізму»).

Владу над світом Зевс поділив зі своїми братами: Посейдо́н повелівав морями, Аї́д (Гадє́с) — підземним царством мертвих. Сестри (Деме́тра — богиня родючості, Ге́стія — бо́гиня домашнього вогнища) і дружина Зевса Ге́ра також були важливими фігурами на Олімпі. На Олімпі жили й діти Зевса — Афі́на, Афроді́та, Аполло́н, Артеміда, Гефе́ст і Аре́й — теж боги.

«Рід занять» кожного з них також треба знати, інакше надзвичайно важко розібратися навіть у такій простій і веселій, здавалося б, поемі, як «Енеїда» Котляревського. Афіна — богиня мудрості, дала людям закони, покровителька наук; Афродіта — богиня краси і любові; Аполлон — бог сонця, який стріляє промінням і ще зветься бог-воїн, бог-лучник; Артеміда — покровителька полювання, пізніше — ще і богиня Місяця; Гефест — бог вогню і ковальського ремесла; Арей — бог війни.

Слова *Зевс, Зевс-громовержець, Юпітер* здавна вживалися для характеристики певного типу людей — величних, значно вищих в усьому за своє оточення; це звичайно людина, що не має рівних собі, визнаний глава:

Тремтять неонові плакати,
Кричить про волю кожна літера,
І правду йде в народ шукати
Фідель, подібний до *Юпітера.*

(Д. Павличко)

Проте часто усі ці слова вживаються іронічно: «По той бік урочища Берестецький могутнім голосом античного *громовержця* декламує якогось латинця, а потім улюблені рядки з «Пісні моряків» (О. Гончар).

З римським іменем Зевса — Юпітером пов'язано кілька крилатих висловів.

Юпітер, ти сердишся, отже, ти неправий — звертання Прометея до Зевса (приписується грецькому сатирикові Лукіану, що жив у II ст.). Вживається часто скорочено: «Я хочу, щоб моя відповідь одбивала своїм спокійним, навіть «рицарським» тоном від тої дикої бурсаччини. Якби я не була зачеплена тим особисто, то я б так дуже не церемонилась, але тепер не хочу бути тим *«Юпітером, що сердиться»* (Леся Українка).

Що дозволено (личить) Юпітерові, те не дозволено (не личить) бикові — латинська приказка.

Цей вислів пов'язаний, можливо, з міфом про перетворення Юпітера в бика при викраденні ним прекрасної Європи. Він часто цитується латинською мовою: *quod licet Jovi, non licet bovi.* Ці слова наводять, коли з осудом говорять про чиюсь нескромність або чиїсь безпідставні претензії, а також у тих випадках, коли не випадає сказати по-українськи «що можна мамі, те зась лялі».

І Зевс і вся його родина — *олімпійці.* Вони панують над світом, нікого не бояться і нікому не підкоряються. Тому в переносному значенні *олімпієць* — людина, яка відзначається величним спокоєм, незворушністю, стоїть над звичайними пристрастями і повсякденними турботами. Звідси і *олімпійський спокій, олімпійство.*

«Що правда, мамо, то правда,—*«олімпійство»* не лежить в моїй натурі і трудно часом буває витримувати *олімпійський спокій,* але, по правді скажу, тепер у мене скоріш завзятий, ніж кислий настрій...» (Леся Українка).

Вислови зі словом «Олімп» вживаються у великому діапазоні — від найближчого до міфів і аж до іронічного переосмислення. Ось один з прикладів вживання — узагальненого, але ще не дуже далекого від першоджерела:

Крик Прометея лунає
безліч віків скрізь по світі,
він заглушає собою
потужні *громи олімпійські,*

(Леся Українка)

У наші дні вживається слово *олімпієць* і з іншим значенням, пов'язаним з *Олімпійськими іграми* — міжнародними спортивними змаганнями.

Олімпійські ігри проходили в місті Олімпії, на березі річки Алфей. Влаштовувалися раз на чотири роки, розпочалися у 776 р. до н. е. Все інше про Олімпійські ігри ви, сподіваємося, знаєте. Ось приклад вживання слова *олімпієць* у цьому значенні:

Олімпійці мої,
доби вогненної діти,
Донесіть вогонь свій
від Олімпу аж до Москви!

(В. Коротич)

Що їли, що пили боги на Олімпі? У Котляревського: «Зевес тоді кружляв сивуху і оселедцем заїдав». Тільки це не відповідає олімпійській «дійсності». Боги їли *амброзію,* а пили *нектар,* що давало їм безсмертя і вічну юність. Нектар і амброзія також зберігали тіло мертвих від тління. Але що це за їжа і напій, з чого вони — ніхто не знає.

Сьогодні *нектар* і *амброзія* вживаються, як правило, разом і виступають як синонім до понять «солодощі», «аромат», «насолода»; часом «смачні і вишукані страви»:

Повітря йому
Наливалося в груди,
Солодким *нектаром*
В легені текло...

(А. Славута-Логвиненко)

Слово *нектар* має й інше значення — солодка цукриста рідина, що її виділяють квіти, а бджоли переробляють на мед: «Старий негр з доброю усмішкою вручає Ліді презент, пожартувавши, що *нектари* ці хоч і поруч з аеродромом добувались, однак пахощі мають все-таки *нектару*, а не петролеуму...» (О. Гончар).

Маленьким Зевса переховували від батька Хроноса на Кріті. Вигодуваний він молоком кози Амалфеї; доглядали його німфи. Якось Амалфея зламала собі ріг, а німфа наповнила його плодами і подала маленькому Зевсу. За це Зевс подарував ріг німфам, пообіцявши, що з нього з'являтиметься все, чого б їм не забажалося. Це знаменитий *ріг достатку, ріг Фортýни* (бо римська богиня щастя Фортуна зображалася з рогом достатку, з якого сипалися гроші).

Ми звикли бачити зображення рогу достатку різьбленим, вишуканим, розкішним, а, виявляється, це спочатку був звичайнісінький собі козячий ріг, хоч і мав він — як і багато чого у казках і міфах — чарівні властивості.

Я ЧЕСТЬ ВІДДАМ ТИТАНУ ПРОМЕТЕЮ

итáни — діти Землі і Неба — могутні й волелюбні велетні, повелителі стихій (це грецькі божества старшого покоління), не визнали нового верховного божества — Зевса — і повстали. Боротьба відбувалася на горі Олімп.

Спочатку перемагали титани, але Зевс покликав на допомогу циклопів, які викували йому громи і блискавки. Зевс почав кидати небесний вогонь на повсталих титанів; запалали ліси, горіла трава і навіть земля на схилах Олімпу. Але титани не відступали. Десять років вони воювали з богами Олімпу, і хто знає, чим би закінчилась ця боротьба, якби Зевс не покликав собі на допомогу ще й сторуких велетнів з глибин Тартару. Нові воїни Зевса піднялися на гору і почали виривати із скелі цілі величезні камінні брили і кидати їх на голови титанів. Циклопи продовжували кувати блискавки, Зевс палив ними все навкруги. І не витримали титани, відступили. Зевс повелів закувати їх у кайдани і закованих кинути в одвічну темряву підземного царства — у Тартар.

Не стерлися з пам'яті людства ці трагічні міфічні постаті; говорять про них завжди з повагою і захопленням; у переносному значенні *титан* — людина виняткового розуму й обдарування; *титанічний* — величезний, могутній; *бій титанів* — боротьба велетенських сил.

Один з титанів людства — В. І. Ленін:

Так, він *титан*, бо «*титанів*»
Скинув з золочених тронів,
Глянув, дихнув — і розтанув
Лід їх застиглих законів.

(М. Рильський)

Та не всі титани були однаково покарані Зевсом. Так, титан *Атла́с (Атла́нт)* повинен був тримати на своїх плечах склепіння небес десь на крайньому заході землі на березі Океану. У переносному значенні *Атла́с* — людина, яка несе на собі непомірний тягар якоїсь важливої справи:

Був театр на землі. Був театр просто неба.
Він, мов кратер, кипів шалом пристрастей диких.
На кону тут конала від безсилля ганьба,
Правда кривду борола на очах у владики.
То мистецтво було: *драматурги-атланти*
Підняли до небес над театрами стелю...

(С. Зінчук)

У Атласа було ще два брати: Прометéй та Епіметéй. Епіметей маловідомий, але через нього, точніше, через його жінку *Пандо́ру*, Зевс покарав людей.

Він наказав олімпійському ковалеві й «механіку» Гефесту створити жінку, чотирьом вітрам — вдихнути в неї життя, а всім богам — дати їй найбагатші чари і принади жінки (звідси й ім'я Пандора — «та, що отримала усі дари»). Зевс від себе дав їй глупоту, злість і цікавість, а потім наказав посланцеві богів Гермесу відвести її до Епіметея (ім'я означає «мудрий по шкоді») як дарунок Зевса. Прометей («передбачливий»), відчувши підступ, не радив братові приймати дарунок, та Епіметей

одружився з Пандорою. Так само всупереч застереженням Прометея розпалена цікавістю Пандора відчинила глиняну скриньку, яку подарували їй боги Олімпу. Так Пандора випустила зі скриньки всі ті нещастя, які тільки можуть переслідувати людей: Старість, Хвороби, Безумство, Злість і Пристрасті. Усі вони вилетіли зі скриньки і розбіглися по світу, щоб калічити і поганити людей.

Зараз ми згадуємо *скриню (скриньку) Пандори* тоді, коли якийсь наш вчинок накликав зливу прикрощів, клопотів, нещасть: «Після Хіросіми і Нагасакі атомна енергія перестала бути власністю науки (розумійте — власністю людського розуму), *скриня Пандори* відчинилась» (В. Яворівський).

З усіх титанів найбільша слава й найжорстокіші муки судилися *Прометеєві*. Його називають *Прометей-богоборець*, бо він виступав на боці людей проти богів. Міфи розповідають, як Прометей навчив людей приносити менші жертви богам. Він розділив м'ясо жертовної тварини на дві купи: на одну поклав кості і прикрив їх жиром, на другу — м'ясо, прикрите нутрощами, а тоді запропонував Зевсові вибирати свою частку. Зевс спокусився на жир і вибрав гірше. Коли ж він роздивився, що йому дісталося, то розгнівався і забрав у людей вогонь.

Прометей не міг залишити людей без вогню, він украв у богів на Олімпі вогонь і приніс його людям у тростинці.

Цей легендарний подвиг Прометея-богоборця, *Прометея — викрадача вогню* залишився в пам'яті людства як один з улюблених образів: «Бачиш оці зелені пагони цибулі? В них сонце. Вони росли, перетворюючи його енергію. «Рослина — це *Прометей, що краде вогонь з неба*». Це сказав Тімірязєв» (Ю. Мушкетик).

Прометей був тяжко покараний: Зевс наказав прикувати його до скелі на Кавказі, пробити йому груди списом, а величезний орел кожного ранку прилітав і клював печінку титана. Муки Прометея щодня повторювалися, бо за ніч печінка в нього відростала. Так і страждав Прометей тисячоліттями, аж поки Геракл, з дозволу Зевса, не вбив орла і не звільнив Прометея.

Пізніші міфи приписують Прометеєві багато інших заслуг перед людством: він дав людям знання з основ будівництва, мореплавства, медицини, навчив їх читати, писати та ін.

Усе це відбивається у різних вживаннях гордого імені. Ось Прометей — захисник людей; воїн, радянський солдат:

Ви дорослі і сильні.
А чи бачили ви, як безсило,
знявши сиву пілотку,
стояв — мовчазний — *Прометей*
серед міста мого,
де будинки, як жито, скосило,
де війною спалило
Будинок іспанських дітей?..

(А. Кичинський)

А тут Прометей — помічник людей, трудівник, який свою працю віддає людям:

...Мій натружений батьку,
Прометею ти мій селянський,

Вже веселка над садом
підняла золоту брову...

(Н. Матюх)

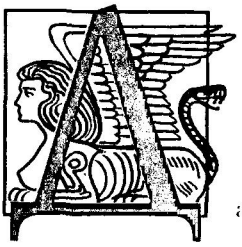
Ріднею Промéтея вважають людей вогняних професій — металургів: «...В домні № 8 нуртує розплавлений метал. Ще мить, і поллється вогненна ріка, яка ще тісніше з'єднає береги навчального закладу і виробництва, осяє долі молодого покоління, що обрало собі *Прометеїв фах*» (Газети).

Образ Прометея, легенда про нього приваблювали до себе увагу письменників, поетів, художників з найдавніших часів і до наших днів: Есхіла, Вольтера, Кальдерона, Гердера, Шеллі, Огарьова, Гете, Байрона, Рилєєва, Шевченка, Лесі Українки та ін. Його оспівували композитори Бетховен, Скрябін, Ліст, його безліч разів зображували скульптори і художники.

Уже цитати з творів, присвячених Прометею, стали крилатими: *Спокónвіку Прометея там орел карає* (Т. Шевченко); *Я честь віддам титану Прометею* (Леся Українка); *О мій русявий Прометею, загублений в ночах війни!* (А. Малишко).

Крилатими стали прекрасні слова Карла Маркса про титана Прометея, що це *найблагороднíший святий і мученик у філософському календарі.*

«Викрадення вогню» — так назвала свій роман про Карла Маркса письменниця Г. Серебрякова, прославляючи цим образним висловом велич подвигу геніального вождя пролетаріату.

КАНУТИ В ЛЕТУ

Давайте погортаємо «Кобзар» Т. Г. Шевченка.

Привітай же благодушне
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітаєш,— убогая,
Сірая, з тобою
Перепливе вона *Лету*;
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю... («Неофіти»).

Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном
Або над *Стіксом,* у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю — предвічному гаю,
Поставлю хаточку... («Чи не покинуть нам, небого»).

Лéта, Стікс... Що це за ріки? На яких картах їх шукати?

Поет назвав тут ріки, що начебто протікають у підземному царстві Аїді, про яке так багато розповідають міфи античних часів.

Володарем цього міфічного підземного царства був брат Зевса *Аїд (Гадéс)*, як він звався у греків, або *Плутóн (Орк)* — у римлян.

Гомер у своїх поемах чітко розрізняє Аїд — місце, де перебувають тіні померлих людей, і Тартар — місце, де були ув'язнені під охороною сторуких потвор титани після поразки у війні з богами.

У царстві Аїда (а так звався і сам бог, і його царство) протікало дев'ять рік: *Стікс* (через цю ріку легендарний *Хáрон,* часто згадуваний і сьогодні, перевозив тіні померлих), *Лета* — ріка забуття (ковток води з Лети начебто примушує душі померлих забути про земне життя), Флегетóн, або Піріфлегетóн та інші, назви яких не набули поширення поза античною міфологією та літературою.

На сторожі біля входу до царства — триголовий злющий пес Цербер (Кербер), який впускає всіх і не випускає нікого. У міфах розповідається, що кільком смертним все ж пощастило живими вийти з Аїду: це Гера́кл (він забрав Цербера з собою), Одіссéй, Енéй (вони спускалися в Аїд, щоб зустрітися з близькими людьми) і Орфéй (йому Зевс дозволив забрати звідти дружину Еврідіку).

У підземному царстві перебувають і ті герої міфів, які образили богів. Там мучиться Танта́л, вічно котить камінь Сізіф, наповнюють бездонні бочки Данаїди, які вбили своїх чоловіків.

Аїд — місце, де живуть усілякі потвори: Гека́та, Ери́нії, Горго́ни, Га́рпії, Химе́ра, Єхи́дна, Гідра. Там постійно перебувають два брати, сини Ночі: Гіпнос (уособлення сну) і Та́натос (уособлення смерті). Про багатьох з названих тут міфічних істот і героїв говориться в інших розділах книжки.

У переносному значенні *царство Аїда, Гадéсові поля* — смерть, забуття:

А я сама на сій чужій чужині,
Неначе тінь забутої людини,
Що по *Гадесових полях* блукає,
Сумна, бліда, безсила, марна тінь!

(Леся Українка)

Ширше: щось страшне, моторошне, «потойбічне»: «У дворі, аж десь за хлівом, хрестоматійно загавкав пес. Спочатку раз, а потім тричі підряд з однаковими інтервалами.— *Царство Аїда,*— прошепотів Сідалковський.— Візьміть себе в руки, Грак, і не вибивайте зубами дробу» (*О. Чорногуз*).

Канути в Лету означає назавжди зникнути, піти в непам'ять: «Через кілька місяців після смерті митрополита Андрія Шептицького Брестська унія *канула в Лету...*» (*Я. Галан*).

Цей «путівничок» по міфічному царству Аїда, у якого так багато імен (і Гадес, і Плутон, і Орк, і Аїдоней), потрібен для того, щоб орієнтуватися на складній і заплутаній «географічній карті» античної міфології. Адже багата уява стародавніх людей «заселила» не лише гори, ріки, ручаї, море і землю, а й її надра фантастичними істотами, настільки цікавими, що вони й досі хвилюють нас, дають натхнення поетам, використовуються для створення образів, зіставлень і порівнянь.

Знати цю «географію» треба: ви самі переконались у тому, що навіть у знайомому вам «Кобзарі» можна заблукати. Адже з чотирьох названих поетом рік у наведених уривках ми знаємо лише одну реальну — Дніпро.

ПАРНАС

міфах розповідалося, що у Зевса і богині пам'яті Мнемозіни було дев'ять дочок, яких звали *Му́зами.* Усі вони були покровительками мистецтва і науки. Зі словом *муза* пов'язане наше *музей.* Платон і Арістотель організовували свої школи як товариства служіння Музам, тому «Музей» в Александрії був місцем, присвяченим науці, дослідженням. Вже значно пізніше музей став місцем, де зберігаються якісь історичні, мистецькі чи культурні цінності. Слово *музика* також від «муза» (вважалося, що музика є чудодійним обдаруванням Муз).

Спочатку — у грецькій міфології — імена і «рід занять» кожної з Муз визначалися досить нечітко, навіть кількість їх не була точно встановлена. І лише римляни сумлінно розподілили між ними «обов'язки».

Зображувалися Музи у вигляді юних прекрасних жінок з натхненними обличчями, кожна з них тримала в руках відзнаку (атрибут) свого мистецтва чи науки. Так, *Каліо́па* — муза епічної поезії — зображувалася з табличкою і паличкою для письма; *Кліо* — муза історії — тримала великий сувій папіруса; *Евте́рпа* — покровителька ліричної поезії і музики — зображувалася з флейтою в руках; *Терпсіхо́ра* — муза танцю й хорового співу — тримала в руках велику ліру; *Ерато́* — муза любовної поезії — зображувалася з малою лірою в руках; *Мельпоме́на* — муза трагедії — з трагічною маскою; *Талія* — муза комедії — з комічною маскою; *Полігі́мнія* — муза пантоміми — була без атрибутів, з покривалом на голові; *Ура́нія* — муза астрономії — тримала в руках кулю і циркуль.

Музи покликані були сповнювати митців натхненням, проте митців, які

намагалися змагатися з ними, музи суворо карали. Існує міф про Таміріса, який насмілився викликати їх на змагання; музи осліпили його.

Можна зустріти вислів *муза — сестра Аполло́на* (найчастіше так звуть Евтерпу, музу ліричної поезії, бо вона супроводжувала бога Аполлона, якому Гермес віддав зроблену ним ліру). Пам'ятаєте, у Т. Г. Шевченка:

Старенька *сестро Аполлона,*
Якби ви часом хоч на час
Придибали-таки до нас
Так, як бувало во дні они,
Возвисили б свій божий глас...

Звичайно і музи, і Аполлон у нас асоціюються з мистецтвом, проте *бог Аполлон* (друге його ім'я — *Феб*) був не лише покровителем мистецтва, а й богом сонця, молодості й уособленням чоловічої краси. Статуї Аполлона,

виконані Скопасом, Леохаром, Праксителем, втілюють уявлення античного світу про красу людини (як, наприклад, славетний Аполлон Бельведе́рський, що зберігається у Ватікані). Хоч ці статуї дійшли до нас не в грецьких оригіналах, а в римських копіях, все ж вони дають нам уявлення про блискучі зразки античного мистецтва.

Вважалося, що музи живуть на горах *Парна́с* і *Геліко́н,* Аполлон — на Парнасі. Тому біля підніжжя Парнасу було побудовано храм Аполлона. На початку XX ст. археологічні розкопки відкрили рештки храму, театру, іподрому, руїни цілого ряду святилищ і пам'ятників. Усе це дало змогу уявити, якими були храм Аполлона і загалом старовинне місто Дельфи. У центрі обгородженого стіною священного місця на високій терасі стояв храм, до вхідних воріт якого вела вимощена каменем дорога. Біля підніжжя скелі вода священного *Каста́льського джерела* наповнювала кам'яну нішу, в якій паломники виконували обряд обмивання. На гірських схилах розкидані були іподром, театр, будинок зібрань, безліч статуй і пам'ятників. Біля входу до храму стояла статуя Аполлона. У храмі містився *Дельфійський ора́кул* (за стародавніми віруваннями греків, оракул — один із «засобів» спілкування людини з богами; це і місце, де пророцтва виголошувалися, і самі пророцтва). Туди входити мала право лише *піфія* — провісниця майбутнього. Вона випивала один ковток води зі священного джерела

Касоотіди, жувала листок священного лавра і сідала на золотий триніжок над розщелиною скелі, з якої підіймалися отруйні випари. Напівзапаморочена піфія вигукувала окремі слова, значення яких сама не розуміла; її пророцтва тлумачили потім інші жерці як волю Аполлона. Ці слова жерці намагалися так пояснювати, щоб у сказаного було кілька тлумачень. Тому пророцтва були дуже неясними, їх можна було розуміти по-різному.

У сучасній нам мові слово *оракул* вживається у переносному, найчастіше іронічному значенні — особа, висловлювання якої вважаються незаперечною істиною; *піфія* — людина, яка з таємничим виглядом робить двозначні або туманні натяки на щось.

Досить часто вживається у наш час вислів *Кастальське джерело* — як символ поетичного натхнення, а також *Парнас* — як світ поезії, співдружність поетів, згадуються і *парнаські сестри* — музи, і *парнаські квіти* — вірші та ін. Традиція жартівливого вживання цих висловів у нас досить давня:

Ох, скільки *муз* таких на світі!
Во всякім городі, повіті!
Укрили б зверху вниз *Парнас*.

(І. Котляревський)

Покиньте ж свій святий *Парнас*,
Придибайте хоч на годину
Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино.

(Т. Шевченко)

Часто можна побачити на фасадах театрів, у фойє, в театральному музеї чи в залі зображення високої жінки з пов'язкою на голові, у вінку з виноградного листя, в театральній мантії, *на котурнах* (взуття на дерев'яних підошвах, яке збільшувало зріст актора, надавало його постаті величності, а ході — урочистості), з трагічною маскою в одній руці і мечем або палицею в другій. Впізнали? Так, це *Мельпомена* (хоч і з'явилось у неї багато нових атрибутів) — муза трагедії, покровителька театру і його уособлення. А звідси і назва акторів — *слуги Мельпомени. Ставати на котурни* — бути неприродним, зарозумілим, звеличувати себе: «Я ніколи не хотів *ставати на котурни*, ані щадити себе» (І. Франко).

Сьогодні частенько можна зустріти — на сторінках газет, журналів, книжок — *десяту музу* — музу кіно і навіть *одинадцяту* — музу телебачення. Наприклад: «Ніколи не покидала Довженка художницька невситенність, величезним було коло найрізноманітніших його зацікавлень, та все ж з-поміж усіх захоплень він віддавав перевагу кіно, з усіх муз, які були прихильні до нього, *музі десятій* він присвятив літа наймогутніших творчих злетів» (О. Гончар).

Та скільки б не з'являлося нових сестер у муз, все ж їх було *дев'ять*, як дев'ять рік у підземному царстві — за стародавніми віруваннями, як дев'ять сфер небесних (у Птоломея),— і дев'ятий вал, якого боялися моряки... Чому дев'ять? Виявляється, що це число було містичним. Ще

й сьогодні подекуди укладаються угоди не на 100, а на 99 років... Традиція, за якою стоїть давня-давня віра про «потроєне щастя від досконалої трійки» — ще з тих часів, коли доросла людина була багато в чому дитиною.

СПОЧИВАТИ НА ЛАВРАХ

авр — це вічнозелений кущ або дерево, які можуть сягати 15 м заввишки; росте лавр найбільше у Середземномор'ї та на Канарських островах; у нас — на Закавказзі та в Криму, цвіте непоказними зеленкувато-жовтими квітами, плоди його — невеличкі кістянки синювато-чорного кольору; зате листя у нього дуже красиве: темно-зелене, блискуче, по краях хвилясте, прекрасної видовженої форми.

Красу лаврових гаїв нам важко уявити, коли ми дивимося на засохлі жовто-бурі листки, відомі в кулінарії під назвою лавровий лист. Мимоволі пригадуються слова І. Франка:

В зів'ялих листочках хто може вгадати
Красу всю зеленого гаю?..

У Греції та Римі лавр вважався *деревом бога Аполлона.* Чому?

Аполлон був влучним стрільцем: кожна випущена ним стріла була смертельною (його часом зображують з луком і стрілою). Якось він побачив крилатого хлопчика *Ерóта (Амýра),* який клав стрілу на тятиву свого золотого лука. Аполлон засміявся: «Невже ти хочеш стати таким, як я? Покинь ці забави, дитино!» Ерот, бог кохання, образився і сказав: «Зараз я поцілю в тебе!» Стрілу, що викликає кохання, він пустив у серце Аполлона, а стрілу, що вбиває кохання,— у серце німфи Дáфни (за грецькою міфологією, німфи — богині річок, ручаїв, долин, дерев та ін., юні, прекрасні, веселі й легковажні створіння).

Аполлон цієї ж миті закохався у Дафну, а вона, відштовхнута від нього стрілою Ерота, кинулася втікати. Скільки Аполлон не благав її зупинитись, вона не послухала. Бачачи, що Аполлон наздоганяє її, Дафна зупинилась і миттю перетворилась на лаврове дерево: розкішне її волосся стало листям, руки — гіллям, ноги вросли в землю. Аполлон був у розпачі; він поклявся, стоячи перед деревом, що віднині прикрашатиме голову лише вінком з лаврового листя.

Ви пам'ятаєте, що Аполлон вважався покровителем мистецтв; тому вінок з галузок лавра — священного дерева бога Аполлона — був нагородою переможцеві у змаганнях — ораторських, музичних, поетичних, гімнастичних та ін.

Звичай нагороджувати переможця лавровим вінком був дуже поширений в античному світі. Вислови *лавровий вінок, лаври* уже тоді стали крилатими. Про це свідчить вживана й нині іронічна фраза *лаври Мільтіада не дають спати.* Як свідчать стародавні автори, Фемістокл — майбутній уславлений полководець — брав участь у бою при Марафоні (490 р. до н. е.), в якому Мільтіад одержав блискучу перемогу над військом перського царя Дарія. Після цієї битви у Фемістокла прокинулось честолюбство і він повторював: «Лаври Мільтіада не дають мені спати».

Ви звернули увагу: битва при Марафоні... Знайоме слово, правда? *Марафон* для нас — не селище поблизу Афін, а розмовний синонім до *марафонський біг* — спортивного терміна. Як відбувалася ця зміна значень? Біля Марафона в 490 р. до н. е. висадилася стотисячна армія персів. Смертельна загроза нависла над столицею Афінської держави. Мільтіад виставив проти персів лише 11 тисяч грецьких воїнів і дав бій під Марафоном, змінивши звичну для персів тактику ведення бою грецьким військом. Головні сили персів були розбиті, вони почали відступати до моря. Як тільки стало очевидно, що перемагають греки, Мільтіад послав до Афін гінця, який пробіг відстань від Марафона до Афін (42 кілометри і 195 метрів) за кілька годин, і закривавлений, вкритий потом і пилом, закричав: «Радійте, ми перемогли!» Гінця звали Філліпід — це був кращий бігун з війська Мільтіада. Напередодні битви він «збігав» через гірський перевал з Афін у Спарту, щоб заручитися підтримкою союзників, а повернувшись і навіть не перепочивши, взяв участь у битві. За два дні Філліпід пробіг більше двохсот кілометрів.

Вдруге з Марафона в Афіни за цей же час пробігли — тільки вже не гінці, а спортсмени-бігуни — на Олімпійських іграх 1896 р. в Афінах, пробігли на згадку про славетну історичну подію. З того часу марафонський біг входить до програми сучасних міжнародних зустрічей, зокрема Олімпійських ігор (це, як ви знаєте, один з найважчих видів спорту, і в ньому беруть участь лише дуже добре натреновані спортсмени, не молодші 22 років).

Звичай увінчувати лаврами переможців був відновлений у Європі в середні віки. Так, у 1341 р. славетний італійський поет Франческо Петрарка (1304—1374) був увінчаний лаврами від Римського сенату і Паризького університету. В Англії з XV ст. звання *лауреата* (laureatus — увінчаний лавровим вінком) присуджувалося за рішенням короля.

У наші часи найрізноманітніші музичні, драматичні, літературні та

інші конкурси увінчують лаврами (тобто визначають лауреатів) найдостойніших; слово *лауреат* у нашій мові належить до широковідомих і часто вживаних.

У розмовній мові вживаються вислови *пожинати лаври,* тобто прославитися; *спочити на лаврах* — заспокоїтися на досягнутому; *лаври* — слава. Кілька прикладів: «Зацитує ось таке Антон Герасимович на їхній педагогічній асамблеї, а надто ж тому патлатому дискутерові Берестецькому, з яким найчастіше схрещує списи, і стоїть тоді, вдоволено *пожинаючи лаври* їхнього сум'яття та подиву...» (О. Гончар); «Днями і ночами, ранком і ввечері попервах голодний і холодний — він робив... І зробив! Переміг! І ніколи — *«на лаврах»*...» (О. Вишня); «— Кидай у борщ свої баскетбольські *лаври.* Оце в Канаду прокатайся і — комедія фініта» (В. Яворівський).

До речі, справжнім лавровим вінком увінчують сьогодні дуже рідко — хіба що визначних митців на їхніх ювілеях.

ЗОЛОТИЙ ВІК

багатьох народів світу є легенди про щасливі епохи життя людей, про *золотий вік* (у греків і римлян), про життя людей у райському саду і вигнання їх звідти (у вавілонян) та ін. Ці легенди виникли дуже давно, у період становлення класового суспільства — у жорстокий, кривавий час розбратів, воєн, важкої підневільної праці. Людям попередня епоха здавалась прекрасною.

Про ті «прекрасно-нереальні» часи греки говорили *часи Астрéї, вік Астреї.*

Астрея — дочка Зевса і Феміди — мала ще інше ім'я — Діке (Діка). Це була богиня справедливості, саме втілення правди. Вона спостерігала за життям людей і сповіщала Зевса про всі неправди на землі. Коли люди зіпсувалися, перестали жити по правді, Астрея покинула землю і повернулася на небо. Зображувалася Астрея як сувора жінка з палицею в руці.

Вислів *часи Астреї* (щаслива пора) вживається і в українській мові; зокрема його використав у своїй «Енеїді» І. П. Котляревський, іронічно описуючи «щасливі часи» царювання Катерини II:

Були *златії дні Астреї*
І славний був тогді народ;
Міняйлів брали в казначеї,
А фіглярі писали щот,
К роздачі порції — обтекар,
Картьожник — хлібний добрий пекар...

Що й казати, «щасливі» дні, коли кожен займався не своєю справою, а до того ще й був нечесний...

У давніх греків було багато міфів про золотий вік; звести їх у стрункy систему і поєднати з міфами про героїв узявся поет Гесіод (VIII ст. до н. е.) у поемі «Труди і дні» («Діла і дні»). Гесіод у ній опоетизовує працю і життя селянина, тому, коли вживають крилатий вислів *труди і дні*, мають на увазі час, сповнений корисною діяльністю, творчою працею:

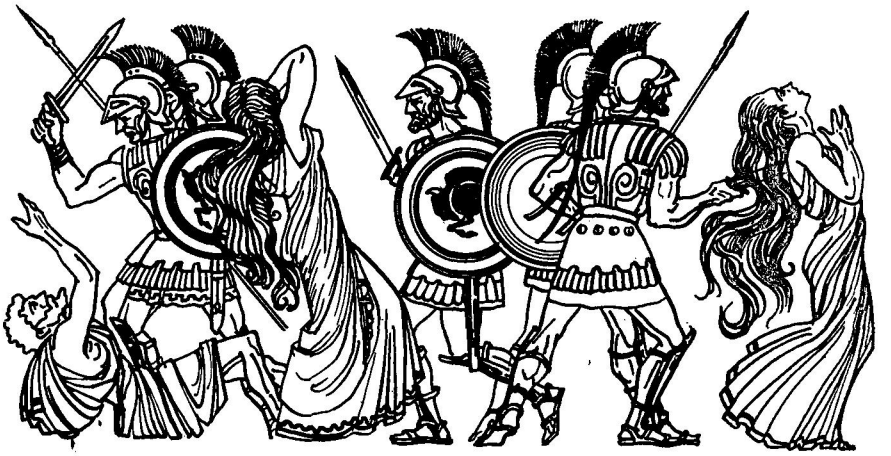
Яке це щастя — в радощах земних
Трудів і днів спивати кубок повний!

(М. Рильський)

Гесіод розповідає, що *золотий вік* створили на землі боги тоді, коли володарював світом Крон (Хро́нос), а Зевса ще не було. Люди у ті часи не знали ні горя, ні важкої праці, ні старості і вмирали, начебто засинаючи. Земля давала багатий врожай, отари були незчисленні, люди працювали лише тоді, коли самі цього хотіли.

Потім наступив срібний вік, за якого люди тривалий час — ціле століття — були дітьми, але зрілий вік їх був недовгим. Вони були дуже горді, не захотіли коритися богам і приносити їм жертви; за це Зевс винищив їх.

Після срібного настав мідний вік; люди жили в мідних будинках, мали мідне знаряддя і зброю, бо саме в цей вік на землі почалися війни. Це покоління не обробляло землю; їжу вони здобували, грабуючи інших. Так вони винищили один одного і зникли з поверхні землі.

Після цього землю, за Гесіодом, населили герої. Вони походили від богів, були войовничі, але справедливі й благородні. Подвиги їх прикрасили землю і рід людський. Усі вони загинули, останні — під час Троянської війни. Після смерті боги начебто нагородили героїв безсмертям і перенесли на острови блаженних, де вони жили, не знаючи ні горя, ні турбот, ні праці, бо земля там сама родила тричі на рік.

Вік, у якому жив сам Гесіод, він називає залізним. Описує цей вік автор дуже похмурими барвами: боги не дають людям вільно зітхнути, примушуючи їх увесь час працювати; життя коротке, на землі панує не

закон, а сила; діти народжуються старими, скрізь панують чвари; від зла немає рятунку; людство йде до загибелі.

Гесіод спробував об'єднати кілька суперечливих міфів. Так, Гомер в «Одіссеї» згадує *поля блаженних (Елісій, Елізіум, Елізій, Єлісейські поля)* як красиву долину на березі Океану на крайньому заході земного кола, де «нема ні хуртовини, ні холодів, зими не буває», де завжди віє легенький вітерець. Там перебувають герої. В інших міфах Елісіум — загробний світ, де перебувають тіні достойних людей.

Тому в поезії і художній прозі можна зустріти *Єлісейські поля, єлісейські квіти* як синонім поняття царства краси, щастя:

Яснозорі води,
Одбите в них святе лице природи,
Заквітчана берегова трава
І простих душ немудрії слова,—
Чи ж це не пристань після бур житейських,
Не милий спокій *квітів єлісейських*?

(М. Рильський)

В інших текстах зустрічаємо пізніше значення вислову *піти на Єлісейські поля* — померти.

З усіх чотирьох Гесіодових віків крилатим став *золотий вік* і, частково, *залізний вік* (так називають іноді XIX ст.).

Золотий вік — щаслива пора, епоха розквіту: «То був *«золотий вік»* театру на Україні, зумовлений не лише творчим піднесенням, але й тим, що театр і далі залишався майже єдиною мистецькою формою ідейного впливу — ні сучасної телевізії, ні радіо ще й на світі не було, та й кінематографія радянська ще тільки зароджувалась» (Ю. Смолич).

Деякі імператори (наприклад, римський імператор Комод, який жив у II ст., Катерина II) наказували іменувати час свого правління золотим віком.

Міф про золотий вік викладено — з досить помітними змінами у бік наближення до земної реальності в подробицях — у поемі «Метаморфози» римського поета Овідія (43 р. до н. е.— 17). Назва його поеми стала крилатим словом. *Метаморфози* означає перетворення. Слово це широко вживається у нашій мові для характеристики несподіваних — радісних або прикрих — змін:

І висушить земля людські гарячі сльози
І бронзовим вінком вінчатиме труди,
Бо душу полонять нові *метаморфози*,
Де доброта живе, а злу нема ходи.

(А. Малишко)

Міф про золотий вік був популярним у багатьох народів і в середні віки. Коли європейські мореплавці в епоху великих географічних відкриттів зіткнулись з жителями віддалених островів, які перебували на стадії первіснообщинного ладу і не знали гноблення, вони сприймали їх життя як золотий вік. Про «добрих дикунів», які живуть за розумними законами природи, писали Монтень, Руссо, Дідро, Гердер та ін.

Насправді «ніякого золотого віку позаду нас не було, і первісна людина

була цілком пригнічена трудністю існування, трудністю боротьби з природою» (В. І. Ленін).

Отож не слід шукати золотого віку в минулому; його треба будувати для майбутніх поколінь:

Настануть *Золотого віку* дні —
Омріяний
Комуністичний світ!

(Г. Донець)

ДВАНАДЦЯТЬ ПОДВИГІВ ГЕРАКЛА

ереД усіх героїв давньогрецьких міфів *Гера́кл (Геркуле́с)* видається нам найближчим, найзрозумілішим. Мабуть, це тому, що він чимось нагадує героїв наших казок, російських билин: так само подорожує, як вони; служить нікчемному господареві, заступається за слабших, допомагає тим, хто потрапив у біду, не боїться могутніх богів, бореться з грізними силами природи.

Тому в усі часи порівняння з Гераклом (Геркулесом) було високою похвалою. Геракл — народний герой греків, а пізніше римлян — своє ім'я одержав від Дельфійського оракула; воно означало: «той, що здійснює подвиги через гоніння Гери».

У день, коли мав народитися Геракл, Зевс вирішив: герой, який народиться сьогодні, буде володарем потомків Персея і всіх земних народів. Гера, довідавшись про це, затримала народження Геракла, і першим у цей день народився Еврісфе́й, внук царя Персея, якому Геракл повинен був служити і підкорятися. Все ж боячись Геракла, Гера послала до новонародженого двох величезних змій, та маленький Геракл задушив їх.

Коли Геракл виріс, Дельфійський оракул підтвердив волю богів: Геракл повинен здійснити дванадцять подвигів для Еврісфея, а вже потім він буде вільний (в усіх грецьких міфах кількість подвигів називається однакова, змінюється лише їх порядок).

Пізніше римляни продовжували «біографію» Геракла, приписуючи йому все нові й нові подвиги: участь у поході аргонавтів, у звільненні Прометея, у боротьбі богів і титанів та ін.

Віками вважалося, що кожна освічена людина повинна знати про Геракла і його подвиги. Їх переказували, на них посилалися, вони переходили у золотий фонд мов — як образні засоби, як крилаті слова.

Давайте пригадаємо подвиги Геракла, насамперед ті, що стали «крилатими».

Найбільшою популярністю користується подвиг Геракла, пов'язаний з *Авгієвими стайнями* (хоча це його не перший, а сьомий подвиг).

Цар Еліди Авгій був сином бога сонця Гелі́оса. Від батька Авгій

одержав величезні стада: триста білоногих биків, двісті червоних биків і дванадцять биків білосніжних. А ще один бик був такий прекрасний, що осявав своєю красою все навколо, мов сонце.

У стайні — огородженому стінами дворі, де Авгій тримав свої стада,— 30 років ніхто не прибирав. Цар Еврісфей наказав Гераклові очистити стайню від гною за один день, за що Авгій пообіцяв Гераклу десяту частину своїх стад. Власне, він міг пообіцяти і більше, бо не вірив, що хто-небудь здатний за один день виконати таку роботу.

Геракл проламав стіни стайні і спрямував у проломи течію двох річок (це були річки Алфе́й і Пене́й). Вода ринула з двох боків — і очистила стайню, а Геракл заклав виломи у стінах і пішов до Авгія за десятою частиною. Та Авгій нічого не дав Гераклові (адже для нього Геракл — всього лише слуга царя Еврісфея).

У переносному значенні — як характеристика запущених справ, безладдя — вислів *Авгієві стайні* став уживатися уже в античні часи, його зустрічаємо у творах Сенеки, Лукіана та ін. З цим же значенням вживається вислів і в наш час. В. І. Ленін порівнював з очищенням Авгієвих стаєнь ті величезні зміни, які сталися в Росії після Жовтня.

Другим подвигом Геракла була його перемога над *Лернейською гідрою*, ім'я якої також стало крилатим.

Гідра ця зображувалася як страшний дев'ятиголовий дракон з тулубом змії. Вона жила в болоті і наводила жах на всіх навколишніх жителів (пожирала їхніх корів, овець, кіз). Спроби боротися з нею були марні: замість однієї збитої голови у неї тут же виростало дві, а одна голова взагалі була безсмертною.

Геракл, щоб перемогти Гідру, повинен був спочатку виманити її з печери, в якій вона жила. Для цього він почав пускати в лігво Гідри розпечені стріли. Люта потвора виповзла з печери і, як це звичайно роблять змії, піднялася на хвості, щоб кинутися на Геракла, та він наступив їй на тулуб. Гідра обкрутила свій хвіст навколо ніг Геракла, намагаючись його повалити на землю. Але Геракл міцно стояв на ногах; він розкрутив свою велику палицю і почав збивати нею голови Гідри. Та голови у неї одразу ж відростали, а з болота на допомогу їй виліз величезний рак і вп'явся в ногу Геракла своїми гострими клешнями. Скрутно прийшлося б Гераклу, якби йому не допоміг його друг — Іола́й. Він убив рака, виламав кілька дерев, що росли біля болота, очистив стовбури від гілок, запалив їх і почав припікати Гідрі кожну з її дев'ятьох ший, щоб на них не могли вирости нові голови.

Слово *гідра* вживається переносно — і найчастіше не окремо, а у складі таких словосполучень, як *гідра аристократії, гідра анархії, гідра контрреволюції, гідра реакції*. Усе це — ворожа сила, боротися з якою дуже важко, через її, так би мовити, «багатоголовість», здатність відновлюватись.

Особливо популярними ці вислови були під час революції у Франції наприкінці XVIII ст. і під час Жовтневої революції.

Слово *гідра* має ще одне — термінологічне — значення. Це назва маленької істоти, схожої на тонку прозору трубочку (довжина її — 1 см) з родини кишковопорожнинних. Живе така гідра у прісних водоймах, прикріпившись до одного місця — найчастіше до листка водяної рослини, харчується циклопами та іншими маленькими жителями водойм. Свою

грізну назву вона дістала завдяки здатності з маленького шматочка (одна двохсота довжини) відтворитися повністю.

Крилатим стало ім'я ще одного чудовиська, що його переміг Геракл. У греків воно звалося *Кéрбер;* ми ж його знаємо в іншій формі, у пізньолатинському озвученні — *Цéрбер*. Це, за міфом, лютий триголовий пес, який охороняв вихід з Аїда (підземного царства мертвих). Щоб умилостивити лютого Цербера, греки коло померлого клали медового коржа для пса. Дужий Геракл схопив Цербера, хоч у нього замість хвоста була змія, яка жалила Геракла, зв'язав його і приніс Еврісфею. Потім Цербер був повернутий у царство Аїда.

У переносному значенні *цербер* — злий, невмолимий вартовий: «— Вельмишановний *цербере*,— спинив його [лакея] Григорій,— біжи на гору й скажи своєму панові, що завітав до нього Григорій Савич Сковорода» (В. Шевчук).

Цар Еврісфей, якому служив Геракл, наказав йому принести три *золотих яблука з садів Гесперúд* — *дочок бога* вечірньої зорі Геспера, які жили далеко на заході, на самому кінці землі і стерегли яблука. Навіщо цареві були потрібні саме ці яблука? Бо, виявляється, вони повертали людині, яка їх покуштувала, молодість і силу.

На краю землі, на березі Океану, стояв *титан Атлáс,* тримаючи на своїх плечах небо. Це була йому кара від Зевса за участь у боротьбі титанів проти богів. Геракл попросив Атласа дістати йому яблука, той погодився, сказавши: «Тільки ти, поки я ходитиму, потримай замість мене небесне склепіння». Це був величезний тягар, але Геракл втримав його. А титан пішов у сад, який охороняв стоголовий дракон, зірвав три яблука і приніс Гераклові. Не хотілося Атласові знову *тримати небо,* задумав він обманути Геракла, сказавши, що сам віднесе яблука і повернеться. Та Геракл зрозумів його задум і відповів так: «Я згоден, тільки я хотів би зробити собі подушку на плече, щоб зручніше було тримати небо. Потримай-но хвилинку». Атлас став на місце Геракла, а той узяв яблука і пішов своєю дорогою. За іншим міфом яблука добував сам Геракл, убивши при цьому дракона, який охороняв сад.

Міфічний Атлас дав ім'я Атлаським горам (за міфом Персей показав Атласу голову Медузи горгони і той скам'янів; так утворились гори), Атлантичному океану, атласові — збірнику карт, на яких звичайно зображувався Атлас, а також скульптурам, що підтримують перекриття,— атлáнтам.

Це був одинадцятий подвиг Геракла. У переносному значенні *яблука Гесперúд — коштовний* здобуток: «В нашу епоху люди дійсно завойовують у долі казкові *золоті яблука Гесперид.* Ці золоті яблука готові впасти до художника — варто лише простягнути до них руку» (І. Кочерга).

Коли Геракл ішов шукати сади Гесперид, він проходив через Лівію (Африка), де в той час жив велетень *Антéй,* син бога морів Посейдона і богині землі Геї. Антей був войовничим і жорстоким: усіх, з ким він зустрічався, змушував битися з ним, усіх перемагав і вбивав. Примусив він битися з ним і Геракла. Кілька разів Гераклові вдавалося повалити Антея на землю, але він уставав з землі після цього не ослабленим, а, навпаки, *ще сильнішим.* Так Геракл догадався, що це Антеєва мати

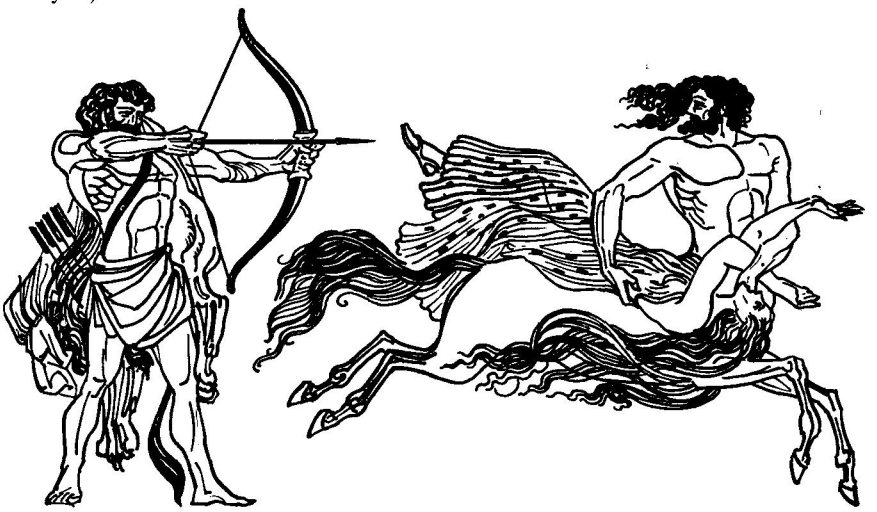
Гея дає йому сили, коли він доторкається до землі. Тоді Геракл підняв Антея в повітря і так тримав його на витягнутих руках, поки велетень втратив усю свою силу, а тоді задушив його.

У щойно переказаному міфі Антей зовсім інший, ніж уявлялося, правда? Адже в сучасній мові *Антей* — це син землі, сильний своїми зв'язками з рідною землею, народом, з батьківщиною. Все це вже, як бачимо, пізніші нашарування значення; первісне ж було дещо іншим.

В той день,
на диво всім,
Вишневим квітом зацвіли антени,
Зачувши голос юного *Антея* —
Земного сина —
В космосі!

(Б. Олійник)

У своїх подорожах Геракл пройшов усю Європу і Лівію і в кінці шляху поставив стовпи на згадку про свої мандри. Це так звані *Геркуле́сові стовпи (стовпи Гера́кла)*. Під цією назвою з давніх пір відомі дві скелі на протилежних берегах Гібралтарської протоки (у наш час їх називають Гібралтар і Секута).

У переносному значенні вислів *дійти до Геркулесових стовпів* означає дійти до крайніх меж.

З інших подвигів Геракла слід ще згадати його перемогу над *Неме́йським левом,* якого він задушив руками; шкуру цього лева Геракл носив на собі. І зображувався він часто або поряд з левом, або в боротьбі з ним, або в шкурі вже вбитого лева.

Постать Геракла (Геркулеса) — одна з найпривабливіших у античній міфології: герой сміливо вступає у боротьбу зі страшними, ворожими людям силами; він відвертий, вірний у дружбі. Ці його риси і послужили причиною того, що пізніше для міфів про Геракла було придумано щасливий

кінець: Зевс зробив його безсмертним і взяв на Олімп. Можемо тільки пожаліти бідного Геракла — як же йому нудно було на Олімпі після життя, повного пригод...

Ім'я Геракла стало крилатим. *Гераклом* називають хоробру, дужу, міцну, фізично вправну людину. Зображувався Геракл найчастіше як кремезний, бородатий чоловік з прекрасно розвинутою мускулатурою. Тому й усталилися вислови типу *ге́ркулесове тіло* — міцне м'язисте тіло, *геркулесова праця* — тяжка праця, *гераклів подвиг* — справа, що вимагає надзвичайних зусиль: «Велетень якийсь, *Геракл XX віку*, бився тут з морем, і зосталось побоювище: багатотонне груддя залізобетону, як після бомбардування, лежить вподовж берега в руїнному хаосі» (О. Гончар).

НИТКА АРІАДНИ

одному з найдавніших грецьких міфів розповідається про легендарного афінського скульптора та архітектора *Дедáла,* який начебто створював такі статуї, що вони здавалися живими. Крім того, Дедал винайшов сокиру, свердло та багато інших інструментів і знарядь. У Дедала був учень — його племінник Тал (Талос), який дивував усіх своєю кмітливістю та майстерністю. Дедал злякався, що Тал перевершить його і начебто ненароком зіпхнув Тала з муру Акрополя. Хлопець упав і розбився, а Дедала засудили до страти. Тоді Дедал утік на острів Кріт до царя Міноса, якому збудував Лабіринт.

Лабіри́нт — палац з дуже заплутаними переходами і величезною кількістю кімнат, з яких важко вибратися. Стародавні автори повідомляють про чотири лабіринти: кріт̀ський, єгипетський (який, за свідченням історика Геродо́та, мав три тисячі кімнат), самоський та італійський. Розкопки дають підстави вважати, що в основі цих розповідей лежали дійсні факти. Так, Артур Еванс, розкопавши Кноський палац (палац Міноса), переконався, що це справжній лабіринт: незчисленні приміщення, сходи, переходи, зали, галереї, двори, комори, ванні кімнати; і все це протягом віків перебудовувалось і добудовувалось після пожеж, землетрусів та інших лих. Найпопулярніший, завдяки міфам, серед цих уславлених палаців — лабіринт, збудований Дедалом для царя Кріту Міноса.

У сучасній мові слово *лабіринт* означає не тільки будову з заплутаними ходами, а й складну, заплутану ситуацію, з якої важко знайти вихід. Ось приклади використання цього слова: «Людина капіталістичного світу позбавлена можливості вільно дихати в суспільній атмосфері. Вона шукає в *лабіринтах* культури свіжого, правдивого слова від такого літературного героя-борця, який би втілював у собі кращі людські риси» (М. Жулинський); «В юності нам найчастіше вибирає дорогу серце. Розум, трапляється, веде й *по лабіринтах,* шукає щілини, бачить обхідні шляхи, а серце рветься навпрошки» *(Ю. Мушкетик).*

Для кого ж будувався лабіринт на Криті? Виявляється, дружина царя Міноса народила потвору — хлопця з головою бика, лютого і кровожерного Мінота́вра. Його й поселив цар Мінос в лабіринті.

Мінос, ворог Афін, наказав афінянам, які вбили його сина, раз на 9 років платити йому данину — сім хлопців і сім дівчат, яких потім кидали в лабіринт, а Мінотавр їх поїдав (він чимось нагадує фінікійського бога Молоха, який так само зображувався — як людина з головою бика — і так само вимагав людських жертв).

Коли афіняни готували втретє таку данину, грецький герой Тесе́й (Тезе́й), який глибоко співчував батькам вибраних дівчат і хлопців, вирішив поїхати разом з ними.

Аріа́дна, дочка царя Міноса, закохалася з першого погляду у красеня Тесея і пообіцяла йому допомогти вбити свого виродка-брата Мінотавра, але з умовою, що Тесей забере її з собою до Афін як дружину.

Дедал, закінчивши лабіринт, дав Аріадні магічний клубок ниток і навчив її, як ним користуватися, щоб увійти до лабіринту і вийти з нього: для цього треба відчинити вхідні двері і прив'язати нитку до порога. Тоді клубок покотиться аж до найдальшого закутка, в якому живе Мінотавр. Цей клубок Аріадна дала Тесеєві.

Тесей убив Мінотавра мечем, подарованим йому Аріадною, і з допомогою нитки вийшов з лабіринту. Його зустріла Аріадна, і разом зі звільненими афінськими хлопцями і дівчатами вони відпливли під охороною темряви. Вислови *нитка Аріадни, провідна нитка* стали крилатими; переносне значення їх — надійний дороговказ, спосіб, з допомогою якого можна вийти зі складної, заплутаної ситуації: «Марксизм-ленінізм — це, образно кажучи, та *Аріаднина нитка,* тримаючись якої партія може розібратися в складних лабіринтах і подіях суспільного життя і впевнено вести народ до кінцевої мети» (З газети).

Після того як Мінотавра було вбито, цар Мінос схопив Дедала, який видав Аріадні таємницю лабіринту, разом з його сином *Іка́ром* і ув'язнив їх у лабіринті.

Щоб урятуватися, Дедал зробив, поскріплювавши пташині пера нитками і воском, для себе та для Ікара дві пари великих крил. Збираючись втікати

з острова, Дедал наказав Ікарові не летіти дуже низько, щоб хвилі не змочили крил, але й не здійматися зависоко, бо сонячні промені розтоплять віск і крила розпадуться. Ікар не послухав батька, піднявся надто високо, сонце розтопило віск, і юнак упав у море. Тіло Ікара хвилею прибило до острова, який і було названо на його честь Ікарією.

Крилатим стало ім'я *Ікара;* образ відважного юнака, який трагічно загинув в ім'я своєї мрії, часто використовується в літературі:

Ми мріяли тоді вже про висоти,
Летіли в мандри на *крилі Ікара.*

(В. Вільний)

Латаття і льон
зацвітають в селах на криці,
Ікарів нових
виколисує пісня його колисно.

(В. Гей)

Герой цього міфа Тесей перед тим, як поплисти на Кріт, багато подорожував і здійснив ряд подвигів. Одним з них була зустріч з розбійником *Прокру́стом* (буквально — «витягачем»), який клав спійманих ним мандрівників на ложе. Якщо воно було завелике, Прокруст витягав ноги своєї жертви, поки вони не доходили до краю цього ложа. Коли ж мандрівник не вміщувався, Прокруст обрубував йому ноги. Це саме зробив Прокрусту Тесей: він поклав розбійника на ложе, яке виявилося для Прокруста коротким, і Тесей убив його так само, як той убивав мандрівників.

Прокрустовим ложем у багатьох мовах називають штучну мірку, під яку підганяють факти: «Наша прекрасна дійсність настільки багата, настільки хвилююча, що годі й думати, щоб замкнути її в *прокрустове ложе* якихось обов'язкових конфліктів і взаємин» (І. Кочерга).

Як бачите, Тесей тут і за своїм характером, і за подвигами, які він здійснює, нагадує Геракла. Цікаво, що навіть зображення Тесея, які дійшли до нас від тих давніх часів, підтверджують цю схожість.

В образотворчому мистецтві предметом зображення з усіх героїв міфа найчастіше були Дедал і Ікар. Так, падіння Ікара зображували Г. Гольбейн Молодший, Я. Тінторетто, П. Брейгель Старший, П. Рубенс; відома картина Ван Дейка «Дедал і Ікар», скульптури А. Канови, О. Родена.

ЗОЛОТЕ РУНО

олоте́ руно́, яке так довго, із стількома пригодами добували *аргона́вти,*— це шкура казкового барана з золотою шерстю, на якому від злої мачухи втік Фрікс з Еллади в Колхіду, там він приніс цього барана в жертву Зевсові за своє врятування, а шкуру повісив у священному гаю під охороною дракона.

Ясóн повинен був повернути цю шкуру в Елладу. Для цього він разом з 50 героями (кількість учасників з часом збільшується до 67) побудував і спорядив корабель «Арго» (звідси *аргонавти* — ті, що пливуть на кораблі «Арго») і відплив шукати далеку Колхіду та омріяне золоте руно.

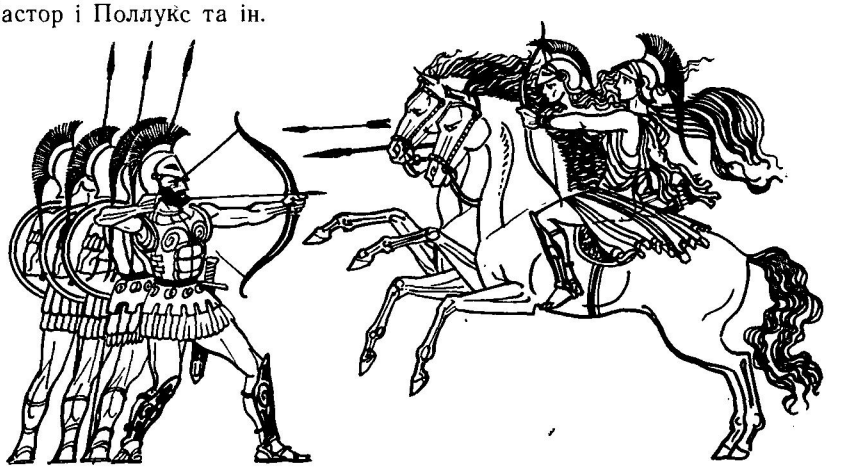
Джерелом появи міфа про золоте руно був старовинний звичай добувати золото з рік Сванетії: оброблені овечі шкури набивали на дошки і, придавлені камінням, залишали в річці на місяць-півтора, щоб потім промити, знову висушити і зібрати дорогоцінний метал.

У переносному вживанні слово *аргонавти* означає «сміливі мандрівники, першовідкривачі»: «Сотні піонерів, *новітніх аргонавтів,* кинулися шукати нового золотого руна таємниць пролетарської творчості» (В. Еллан).

Науково-фантастичний роман про перший політ на Венеру письменник В. Владко назвав «*Аргонавти* Всесвіту», а О. Довженко, розповідаючи про героїчне плавання російських моряків на початку минулого століття в Антарктиду, назвав його «легендарним походом російських *аргонавтів*».

Золоте руно — омріяна мета; багатство, яким хтось прагне оволодіти: «Він [Карл XII] готувався тут до походу по *золоте* українське *руно;* тут він накреслив докладний маршрут своїх військ» (Я. Галан).

Міф про аргонавтів дуже давній: події в ньому відбуваються начебто ще до Троянської війни. З плином часу він обростав все новими й новими популярними героями; учасниками походу ставали Орфей, Геракл, Тесей, Кастор і Поллукс та ін.

Ми не будемо пливти разом з Ясоном повз скелі Сімплегáди, які то зсувалися, то розсувалися, бо вони не стали «крилатими», а от про *амазóнок*, які начебто жили на південному березі Чорного моря, згадаємо. Про них так багато розповідали протягом віків, що в епоху великих географічних відкриттів (XVI ст.) їх царство *шукали вже в Південній* Америці (звідси і назва ріки — Амазонка).

Войовничі жінки — амазонки начебто одружувалися з чоловіками з сусідніх племен, проте і чоловіків, і своїх синів пізніше відправляли на їх батьківщину, а дівчаток з дитинства привчали до зброї, коня, походів. Зброя амазонок, за легендами,— подвійна секира, лук, спис, щит у формі півмісяця (образи амазонок увічнені в багатьох картинах).

Переносно — це жінка-вершник, наїзниця, а також войовнича за характером жінка: «Досі бачимо, як вони, тернівщанські наші *амазонки,* женуть від стайні толокою усебіч, з насмішками, з реготом...» (О. Гончар).

А потім, блиснувши з-під брів,
Розмову дивно перевів:
«Ну що у вас там за жінки,
Розбалувані і м'які,
Ну, словом, сказано — Європа!
А тут на цих ведмежих тропах
Сибіром правлять *амазонки*...»
(І. Драч)

Аргонавти після багатьох пригод прибули в Колхіду до царя Еета, який поставив вимогу: приборкати міднокопитих биків, які дихають полум'ям, запрягти їх у плуг, зорати поле, посвячене богові війни Арею, і *посіяти* на ньому *зуби дракона.* З цих зубів одразу ж *виросли* воїни, готові кинутися на Ясона. Чарівниця Медéя, дочка Еета (яка перед цим приспала зіллям дракона), порадила Ясону, в якого закохалась, кинути великий камінь в натовп воїнів, які після цього почали битися між собою, вбиваючи один одного. Ясон добив тих, які ще були живі.

Вислів *посіяти зуби дракона* вживається у двох значеннях. У В. І. Леніна читаємо: «Про таких людей, які виводять, напр., керівну роль «буржуазії» в революції або необхідність підтримки лібералів соціалістами із загальної істини про характер цієї революції, Маркс повторив би, мабуть, наведену ним одного разу цитату з Гейне: «Я *сіяв драконів,* а збирання урожаю дало мені бліх». Тут у значенні виростити воїнів, богатирів. Частіше ж означає сіяти ворожнечу, розбрат. «Руками продажних лакеїв вони [фашистські загарбники] *сіяли зуби дракона* на землі, яка могла стати для них плацдармом для дальшого походу на Схід — по *золоте руно* українського хліба й заліза» (Я. Галан).

Найпохмурішою фігурою в міфах про аргонавтів є Медéя — чарівниця, чаклунка, ми б сказали,— відьма, яка вміла оживляти мертвих, літала в колісниці, запряженій драконами, а в той же час убила власних дітей і вчинила багато зла. Міф про Медею використали в античні часи Еврípід і Сенека, а в нові часи — Корнель; про Медею написано кілька опер, балетів, існує багато скульптур, картин тощо. Драма Евріпіда «Медея» ставиться нашими театрами.

ЯБЛУКО НЕЗГОДИ

дописемні часи кожен народ мав своїх співців, які були і творцями, і виконавцями пісень, оповідачами переказів, казок. У Стародавній Греції таких співців звали рапсóдами та аéдами. Під акомпанемент чотириструнної ліри вони оспівували подвиги уславлених

героїв, визначні події свого часу. Імена цих співців забувалися з часом, а от один з них — *Гоме́р* («сліпий») — здобув своїми піснями таку славу, що сім давньогрецьких міст — Смірна, Хіос, Колофон, Садамін, Родос, Аргос, Афіни — сперечалися за честь називатися його батьківщиною. Вислів *сім міст сперечаються за честь* іронічно вживається і в сучасній мові, коли говорять про суперечки з приводу чийогось переважного права на щось. Так, вигаданий «Литературной газетой» Євг. Сазонов сказав про себе, що сім російських міст сперечаються за честь бути його батьківщиною, але він сам ще не обрав місця свого народження.

Дуже приблизно визначається час життя Гомера: десь між XII і VIII ст. до н. е. Не дивно тому, що й самі греки сумнівалися, а чи був Гомер насправді, чи міг один (та ще й сліпий) співець скласти такі величні твори, як «Іліа́да» і «Одіссе́я»? Висловлювалися припущення, що ніякого Гомера не було, а обидві поеми складалися протягом віків з пісень різних співців і в різні часи. Існувала думка, що афінський тиран Пісістрат зібрав усіх сучасних йому співців-рапсодів, щоб вони продиктували комісії писарів усе, що вони знали; так було створено «Іліаду» і «Одіссею».

Проти цієї думки виступили свого часу Ф. Шіллер, В. Гете, Г. Гегель. В. Г. Бєлінський писав: «Його [Гомера] художній геній був плавильною піччю, через яку груба руда народних переказів і поетичних пісень і уривків вийшла чистим золотом».

Кілька років тому за допомогою найновіших електронних обчислювальних машин вдалося довести, що «Іліада» й «Одіссея» мають одного автора. Це не був перший співець Давньої Греції, до нього вже існувала значна фольклорна традиція. Гомер обробляв те, що вже було в міфах і переказах.

В «Іліаді» розповідається про Троянську війну (Троя мала ще й іншу назву — Іліон, тому поема й зветься «Іліада»), в «Одіссеї» — про події після закінчення Троянської війни: про повернення частини учасників її на чолі з Одіссеєм на батьківщину.

У поемах діють не лише звичайні смертні, а й герої; згадуються титани; активно втручаються у справи людей і боги з Олімпу. Говорячи про богів, Гомер описує також їх сміх — нестримний, громовозвукий регіт. Тому про особливо гучний і сильний сміх говорять — *гомери́чний сміх:* «Аргументів [Гушалевич] добирав при тім популярних, часто вдовольнявся грубою лайкою замість доказу; і так ніколи не говорив інакше, як «той дурень Дарвін», викликаючи сим серед своїх слухачів *гомеричний сміх*» (І. Франко).

Епітет *гомеричний* зустрічається і в інших висловах, позначаючи щось величезне, значно більше за звичні розміри: «Навіть *гомеричні* описи вечер, обідів, бенкетів підкорені у поета тій самій патріотичній меті» (М. Рильський).

Тому будемо чітко розрізняти два прикметники: *гоме́рівський* — належний Гомеру, пов'язаний з Гомером (*гомерівські поеми, гомерівські часи*) і *гомеричний* — великий, значний, той, що виходить за рамки узвичаєного.

Змістом «Іліади» є події останнього — десятого — року війни. Ми ж повернемось до її міфічних «джерел».

Усе почалося з того, що богиню розбрату, незгоди Еріду не покликали на одне весілля. Тоді вона весільним гостям підкинула золоте яблуко з напи-

сом «найпрекраснішій». Через це яблуко посварилися між собою три прекрасні богині — дружина Зевса Гера, богиня мудрості Афіна і богиня краси Афродіта. Вони попросили троянського царевича *Паріса* розсудити їх. Кожна з богинь обіцяла йому винагороду, якщо він їй присудить яблуко: Гера — багатство і владу, Афіна — мудрість і успіх у війнах, Афродіта — найпрекраснішу жінку на землі. Паріс присудив яблуко Афродіті.

З того часу Гера й Афіна зненавиділи Паріса і всіляко шкодили йому, а богиня краси Афродіта — заступалася і допомагала. Так, вона допомогла Парісові викрасти *Прекрасну Єлену,* дружину царя Спарти Менела́я. Це викрадення й було причиною Троянської війни.

Крилатим став вислів *яблуко незгоди* (розбрату) — предмет ворожнечі, суперечок: «— Який же ви талісман на щастя, Марто? — посміхнувся Коваль, кинувши в бік обох Комаренків.— Ви справжнє *яблуко розбрату,* не встигли прийти, а вже викликали цілий бунт» (В. С о б к о).

Прекрасна Єлена — ідеал жіночої вроди, причина незгод: «Ця оселя, ця земля з усім її живим і неживим майном, є головним і єдиним героєм цього роману, вона є тією *вродливою Оленою,* за яку розгортається епічна боротьба» (І. Ф р а н к о). Зверніть увагу на форму крилатого вислову: «вродлива Олена» у І. Франка і «Прекрасна Єлена» у наш час. Відмінність пояснюється тим, що І. Франко переклав вислів на українську мову, а ми сьогодні зберігаємо російську форму імені.

Значну роль у Троянській війні відіграв грецький герой *Ахі́лл (Ахіллéс).* Коли він розгнівався на ватажка греків Агамемнона і відмовився брати участь у війні, греки почали зазнавати численних поразок. Та Ахілл все ж взяв зброю до рук, щоб помститись за друга свого Патрокла. Він убиває Гектора, ефіопського царя Мемнона і здійснює ряд інших подвигів. Зброю йому викував сам бог вогню і ковальства Гефест. А мати Ахілла, морська богиня Фетіда, ще немовлям скупала його у водах священної ріки Стікс, щоб зробити невразливим для ворожих стріл. Але при цьому вона тримала Ахілла за п'яту, якої не торкнулися води Стікса. Стріла його ворога, Паріса, спрямована богом Аполлоном, влучила у п'яту, і герой загинув.

У переносному значенні *ахіллéсова п'ята* — слабке, вразливе місце: «Але в роботі школи є *«ахіллесова» п'ята.* Батьки шанують інтернат, поки дитина мала. Та не встигне вона зіп'ястися трохи, її віддають до загальноосвітньої школи» (С. Колесник).

У царя Трої Пріама була дочка *Кассáндра.* Закоханий в неї бог Аполлон наділив її даром пророцтва, але коли Кассандра відмовила йому, Аполлон зробив так, щоб її пророцтвам ніхто не вірив. Тож даремно Кассандра попереджала про небезпеку, про близьку загибель Трої — їй не вірили. Доля її трагічна: після падіння Трої вона потрапила в полон до Агамемнона і загинула разом з ним від руки його дружини Клітемнéстри.

У переносному значенні *Кассандра* — людина, яка передбачає нещастя, але не може сама нічого вдіяти і не може переконати інших у тому, що необхідно вживати якихось заходів.

Троянська війна стала темою поеми «Енеїда» римського поета Вергілія. В ній головним героєм виступає Енéй, син троянського царя Пріама. Вергілій розповідає, як Еней відпливає з палаючої Трої, зазнає багатьох пригод і прибуває в Лацію, де його приймає цар Латúн, віддає свою дочку Лавінію за нього заміж. Усе це ви знаєте не з поеми Вергілія, а з поеми І. П. Котляревського «Енеїда». Не лише І. П. Котляревський використав сюжет «Енеїди» для сатиричного зображення побуту, життя, стосунків свого часу. Таких «Енеїд» література знає кілька. В Італії в XVII ст. таку пародію на «Енеїду» написав Лаллі, у Франції з'явився «Вергілій навиворіт» Скаррона; в Німеччині XVIII ст.— «Пригоди благочестивого героя Енея» Блюмауера, в Росії XVIII ст.— «Энеида, вывороченная наизнанку» Осипова і Котельницького.

Сюжети міфів про Енея використовували видатні художники (Тінторетто, Рубенс, Клод Лоррен); були написані опери композиторами Монтеверді, Скарлатті та ін.

«Енеїда» І. П. Котляревського також залишила «крилатий» слід в українській мові. Цитуються початкові рядки поеми *Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди козак:* «То не скажіть: яке може бути пóрівняння *Енея* з Ананієм Степановичем? Тим більше, що *Енея* страх як не любила Юнона. А у Сторожука навіть Фортуна закохана. І не лише Фортуна, а й керівники залізниці. Вони люблять його саме за те, що він *«хлопець моторний»*, і постійно запалюють на його шляху зелений світлофор» (Журналу).

Цитується й інше місце початку «Енеїди» — з уривку: «Зібравши деяких троянців, *осмалених, як гиря, ланців,* п'ятами з Трої накивав». Ці рядки вживаються для опису чиєїсь непривабливої зовнішності: «Двоє ошарпанців, *«осмалених, як гиря, ланців»,* несміливо виступивши з радгоспних виноградників, поволі наблизились до межі табірної зони й зупинились в нерішучості біля квіткового бар'єру» (О. Гончар).

Прислів'ями вже стали рядки з «Енеїди» Котляревського: *Панів за те там мордували і жарили зо всіх боків...; Коли в руках чого не маєш, то не хвалися, що твоє;* а особливо *Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча.*

А за всіма цими міфічними яблуками незгоди, богами і героями — Парісом, Ахіллом, Енеєм — постає ще одна, але вже не міфічна, а реальна

постать — це Генрі Шліман. Про нього вже написано багато книжок, бо цей невисокий на зріст і не дуже показний чоловічок виростає до велетня в наших очах, стає схожим на давніх героїв, коли ми дізнаємося: самотужки вивчив кілька мов і здобув глибоку освіту; знав напам'ять грецькою мовою «Іліаду» й «Одіссею» Гомера; повірив у існування Трої і розкопав її! Можна лише поспівчувати тим, хто ще не читав про Шлімана і не захоплювався подвигом його життя.

ОДІССЕЯ

Поема Гомера «Одіссея» присвячена поверненню додому після закінчення Троянської війни царя острова Ітáка, героя цієї війни *Одіссéя*.

Назва поеми Гомера стала крилатою: у переносному значенні *одіссéя* — повні пригод подорожі або багате подіями і пригодами життя.

Зверніть увагу — це далеко не завжди веселі і радісні пригоди: «Чорна оточенська *одіссея,* хто хоч раз її пережив, не забуде довіку» (О. Гончар).

Одіссей — узагальнений образ мандрівника, учасника надзвичайних подій чи пригод:

Як *Одіссей,* що втратив лік рокам,
Блукаю я по землях по далеких.
Гойдаються у морі кораблі,
Біліють понад хвилями вітрила...
(Л. Тендюк)

Одіссей плавав цілих двадцять років, поки з Трої приплив до Ітаки, і в своїх мандрах бачив чимало див. Імена багатьох героїв пригод Одіссея стали крилатими словами. Ось деякі з них.

Одіссей і дванадцять його супутників, зійшовши на берег у пошуках їжі, потрапили в печеру, де жив *циклóп* («одноокий») *Поліфéм* з отарою своїх овець. Побачивши чужинців, Поліфем завалив каменем вихід з печери, а потім спіймав і з'їв шістьох супутників Одіссея. Та недаремно Одіссея звали «хитромудрим»: він напоїв Поліфема, а потім, коли циклоп заснув, випалив його єдине око головешкою з вогнища. Коли на крик Поліфема збіглися інші циклопи і стали питати, хто йому заподіяв зло, то Поліфем кричав: «Ніхто!» (адже хитрий Одіссей саме так назвав себе). Вибратися з печери Одіссей і його супутники все ж не могли: надто важким був камінь, яким Поліфем закривав вхід до печери.

Проте вранці, коли сліпий Поліфем відвалив камінь і став випускати своїх овець, уважно обмацуючи спину кожної, Одіссей знайшов спосіб обдурити його: він зв'язав баранів по троє і поприв'язував своїх супутників під животи середнім баранам, а сам заліз під найбільшого барана і ухопився знизу за його вовну. Так і втекли вони з печери, а потім

швидко перебралися на кораблі. Поліфем вибіг на берег і став кидати уламки скель у море, намагаючись потопити кораблі Одіссея, та вони вже були далеко від берега.

Циклоп — досить своєрідна істота, запам'ятовується, правда? І уявити його легко: величезний, бридкий, лихий, одноокий, людожер. Тому й використовують цей образ для порівняння досить часто. Ось циклоп-ліс загородив дорогу:

Він [ліс], мов *циклоп*, загородив дорогу
До річки. Він сичав зеленим злом.
І плем'я, з жахом глянувши на нього,
Останнє допивало джерело.

(Б. Олійник)

Ось блискавка — око циклопа:

Капріччіо грози — яка примхлива тема,
Який блискучий виклад теми і яка
Видющість блискавки,— мов *око Поліфема,*
Його розлюченість звіряча і жаска.

(Є. Гуцало)

А ось циклоп-світлофор, зовсім «ручний»:

Вже погасли вогні.
Лише світлофори-*циклопи*
В присутності сонця втратили
Пафос верховних жерців.

(П. Севак)

Міфи про циклопів належать до дуже давніх і поширених. В одному з них розповідається про те, що величні руїни будов, розкидані по Греції і складені з величезних кам'яних брил,— справа рук одноких велетнів-циклопів, які начебто колись населяли ці місця. Звідси вислови: *циклопічна споруда, циклопічна будова.* «Навіки могла зникнути [картина], в пітьмі штольні зітліти, згнити, завалена камінням гори, а сталось інакше, її врятовано, і світло краси вже струмує на кожного з нас, входить у твоє духовне єство, і вже невіддільні стають від неї і ті весняні сади у тихому сонці, в якихось аж перебільшених квітуваннях, і ті *циклопічних масштабів руїни,* серед яких ми пробираємось, обережно несучи на чиємусь плащ-наметі свою чудом віднайдену, чудом врятовану Мадонну» (О. Гончар).

На острові Ея Одіссей і його супутники зустрілися з прекрасною і підступною чарівницею *Цірцéєю (Кіркою).* Вона перетворила супутників Одіссея на свиней (самого Одіссея від такого перетворення врятувала трава, яку йому дав бог Гермес). Цілий рік тримала Цірцея на своєму острові Одіссея і його супутників.

Цірцея в сучасному вжитку — прекрасна і підступна жінка, яка вміє причаровувати і підкоряти собі: «Ти..., ти, як *Цірцея,* хотіла б обернути мене в свиню» (М. Коцюбинський).

Проте Цірцея навчила Одіссея, як врятуватися від *сирéн* — напівптахів-напівжінок, які своїми співами приваблюють мореплавців і нищать

їх. За порадою Цірцеї, Одіссей заліпив воском вуха своїм супутникам, а себе наказав прив'язати до щогли. Так Одіссей став першою людиною, яка почула спів сирен і залишилася живою. Після цього сирени (їх у Гомера — дві, а в пізніших авторів — три) кинулися в море і стали скелями. Зображувалися сирени як істоти з головою та грудьми жінки і ногами птаха, з крилами або без крил. У переносному значенні — чарівниці, що *звабл*ю*ють голосом і нищать: «Довгоногі діви з напомадженими губами, ці* сучасні *звабниці-сирени,* до апельсинової золотавості засмаглі на гавайських пляжах, намагаються будь-що своїми сліпучими усмішками та грайливими позами звабити байдужо пролітаючих мимо них новітніх, захищених куленепроникним склом одіссеїв» (О. Гончар).

Вважається, що цей образ запозичено в грецьку міфологію зі Сходу. У давній російській літературі образ сирени втілився в *райській птиці Сірін, яка описувалась як птах з дівочим обличчям.*

А зовсім недавно дослідники морських глибин висловили припущення, що міф про сирен міг мати під собою реальний грунт. На великих глибинах живуть і сьогодні горбаті кити, які, на відміну від усіх інших китів, мають сильний мелодійний голос величезного діапазону. Співають вони цілим стадом і лише взимку. У часи Гомера кити могли ще жити на менших глибинах, і декому з мореплавців, може, й доводилося їх чути.

Уявіть собі тогочасні дерев'яні, порожнисті кораблі — прекрасні резонатори; людей, які не знали шуму машин,— і могутній, тоскний, дивовижний спів, який лине з дна моря, посилений трюмом корабля... Було від чого вискочити за борт!

Гомер розповідає, що в підземному царстві Одіссей бачив *Сісіфа (Сізіфа),* який обома руками пхав угору величезний камінь. Коли «безсоромний», як сказано у Гомера, камінь був уже на горі, він обертався *і силою власної ваги котився донизу.* А Сісіф *знову, «натягнений,* як лук», піднімав його вгору, «тіло його обливалося потом, голова парувала».

Сісіф був покараний за обра́зу богів; міфи по-різному розповідають про хитрощі, користолюбство і порочність Сісіфа.

Дуже точно назвав К. Маркс античні часи дитинством людства. Бо й справді: те, що у міфі про Сісіфа Гомер розповідає поважно і серйозно, як про історичну подію, зараз ми читаємо у казці про Івасика і зміючку Оленку. *Порівняймо.*

Коли ображений Сісіфом Зевс послав володаря підземного царства — Гадеса (за іншими міфами — саму Смерть, яку звали Танатос) надягти Сісіфові кайдани і відвести до підземного царства — Тартару, Сісіф попрохав показати йому, як кайдани одягаються (Івасик попросив Оленку показати, як на лопату сідають). Гадес простодушно погодився на таку «демонстрацію», а хитрий Сісіф замкнув кайдани на його руках і ув'язнив могутнього бога мертвих в своєму домі! Після цього весь хід нормального життя на землі був порушений: все живе перестало помирати, люди зрівнялися з богами. Як бачите, було за що Зевсові розсердитись і жорстоко покарати Сісіфа.

У переносному значенні *сізіфова праця* — безплідна, важка, нескінченна, а часом і непотрібна. «На роботі нам дають лопати — маємо перекидати гори вугілля. *Сізіфів труд*» (О. Гончар).

У підземному царстві мертвих Одіссей бачив і царя Лідії *Танта́ла,* який

був улюбленцем богів, учасником учт на Олімпі, де пив нектар і їв амброзію разом з богами і почував себе також богом. У міфах по-різному розповідається, за що боги покарали Тантала (то він крав нектар і амброзію, щоб хвалитися ними перед земними друзями, то розголошував таємниці Зевса і порушив клятву). Проте, крім цих провин, за ним був один страшний злочин: він вирішив випробувати, чи й справді Зевс бачить людей наскрізь, знає їх думки і вчинки; чи тільки вихваляється. Для цього Тантал убив свого сина, порізав тіло його на шматки і додав їх до їжі, якою збирався частувати богів. Ніхто з гостей не доторкнувся до огидного почастунку. Боги повернули синові Тантала життя, а його самого суворо засудили. Тантал був безсмертний (адже він скуштував нектар і амброзію, які дають безсмертя), тому його не можна було просто вбити. Ось як він був покараний: він стояв в озері, і вода сягала йому до бороди, але коли відчував спрагу, то не міг напитися: скільки разів він нахилявся, стільки разів вода з шумом пропадала, і під ногами з'являлася чорна земля, висушена силою Зевса. Дерева звішували над його головою свої плоди: груші, гранати, яблука, маслини та інші фрукти-ласощі, але коли Тантал простягав до них руку, порив вітру відкидав їх до самих хмар.

У переносному значенні *муки Тантала* — нестерпне страждання від близькості жаданого і неможливості його досягти: «А тим часом так хочеться писати, і навіть маю що писати. В голові повно, а на папері пусто. Жаліюсь Вам через те, що й Ви тепер не в кращому стані і Вам зрозумілі *муки Тантала*» (М. Коцюбинський). Муки, яких зазнали хіміки, вивчаючи властивості відкритого ними металу, могли бути порівнювані, на їх думку, зі стражданнями Тантала. Метал цей був названий ними тантал.

Після відвідин підземного царства Одіссей поплив далі.

У Сіцілійській протоці мореплавців чекала подвійна небезпека: підводні камені і шалений вир. Поетичне вираження ця подвійна небезпека знайшла в образах *Сцілли (Скілли)* і *Харібди* — двох потвор, які начебто жили в печерах по обидва боки протоки. Вони зображувалися як істоти з шістьома головами на довгих шиях, з трьома рядами гострих зубів у кожній пащі, з дванадцятьма ногами.

Одіссей з великими труднощами пройшов цей відрізок шляху, втративши шістьох товаришів, схоплених Сціллою.

У переносному вживанні вислів *між Сціллою і Харібдою* означає опинитися між двома ворожими силами, бути під подвійною загрозою: «Замітку вдалося провести непокаліченою *поміж Сціллою і Харібдою* невловимої тутешньої цензури» (П. Грабовський).

Німфа Каліпсо, на острів якої потрапив Одіссей, тримала його сім років і прохала залишитися з нею назавжди. Але Одіссей рішуче відмовляється; слова його відмови стали крилатими: «Хай навіть я помру, та перед смертю *ще раз побачу дим над рідними дахами*».

У вітчизняній літературі цей вислів набув популярності після того, як його, дещо змінивши, використали: Г. Державін в поезії «Арфа» *(Отечества и дым нам сладок и приятен)*, О. Грибоєдов у комедії «Лихо з розуму» («Когда ж пространствуешь, воротишься домой, *и дым отечества нам сладок и приятен*») та інші поети й письменники (К. Батюшков, П. Вяземський).

В українській літературній мові ця крилата фраза відома як цитата з вірша Лесі Українки «Дим»:

«Для нас *у рідні́м краю навіть дим*
солодкий та коханий»... Без упину
я думала собі оті слова,
простуючи в країну італьянську.

Коли Одіссей збирався в похід проти Трої, він свого сина Телема́ха залишив під наглядом друга — *Ме́нтора,* людини розважливої, освіченої і розумної. Навіть богиня мудрості Афіна, подорожуючи з Телемахом, втілювалась в образ Ментора.

Популярність Ментора сьогодні пояснюється тим, що до цього образу звернувся французький письменник Фенелон (1651—1715), який написав роман «Пригоди Телемаха» (1699). Роман був перекладений на російську мову в епоху Петра I: віршована його обробка належить В. К. Тредіаковському («Телемахіда», 1766).

Починаючи з XIX ст. слово *ментор* переважно вживається з іронічним відтінком; це людина, що нудно повчає: «— Що ж се ти, сину, в *ментори* мені накинувся,— озлився в кінці батько,— яким правом смієш мною коверзувати і говорити мені імпертиненції?» (І. Франко). *Менторський тон* — нудний, настирливо повчальний.

Образ дружини Одіссея *Пенело́пи* в поемі Гомера — один з найсвітліших. Вона — ідеал жіночого благородства і подружньої вірності: «Але, крім тебе й Сергійка, тато — єдиний чоловік, який зі мною подовгу розмовляє. Не рахуючи женихів, що їх тато мені часом показує...

— Здрастуй, *Пенелопо*...

— Припини ці жарти — він мене любить, хоч і по-своєму» (В. Коротич).

Двадцять років чекає Пенелопа Одіссея, всілякими хитрощами віддаляючи відповідь женихам, які домагалися її руки. Так, вона пообіцяла вибрати собі нового чоловіка після того, як закінчить ткати покривало на домовину свого свекра, батька Одіссея, Лає́рта. Покривало потрібне для того, щоб у Лаерта, коли він по́мре, був достойний його похорон. Вдень Пенелопа ткала це покривало, а вночі розпускала його.

В переносному значенні *покривало Пенелопи, робота Пенелопи* — це праця, якій не видно кінця: «Заводська цивілізація — це мовби *покривало Пенелопи*. Жона Одіссея, як розповідає Гомер, усе, що наткала за день, уночі розпускала. Так і заводи. Не встигаємо спорудити, як їх уже треба реконструювати, ламати, перебудовувати» (П. Загребельний).

ДРУГ ПІЗНАЄТЬСЯ В НЕЩАСТІ

далекої, оповитої мороком, сивої давнини, за шість віків до нашої ери, озивається до нас легендарний байкар, убогий раб Езоп: *справжній друг пізнається в нещасті (друг пізнається в біді).*

Легендарний філософ-стоїк Зенон з Елеї на питання, що таке друг,

відповів: *«Другий я»* (alter ego). Слова його доходять до нас у переказі філософа Діогена Лаертського з третього віку нашої ери.

В усі віки дружбою дорожили, її оспівували в піснях і поемах, про неї складали легенди.

Міфи про *Діоскурів* — братів *Кастора* і *Полідевка (Поллукса)* — були якраз такими легендами: дружбою братів захоплювалися кращі люди усіх часів, вважаючи їх взірцем для молоді.

У легенді розповідається, що у Леди, матері Прекрасної Єлени, було двоє синів, які дуже любили один одного. Батьком Полідевка був Зевс, який дав своєму синові безсмертя; Кастор, син царя Тіндарея, був звичайною смертною людиною.

Брати вславилися кількома подвигами (звільняли свою сестру Прекрасну Єлену, украдену Тесеєм; брали участь у поході аргонавтів), але запам'яталися людям вони не цим.

У бою з синами царя Афарея (у них брати украли наречених) Кастора було вбито. Поллукс не міг уявити собі життя без Кастора і почав благати Зевса послати йому смерть. Зворушений Зевс дозволив Поллуксу поділитися з братом своїм безсмертям. Щасливий Поллукс з того часу один день проводить з братом на сонячному Олімпі серед безсмертних, прекрасних і радісних богів, а на другий день блукає з ним серед печальних тіней у похмурому Аїді.

Легенди (їх було кілька) про Кастора і Поллукса були популярними і в Греції, і в Римі. В Спарті Діоскури вважалися захисниками держави і покровителями гімнастики. На честь Діоскурів будувалися храми, їх зображення встановлювалися на площах міст. Брати зображувалися як два прекрасних юнаки в овальних шапках (часто з кіньми).

І в давнину, і в наші дні їх імена символізують найміцнішу дружбу, перед якою відступає навіть смерть. Ось як, наприклад, говорив М. Т. Рильський про дружбу двох білоруських письменників: «Рицарем він [Янка Купала] був у стосунках з ровесниками і молодшими товаришами по перу, а його багатолітня дружба із славним соратником — Якубом Коласом — нагадувала прекрасні зразки древності, міфічних *Кастора* і *Поллукса*».

У поемах Гомера оспівується дружба двох героїв Троянської війни. Греки їх звали *Еанти,* у римлян — пізніше — їх називали *Аякси.*

Великий Аякс (Еант) відзначався гігантським зростом і значною фізичною силою. Він був сильним, але простодушним, і хитрий Одіссей відібрав у нього нагороду, яка належала йому по праву,— за хоробрість на полі бою. Нагорода ця — зброя мертвого Ахілла — була дуже почесною, і розлючений Великий Еант заколовся. Так розлучилися двоє хоробрих воїнів і нерозлучних друзів.

Малий Аякс (Еант) прославився вмінням кидати спис далі і влучніше всіх у війську, був переможцем серед бігунів і загинув через власну зухвалість, розгнівивши богів. Про Еантів писали видатні митці старовини — Софокл, Есхіл, Піндар.

У переносному значенні *два Аякси* — нерозлучні друзі.

У грецькій міфології є ще одна легенда (точніше — легенди) про двох нерозлучних друзів — про *Ореста і Піладa.*

Орест — син героя Троянської війни Агамемнона і Клітемнестри. Як твер-

дить легенда, Клітемнестра разом зі своїм коханцем убила Агамемнона і хотіла вбити Ореста. Орест тікає до свого дядька, там живе сім років, а за цей час дуже близько сходиться зі своїм двоюрідним братом Піладом. Удвох вони виконують волю оракула бога Аполлона у Дельфах — убивають Клітемнестру (це помста за вбитого батька). Богині помсти Ерінії переслідують Ореста, і лише втручання Аполлона звільняє Ореста від Еринній.

Орест і Пілад здійснюють ще один подвиг. За велінням Аполлона вони мали привезти з далекої Тавріди священне зображення богині Артеміди. Коли Орест і Пілад прибули до Тавріди, вони були схоплені і призначені для *принесення в жертву* Артеміді. Врятувала їх обох сестра Ореста Іфігенія — жриця богині Артеміди. Вона втекла разом з ними в Грецію, захопивши священне зображення Артеміди. Пізніше, за міфом, Орест став царем Мікен, Пілад одружився з його сестрою Електрою.

Міфи про Ореста і Пілада послужили сюжетом для багатьох творів, *написаних* у різні часи. Про них писали Есхіл, Софокл, Евріпід, пізніше Расін, Вольтер, Альфієрі та ін. Міф послужив також темою для музичних творів Чімарози, Крейцера, Танєєва.

Імена *Ореста і Пілада* з давніх пір означають нерозлучних друзів. Уже в часи Ціцерона цей вислів був крилатим: він називає вірну дружбу Піладовою.

«Стародавні перекази,— писав В. І. Ленін,— розповідають про різні зворушливі приклади дружби. Європейський пролетаріат може сказати, що його наука створена двома вченими і борцями, відносини яких перевершують всі найзворушливіші стародавні перекази про людську дружбу».

Володимир Ілліч такими високими словами говорить тут про дружбу К. Маркса і Ф. Енгельса, яка справді вражала сучасників, зворушує й нас і залишиться в пам'яті наступних поколінь.

Прекрасною була дружба Герцена і Огарьова: вона була взірцем для багатьох передових людей Росії того часу. Високо цінував її сам Герцен: «... на Воробйових горах, перед лицем цілої Москви ми обнялись, дали один одному руку йти по житті разом, і ніщо не розніме наших рук. Ми виховали один одного. Це перше почуття моє — Дружба. Воно мені дало його глибоку душу, з якої я міг черпати думку, як з океану...»

Ось якими простими, добрими, задушевними словами говорив про своїх друзів А. Малишко:

Знав я друзів своїх, що не мали хвальби, а чи зради,
Бо хвальба — то є тлінь, а від зради немає поради.
Я їх думами жив, і вони мої думи любили,
Я в них сили набравсь, і від мене взяли вони сили,
Я приходив до них, як до свого, до рідного дому,
І вони в мою хату топтали доріжку відому.
І була в нас гостинність, і хлібом і сіллю багата,
І стояли ми в дружбі, як брат біля рідного брата...

Як перегукуються ці поетичні рядки зі словами О. І. Герцена: «Любов і дружба — взаємна луна: вони дають стільки, скільки беруть».

Це, мабуть, і є одвічний секрет справжньої дружби.

З ЩИТОМ ЧИ НА ЩИТІ

«... икола Васильович бере ту попону й неквапом розстеляє її в себе на ліжку,— то він готує свою сувору *спартанську постелю*» (О. Гончар). Ще один приклад: «...Я не можу, мамо... Мої товариші сильніші за мене, бо їх ростили батьки — робітники та селяни... Мене ростила ти й не дала *спартанської вмілості* переносити голод і спрагу...» (Г. Хоткевич).

А все ж, які це оцінки? Позитивні? Негативні?

Пригадаймо дещо з історії стародавнього світу.

Гордістю давньої держави Спарти було її військо — його відвага, дисципліна і майстерність. Спартанська важкоозброєна піхота була пострахом для сусідів. Життя війська, його закони і порядки стали для Спарти своєрідним моральним кодексом. Бути хорошим громадянином — це значило бути сильним і сміливим воїном; смерть в бою була найвищою честю і щастям для воїна; зазнати поразки і залишитися живим вважалося страшною ганьбою. Історик Плутарх розповідає, як одна спартанка, проводжаючи сина у бій, подала йому щит зі словами: *«З ним чи на ньому»*, тобто повернись переможцем або загинь (тоді існував звичай загиблого воїна виносити з поля бою на його щиті). Звідси й походить вживаний і сьогодні вислів *з щитом чи на щиті* — перемогти або загинути.

Якщо дано спізнати слово зброї,
Бійцем пройти по життьовім путі,
Тоді так само вийду із двобою,
Або-або: *з щитом чи на щиті!*
(С. Крижанівський)

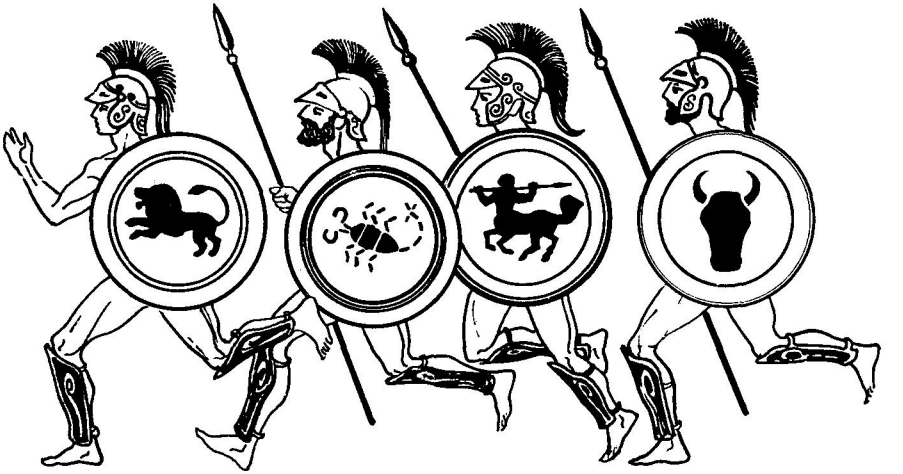
Та якою ціною виховувалися такі ідеальні воїни-громадяни?

Важко повірити, але це правда: батько мав право вбити немовля, якщо воно народилося з фізичною вадою. Це ж право мала і державна комісія — геронти, які визначали, чи слід дитину залишати серед живих.

Відібраних комісією слабких, хворих, скалічених дітей кидали у провалля з гори Тайгет.

Семирічного спартанця віддавали до школи, де навчали бути сильним, відважним, витривалим, не боятися холоду, болю, важкої праці. Протягом року хлопці ходили у тому самому вбранні, майже не миючись, бо вважалося, що вода розслаблює тіло, а холодне повітря і тверда постіль зміцнюють його. Спали учні цілий рік під відкритим небом на підстилці з очерету.

У школі вчили читати і писати, але головним вважалося виховання моральне, загартування характеру, а не розвиток інтелекту. Молоді спартанці не пили вина, але в їх присутності споювали рабів, щоб показати, якою нікчемною, слабкою буває людина п'яна. Спартанців учили красти їжу, при цьому впійманого били різками, а невпійманого хвалили. В день свята Артеміди 14-літніх хлопчиків сікли різками на олтарі богині в присутності батьків і всіх громадян. Нагороди одержували ті з них, хто з мовчазною мужністю витримав випробування. Бували випадки, коли хлопчики мовчки помирали під різками. Їм ставили пам'ятники. Яка жорстокість!

Про життя Спарти її близькі сусіди знали дуже мало, бо спартанці були людьми негостинними (вважалося, що вплив чужинців може бути згубним для суспільства), ні з ким не торгували, не подорожували.

Писали про них і Платон, і Плутарх, і Ксенофонт, і багато інших грецьких мислителів, писали, вихваляючи їх закони і порядки. Живучи здаля від спартанців, вони бачили тільки їх силу і не відчували холодної жорстокості системи, яка не створила нічого, крім добрих вояків. Так, тріумф цієї системи був смертельним вироком для мистецтва, для науки. Спартанці не були обізнані з тогочасними досягненнями філософської думки в Греції; ми не знаємо їх поетів, архітекторів, скульпторів. Один сучасний дослідник сказав, що серед руїн давньої Спарти важко знайти навіть уламки статуї або колони, які могли б засвідчити, що тут жили греки. Лаконічна і вбивча характеристика, чи ж не так? До речі, *лаконічно* — це теж по-спартанськи (область у Давній Греції, де містилася Спарта, звалася Лаконія) — означає гранично стисло, небагатослівно, тобто так, як вчили спартанців висловлюватись.

Вам може зустрітись інше слово, близьке за звучанням і значенням — *лапідáрний*. Це слово походить з латинської мови (lapis — камінь) і має два значення: пряме — той, що стосується написів на кам'яних пам'ятках, переносне — стислий, виразний, короткий.

Уявляєте, скільки часу і зусиль треба витратити, щоб вручну зубилом вибити напис на мармурі чи граніті? Сам матеріал диктував граничну стисліcть письма.

НЕ МОЖНА ДВІЧІ УВІЙТИ В ТУ САМУ РІЧКУ

Стародавня Греція славилася своїми мислителями. І до наших часів не втратили значення їх праці, не втратили й популярності їх окремі вислови.

Серед усіх давньогрецьких філософів «найуніверсальнішою головою» (Ф. Енгельс) був Арістóтель (384—322 рр. до н. е.). У його творах відображені всі галузі тогочасних знань: логіка, психологія, природознавство, історія, політика, етика, естетика.

Арістотель жив у бурхливу епоху, повну жорстоких війн і падіння грецьких міст-держав під натиском Македонії. Батько Арістотеля був лікарем при дворі македонського царя. Учився Арістотель в Афінах — у школі Платона. На запрошення македонського царя зайняв місце вихователя царського сина Олександра, майбутнього славетного полководця. Потім повернувся в Афіни і створив свою філософську школу — лік(ц)éй, яка проіснувала кілька століть. Після смерті Олександра Македонського, коли в Афінах активізувався рух за визволення з-під влади Македонії, виїхав і скоро помер.

Кілька його висловлень стали крилатими. Найпопулярніший з них — філософський: *людина — істота суспільна*. Це вислів з твору «Політика», який у повному, нескороченому перекладі звучить так: «Людина — політичне створіння, суспільна істота, суспільна тварина». Набуло особливої популярності завдяки «Перським листам» (1721) французького письменника і мислителя Монтеск'є, перекладеним і на російську мову. «...Головним завданням літератури є дослідження характеру *«суспільної людини»*, такого героя сучасності, який би художньо переконливо утверджував гуманістичну концепцію людини комуністичного способу мислення і суспільної поведінки, переконаного патріота й інтернаціоналіста» (М. Жулинський).

Арістотелю приписуються слова, що виражають людську безкомпромісність: *Платон мій друг, а істина — ще більший друг*. Вислів відстоює право заперечувати твердження авторитетів, якщо цього вимагає істина: «— Фронтова дружба...— мовив замислено Гавриленко.— Саме вона й зобов'язує мене бути одвертим.

— *Платон мій друг, а істина — ще більший друг,*— сказав мудрий грек. І він, безумовно, мав рацію» (С. Добровольський).

На Арістотеля посилаються, коли кажуть *вибрати менше зло*. У праці

Ціцерона «Про обов'язки» сказано: «Слід не лише *вибирати із зол найменше,* але й добувати з них самих те, що може в них бути хорошого».

«Найуніверсальніша голова» Арістотеля найяскравіше, мабуть, для нас проявляє себе в такій своєрідній ділянці, як природознавство.

Виявляється, Арістотель у «Історії тварин» першим дав детальний опис *хамелеона* — ящірки, в шкірі якої є два шари пігментних клітин, внаслідок чого хамелеон швидко змінює свою барву під впливом змін освітлення і температури.

В іншій праці («Етика») він порівнює з хамелеоном людину, часом щасливу, часом нещасну. Після Арістотеля інші письменники античності стали користуватися образом хамелеона для позначення людини, змінної в настроях, а часом і безпринципної, яка змінює свої погляди залежно від обставин. Так він дійшов і до наших днів: «...Не встигли ще гітлерівці вивісити на ратуші свого прапора з чорними чотирма перехрещеними шибеницями, як жовтоблакитні літературні мастаки, продуценти календарної халтури, *хамелеони* з націоналістичного зоопарку впали ниць перед блиском чобіт окупанта» (Я. Галан).

Одним з видатних представників античної діалектики був грецький філософ-матеріаліст Геракліт з Ефесу (близько 530—470 рр. до н. е.). Уславився він думкою, яка дійшла до нас у переказі Платона: «Геракліт говорить, що *все рухається і ніщо не стоїть,* і, уподібнюючи існуюче течії річки, додає, що *двічі в одну і ту ж річку увійти неможливо».*

«Цей первісний, наївний, але по суті правильний погляд на світ,— писав Ф. Енгельс,— був властивий старогрецькій філософії і вперше ясно висловлений Гераклітом: все існує і в той же час не існує, бо все *тече,* все постійно змінюється, все перебуває в постійному процесі виникнення і зникнення».

Вислів цей звичайно цитується частинами.

«І хоча немає нічого вічного в бутті *і все тече, змінюючись у потоці часу,* та є, одначе, в минулому щось таке, що хочеться назвати неминущим, вічним, берегти як святиню, і заповісти майбутньому як нетлінний знак доблесті своїх предків, як дар їх нащадкам» (О. Довженко).

«Він (ліричний герой І. Драча) дедалі частіше згадував усіх тих дядьків і тіток зі свого дитинства, згадував тодішні свої радощі і болі, мовби намагався *вдруге* — хоч подумки — *ввійти в ту ж річку,* в яку наяву ніколи не ввійти...» (З газети).

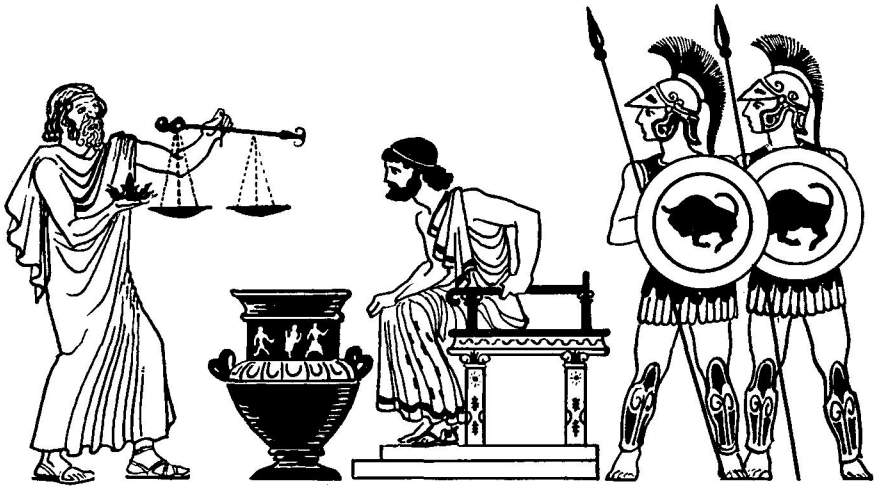
Часто можна почути: *треба їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти.* У цій короткій формулі викладено два життєвих принципи: життя як служіння високим ідеалам, життя на користь і радість людям, багате подіями, активне життя *(їсти, щоб жити)* і життя для задоволення власних споживацьких потреб, життя нецікаве, скоріше просто існування *(жити, щоб їсти).*

Слова ці настільки прості і лаконічні, що, здавалося б, виникли «самі з себе». Приписуються вони давньогрецькому філософу Сократу (близько 469—399 рр. до н. е.).

Чому приписуються? Бо встановити достовірність його авторства неможливо. Славетний філософ нічого не писав. Він зібрав велику групу учнів і усно, в живій розмові, суперечці пропагував свої погляди. Він вважав найвищими чеснотами людини вміння стримувати свої пристрасті, а ще хоробрість і справедливість.

Сократ любив повторювати: *«Я знаю тільки те, що нічого не знаю».* Це афоризм людей мудрих і скромних, які знають, що невеличка частинка відомостей про світ, яку людина збере за життя, в порівнянні з океаном пізнаного і ще не пізнаного людиною — дуже мала. Цей вислів популярний і в наш час: «Чи це потрібно, щоб людина не замкнулася в собі, а спрямувала свій інтелект на зовнішній світ? О, ні, Сократ не хизувався, коли казав, що *знає те, що нічого не знає.* Свою тайну природа тримає за сімома замками» (В. Бережний). Частина учнів Сократа виступала проти афінської влади, за це його судили, звинувативши в неповазі до релігії і неправильному вихованні молоді; вирок — смертну кару — Сократ виконав сам: він випив отруту.

Архімеда Сіракузького (287—212 до н. е.) ми згадуємо, коли говоримо: *«Дайте мені точку опори, і я...»* Архімед дуже пишався своїм відкриттям законів важеля. Він гордовито сказав: «Дайте мені точку опори, і я зсуну землю». (Коли хочуть образно назвати рушійну силу, то кажуть *Архімедів важіль).*

Усі знають вигук *Евріка!,* знають, що цей вигук означає «Я знайшов!», багато хто знає, що вислів приписується Архімеду. Нагадаємо: йшлося про склад металу, з якого було зроблено корону царя Гієрона — скільки в ній було золота, а скільки срібла? З цим вигуком пов'язаний також основний закон гідростатики: «Тіло, занурене в рідину, втрачає у своїй вазі стільки, скільки важить витиснута ним рідина».

Пригадаємо ще один крилатий вислів — *усе моє ношу з собою,* який приписують грецькому філософу Біанту, що жив у VI ст. до н. е.

Розповідають, що під час нападу персів на Прієну населення, рятуючись від ворога, залишило місто, забравши з собою усе своє майно. Біант також залишив місто, але без речей. Коли його запитали, чому він нічого не бере з собою, він відповів: *«Все своє майно я ношу з собою».* Цим він хотів сказати, що лише духовні цінності є справжнім багатством.

Вислів часто цитують латинською мовою — *omnia mea mecum porto:* «Ми люди тихі, незаздрі, чесні. Нам досить дещиці. В чини не ліземо. Грунтів

не стягуємо й грошей у бодні не складаємо. Як казали римляни: *о́мніа ме́а ме́кум по́рто*» (В. Шевчук).

Є ще крилаті слова, пов'язані з іменем *Діоге́н*. Він знайомий вам, чи ж не так? Давньогрецький філософ, жив у бочці, вдень з ліхтарем шукав людину.

Не поспішайте радіти. А котрого з трьох давньогрецьких філософів з тим самим ім'ям ви маєте на увазі? Був *Діоген з Аполло́нії* — давньогрецький філософ-матеріаліст (V ст. до н. е.) і *Діоген Лае́ртський* (III ст. до н. е.) — один з перших істориків філософії, філософ-епікуреєць. Був *Діоген із Сіно́па* (404—323 рр. до н. е.) — теж давньогрецький філософ-кінік. Філософи школи кініків вважали, що найвищим моральним завданням людини є зведення потреб до мінімуму, викорінення пристрастей, звідси — пасивність, байдужість до всього. Йдучи за цим ученням, Діоген демонстрував презирство до культури, прагнення повернутися до «природного», тваринного стану. Намагаючись проводити свої погляди в життя, він начебто жив у бочці, вважаючи будинок зайвою розкішшю. Оце і є наш з вами Діоген.

Образ цей — *Діоген у бочці, бочка Діогена* — використовується найчастіше для порівняння, коли йдеться про чиєсь аскетичне, дуже невибагливе житло. «Колись би тут могло розміститися ціле князівство, а зараз це все одне трудове чабансько-хліборобське господарство і керують ним такі, як Віталієва мати — депутатка й голова робіткому, та вічно заклопотані керуючі відділками, та гроза їхній — директор радгоспу Пахом Хрисантович, сухарюватий, хворий на виразку шлунку чоловічок, що і вдень сидить у своєму кабінеті при світлі лампи, як *Діоген у бочці*, бо вікна йому знадвору затуляє зеленими лапами листатий веселий виноград» (О. Гончар).

Розповідь про *ліхтар Діогена* міститься у праці Діогена Лаертського «Життя, вчення і думки знаменитих філософів». Одного разу Діоген з Сінопа засвітив вдень ліхтар і, ходячи по вулицях, говорив: «*Я шукаю людину*». Пізніше цей вислів почали вживати тоді, коли йшлося про пошуки серед зіпсованого суспільства справжньої людини: «Так «рукополагався» у режисери Довженко. Сьогодні на мить можна було пригасити *ліхтар Діогена:* перед нами стояла справжня людина. Справжній новий зрілий майстер кіно» (Е. Ейзенштейн).

Леся Українка жартівливо перефразовує цей крилатий вислів: «Він один з тих людей, на яких ніяк не міг натрапити бідолаха *Діоген зі своїм ліхтарем*. Я маю кращу долю чи, може, кращого ліхтаря, бо таки, хоч не часто, а все ж бачу «людей»...»

Так от наш Діоген належав до школи кініків (від Кіносарг — місто, де була їх школа), а це слово, тільки в іншій звуковій формі — *циніки* — дожило до наших днів. Кого ми називаємо циніком? Людину, яка зневажливо ставиться до досягнень культури, духовних і моральних цінностей, до загальноприйнятих норм поведінки, а також просто людину безсоромну, вульгарно розперезану.

До чого ж тут філософська школа у Стародавній Греції, коли йдеться про звичайну вульгарність? Виявляється, що, прагнучи задовольнитися мінімумом, закликаючи до пасивності і покірності, деякі кініки своє презирство до загальноприйнятих правил культурного співжиття доводили до

відкритих, демонстративних порушень пристойності в громадських місцях. Це й збереглося в пам'яті людей, а потім передавалося разом зі словом *цинік,* в якому не залишилося нічого від філософії і все — від поведінки окремих філософів.

ГАННІБАЛОВА КЛЯТВА

арфаге́н був могутнім суперником Риму. Ці дві держави вели постійні війни (вони відомі як Пунічні війни). Ненависть Риму до Карфагену відбилась у крилатому вислові, який вживається і сьогодні,— *Карфаген повинен бути зруйнований.* Ці слова належать римському сенаторові Като́ну Ста́ршому, який кожну свою промову, про що б в ній не йшлося, закінчував словами: «Я вважаю, що Карфаген треба зруйнувати!»

«...Чи не взяти на себе роль Катона? Тільки не ради *зруйнування Карфагени,* а ради відбудування її,— се ж більш почесна мета» (Л е с я У к р а ї н к а).

Так само люто ненавидів Рим карфагенський полководець *Ганніба́л* (Аннiба́л).

Про Ганнібала розповідають, ніби він ще дитиною попросив батька, воєначальника Гамілька́ра, взяти його з собою у похід. Батько погодився з умовою, що син поклянеться все життя боротися проти Риму. Ганнібал дав таку клятву і не відступився від неї до самого кінця свого життя. Відтоді й існує крилатий вислів *ганнібалова клятва:* «Російські реалісти 40-х років, як відомо, вважали своїм ворогом кріпацьке право і давали собі *«аннібалову клятву»* боротися з цим ворогом до кінця» (О. І. Б і л е ц ь к и й).

Уславився Ганнібал битвою при Ка́ннах. У 218 р. до н. е. карфагенська армія, очолювана Ганнібалом, вступила на територію Римської держави, перейшовши через засніжені перевали в Альпах. За півтора року Ганнібал пройшов усю країну з півночі на південь і зупинився під містом Канни. Сили були нерівні: у Ганнібала залишилося 67 тисяч воїнів, а римляни виставили 90 тисяч. Та не це вирішило долю битви. Ганнібал вишикував своє військо півмісяцем, всередині його стояли слабші загони, а на флангах — добірні піхотинці і кіннота. Обидва війська рушили одночасно, і спочатку римляни потіснили центр карфагенян — півмісяць начебто увігнувся. Тоді добірні війська Ганнібала ударили з флангів і оточили увесь римський табір; виникла паніка; почався розгром римського війська. За дванадцять годин бою римляни втратили 70 тисяч воїнів, а карфагеняни — лише 6 тисяч.

Битва під Каннами відбулася дві тисячі років тому, а й досі вона вважається блискучою воєнною операцією оточення військ противника.

Римляни довго пам'ятали Ганнібала. З часу битви при Каннах пройшло більше ста років, коли славнозвісний оратор і державний діяч Риму Ціцерон

знову нагадав це грізне ім'я. В одній із своїх промов (т. зв. *філіппік)* він попередив римлян про небезпеку повалення республіки словами: «*Hannibal ad portas!*» *(Ганнібал перед брамою!).*

З того часу вислів вживається на означення грізної небезпеки, що невблаганно наближається: *«Ганнібал перед брамою,* джентльмени,— продовжував міністр,— і більше того, він серед нас» (Я. Галан).

Збереглась у переказах і фраза, начебто сказана Ганнібалом перед смертю (він отруївся, щоб не потрапити до рук римлян): «Зараз смерть старого, ослаблого воїна нарешті позбавить римлян вічного страху».

Може виникнути питання, чому промови проти Марка Антонія Ціцерон назвав *філіппіками?* Адже царя Македонії Філіппа II уже не було серед живих більше двохсот років? Пояснюють це так. Час, в якому жив славетний грецький оратор і політичний діяч Демосфен (384—322 до н. е.), був надзвичайно важким для Афін: сусід Філіпп II Македонський прагнув знищити незалежність Греції. Багато промов Демосфена було спрямовано проти Філіппа II. Ці промови залишили глибокий слід в історії ораторського мистецтва, а оскільки вони були спрямовані проти Філіппа, то й назвав їх пізніше Ціцерон правильно. З того часу *філіппіка* — пристрасна, енергійна, викривальна промова.

ПРИЙШОВ, ПОБАЧИВ, ПЕРЕМІГ!

иття *Га́я Юлія Це́заря* (100—44 до н. е.) — одного з найвизначніших державних діячів Стародавнього Риму — повне пригод, тріумфів, воєн, змов, походів, описане в багатьох наукових, науково-популярних і художніх творах. Дійшли до нас і твори, написані самим Цезарем («Записки про галльську війну», «Записки про громадянську війну»), які від-

значаються лаконічністю, впевненою і невимушеною манерою розповіді.

Цезар був людиною неперсічною: він дивовижно влучно кидав списа, був прекрасним вершником і плавцем: з руками, зв'язаними за спиною, він вільно переплив найбурхливіші ріки. Ще кажуть, що він міг одразу виконувати кілька різних робіт. Тільки це, як довели сучасні електронні машини, неправда, бо ніхто цього не зміг би і не може сьогодні.

Від часу життя видатного воєначальника, політичного діяча нас відділяє майже двадцять століть! І досі золоті промінчики крилатих слів, пов'язаних з його іменем, живуть, передаються, як естафетна паличка, від покоління до покоління.

Що ж збереглося? Найголовніше? Найважливіше? Якийсь історичний, політичний чи філософський заповіт видатної людини? Ні, в цих крилатих словах затримано окремі моменти його життя, моменти рішучих змін, найвищого тріумфу, ускладнень і смертельної поразки.

Жереб кинуто! (Alea jacta est!) Вислів цей ми знаємо з розповідей Плутарха, Светонія та інших біографів Цезаря про перехід його війська через річку Рубікон, яка була кордоном між Умбрією і Цізальпінською Галлією в 49 р. до н. е. Переходячи Рубікóн, Цезар порушував розпорядження сенату, за яким він не мав права очолювати війська в межах Італії, і розпочинав громадянську війну.

Цей вислів ми вживаємо, коли треба підкреслити, що рішення ми прийняли безповоротне або що вибір впав саме на нас. *«Жереб кинуто,* пане гетьмане. І що складніша гра, то вона принадніша» (З. Тулуб).

Перейшовши Рубікон, Цезар переможно рушив до завоювання повного єдиновладдя в Римі. Тому й вислів *перейти Рубікóн* означає зробити безповоротний крок, рішучий вчинок. «Він навіть не сказав йому, що через два дні ступає на свій найбільший *рубікон,* що післязавтра перевірятимуть результати шестирічної роботи» (Ю. Мушкетик). З цієї ілюстрації видно, як багато змінилося у словах Цезаря. Рубікон перестав бути власною географічною назвою, перестав навіть бути річкою (бо як можна «ступити на Рубікон»?), це якийсь рубіж, межа (а от на межу можна і ступити).

Прийшов, побачив, переміг! (Veni, vidi, vici!) Хто не знає цих слів? А от кому вони були сказані, точно встановити важко, хоч хто їх сказав — знають усі. Плутарх твердить, що цими словами Цезар сповістив одного зі своїх друзів; Светоній — що слова ці були написані на дошці, яку несли при тріумфальному в'їзді Юлія Цезаря в Рим; ще інші твердять, що ними він сповістив сенат. Можливо, усі праві, висловлювався він так не раз.

Сказано ці слова було з приводу блискавичної перемоги над царем Фарнаком при Зеле (у Малій Азії) в 47 р. до н. е.

Плутарх розповідає, що, коли Цезар їхав через якесь убоге альпійське містечко, він сказав: *«Я хотів би краще бути першим тут, ніж другим у Римі».* Оскільки ці слова пасують не лише Цезарю, а й усім честолюбцям, їх трохи переінакшили, узагальнили і вживають — без посилань на Цезаря і навіть не знаючи, що у цих слів є автор,— у такій формі: *краще бути першим на селі, ніж другим у місті.*

Про гордість, честолюбство, а водночас і про почуття високої відповідальності за свою посаду свідчать і слова Цезаря: *«Дружина Цезаря*

повинна бути вище всяких підозр». Біографи Цезаря про цей випадок його життя розповідають так.

У Римі щорічно відзначалося нічне свято богині родючості й жіночої доброчесності; відбувалися такі свята в родинах визначних сановників, *брали участь у ньому лише жінки.* У 62 р. до н. е. на свято в домі Помпеї, дружини Цезаря, проник переодягнений жінкою один римлянин. Він був звинувачений у кощунстві і притягнений до суду. Почалися плітки, дуже неприємні для Цезаря, який був ще й верховним жерцем і повинен був дбати про чистоту релігійних відправ. Юлій Цезарь розлучився з Помпеєю. На судовому процесі того римлянина Цезар не сказав жодного поганого слова про свою дружину, а на питання судді, чому він з нею розлучився, Цезар відповів: «Дружина Цезаря повинна бути вище всяких підозр».

Вживається переважно жартома, для підкреслення бездоганності чиєїсь репутації.

Так і не відомо, чи сказав Цезар свої останні слова: *«І ти, Брут?»,* чи тільки зітхнув перед смертю. Ці слова звучать зі сцени уже три століття, бо ними в трагедії В. Шекспіра «Юлій Цезар» смертельно поранений Цезар звертається до Брута — одного з ініціаторів змови проти Юлія Цезаря і учасника його вбивства.

Історики не підтверджують цього, вважаючи фразу легендарною. Лише Светоній зазначає, що очевидці розповідали, начебто Цезар, побачивши Брута, вигукнув: «І ти, моя дитино?» — бо вважав Брута своїм другом.

Ім'я *Брута* стало уособленням несподіваної зради, підступності:

Я ждав... і от — стрибнули з-за кущів
Усі мої похибки, яко *Брути,*
Ховаючи кинджали під плащі.

(Б. Олійник)

Закінчити можна латинським прислів'ям — *так минає земна слава (sic transit gloria mundi).* Вислів походить з книжки середньовічного філософа Фоми Кампійського (1379—1471) «Наслідування Христа» і використовується в обряді введення в сан римського папи: на знак примарності людської могутності перед папою тричі спалюють шматок клочча і промовляють

ці слова. У сучасній українській мові вони звичайно означають швидкоплинність життя, нетривалість слави, скороминущість чогось.

«Ми поверталися похнюплені. Вимріяні п'ятсот пудів картоплі зникли десь — невідомо куди. Не було вже й півста намитих пудів: після акції діда Матвія залишилося, може, пудів із тридцять.

— *Сік транзіт глорія мунді!* — зітхнув Серьожка, погейкуючи на коней.

Латинською мовою це означає: так минає слава на землі» (Ю. Смолич).

ЛАТИНЬ ІЗ МОДИ ВИЙШЛА НИНІ

озповідаючи про те, як вчився і що знав Онєгін, О. С. Пушкін писав: «Латынь из моды вышла ныне...»

З того часу минуло півтора століття, латинь ще більше вийшла з моди. А про яку латинь говорить Пушкін? Адже сьогодні ми можемо говорити не про одну, а про цілих три латині: «перша» — це мова жива, розмовна, а пізніше і писемна, літературна, якою користувалися десь з IV—III ст. до н. е. в Римській державі. Занепад Римської імперії припадає на V ст. н. е. У цей час жива латинська мова починає розпадатися на кілька нових «ручаїв», які звуться романськими мовами. Це — італійська, французька, іспанська, португальська, румунська, молдавська та ін.

Нові романські мови все більше і більше віддаляються від старої латинської мови, якою розмовляв Юлій Цезар. Проте стара не зникає з пам'яті людей; навпаки, нею продовжують широко користуватися як літературною мовою аж до XVI ст. Це на той час офіційна мова католицької церкви в усіх католицьких країнах; це мова правових установ, медицини, науки. Мало того, це жива розмовна мова духовенства, вчених, юристів, чиновників, лікарів, які в усіх країнах Європи того часу були людьми двомовними: розмовляли рідною мовою і — вільно — латинською. Десь до XII—XIII ст. латинь була мовою художньої літератури і поезії в Європі.

А як ви думаєте, якщо мовою людей, яких уже нема, і мовою держави, яка давно розпалась, за інших історичних і соціальних умов розмовляють і пишуть люди цілого континенту,— ця мова могла залишитися незмінною? Чи була латинь, скажімо, XIV ст. такою ж, як латинь IV ст.? Ясно, що ні.

Це вже була «друга» латинська мова. Середньовічна латинь відрізнялась від античної так само, як, скажімо, книжна українська мова часів Григорія Сковороди від сучасної літературної. У першу чергу такі зміни відбулися у словнику латинської мови, він поповнився величезною кількістю нових слів і словосполучень для вираження нових понять і нових явищ.

А «третя»? Третя живе і сьогодні: широко користується нею медицина (переважна більшість медичних термінів — як старих, так і нових — походить з латинської мови або створена із значущих частин слів латинської мови: суфіксів, префіксів, коренів). Багато термінів юридичних наук також

латинського походження. Можна сказати, що латинська мова для сучасної науки — така собі скринька, з якої завжди можна витягти «часточки», потрібні для називання нових предметів і понять. Дивіться: беремо латинський префікс *транс-*, що означає: крізь, через, за, по той бік, і подивимося у сучасний словник: *транскрипція, транслітерація, трансляція, транслятор, трансмісія, трансмітер, трансплантація, транспозиція, транспорт, транспортер, трансфлюксор...* Останнє слово знаєте що оначає? Запам'ятовувальний елемент цифрових обчислювальних машин, що працює за принципом магнітних потоків. Спробували б ми з вами пояснити навіть такій розумній людині, як Юлій Цезар або Ціцерон, що це таке! Важко довелося б і їм і нам, бо вони були б не підготовленими сприймати такі відомості, як наявність мислячих машин. А терміни, створені з матеріалу їх рідної мови, живуть — живуть активно, діяльно, все розширюючи і розширюючи свою «родину». Це і є наша «третя латинь».

Сьогодні важко навіть сказати, скільки латинських слів і коренів причаїлося в різних термінологічних словниках, заховалося в таких звичних словах, як *телефон, телеграф, телевізор,* у назвах ліків, рослин і багатьох інших словах (так, усі слова, що починаються на *інтер-, контр-, ре-, транс-, екс-,*— уже наполовину «латиняни»).

Є ще одна частина цієї латинської спадщини — крилаті слова. В них схоплено моменти чийогось тріумфу чи поразки, в них шум багатолюдних форумів і глибока тиша філософських роздумів — усе те радісне і сумне, дотепне і повчальне, що наступні покоління взяли до вжитку.

Ось громадське життя суспільства, якого давно немає, але досвід якого, зафіксований у крилатому слові, використовується такими ж експлуататорськими суспільствами і донині. Ми читаємо в газеті: «Діючи за принципом «*поділяй і владарюй*»,— австро-угорські барони, чеська буржуазія, фашистські головорізи всіляко намагалися посіяти ворожнечу між трудящими різних національностей...» (З газети). Вислів *поділяй і пануй (владарюй) (divide et impera)* — це політичний принцип, який застосовувався у Стародавньому Римі. Генріх Гейне вважав автором вислову македонського царя Філіппа (IV ст. до н. е.). Ці слова і зараз дуже точно визначають улюблений спосіб імперіалістичних держав і урядів

«утримувати рівновагу» в світі, розпалюючи ворожнечу між націями і державами, щоб зберегти над ними владу.

Поділ суспільства у Стародавньому Римі залишив нам у спадщину вислів *патриції і плебеї*, який ми вживаємо переносно, найчастіше іронічно, говорячи про бажання когось стати вище за інших, про надмірні «патриціанські» претензії та ін.

Persona grata і *persona non grata* (буквально: бажана і небажана особа) у нашій сучасній мовній практиці вживається для характеристики ставлення до дипломатичного представника в тій країні, яка його приймає (тоді він *персóна грáта)* або не приймає (тоді він *персóна нон грáта)*. У переносному, нетермінологічному значенні — особа, до якої ми ставимося прихильно чи неприхильно: «Зо мною скрізь возяться так, наче я справді щось варт. Так що я тут persona grata» (М. Коцюбинський).

Слово *пролетар* (proletarius) також існувало ще в Стародавньому Римі. Це були найбідніші жителі міста, які не мали ніякого майна; єдине, що їм належало, були їхні діти, нащадки (proles). Від цього слова і утворилися слова *пролетар, пролетаріат*. У сучасній мові пролетаріат — клас найманих робітників капіталістичного суспільства, позбавлений власності на засоби виробництва і тому змушений продавати свою робочу силу власникам засобів виробництва — капіталістам.

Пролетаріат — найреволюційніший клас суспільства. Лозунгом пролетаріату стало заключне речення «Маніфесту Комуністичної партії» (1848) К. Маркса і Ф. Енгельса — *Пролетарі всіх країн, єднайтеся!*

Вислів *хліба і видовищ (panem et circenses)* був гаслом римської юрби, що жила на утриманні імператорів. До нас він дійшов завдяки сатирам одного з поетів Стародавнього Риму — Ювенала, який гнівно бичував жорстокого імператора, невігласів-вельмож, лінивих, порочних плебеїв, що вимагали від імператора *хліба* і циркових *видовищ* (з того часу сатиру називають *Ювенáлів бич*).

У наші дні вислів вживають, коли хочуть показати чиєсь легковажне прагнення жити не працюючи: «Вимагач, егоїст пробивається — ось що страшно...— Прибіг, поїв, дай грошей — біжу в кіно. Бажання одне — *хліба й видовищ...*» (О. Гончар).

Слово *фóрум* було назвою площі в Римі, яка з VI ст. до н. е. стала політичним центром міста, де скликалися народні сходи, відбувалися суди та ярмарки. У переносному значенні *форум* — і місце для виступів, і самі значні, повноважні збори:

> В Москві, у палаці прозорім,
> перед лицем усіх землян
> вселенінський партійний *форум*
> вигранює Великий План.
>
> (А. Шмигельський)

Трибун, народний трибун — так називаємо ми видатних ораторів, людей, які своїми промовами здатні повести маси на звершення великих справ. Це слово широко вживалося в Римі: так називалися захисники інтересів плебеїв (нерівноправного з патриціями населення Риму). Двері будинків трибунів ніколи не зачинялися: кожен, хто потребував захисту трибунів, міг звертатися до них у будь-який час. Трибунів обирали на один рік; вони

мали право скасувати будь-яке розпорядження влади. Це так зване *право ве́то* (veto — забороняю). У наш час *вето* — і крилате слово, і юридичний термін: так називають, наприклад, право постійного члена Ради Безпеки ООН заборонити прийняття рішення, з яким він не згоден.

Як і всі люди в давнину, так і римляни вірили у богів, добрих і злих духів, у численні прикмети. Тому в державі шанували людей, які начебто вміли вгадувати майбутнє. У Римі була спеціальна колегія жерців, яка проіснувала аж до остаточної перемоги християнства. Ці жерці звалися *авгу́рами*. (Вони ворожили, спостерігаючи політ птахів, їх поведінку). Самі авгури не вірили в свої пророкування і при зустрічах не могли втриматися від сміху. Про це писав відомий оратор, письменник і політичний діяч Марк Туллій Ціцерон (106—43 рр. до н. е.).

У переносному значенні *авгури* — люди, що перетворюють у таємницю свої знання, викладаючи їх незрозумілою мовою; псевдовчені. «Минув час, коли ми ставали в позу якихось *авгурів* мистецтва і проповідували глядачам те, чого вони не сприймали» (З газети).

Посмішка авгура — єхидна посмішка того, хто вводить когось в оману.

Крім авгурів, пророкуваннями займалися *сиві́ли* (легендарні жінки-віщунки). У Римі найвідомішою була *Ку́мська сиві́ла* (сивіла з міста Куми). Існує легенда, за якою Кумська сивіла запропонувала римському царю Тарквінію Гордому купити у неї *сиві́лині книги* — записані на пальмових листках якісь таємничі пророцтва. Їх начебто було дев'ять. Тарквіній купувати їх відмовився, і сивіла три з них спалила. Вдруге звернулася вона до нього, цар відмовив, сивіла спалила ще три книги. І аж тоді Тарквіній, за порадою авгурів, все ж купив ті три книги, що залишились. Ці книги зберігались у кам'яній скрині храму Юпітера в Римі. Ціла колегія з п'ятнадцяти жерців відала тлумаченням сивілиних книг. На вимогу сенату жерці повинні були за сивілиними книгами визначати, коли найкраще розпочати війну чи коли війна закінчиться, які жертви приносити богам.

У переносному значенні *читати сивілині книги* — міркувати про майбутнє:

На вежі в замку я сиджу
З наказу злої сили;
Вночі на зорях ворожу
Або, замислений, сиджу
Над *книгами Сивіли*.

(М. Воронний)

У римлян кожна сім'я мала по кілька своїх родинних богів. Це *ла́ри і пена́ти*. *Пенати* охороняли єдність сім'ї, згоду в ній. Їх вибирали з числа загальноримських (найчастіше це Юпітер, Вулкан, Венера, Діоскури, Веста). Зображення пенатів вміщувалося звичайно біля вогнища, на якому готували їжу; тому вони вважалися покровителями домашнього вогнища; зараз — переносно — це символ домашнього затишку, рідного дому. Наприклад, І. Ю. Рєпін назвав свій дім на Карельському перешийку «Пенати».

Лари чимось нагадують «домових» російських та українських казок. Вони — охоронці дому, бо залишалися в ньому навіть тоді, коли господарі виїжджали назавжди (пенати начебто йшли за господарями) і водночас

охоронці господарів у подорожах, на польових роботах, на війні. Зображення їх вміщувалося у спеціальній скриньці, яка звалась ларарій. Коли родина сідала їсти, перед ларами ставилася на маленьких тарілках їхня частка: під час сімейних урочистостей ларарій відкривали, щоб лари могли взяти участь у святі. Лари були також у кожної вулиці міста; місто і держава теж мали своїх ларів.

У наші часи *лари і пенати* — образна назва рідної домівки. «Щасти й йому, доле, благополучно повернутися у рідні *пенати!*» (Ф. Маківчук).

От ми й загляну́ли в життя і побут Стародавнього Риму, ступаючи, наче по камінчиках через струмок, по крилатих словах.

О ЧАСИ! О ЗВИЧАЇ!

часи! О звичаї! (*O tempora! O mores!*) — так звичайно говорять тоді, коли обурюються чиєюсь поведінкою, порушенням норм моралі, нехтуванням обов'язків. Ці слова належать славнозвісному оратору і політичному діячеві Марку Туллію Ціцерону (106—43 до н. е.), який у першій промові проти змовника Катіліни сказав: «*О часи! О звичаї!* Сенат це розуміє, консул бачить, а цей ось [Катіліна] все-таки живе...»

А втім, звичаї того суспільства гуманними не назвеш, бо ж вони породили вислів *людина людині вовк.* Ця промовиста формула крайнього егоїзму, типового для життя в експлуататорському суспільстві, з'явилась у комедії «Осли» староримського письменника Плавта і цитувалась протягом віків (переважно латинською мовою: *homo homini lupus est*).

Нам, людям нового суспільства, в якому *Людина — це звучить гордо!* (М. Горький), яке збудовано за принципом *людина людині — друг, товариш і брат* (Програма КПРС), важко навіть уявити собі деякі деталі життя того суспільства, зрозуміти його.

Слава тобі, кесарю, приречені на смерть вітають тебе! (*Ave, Caesar, morituri te salutant!*) Яка гучна і мужня фраза, скільки в ній сили, презирства до смерті! Звідки вона? Ось книжка: Гай Светоній Транквілл (69—141) «Життя дванадцяти Цезарів». Читаємо: «Такими словами повинні були вітати імператора Клавдія раби-гладіатори, які направлялися на морський бій, влаштований з приводу закінчення спорудження каналу для спуску води з Фуцинського озера в річку Ліріс».

Ні, ми цього зрозуміти до кінця так і не зможемо: ну, добре, побудовано канал, влаштовується свято, але чому гладіатори з цієї нагоди ідуть на смерть? *Гладіаторами* у Римі називали рабів і засуджених до страти плебеїв, яких спеціально навчали, а потім примушували битися на смерть у цирках для розваги імператора, патриціїв-багатіїв і охочої до видовиськ грубої і жорстокої юрби.

Реве арена. На арені
Лідійський золотий пісок

Покрився пурпуром червоним,
В болото крові замісивсь.

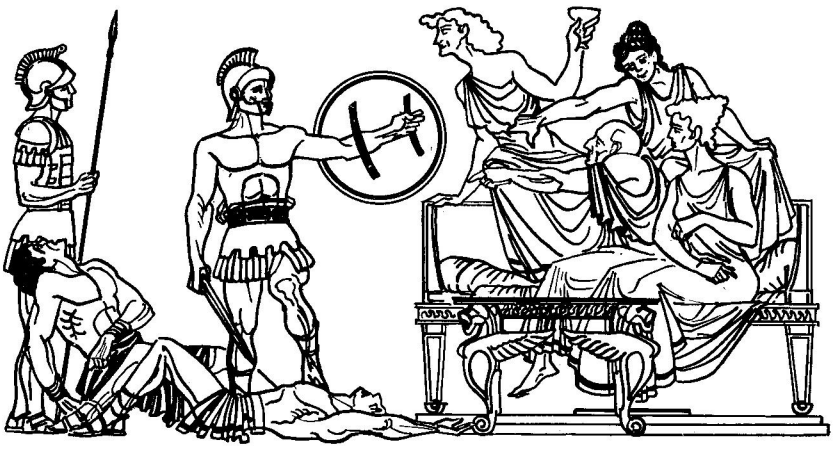
(Т. Шевченко)

Далі поет пише про вестаріїв — гладіаторів, яких готували для боротьби з дикими звірами:

І п'яний кесар, мов скажений,
Зареготавсь. І леопард
Із льоху вискочив на сцену,
Ступив, зирнув... І полилась
Святая кров.

Та гладіатори більше гинули не від зубів та пазурів лютих звірів, а від мечів (gladius — меч) своїх же товаришів. Це були не лише найжорстокіші, але й найтрагічніші бої: адже зберегти власне життя можна було тільки ціною смерті свого ж товариша по недолі — гладіатора.

А звідки римляни взяли цей вид «розваги»? Виявляється, у етрусків — попередників римлян — існував звичай: на могилі знатної людини примушували битися на смерть полонених воїнів або рабів, бо це було частиною тризни. Спочатку і римляни влаштовували гладіаторські бої лише на поминках, та пізніше ними відзначалися й радісні події: воєнні перемоги, завершення побудови храму, дні народження імператора.

Отож виходячи на арену цирку перед боєм, гладіатори повинні були вітати імператора вигуком: «Аве Цезар, морітурі те салютант!» Чому *Цезар?* Спочатку Цезар (Caesar — Кесар) було ім'ям однієї з родин патриціанського роду Юліїв; в часи імперії цим ім'ям — на честь Юлія Цезаря — стали називати усіх римських імператорів (тоді це ще було власне ім'я). При імператорі Андріані (117—138 рр. н. е.) цезар перестає бути власним іменем, стає титулом, який надається спадкоємцеві престолу. У пізніші часи (IV—V ст. н. е.) титулом цезаря стали називати усіх носіїв необмеженої самодержавної влади. Цезар, цісар, цар — слова одного кореня.

Не дивно, отже, що грізні повстання рабів і гладіаторів потрясали основи імперії. Ім'я вождя одного з найгрізніших повстань римських рабів — *Спартака* стало символом боротьби за волю всіх пригноблених у пізніші часи.

Коли під час першої світової війни в Німеччині Карл Лібкнехт і Роза Люксембург створили революційну організацію, вони назвали її «Союз Спартака» (згодом з цього Союзу виросла Компартія Німеччини). Найпопулярніші спортивні змагання у нас в країні на честь Спартака звуться *спартакіадами*.

Вислів *Ave, Caesar...*— як останній вигук того, хто помирає, часто цитувався і цитується сьогодні. У ті часи, коли латинь була розмовною мовою освічених людей, він наводився по-латинськи, наприклад: «Сплять колії, спить Гонта, розтерзаний оскаженілим панством, десь брязкотить кайданами останній гетьман волі, а запорожці, втерши мазку, кладуть чубаті голови на берегах Дунаю. *Ave, imperator, morituri te salutant! Morituri te salutant...* Приречені тебе вітають...» (В. Шевчук).

В останньому, незакінченому оповіданні М. Коцюбинського «На острові» за допомогою цього вислову створено вражаючий образ приморської рослини, яка цвіте один раз і потім одразу ж гине: «...А квітка на високому пні вітає сонце і море, скелі та далекі вогкі вітри гордим і безнадійним привітом засуджених передчасно на смерть. Одчиняючи вранці вікно, я раз у раз бачу ряд цвітучих агав. Стоять стрункі і високі, з вінцем смерті на чолі, й вітають далеке море: «*Ave, mare, morituri te salutant!...*»

Мораль і звичаї Римської імперії на початку нашої ери дуже виразно характеризує вислів *вогнем і мечем*, який означав: безжально знищувати ворога зброєю і пожежами. З цим же значенням вислів вживався і в наступні епохи, в мовах інших народів. Це ж саме значення його і в сучасній українській мові, широкому побутуванню в якій сприяло посередництво польської мови. «*Ogniem i mieczem*» — назва роману Г. Сенкевича, де тенденційно, з позицій реакційної верхівки панства, яка підняла цей вислів до гасла, змальовано боротьбу українського народу з польською шляхтою. «На цьому базарі шляхта колись вішала опришків Довбуша, і на цьому ж базарі коломийські панки й підпанки нахвалялись щораз *«о́гнем і ме́чем»* ліквідувати бунтарство непокірних хлопів» (П. Козланюк); «Два роки тому Гітлер як хижий звір накинувся на Україну, його розбещена орда *вогнем і мечем* знищувала її людей, її багатства і культуру» (Я. Галан).

А походить цей вислів ще з давніших часів, з цілком гуманної сфери. Легендарний «батько медицини» старогрецький лікар Гіппократ (460—370 до н. е.) так повчав своїх учнів: «Чого не лікують ліки, те виліковує залізо, чого не лікує залізо, те виліковує вогонь». Тобто, що лікування (а малися на увазі рани насамперед) йде в такій послідовності: рану лікують зіллям, відварами; не допомогло — вдаються до хірургічного втручання (залізо); якщо рана загноїлась — її припалюють, очищаючи (вогонь). У загальних рисах формула лікування залишилася такою ж і в наші часи, змінилися лише «засоби втручання» на кожному етапі. Лікування це було жорстоким: ампутація без обезболюючих засобів, вогонь — це звичайний смолоскип. Ось чому римські поети легко зробили з медичної настанови ще жорстокіший переносний вислів.

исло три з дуже давніх часів уважалося магічним, тобто таким, що мало надприродну силу. Пояснювали це по-різному. Так, грецький філософ і математик Піфагор вважав це число досконалим, бо «воно виражає початок, середину і кінець», і тому зробив з трійки символ божества.

Число три можна зустріти у прислів'ях, приказках, афоризмах та різних магічних формулах майже всіх народів. От хоча б кілька українських: «Третього хліба не доїв», «Три чисниці до смерті», «Вигнати у три шиї»; російських: «Заблудиться в трех соснах», «Видеть на три аршина под землей», «Гнуть в три дуги (погибели)», «От горшка три вершка», «За тридевять земель» та багато інших.

Усі найважливіші події у казках, як ви пам'ятаєте, відбуваються тричі. Це відбилося і в євангельських легендах, з яких походить вислів *друг, що тричі відрікся* (в одній з них йдеться про апостола Петра, який встиг тричі відректися від свого заарештованого вчителя протягом короткої літньої ночі). У сучасній мові цими словами характеризують людину, дружба якої не витримує важких випробувань, як-от у вірші Лесі Українки «Та може станеться і друге диво»:

Що скажеш ти тоді? Чи, може, й ти
Пошлеш мене веселу звістку дати
Твоїм забутливим і потайним друзям,
Що *тричі одрікалися від тебе?*

У давнину вважалося, що саме на *трьох китах* тримається земля: зображення цих велетенських китів, на спинах яких лежить пласка таріль землі, а навколо — безмежний океан, можна бачити у середньовічних книжках. Пізніше вислів набув переносного значення: три головні основи чогось.

Ось приклад: «Говорячи мовою стародавніх людей, уся проблема термоядерного синтезу тримається *на трьох китах:* температурі, густині і часі життя частинок, яким треба вступити в реакцію» («Наука і культура»).

У давньогрецькій міфології ми зустрічаємося, наприклад, з богинею Гека́тою — володаркою землі, моря і неба, зображуваною з трьома головами; з божествами, які згадуються найчастіше разом,— *га́рпіями.*

Гарпії — демони бурі і смерті — спочатку (у Гомера) не мали імен і визначеної кількості; пізніше починають називати *три гарпії* — Пода́ргу, Ае́ло і Окипе́ту. Зображувалися вони як крилаті істоти — птахи з дівочими головами і пазурами на руках і ногах. У переносному значенні *гарпія* — зла жінка: «А що ти робитимеш коли султан тебе розлюбить через оцю *гарпію?*» (З. Тулуб). Або ж зло, яке мучить людину, терзає її душу:

Я самотній стою. Наді мною реве хуртовина,
Зграї *гарпій* проклятих, що звуться «навіщо», «куди»,
Мою душу жеруть...

(М. Вороний)

До речі, слово *гарпія* ще є назвою хижого птаха з родини орлиних (серед інших представників цієї родини він виділяється своїми широкими тупими крилами та важким, але швидким летом).

Згадуються завжди разом також *три гра́ції* (у римлян) або *три хари́ти* (у греків) — богині краси, радощів; втілення жіночої принадності. Зображувалися вони по-різному: спочатку це були три камені — без облич, без деталей одягу і фігур; пізніше — як невиразні людські постаті в довгих хітонах, а з III віку до н. е.— як прекрасні дівочі постаті (відомі скульптурні групи пізніших часів — Канови, Торвальдсена та ін.). У переносному значенні — красуні: «Ти й так повинен би співать, як бог, коли ся *грація* перед тобою!» (Леся Українка).

В українській мові слова *грація, граціозність* — загальні назви із значенням витонченості, краси рухів людини, поз її тіла: «Її *грація,* витончена постать будили загальний подив» (І. Вільде).

Ще три богині завжди згадуються разом — це *мо́йри* (у греків), або *па́рки* (у римлян),— богині людської долі. Спочатку вважалося, що у кожної людини є своя мойра, потім згадувалося лише три. Вони зображувалися як три старі жінки, що прядуть нитки людського життя: Клото́ пряде нитку, Лахе́сис проводить її через усі випробування, А́тропос (тобто «невідворотна»), перерізаючи нитку, обриває життя людини. Цей образ зустрічається у картинах Рубенса, Гойї та інших, у мові художньої літератури — як символ людської долі:

О *Мойро!*
Невже тобі, суворій, грізній, личить
Робити посміхи над бідними людьми?!..
(Леся Українка)

А поки те, да се, да оне...
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець —
Чи не одурить він Харона
І *Парку-прялку?..*
(Т. Шевченко)

Крилатим став і вислів *нитка життя:*

Що мені з того, що клявся,
Що інший судився ти?
Я маю назначення, князю,
Нитку життя вести.

(Г. П а л а м а р ч у к)

Число три є і в слові *тріумвірáт* (у давньому Римі — це союз трьох політичних діячів). Як відомо, слід в історії Риму залишили два тріумвірати: перший, до якого входили Помпéй, Цезар і Красс (60 до н. е.), і другий — Октавіáн, Антóній і Лепíд (43 до н. е.). Слово *тріумвірат* вживається зараз у переносному значенні як синонім до слів «трійка», «троє»: «А тепер дійшло до того, що на заводі об'явилися... зразу три директори... Як же воно так вийшло? Сенсаційне відкриття на адміністративній ниві? Чи луцький варіант староримського *тріумвірату?*» (З г а з е т и).

Згадаємо також ще положення науки логіки, яке стало крилатим: *третього не дано (tertium non datur)*, тобто вибір може бути лише між двома сторонами якогось явища чи поняття. Ось його сучасне вживання: «А тільки просохне — зразу й треба садити: квітень місяць — саме пора садити картоплю. Або ми її зразу посадимо, або вона вся догниє. *Тéрціум нон дáтур (третього не дано)*» (Ю. С м о л и ч).

СІМ ЧУДЕС СВІТУ

число сім у стародавньому світі вважалося містичним, а подекуди і священним (так само, як три, дев'ять, тринадцять у різних народів). Пов'язано це з тим, що здавна людям були відомі сім рухомих небесних тіл, які вони навчилися спостерігати (Сонце, Місяць і п'ять планет) і яким приписували таємничий вплив на долю кожного. Сім відігравало значну роль і в місячному календарі. Місяць у ньому має 28 днів, ділиться на 4 фази по 7 днів кожна; останній — сьомий — день фази був святом, вважався небезпечним для різних робіт. У давні часи, мабуть, висловів з числом сім було значно більше, та вони загубилися у віках. Прикладом може послужити слово *плеяда,* яке зараз вживається із значенням група видатних людей. За грецьким міфом, у Атласа і океаніди Плейóни було сім дочок, яких звали *Плеядами.* Вони покінчили життя самогубством і були взяті на небо, де й стали сузір'ям. У переносному значенні вислів почав вживатися дуже давно: плеядою називали сім старогрецьких філософів, сім представників французької поетичної школи часів Відродження (XVI ст.).

У наш час переносне вживання слова *плеяда* уже не пов'язується з певною кількістю: «Великий син українського народу, геніальний поет і художник Т. Г. Шевченко належить до *плеяди* тих славних

революційних діячів, яких В. І. Ленін назвав нашими попередниками» (З журналу).

Містом на семи горбах здавна називають Рим; пізніше цю назву було перенесено й на інші великі нерівнинні міста (Бейрут, Вавілон, Київ та ін.). Вважалося, що вавілонська вежа мала сім поверхів, Будда сидів під деревом з сімома плодами...

Можна з впевненістю сказати, що *сім чудес світу* не охоплювали усіх архітектурних «див» стародавньої Греції і Єгипту; безперечно, їх було значно більше. Проте спроби назвати восьме чудо так і залишилися спробами. Тому вислів *восьме чудо світу* вживається тоді, коли ми щось хочемо звеличити, піднести над рівнем пересічного: «Стратон Стратонович Ковбик, вручаючи преміальні, грамоту і значок, образно назвав цей селекційний подвиг Ховрашкевича *«восьмим чудом світу»* і вніс пропозицію зареєструвати його, як «третю теорію Ховрашкевича» (О. Чорногуз).

Коли сьогодні про когось кажуть, що «він бачив сім чудес світу», то стверджують лише, що людина ця багато подорожувала. Але семи чудес світу вона не бачила, та й не могла б побачити такими, якими їх бачили у часи виникнення вислову, бо майже всі вони давним-давно зникли. Збереглося лише одне — *єгипетські піраміди.* Ці піраміди, а найбільше піраміда Хеопса і Сфінкс, були темою величезної кількості легенд і переказів в усі часи. *Єгипетськими пірамідами* — у переносному вживанні — називають велике нагромадження чогось — найчастіше хаотично накиданих предметів.

Сади Семіраміди — це величезний комплекс, збудований у Вавілоні в VII ст. до н. е. за наказом царя Навуходоносора. Він складався з 14 однакових приміщень, розділених переходами і вкритих циліндричними склепіннями, над якими були складені з цеглин тераси. Ці тераси були вкриті товстим шаром грунту, там росли рідкісні дерева, кущі і квіти. Збудоване це чудо було для дружини царя — мідійської царівни, а от чи звалась вона Семірамідою,— невідомо. Історична особа з цим іменем — цариця Ассирії Семіраміда (Шаммурамат) *жила двома століттями* раніше.

У наш час, коли хочуть описати прекрасний парк, згадують це «чудо світу»: «Хіба не «чудом», гідним захоплення більш, ніж легендарні *висячі сади Семіраміди,* є міський парк, що розкинувся на берегах штучного озера...» (З газети).

Третє чудо — *мавзолей* у Галікарнасі — розкішна усипальниця Мавзóла, майже незалежного сатрапа перської провінції Карії (південно-західне узбережжя Малої Азії). Цю споруду з білого мармуру розпочали будувати за наказом самого Мавзола, а закінчена вона клопотами його дружини вже після смерті сатрапа. Оздоблював її відомий тогочасний митець Скóпас (IV ст. до н. е.), проіснувала вона до XV ст., коли її зруйнували, використавши матеріал для побудови укріплення (почав руйнувати мавзолей ще Олександр Македонський). З тих часів монументальні споруди для поховання визначних історичних осіб звуть *мавзолеями.* Слово перейшло з розряду власних назв у загальні.

Храм богині Артеміди в Ефéсі (Мала Азія) — четверте чудо — відзначався вишуканістю форм і багатством оздоб, його прикрашав славетний скульптор Праксітель. У 356 р. до н. е. його спалив *Геростра́т,* швець

з Ефесу, який хотів прославитися за будь-яку ціну. Після спалення храму Герострата судили і стратили, а ім'я його заборонили згадувати. Проте один з тогочасних істориків, Феопо́мп, все ж записав це ім'я. Таким чином Герострат досяг того, чого прагнув,— слави, проте слава ця ганебна, а порівняння з Геростратом — обра́за: «Вона до нього з ідеалом, з світильником у темні надра його душі, а звідти лізе з скуластою мордою маленький *Герострат...*» (О. Гончар).

П'ятим чудом світу вважався *Коло́с родо́ський* (велетенська статуя на острові Родос у Середземному морі) — бронзове зображення бога сонця Геліоса. Статуя проіснувала всього шістдесят років і була зруйнована землетрусом; уламки її подорожуючі могли бачити ще протягом кількох віків.

А є ще *Колос мемно́нський,* часто згадуваний в науковій та художній літературі. Під Фівами, новою столицею Єгипту, фараон Аменхотеп III (1455—1419 рр. до н. е.) побудував святиню, вхід до якої оберігало два велетенських зображення фараона. У 27 р. до н. е. землетрус зруйнував святиню; були пошкоджені й статуї. І от, як тільки сходило сонце і кидало свої перші промені на руїни, каміння однієї з статуй починало видавати мелодійний звук. Мабуть, через різку зміну температури під впливом сонячних променів. На той час люди забули, кого зображували статуї, їх називали «менну» — пам'ятники. З цієї назви і розвинулася нова легенда: співуча статуя є начебто зображенням Мемнона, сина вранішньої зорі, яку він і вітає піснею, як тільки зоря з'являється на небі. Про це згадував ще Гомер, згадує його і Леся Українка у вірші «Ра-Менеїс»: «Весь Єгипет стогнав, мов *співучий коло́с* у пустині».

Крім двох колосів-велетнів, які згадуються в українських текстах і використовуються у мові, є в ній і слово *ко́лос* (колосок). Оскільки ознакою загальної культури вважається вміння правильно ставити наголоси в словах, то незнання цих правил стає, звичайно, об'єктом для насмішок: «Ну, ви *коло́с,* Грак!» — каже один персонаж, висміюючи низький зріст, слабку фізичну силу і недолугість співрозмовника, а той (освіта у нього біологічна) відповідає: «Не коло́с, а ко́лос,— поправив його Грак.— Ставте правильно наголос» (О. Чорногуз). Отже, *коло́с, колоса́льний;* коли йдеться про велетенський розмір чогось.

Шосте чудо світу — статуя бога Зевса в його святилищі в Олімпії. Вона була дерев'яною, а зверху прикрашена золотом і слоновою кісткою. Зробив її славетний грецький скульптор Фідій (він був звинувачений своїми політичними ворогами у розкраданні дорогоцінних оздоб і змушений був виїхати з Афін). Статуя проіснувала кілька десятиліть і загинула від пожежі.

Сьоме чудо світу — маяк на острові Фаро́с біля Александрії, збудований з білого мармуру, близько 150 метрів заввишки, увінчаний статуєю Посейдона (також зруйнований).

Античний світ залишив нам і крилатий вислів *на сьомому небі.* Грецький філософ Арістотель (384—322 рр. до н. е.) у праці «Про небо» вживає цей вислів при поясненні будови неба. За його уявленнями, небо складається з семи нерухомих кришталевих сфер, до яких прикріплені зірки і планети. Про сім небес згадується у різних місцях Корану — священної книги мусульман, що була начебто принесена на землю ангелом з сьомого неба.

В образному значенні *на сьомому небі* — найвища радість, щастя, блаженство: «Але коли Маркевич заграв з скрипачем Стером концерт Ліпінського, Тарас відчув себе *на сьомому небі*» (О. І в а н е н к о).

З числом сім пов'язано і кілька біблійних міфів.

Сім смертних гріхів — за церковними догмами, це найтяжчі гріхи: заздрощі, жадібність, розпуста, ненажерливість, гордощі, лінощі, злість, яких не можна було спокутувати, за них людина довічно каратиметься у загробному житті.

Вислів цей у значенні найтяжчі злочини вживається і в сучасній мові, наприклад: «Усі *сім смертних гріхів* були мобілізовані папою на допомогу реакції та її американським протекторам» (Я. Г а л а н).

До сьомого коліна — тобто до сьомого покоління — мститься «добрий» християнський бог за гріхи і непослух людей. Вживається в значенні жорстокої і довготривалої помсти: «То була до зубів озброєна зграя, а отаманив у ній вчений жорстокосердець, що похвалявся вирізати більшовиків *до сьомого коліна*» (М. С т е л ь м а х).

Книга за сімома печатями — теж вислів з Біблії, де так названо книгу, яку «ніхто не міг, ні на небі, ні на землі, ні під землею розкрити, щоб подивитися в неї». Вживається у значенні щось незрозуміле, приховане, недоступне: «Діти робітників, діти селян сидять за книжками, вивчають, добуваючи знання, золоту *книгу* мудрості, яка досі була закрита для них *за сімома замками, за сімома печатями...*» (Я. Г а л а н).

А може ці всі сімки — випадковість? Назбиралися за віки, що минули, от і вийшло багато...

Та ось не так давно журнал «Журналист» вмістив цікаве повідомлення: для того щоб якесь оголошення, реклама, анонс виконали своє призначення, треба, щоб вони публікувалися не менше семи разів: за першим разом їх просто не помічають, за сьомим — активно реагують на них. Чи стосується це якось усіх тих сімок, про які тут йшлося? Виявляється, що так.

Вчені висловили припущення, що число сім є тією кількістю одиниць для сприймання і запам'ятання, яке «вкладається» у пам'ять людини найкраще; коли цих одиниць більше, запам'ятовування одразу ж погіршується.

іблійна легенда про створення світу і перших людей на землі — наївна і дуже далека від наукових даних про появу людини — не потребує спростування. Це дуже добре зроблено і в спектаклі лялькового театру С. Образцова «Створення світу», і в малюнках Ж. Еффеля на цю ж тему.

Ми не будемо розглядати легенди, а подивимося, з яким переносним, образним значенням вживається кожен з крилатих висловів, пов'язаних з «появою» перших людей на землі.

Оскільки Адам — «перша людина», то вислови *за Адама, за часів Адама* позначають сиву давнину, дуже віддалені часи, щось загалом настільки далеке, застаріле, що вже давно стало неістотним, непотрібним:

А се сап'янці-самоходи,
Що в них ходив іще *Адам;*
В старинній пошиті годи,
Не знаю, як достались нам...

(І. Котляревський).

Вислів *скинути з себе ветхого Адама* означає звільнитись від старих звичок, поглядів; переродитися морально, духовно оновитися: «Для тих, хто народився і почав творити ще до найвеличнішого в історії людства перевороту, обов'язково потрібно було перегоріти, переплавитися, переродитися — не «пристосуватися», а саме, *скинувши* з своєї психіки *«ветхого Адама»,* почати інакше, по-новому сприймати життя і відтворювати його у своїй свідомості» (О. Білецький).

Коли кажуть *Адамові діти,* мають на увазі людей, людство. У Т. Г. Шевченка є такі рядки:

Усі на сім світі —
І царята, і старчата —
Адамові діти.

Цілий ряд жартівливих, іронічних висловів пов'язано з ім'ям «праматері Єви». Жінок називають *Адамове реберце,* бо, за легендою, Єва зроблена з ребра Адамового; роздягнених — *у костюмі Єви,* бо Адам і Єва до «гріхопадіння» не знали, що таке сором, і ходили без одягу. Жіноча цікавість підкреслюється порівнянням *цікаві, як праматір Єва. Євине поріддя* — збірна назва жінок.

Ще один вислів, пов'язаний з цією легендою, широко вживається у нашій мові. Це вислів *плоть від плоті* або *плоть і кров,* який у легенді приписується Адамові. Побачивши Єву, створену з його ребра, він начебто сказав: *«Це кость від кості моєї і плоть від плоті моєї».* Вислів вже давним-давно втратив зв'язок з легендою; сьогодні він позначає кровні зв'язки, духовну близькість між людьми, єдність людини зі своїм народом:

Хто може нас, могутніх, підкорити?
Хто в силі дружбу нашу розколоть?
Ми єсть свого народу вірні діти,
Од крові кров, од *плоті рідна плоть*.

(П. Тичина)

У багатьох музеях світу можна побачити картини з тим самим сюжетом: в центрі картини — дерево, обтяжене плодами, під ним стоять чоловік і жінка, а з гущавини листя виглядає голова змія. Що це за сюжет? Звідки він?

Це біблійна легенда про вигнання з раю перших людей — Адама і Єви. Майже всі «сюжетні повороти» цієї легенди стали крилатими словами, відірвалися від легенди і живуть у мовах багатьох народів світу як усталені образні вислови — поряд з прислів'ями, приказками, цитатами з художніх творів.

До речі, коли ми говоримо, що хтось «змокнув від ніг до голови» або «спить сном праведника», чи «дивиться крізь пальці» на щось і не має «докорів сумління», «робить з себе посміховисько», «має похвальний звичай», «міряти тією самою міркою», «аж волосся стає дибом»,— ми теж, виявляється, цитуємо Біблію!

Розпочнемо знайомство з міфом про вигнання перших людей з раю з місця подій. Країна, де, за біблійними переказами, містився рай, звалась *Едéм*. Ця власна назва поряд із загальною *рай* означає омріяну, прекрасну землю — багату, щедру, розкішну (існує цілий синонімічний ряд: *Едем, сади Едему, рай, райська місцина, райські кýщі* та ін.). У Біблії місце, де розташований Едем, описане дуже точно: названо чотири ріки, серед яких Євфрат, вказано сторони світу. Ця «точність» штовхала мандрівників на пошуки цієї країни протягом багатьох століть.

У художніх творах майбутнє суспільство, яке мріяли збудувати люди, щасливе життя в ньому часто порівнювалося з *Едемом, раєм:*

Обернемо землю в Комуну, в *Едем*
— Світи ж нам, Червоний Маяче!

(В. Сосюра)

«Богорівні чи звіроподібні — від вас залежить довести це! — паленіла вона кудись у простір.— Перетворите планету в смердючу клоаку чи збудуєте на ній *рай земний* — теж залежить від вас, самовпевнених нащадків Адама... А чи здатні? Чи стачить духу піднестися над чварами, над своїми згубними пристрастями?» (О. Гончар).

Перші люди, Адам і Єва, жили в раю, не знаючи турбот ні про їжу, ні про одяг, ні про житло. Вони їли плоди з усіх дерев, крім одного — *дерева пізнання добра і зла.* Їм заборонено було не те що з'їсти, а навіть доторкнутися до цих плодів (за одними переказами, це дерево було яблунею, і на багатьох картинах зображали саме рясну яблуню; в інших переказах згадуються гранат, виноградна лоза, шовковиця та ін.).

Ми посміхалися приховано,
Таїли в поглядах тепло.
А наше *яблуко гріховне*
Тоді ще квіткою було.

(Л. Талалай).

Сюжет легенди далі розгортається так: *змій-спокусник,* «наймудріший з усіх звірів, що живуть на землі», підмовив Єву скуштувати забороненого плоду. («У вас, молодий чоловіче, мудрість мужа, а хитрість *змія-іскусителя*» — П. Колесник). Після того, як Єва і Адам з'їли цей плід, порушивши заборону, бог розгнівався не лише на них, а й на все майбутнє людство одразу — і вигнав їх із раю. Порушення заборони було першим гріхом людей, так званим *первородним гріхом.* Вислів цей у наш час вживається найчастіше іронічно: «Пітіє хмільне — це не *первородний гріх,*— безжурно відповів піп» (М. Стельмах). Бог, жорстоко караючи свої творіння, сказав Адаму: *«В поті чола свого їстимеш хліб свій».* Вислів *у поті чола* символізує важку працю, великі труднощі, повсякденну фізичну роботу і широко вживається як образний засіб: «Рано, пізно — завжди побачите їх у полі — буйвола і чоловіка, з'єднаних в живу емблему віковічної людської праці. Ось він, трудяга з трудяг, згорблений, голоногий, запнутий рушником, ось про кого справді скажеш: *в поті чола добуває свій хліб...*» (О. Гончар).

Міф про вигнання з раю покладено в основу поеми великого англійського письменника XVII ст. Дж. Мільтона «Втрачений рай» і «Повернений рай». Вислови *втрачений рай, вигнання з раю* були згодом переосмислені; їх стали вживати, говорячи про безповоротну втрату чогось дорогого для людини:

Заплачу я кривавими сльозами,—
Так, певне, плакали *вигнанці з раю,*—
Але й тоді скажу: я знала се, я знала,
Мовчи, душе, спини свій стогін, серце,
Так мусить бути...

(Леся Українка)

На картинах, де зображується цей сюжет, Адам і Єва мають на собі прикриття з фігового листя. Бо після того, як вони з'їли плід з дерева пізнання добра і зла, пізнали свою голизну, відчули сором, а тому й зробили собі такий примітивний одяг. У переносному вживанні *фіговий листок*— благеньке прикриття ганебних вчинків: «Вони [прусські юнкери] себе показали в 1879 році; вони себе показали в 1914 році; вони себе показали, нарешті, в тридцятих і сорокових роках. На цей раз без *фігових листків.* Прусське воююче хамство виринуло перед нами кількамільйонною ордою кровожерних двоногих бестій» (Я. Галан).

ВСЕСВІТНІЙ ПОТОП

Легенда про всесвітній потоп зустрічається в усних переказах багатьох народів. За біблійною легендою, бог, розгнівавшись на людей за їхні гріхи, затопив землю страшною зливою, що тривала сорок днів і сорок ночей (і сьогодні велику зливу називають *всесвітнім потопом*).

Легенда про потоп постала з історичного факту. Свідчення — розкопки в Урі, під час яких археологи наштовхнулись на триметрову товщу намитої глини. Причиною намиву міг бути землетрус в Перській затоці, під час якого ріка Євфрат вийшла з берегів у своїй нижній частині. Дощ, про який говориться в Біблії, підняв би рівень води в долині лише на 24 метри і гора Арарат, висота якої 5156 м, лише б «замочила ноги», як каже Ф. Бошке у книжці «Непознанное» (1980), а не була б затоплена водою.

Врятувати бог вирішив тільки родину праведного Ноя, наказавши будувати корабель — «ковчег».

За розмірами *Ноїв ковчег* мав дорівнювати сучасному океанському судну. Якщо перевести на наші міри, то довжина його мала б бути 135 м, ширина — 22 м, висота — 15 м. Матеріалом служило просмолене дерево, знаряддям — сокира. Славетний англійський математик і фізик Ісаак Ньютон підрахував у свій час, що Ноїв ковчег повинен був уміщувати 24 тис. реєстрових тонн, а значить і не міг бути збудований, бо для такого велетня деревина як будівельний матеріал непридатна. Ньютон зробив висновок, що Ноїв ковчег — це просто мрія стародавніх людей про корабель-велетень.

В нашій уяві Ноїв ковчег — це щось вкрай застаріле і незграбне: «Що,— питаємо,— знайшли вкрадену машину? — Ні, таких *«Ноєвих ковчегів»* тут не крадуть. Це автомобіль-підкидьок» (Ф. Маківчук).

Такий велетенський корабель був потрібен Ноєві для того, щоб забрати не лише свою родину: дружину, трьох дорослих синів — Сіма, Хама і Яфета з дружинами і дітьми. Він мав узяти на борт по одній парі тварин «нечистих» і по сім пар «чистих» (неїстівні тварини іменувалися в Біблії як нечисті, а їстівні — як чисті). Вислів *чисті й нечисті також* зберігся в мові і вживається — іронічно або жартома — на позначення людей хороших, порядних і злих, недобрих, порочних: «От і почнемо пересівати вашого брата на сито, відділяти *чистих від нечистих*» (М. Стельмах).

В італійського художника Джованні Бенедетто Кастільоне є картина «Проходження звірів у Ноїв ковчег». Глянувши на цю картину, кожен недовірливо посміхнеться. По-перше: як могло зберегтися на землі 200 видів вужів, якщо Ной взяв їх лише одну пару? А 2500 видів ящірок? А 2500 видів змій? По-друге: якщо Ной узяв з двох слонів одного африканського і одного азіатського, то в них не було б потомства і зараз би на землі не було жодного слона. І взагалі, як могло вміститися на палубі навіть такого великого корабля, яким мав бути Ноїв ковчег, щонайменше шість мільйонів істот?

Допотопний кажуть про щось неймовірно давнє, віджиле, архаїчне.

Хіба можлива дряглість для стратега?
Чого ж поет, коли ідуть бої,
Бере із *допотопного ковчега*
І образи й епітети свої?

(П. Тичина)

Ім'я одного з синів Ноя — *Хама* стало позначати поведінку людей грубих, невихованих, *нахабних, жорстоких (за легендою, Хам насміявся* зі свого батька, і за це Ной прокляв його).

І лише один образ з цієї легенди зберігає для нас усю красу, чистоту

і принадність — це образ *голубки з маслиновою гілкою* в дзьобі. У біблійному міфі Ной, бажаючи пересвідчитись, чи вже спала вода, випустив голубку. Через сім днів вона повернулась з маслиновою гілкою в дзьобі як вісткою про умиротворення стихії.

Нове життя цій старовинній емблемі миру дав всесвітньовідомий художник Па́бло Піка́ссо, створивши малюнок — міжнародну емблему миру — голуба з маслиновою гілкою в дзьобі.

Вислів *голуб миру* набув величезної популярності у зв'язку з діяльністю І Всесвітнього конгресу прихильників миру і з боротьбою за мир усіх прогресивних діячів світу.

КАЇНОВА ПЕЧАТЬ

оли ми з вами дивимося на місяць уповні, то темні плями на його поверхні хіба що викличуть у нас бажання пригадати назви окремих «місячних морів» і гірських хребтів, знайомих нам з карт місячної поверхні.

А от що наші з вами предки бачили:

Мені колись бабуся говорила,
На місяці уздрівши тьмяні тіні:
«То *Каїн Авеля* підняв на вила,
Коли було ще світу сотворіння.
Із тих часів і почалися війни
Криваві, що мордують всі народи»
(П. Воронько)

Ка́їн і Авель — герої прадавньої легенди про перше вбивство на землі. Пізніше ця легенда була записана в Біблії у такій редакції: старший син Адама і Єви, Каїн, убив свого молодшого брата Авеля, зненавидівши його за те, що бог начебто прийняв жертву Авеля (пастух Авель приніс у жертву ягня) і не прийняв жертву Каїна (коваль і хлібороб Каїн приніс скромні дари зі свого поля). Знаряддям вбивства у різних варіантах легенди служать: гілка з дерева пізнання добра і зла, осляча щелепа, камінь, ніж, яким Авель різав ягнят. Розгніваний бог поклав на чоло вбивці тавро злочину — *Каїнову печать,* заборонивши, однак, вбивати Каїна.

Каїнами називають братовбивців, зрадників різних мастей: «Гострив [Мамай шаблюку] щодня, бо й тупив щодня, від *каїнів* усяких відбиваючись» (О. Ільченко).

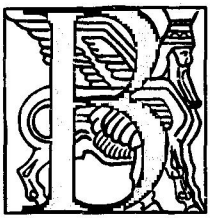
Замість *тавро зрадника* іноді кажуть *каїнова печать:* «Звістка про пійманого перекинчика швидко облетіла всі човни, і козаки один поперед одного лізли, щоб зазирнути на того, хто навік затаврував себе *каїновою печаттю»* (С. Добровольський). *Каїнове діло чинити* — зраджувати, вбивати: «Радянська влада — кров нашої крові. Для неї і про рідного сина забудеш, коли цей син... *каїнове діло чинить...»* (Я. Галан).

Ім'я *Авеля* також стало крилатим: воно означає невинну жертву (вживається значно рідше, ніж *Каїн*).

Існує ще один вислів, пов'язаний з цією легендою: *піднявся (повстав, пішов) брат на брата,* який вживається для характеристики запеклої ворожнечі — і сімейної, і соціальної. У рефераті М. Коцюбинського про І. Франка є такі слова: «Весь Борислав — одна смердюча яма. Там важка праця, малий заробіток, бруд, п'янство, розпуста, погана їжа і погана горілка, всякі хвороби; там людина гірше скотини, *там брат на брата здіймає ніж,* там чад і вічне пекло».

Легенда про Каїна неодноразово оброблялась письменниками різних часів і народів: у Дж. Байрона є філософська драма «Каїн» (1821), у І. Франка — поема «Смерть Каїна» (1889).

ВАВІЛОН

авілон — назва великого і багатого стародавнього міста у Месопотамії. Це — столиця Вавілонського царства в XIX—VI ст. до н. е., важливий торговельний і культурний центр Передньої Азії. Перекази про Вавілон, як про місто, повне розкошів і спокус, були поширені серед народів-сусідів; назва міста поступово ставала з власної загальною, а потім і символічною; такою дійшла й до наших часів. Порівняйте у Т. Шевченка:

Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупилися, росли
І *Вавілони* мурували...

Слово *вавілон* вживається і на позначення величезної кількості збуджених людей, хаосу, безладдя: «Таке враження, що він пішов просто по машинах, по різнокольорових лакованих отих залізах — бачимо у віддаленні осяйну його сивину й бліде, з виразом цікавості обличчя, коли він роззирається, знайомо гукаючи комусь «О'кей! О'кей!», хоча який там о'кей у цьому мертво зупиненім залізнім *вавілоні...*» (О. Гончар).

За біблійними текстами, іудеї, перебуваючи у вавілонському полоні, з слізьми згадували свою батьківщину («На ріках вавілонських, там сиділи ми і плакали, згадуючи про Сіон»). У сучасній мові вислів *вавілонський полон* вживається як синонім до «рабство», «неволя», «пригнічення»; *плач на ріках вавілонських* означає жаль за волею, батьківщиною, безповоротно втраченим минулим.

Як і всі дуже давні за часом появи крилаті слова, що потроху втрачають ореол урочистості, серйозності, обидва вислови вживаються також з відтінком гумору, іронії: «Славо,— повторював Сідалковський,— у такому стані ви не можете служити взірцем для підростаючих поколінь.

Встаньте. Витріть очі рушником і не утворюйте в готелі *вавілонських рік»* (О. Чорногуз).

Проте найбільшої популярності серед усіх висловів, пов'язаних з Вавілоном, набули ті, що стосувалися легендарного *вавілонського стовпа (башти, вежі)*. Прадавній вавілонський міф, пізніше перероблений і введений у Біблію, розповідає про спорудження після потопу «стовпа» — башти «висотою до небес». Будівництво йшло успішно, башта росла, але розгніваний людським зухвальством бог переплутав мови будівників так, що вони перестали розуміти один одного, і башта розвалилась.

Ця легенда знайшла своє відбиття і в образотворчому мистецтві, і в мові. Найбільш відомі зображення Вавілонської башти — це картини Пітера Брейгеля і Мартина ван Валькенборха. Оригінально розв'язуються на цих картинах принципи побудови башти: це конус, обвитий спіральною дорогою-терасою, по якій підвозяться і підносяться будівельні матеріали.

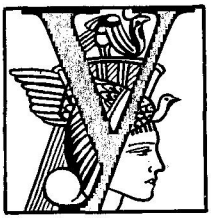
Образний вислів *вавілонська вежа* набув значення хаотичного нагромадження чогось, він характеризує справу, яка ніколи не буде завершена: «Кучмієнко... не побачив для себе нічого нового: ті самі стоси креслень, завали інформаційних бюлетенів на довжелезному Карналевому столі, товсті фоліанти, ксерографічні відбитки якихось рефератів, які академік навіщось щодня ковтав десятками. Гімалаї інформацій, арктичні поля книжкових торосів, *вавілонська вежа* мов, термінологій, жаргонів — кому воно потрібне!» (П. Загребельний).

Вислів *вавілонське стовпотворіння* — тобто творення стовпа — передає, як би ми тепер сказали, кульмінаційний момент легенди, ту хвилину, коли люди вже перестали розуміти один одного, проте все ще намагаються віднайти щойно втрачену спільну мову: вони кричать, жестикулюють, метушаться. Саме це значення і вкладено у вислів — велике збіговисько людей, шум, безладдя, метушня: «Ешелон довіз його тільки до Сімферополя — тут було *стовпотворіння вавілонське*: десятки і сотні тисяч відпочиваючих з південного, західного й східного берегів Криму штурмували кожнісінький вагон» (Ю. Смолич).

Оскільки слово *стовпотворіння* для нас непрозоре, то його часто змінюють іншим: «Освітлювачі, що прийшли на роботу, ці постійні поборники добра і справедливості, справжні представники робітничого класу кіностудії, враз, наслідуючи приклад Довженка, опинилися на кабінах,— і тут почався справжній *вавілонський гармидер»* («Спогади про О. Довженка»).

На думку вчених, легенди про вежу навіяні історичною дійсністю. У Вавілоні було збудовано багатоповерховий храм бога Мардука, про який в одній з пам'яток сказано, що він «досягає небес». Хоч храм багато разів укріплювався і реставрувався, проте досить швидко перестав діяти і став руїною. Про його існування свідчать археологічні розкопки.

Легенда виникла задовго до появи Біблії і, на думку дослідників, склали її не в самому Вавілоні, а поза ним люди іншої культури і способу життя. Це могли бути племена, для яких кочове життя в наметах — норма, а будівництво колосальних споруд — незмірна гординя і виклик богам.

Біблії, яка є зібранням досить давніх і часто суперечливих за змістом ще дохристиянських міфів і переказів, пристосованих пізніше для потреб християнської релігії, в одній легенді розповідається про перебування іудеїв у єгипетському полоні, про ту важку і виснажливу роботу, яку їм доводилося там виконувати, про приниження, яких вони там зазнавали.

Вислови *єгипетська робота, єгипетська неволя* у переносному значенні — тяжка, підневільна праця; залежність, рабство. «Не тяжкість оцієї *єгипетської роботи* гнітить його, гнітить те, що за людину тебе не вважають» (О. Гончар).

За легендою, фараон відмовився звільнити іудеїв з полону — і бог наслав на Єгипет десять кар: перетворив воду у кров, наслав жаб, комах, моровицю та ін. *Тьма єгипетська* — одна з цих кар (три дні і три ночі в Єгипті була начебто страшна темрява). Вислів *кари єгипетські* вживається звичайно для опису великих нещасть: «...поля незасіяні, мільйони голодного люду, голодний, чорний, плямистий тиф і всі *єгипетські кари* мучать країну» (І. Франко).

Щоб підкреслити темряву, кажуть *тьма єгипетська* або *тьма кромішна* (буквально — зовнішня пітьма: старослов'янською мовою *кромъ* — зовні). Як правило, вживаються ці вислови або в іронічно-жартівливому контексті, або ж у піднесеному чи експресивно-напруженому, як-от: «...люди, наче збезумівши, мчать і мчать кудись крізь зливи й тумани, охоплені шалом гонитви, женуть на скажених швидкостях, маючи, здається, одну лиш жагу — мчати, летіти, переганяти інших, хай навіть у непрогляднім тумані, у *кромішній, згубній пітьмі!*» (О. Гончар). Тут крилатий вислів звучить явним перебільшенням і підкреслює крайнє збудження оповідача. А от в одному з листів Лесі Українки він вжитий жартівливо: «Такий туманний час тепер для Ялти невигодний, бо якраз оце згорів газовий завод і світла на вулицях нема, а як скінчаться місячні ночі, то вже буде зовсім *тьма єгипетська*».

Цікаво пояснює появу цих двох висловів сучасний вчений Ф. Бошке: «Виверження вулкана Санторін відбулось, мабуть, приблизно в 1400 р. до н. е., пов'язаний з ним землетрус і морські бурі знищили культуру на острові Кріт. Хмари пилу закрили сонце, від чого в Єгипті на три дні наступила «тьма єгипетська» («Непознанное», 1980). Про *кари єгипетські* він пише так: «...люди скупчувались неймовірно в своїх халупах по боках немощених вулиць. Величезні сім'ї жили разом зі своїми слугами, а водночас і з усіма видами «кар єгипетських»: вошами, мишами, блохами, комарами, мухами та іншими паразитами різного роду, зміями...»

Вивів іудеїв з полону, за легендою, пророк *Мойсе́й*, якому бог начебто пообіцяв спрямувати їх усіх в *обітова́ну (обіцяну) землю*, яка *тече молоком і медом* — тобто багату і щедру.

До образу Мойсея зверталися митці різних часів. Так, Мікеланджело Буонарроті створив його статую (1516), французький художник Нікола Пуссе́н написав картину «Мойсей, що висікає воду зі скелі» (1648), є й інші роботи скульпторів і художників на цю тему. І. Франко написав за мотивами цієї легенди революційного змісту поему «Мойсей» (1905).

У сучасній мові ім'я цього біблійного пророка вживається у значенні чудодій-визволитель, часто з іронічним відтінком: «На щастя, де не взявся міліціонер у білих нарукавниках, махнув паличкою — і натовп розступився вмить, *мов біблейське Червоне море перед рукою Мойсея.* Вузеньким проходом між натовпом ми й пішли до готелю, мов оті неймовірні *іудеї з Мойсеєм по дну моря*» (П. Козланюк). Тут автор використав для порівняння цілий епізод.

Легенда приписує Мойсеєві дивовижні, прямо-таки казкові дії: він добуває воду зі скелі, примушує розступитися море, дістає десятиліттями в пустелі їжу для досить великої громади людей. Їжа — це ота славнозвісна *ма́нна небе́сна,* що начебто падала кожного ранку з неба протягом сорока років, поки втікачі йшли у землю обітовану. Здогадуються, що у легенді мова йде про їстівний лишайник, який росте в пустелі (Lecanora, староєврейська назва — ман), плоди його — дрібні білі кульки, схожі на крупу, споживалися місцевим населенням. А все інше, звичайно,— казка.

Вислів *манна небесна* вживається у значенні несподівані життєві блага; *чекати, як манни небесної* — чекати чогось пасивно, бездіяльно, як чуда; *живитися манною небесною* — існувати надголодь. Наприклад: «Того дня, коли я побачив отой перший поїзд Червоного Хреста,— він вкарбувався мені в пам'ять як світле видіння, як чудо, яке зійшло з неба *з манною небесною,*— того дня я впав не при пам'яті і не зводився півтора місяця: висипний тиф поклав і мене» (Ю. Смолич).

Вислів *обітована земля* давно і широко вживається в літературній мові як синонім до слів «багатий край», «сподівана мета», «примарна будучність»: «Тридцять років водять їх коновальці, петлюри й бандери від одного фашистського «Мойсея» до другого. Обіцяє їм кожний «Мойсей» *обітовану землю,* а виходить з цього у дійсності або «самостійна дірка», або шибениця» (П. Козланюк).

ПОЦІЛУНОК ІУДИ

и пам'ятаєте ви Порфирія Володимировича Головльова, героя роману М. Є. Салтикова-Щедріна «Пани Головльови»? Брати називали його ще *Іудушкою,* а був він створінням святенницьким, лицемірним і сіяв навколо себе зло і тільки зло. То чому ж саме Іудушкою називали його? Хто такий Іуда?

Знаємо ми про нього все з тих же біблійних міфів, які називають це ім'я серед дванадцяти апостолів. Слово *апо́стол* — грецьке, означає «посланець».

Так у перші віки християнства називали мандрівних проповідників, організаторів християнських общин, авторів послань до віруючих. У пізніші часи їх оточили ореолом святості, мучеництва і вченості. До картин, на яких зображені апостоли пензлем художників зі світовим ім'ям, належить картина Ель Греко «Апостоли Петро і Павло» і Рібера «Апостол Петро».

Імена апостолів називають у різних джерелах по-різному, але скрізь їх обов'язково 12. Це число також належало до містичних. Так, крім 12 апостолів, було ще 12 синів у біблійного патріарха Іакова, 12 верховних богів у Греції і Римі, 12 рицарів круглого стола та ін.

У сучасній мові можна зустріти слово *апостол* у значенні проповідник нових ідей, проте у це слово може вкладатися і позитивний і негативний зміст, порівняйте:

І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

(Т. Шевченко)

І, з другого боку: «...на це питання гітлерівці не дадуть відповіді. Та вона й не потрібна, хто ж бо не знає фашистських *апостолів брехні*» (Я. Галан); «Сила сліпа, стихійна, брутальна, приправлена заздрощами до всіх і вся,— ось що в ньому є. *Апостол руйнництва*, лицар трощення — хіба не таким він об'єктивно сьогодні постає в цих ваших походах...» (О. Гончар).

Так от, одним з біблійних дванадцяти апостолів і був *Іуда Іскаріот*, тобто Іуда родом із Каріота. Він — людина заздрісна, жадібна і зла — продав Ісуса Христа — свого вчителя за 30 срібників іудейським первосвященикам. Доповнюють образ і особу цього «батька» усіх зрадників на землі такі промовисті подробиці.

На тайній вечері Ісус сказав: «Один з вас зрадить мене» — і подав Іуді шматок хліба; проте Іуда не залишив думки про зраду. Тоді Ісус промовив: «Що робиш — роби скоріше». Іуда й тут не передумав, а схопився і побіг попередити сторожу. Він привів сторожу в сад, де молився Ісус з учнями,

підійшов до нього і поцілував, хоч міг просто вказати його. Ісуса схопили, засудили до смертної кари і розіп'яли. Лише тоді Іуда розкаявся, віддав назад свої срібники, та, не витримавши мук совісті, повісився (цей сюжет по-різному розроблявся багатьма письменниками світу).

У[1] переносному значенні *Іуда* — зрадник, лицемір; *Іудин поцілунок* — вчинок людини, що прикриває облесливістю свою зраду. Ось подивіться, як начебто «оживає», стає нашим сучасником цей біблійський зрадник:

Місіонер людей переконував
У тім, що усе мине,
А людям ввижалося чорне Конго,
І чорний бог у пенсне,
І білий *Іуда,* важкий, мов тумба,
Що смерть усім проріка.
І матір божа, Полін Лумумба,
З дитиною на руках.

(В. Коротич)

Крилаті вислови, пов'язані з біблійною оповіддю про Іуду Іскаріота, вживаються і в розмовній мові з різко негативним, осудливим значенням, близьким до лайки, що відбито і в художній літературі: «Цьому нечестивцю і *30 срібляників* не обтяжать ні кишені, ні совісті...» (М. Стельмах).

Усе сказане допоможе вам глибше зрозуміти картину геніального художника епохи Відродження Леонардо да Вінчі (1452—1519), яка має назву *«Таємна вечеря»*. Власне, це стінний розпис у трапезній монастиря Санта Марія делле Граціє, виконаний художником у 1495—1497 рр. На ній зображена вечеря (таємна, бо християнство не було ще визнаною релігією і переслідувалось) Ісуса Христа зі своїми учнями, під час якої він начебто сказав: «Один з вас зрадить мене». Картина відтворює цю мить. Релігійна тема послужила художникові приводом для показу драматичної сутички між учнем-зрадником і його вчителем. В образах апостолів, кожен з яких по-своєму реагує на слова Христа, Леонардо да Вінчі втілив різні людські характери і темпераменти. Драматичність задуму, сила відтворення людських характерів поставили цей розпис серед найвищих досягнень світового мистецтва.

Вислів *таємна вечеря* став крилатим і вживається на позначення таємних зібрань, зустрічей людей, серед яких є і однодумці, і відступники: «І справді, в них була партизанська *тайна вечеря,* з тією різницею від біблійної, що не було тут Іуди, а були справжні діти своєї землі; була вірність, була любов» (М. Стельмах).

УМИВАТИ РУКИ

Понтій Пілат — особа історична; проте ні рік його народження, ні рік смерті не відомі; ми знаємо лише, що він був римським прокуратором (намісником) в Іудеї в 26—36 рр. н. е., що роки його правління знаменувалися посиленням утисків населення і цілим рядом повстань, внаслідок чого Понтій Пілат був зміщений з посади. З його ім'ям пов'язано

ряд крилатих висловів, і якби не вони, то хто б пам'ятав досі якогось там намісника, що правив усього десять років! А ім'я його стало навіть збірною назвою:

...Щодень *пілати* розпинають,
Морозять, шкварять на вогні!
(Т. Шевченко)

За біблійною легендою, проданий Іудою за 30 срібників міфічний засновник християнства Ісус Христос був схоплений. Понтій Пілат начебто не захотів судити його, бо Ісус був родом з Галілеї, і відправив його до *Ірода,* правителя Галілеї. В'язень відмовився давати свідчення Іроду; тоді він відіслав його назад до Пілата.

Можливо тому, що в народній свідомості ім'я Ірода символізувало жорстокість (Ірод, за легендою, наказав повбивати всіх немовлят), воно загубилося в цьому епізоді, а з одного Понтія Пілата було зроблено дві особи. Так виник вислів *посилати від Понтія до Пілата,* який у переносному значенні характеризує тяганину, відкладання якоїсь справи. «Михайло Іванович ніколи не забував про прості людські прохання. Він учив бути уважними до людей і своїх помічників. «Тільки *не відсилайте* ви тих, хто до вас звертається, *від Понтія до Пілата,*— вчив він працівників своєї приймальні» («Спогади про М. І. Калініна»).

Темний, розлючений, підбурюваний первосвящениками натовп вимагав від Пілата страти Христа вигуками: *«Розіпни його!»* Цей вислів також став крилатим і вживається на позначення настирливої вимоги засліплених зненавистю людей розправитися з невинною жертвою.

Далі легенда розповідає, що Понтій Пілат на вимогу юрби затвердив смертний вирок і при цьому *умив руки* (існував такий ритуальний звичай — мити руки на знак непричетності до якоїсь справи, найчастіше — до злочину), кажучи, що не він, а іудейські священики хочуть цієї смерті; а сам він, мовляв, «невинний в крові праведника цього» (а міг би й заступитися, коли вважав Ісуса таким).

З цієї легенди й походить вислів *умивати руки* у значенні ухилятися від будь-якої відповідальності. Ім'я *Понтія Пілата* стало символом жорстокості й лицемірства: «Раби не красять землю, і тільки той, кому байдужа її прийдешня доля, стоїть на сторожі рабства. Не будь *Пілатом, що умиває руки* в тяжку годину, коли козацьке плем'я несе свій хрест на висоту Голгофи!» (В. Шевчук).

У Римській імперії засуджених до страти розпинали на хрестах (звідси у поемі Т. Шевченка «Неофіти» слова: «розпинателі народні, грядущі тирани»). Прибита цвяхами до хреста людина повільно конала від болю, голоду і спраги. Так, за легендою, був страчений і Христос. Місцем страти його називають Голго́фу — пагорб в околицях Єрусалима, куди Ісус піднімався, несучи на собі важкого хреста для власної страти, як і всі злочинці, приречені на смерть.

Вислів *іти на Голгофу* вживається переносно із значенням страждати, йти на якусь важку або й безнадійну справу: *нести свій хрест* або *мій хрест* використовують, коли говорять про страждання, тягар, що випав на долю людини:

Та вірую, що *хрест мій* не безплодний.
Що хрест отой — бездольний люд спасе,
Запинить певно стогін всенародний,
Вітчизні щастя принесе!

(П. Грабовський)

Ось цей вислів у жартівливому контексті: «Досі Тернівщина пам'ятає, як Мину жінки водили по селу в хомуті! І він не благав пощади, з гідністю *ніс нелегкий свій хрест,* хай і у вигляді хомута!..» (О. Гончар).

Легенда розповідає далі, що воїни Пілата перед тим, як стратити Христа, «сплівши вінець з тернини, поклали йому на голову, і дали йому в правицю тростину, і, стаючи перед ним на коліна, насміхалися з нього». Вислів *терновий вінок (вінець)* у багатьох мовах став символом мучеництва, страждань: «Трагізм особистого життя часто вплітається в *терновий вінок* життя народного» (М. Коцюбинський).

Існує ще один вислів, пов'язаний з особою Понтія Пілата,— *що написав, те написав,* який частіше цитується латинською мовою: *quod scripsi — scripsi.* Пілат начебто написав на хресті, де було розіп'ято Ісуса: «Ісус Назарей, цар іудейський». Хоч, за легендами, він був мандрівним проповідником і сином теслі з Назарету, а не царем Іудеї. Коли ж іудейські первосвященики попросили Пілата зняти напис, він відповів: «Що написав, те написав». Так кажуть і сьогодні, коли не хочуть змінити своє рішення.

Сучасна атеїстична наука вважає, що питання про те, чи Ісус і 12 апостолів — особи історичні чи міфічні,— другорядне (хтось із названих осіб міг існувати насправді). Незалежно від цього християнська релігія, як і кожна інша, служила засобом одурманювання, була, за словами К. Маркса, *опіумом для народу.* До речі, цей вислів також став крилатим, вживається як образна характеристика культу.

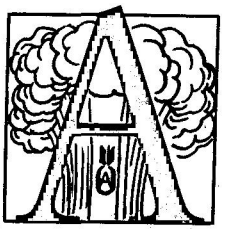
Навіщо ж нам знати ці вислови, їх походження?

Щоб відповісти на це питання, уявімо собі, що ви читаєте такі слова у М. Коцюбинського: «Дурна Мишка... скакала йому на ногу і умастила землею штани. Але що там штани? Йому навіть приємно було уявити себе

убогим, забутим, стертим великим процесом. Він *мученик і добровільно несе свій хрест*. Чув, що тіло приємно парує, дихання чисте й легке, а жаль до себе збуджує апетит». Щоб відчути повною мірою, скільки в цих рядках нищівної іронії, сарказму, треба пригадати хоча б одну з багатьох картин на цей біблійний сюжет, де звичайно зображується змучена, виснажена, облита потом людська істота, яка несе на собі важкий хрест — знаряддя власної страти. І раптом випещений, самозакоханий, вередливий пан Малина теж «несе свій хрест»!

Біблійну легенду про зраду, арешт і страту Христа відбито у сюжетах цілого ряду полотен видатних художників минулого. А їх ціла плеяда: Рембрандт ван Рейн («Зняття з хреста»), Тіціан («Муки Христа»), Джотто («Арешт Христа»), Веронезе («Несення хреста»), Іероним Босх («Голгофа», «Несення хреста»), Ян ван Ейк («Шлях Христа на Голгофу») та багато інших. Вони зверталися до цієї тематики найчастіше тому, що одержували замовлення від монастирів, церков, світських і церковних сановників. Драматичний сюжет легенди давав змогу показати виразні характери, трагічне тло, кульмінаційний момент конфлікту. Тому ставитися до цих картин треба не як до церковних ікон, а як до художніх полотен — мистецької спадщини минулих століть.

КІНЕЦЬ СВІТУ

«*Апокаліпсис*» (грецькою мовою — розкриття, одкровення) — чи не найдавніша пам'ятка християнської літератури. Автор книги називає себе Іоанном (звідси друга назва книги «Одкровення Іоанна»). У формі фантастичних «видінь» у ній розповідається про пришестя Христа і появу Антихриста, про боротьбу між ними, про тисячолітнє царство Христа, «страшний суд» і «кінець світу», про встановлення вічного царства Христа і праведників.

Наукове пояснення змісту цієї книги дав Ф. Енгельс. Він писав, що ця книга — не єдиний твір такого типу, у неї було багато попередників і в дохристиянській літературі. Твір цей, на його думку, був написаний невідомим християнином у часи правління римського імператора Гальби невдовзі після смерті Нерона. Зображуваний у ньому Антихрист — «звір із бездни» — це алегоричний образ Римської імперії — ворога і гнобителя багатьох народів; так само алегорично тут названо столицю імперії — Рим («велика блудниця»), імператора Нерона («звірине число 666») та ін.

Ф. Енгельс вважав, що «Апокаліпсис» є цінним джерелом історії християнства. Книга сповнена бунтарської ненависті до Риму.

Пізніше церковники вмістили цю книгу в кінці «Нового завіту» і використовували її похмурі картини для залякування віруючих. Так, апокаліптичною вважали чуму, що у 1348 р. охопила величезну територію (Крим, Грецію, Єгіпет, Туніс, Балкани, Європу аж до Скандінавії) і забрала чверть

людності Європи. Темні, неосвічені й залякані люди вважали тоді, що це сили темряви виступили проти християнського світу з метою знищення його. Після перемоги Жовтня, в роки громадянської війни «передбачення» «Апокаліпсису» використовувалися ворогами радянської влади для контрреволюційної пропаганди.

У наш час ці похмурі образи служать для зображення лиха величезних масштабів, наприклад: «У пам'яті ворушилися тези про невідворотність вимирання людства з голоду, колись напророкованого вченим англійським ченцем Мальтусом. Коли не з голоду, то від бомби, а не від бомби, то від хвороб — *апокаліптичні* свої *візії* [англійський] журнал пов'язував з наступом соціалістичних учень» (В. Коротич); «Адже прийом було влаштовано — який збіг! — саме в тому залі, де свого часу тутешня знать вшановувала учасників бомбування Хіросіми, даючи банкет на честь матері старшого з офіцерів, іменем котрої — теж який цинізм! — було названо той *апокаліптичний* літак» (О. Гончар).

Згадуваний у книжці *Антихрист* — посланець диявола — має начебто очолити ворожі Христу сили перед встановленням «царства божого» на землі. Церква неодноразово називала антихристами своїх політичних противників. У переносному значенні *антихрист* — запеклий злочинець (слово вживалося у дореволюційні часи як лайка).

Зрідка можна зустріти вислів *антихристова печать*. Вважалося, що цією печаттю Антихрист начебто таврує своїх слуг. І переносно — усе, що позначене печаттю зла, усе, що вороже людині. Наприклад: «На опасці [обгортці бандеролі] стоїть тільки *антихристова печатка* «Д[озволено] Ц[ензурою]» — та й годі» (М. Коцюбинський).

Вислови *страшний суд, кінець світу* вживаються у явно гіперболізованих описах чогось, особливо при жартівливо-іронічному зображенні сварки, безладдя, стихійного лиха та ін. *«Страшний суд* творився тоді серед голих, беззахисних таврійських степів. Зривало дахи, замітало колодязі, з корінням видимало в людей із-під ніг посіви» (О. Гончар). «Якби не пекло довкола, не ця біблійська феєрія *кінця світу,* вона б подумала, що хтось її обережно будить зі сну» (В. Яворівський).

Сильне враження справляє картина Іероніма Босха (1450—1516) «Страшний суд».

Місце пекельних мук людини позначає також вислів *геєна вогненна*. Геєнна — це давня назва долини Хінном біля Єрусалима, де іудеї приносили в жертву Ваалу і Астарті своїх дітей, спалюючи їх (звідси ненависть до цього місця). Цар Іудеї Іосія знищив язичницькі жертовники, а долину перетворив на звалище сміття і місце для спалювання трупів. І знову це була «геєна вогненна». Такою й залишилася вона в пам'яті потомків.

Ще один вислів з цієї похмурої «серії» — *долина печалі (сліз)* — (старослов'янською мовою — *юдоль плачу*), місце, де начебто має відбутися страшний суд при кінці світу. Вживається у переносному значенні — життя людини з турботами і печалями; чиясь гірка, стражденна доля.

У геніального голландського художника XVII ст. Рембрандта ван Рейна (1606—1669) є картина, яка зветься «Повернення блудного сина».

Сюжет картини взято з євангельської притчі, в якій розповідається про блудного (неправедного, розпусного, марнотратного) сина, який залишив батьківський дім, забравши свою частку спадщини, і на чужині прогуляв і пропив усе, що мав. Убогий, хворий, голодний повернувся він додому. Батько простив йому все, з радістю зустрів його, одягнув у дороге вбрання і «наказав зарізати відгодоване теля» (говориться у притчі), щоб відсвяткувати повернення сина.

На картині Рембрандта зображено момент приходу блудного сина: він упав на коліна перед батьком. Ми майже не бачимо його обличчя — лише спину в подертому, вбогому вбранні і босі ноги. Прямо перед нами з темного тла картини проступає обличчя батька — добре, лагідне, його старечі руки м'яко опустилися на плечі сина... Картина дихає простотою і високою людяністю, недаремно її вважають шедевром світового мистецтва.

Вислів *блудний син* у переносному значенні — людина, яка розкаялась у своїх вчинках. «Як *блудний син,* він ладен був упасти на цю прекрасну землю, заплакати сльозами радості і просити тіні предків не отвергати його в тяжку годину...» (В. Шевчук).

Цими словами також презирливо називають усіх тих, у кого недостатньо розвинене або й зовсім відсутнє почуття любові до своєї Вітчизни, хто ладен покинути її заради примарних переваг чужих країв. «Багато з тих, хто прирік себе на поневіряння по чужих містах і країнах, поспішають до приїжджих земляків заради зустрічі з гостем — посланцем далекої Батьківщини, де колись блукав босоніж, учився і виріс *блудний син,* яку покинув у пошуках вчорашнього дня» (З газети).

ВИПИТИ ГІРКУ ЧАШУ

Цілий ряд крилатих висловів містить у собі слово «чаша»: *чаша терпіння переповнилась, випити чашу до дна, нехай обмине мене чаша сія, не мине його чаша сія, дім — повна чаша, кругова чаша.* Ці вислови варті уваги не завдяки своєму давньому чи славетному походжен-

ню, а зовсім з іншої причини: їх часто плутають, вживаючи недоречно. Такі помилки справляють погане враження. Тому давайте поставимо кожну «чашу» на належне їй місце.

Чаша терпіння переповнилась — це значить, що людина більше не в змозі стримуватись, терпіти, вона починає діяти. Вислів синонімічний до фразеологізму *терпець урвався*. «Коли німці ще воюють, відбиваючись зубами, руками й ногами, то лише від свідомості того, що *чаша терпіння* народів ущерть *переповнилась* і що на цей раз їм уже не вислизнути від відповідальності, від кари» (Я. Галан).

Вислів *випити гірку чашу (випити чашу до дна)* бере свій початок з біблійних текстів. Означає він перетерпіти всі неприємності, нещастя: «На жаль, доля загону склалася трагічно. Соломія Леглич була бійцем у ньому і *випила до дна гірку чашу* тяжких випробувань» (П. Гуріненко).

Нехай обмине мене чаша сія — давній вислів, походить з Євангелія, начебто сказав ці слова Ісус у молитві перед стратою на хресті. Частіше вживана форма цього крилатого вислову *не мине його чаша ця (сія)*. Він доречний тоді, коли когось чекають невідворотні випробування, нещастя, неприємності. «Краще поділитися досвідом. Поділитись, бо *чаша сія не обминула* і автора цих рядків» (З газети).

Дім — повна чаша — дім з достатками, ширше — достаток взагалі. Тут в основу вислову покладено образ налитого вщерть келиха:

Сонцем південним зігріта —
Лежить від Дністра до Дунаю,—
Земля — наче *повная чаша*.

(М. Нагнибіда)

Вислів *кругова чаша* дійшов до нас з тих часів, коли панував звичай користування одним келихом чи чаркою, яка обходила гостей. Згадку про цей звичай зустрічаємо у творах Панаса Мирного, Нечуя-Левицького та ін.

Як бачимо, в усіх цих висловах наявний — більш чи менш виразно — образ наповненого вщерть посуду; при цьому слід пам'ятати, що слово *чаша* в українській мові не позначає якогось конкретного посуду — це або урочисте, поетичне найменування келиха, або переносна, образна назва, на зразок: «Розталі води наливали широку *чашу* Дніпра, де мало бути колись Каховське море» (Л. Дмитерко).

ТИСЯЧА І ОДНА НІЧ

абуть, кожен з нас колись тримав у руках цю захоплюючу книжку з інтригуючим заголовком — «Тисяча і одна ніч», знає багато казок з неї, бачив мультфільми на сюжети її казок, чув музику, навіяну цими казками, наприклад, сюїту «Шехерезада» М. А. Римського-Корсакова.

Та мало хто з нас замислювався над тим, який шлях пройшли ці казки, перш ніж потрапити до наших рук у вигляді привабливо оформленої, цікавої книжки. А історія цієї книжки дала б матеріал не на одну розповідь *про пригоди і подорожі*. Давайте простежимо її шлях.

З Індії та Ірану народні казки приходили до арабів; арабські народні співці та казкарі у IX—X ст., переказуючи їх, доповнювали своїми фантастичними казками, оповіданнями про життя велетня міста Багдада, про пригоди Сіндбада-морехода та інші дива.

З арабського Сходу казки мандрують у Єгипет, де до них додаються місцеві оповіді про дотепних хитрунів, сатиричні оповідання, короткі фантастичні казки.

На цей час — XIV—XV ст.— казки остаточно відшліфовуються (їх уже більше трьохсот), визначається їх загальне спрямування: в них позитивні герої — чесні, талановиті, відважні бідняки, негативні — лицемірне духовенство, несправедливі правителі, продажні судді, скупі й зажерливі купці.

Цікавий зміст, дотепний виклад, багата мова, яскраві образи — все це привабило перекладачів-європейців; книжка перекладається багатьма мовами. До нас вона потрапляє не зі сходу, а з заходу, з Франції. Перший переклад «Тисячі і одної ночі» з французької мови на російську з'являється у 1763 році.

За радянських часів книжка перекладалася мовами багатьох народів нашої країни і витримала кілька видань. Високо цінував її Максим Горький. Він писав, що казки Шахразади «з дивовижною досконалістю виражають буйну силу барвистої фантазії народів Сходу».

Популярність книжки була причиною того, що її назва стала крилатою і вживається із значенням чогось надзвичайно красивого або неймовірного: «Колосальне враження справила на нас демонстрація трудящих, і зокрема похід передовиків мистецтв та фізкультурників. Це була начебто *казка з тисячі і однієї ночі*» (П. Козланюк).

Перша розповідь зв'язує усі ці 300 казок: в ній повідомляється, що халіф Багдада Шахріяр вбиває своїх дружин після першої ж ночі, боячись

зра́ди. Щоб урятувати себе і дівчат Багдада — майбутніх його дружин — дочка візиря *Шахраза́да (Шехереза́да)* розповідає халіфові першу казку і не встигає її закінчити. Халіф залишає її живою, щоб почути закінчення казки наступної ночі; Шахразада закінчує, починає нову, знову не встигає — і так тисячу і одну ніч.

Розповідає Шахразада жваво, дотепно, сюжет казок стрімкий, характери яскраві. Тому добрий оповідач, людина, що вміє захоплююче розповідати,— і сьогодні *Шахразада* (навіть якщо такий оповідач чоловічої статі). Ім'я Шахразади стало узагальнюючим, переосмислилось.

Вислови з окремих казок «Тисячі і одної ночі» стали крилатими. Найпопулярніший серед них вислів *випускати духа з пляшки.* Це цитата з «Казки про рибалку», який витяг з моря пляшку: «І він витяг ножа і трудився над свинцем, поки не зірвав його з пляшки, і поклав її боком на землю, і потряс її, щоб те, що було в ній, вилилось,— звідти не полилось нічого, і рибалка надзвичайно здивувався. А потім з пляшки пішов дим, який піднявся до хмар небесних і поповз по обличчю землі, і коли дим вийшов увесь, то зібрався, і стиснувся, і затремтів, і зробився іфритом (духом) з головою в хмарах і ногами на землі» (зверніть увагу на динаміку розповіді: в двох реченнях близько двадцяти дієслів).

Вислів *випустити духа (джи́на) з пляшки* (до речі, звідти ж був випущений і наш з вами добрий знайомий — Хоттабич) широковідомий як образна назва несподіванок (найчастіше неприємних), причиною яких була наша ж необережність. Вживається цей вислів і в формі *заганяти духа (джина) в пляшку:* «Ви не спішіть Яцубу ховати! Рано! Ще, може, самі покличете нас, щоб синів ваших до тями приводити! Бо *повипускали чортів з пляшки, а назад загнати не вміємо!»* (О. Гончар).

Також часто цитується вислів *Сезам, одчинись!* Він походить з арабської казки «Алі Баба і сорок розбійників», яку перший французький перекладач арабських казок А. Галан увів у свій переклад книжки «Тисяча і одна ніч». За допомогою цих слів, як ви пам'ятаєте, розбійники відчинили двері в зачаровану печеру з величезними багатствами.

У переносному значенні — ключ до здійснення заповітної мрії, іноді — приємна несподіванка: «Де-не-де, по кутках, стоять ясні безлісні гори, наче копиці зеленого сіна,— і вся ся краса, несподівана й пишна, сміється щастям просто в лице. Ще за хвилину нічого не було видно — і от: *«Сезам, одчинись!»* (М. Коцюбинський).

Вислів *чарівна лампа Аладіна* (про цю лампу ви знаєте все — навіть як нею користуватися!) теж став крилатим: «Вікно на другому поверсі в його квартирі і нині світиться до четвертої — п'ятої години. І так щодня. За столом біля *«чарівної лампи Аладіна»,* як він жартома називає свій торшер, сидить дев'яносторічний вчений і мислить, і читає, і пише» (З газети).

З «Тисячі і одної ночі» походить і вислів *каліф на час (на годину).* Так зветься одна з казок. Каліф (монарх) Гарун аль Рашид любив ходити вулицями Багдада переодягненим і розмовляти з людьми. Одного разу він зустрів юнака, який відкрив йому свою заповітну мрію: хоч на один день стати каліфом. Гарун аль Рашид зрадів можливості розважитися, підсипав юнакові до вина снотворного і велів перенести його у палац, а там виконувати усі його накази. Хлопець прокидається в палаці, нічого не розуміє,

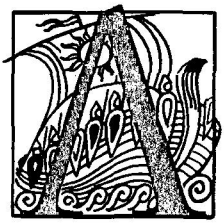
всього боїться, та потроху звикає до того, що він — каліф. А вночі його сонного переносять додому. Наступного дня, коли він прокидається, вирішує, що це йому приснилось.

Ці слова означають тимчасовість чийогось панування:

На час каліфи в нашій хаті
Зламать хотіли юнь весни.

(В. Сосюра)

МАТИ ГОРОДІВ РУСЬКИХ

Літописи... Старовинні рукописні книги, писані й переписувані у монастирях і при дворах князів.

Історичні книги далеких епох — одинадцяте, дванадцяте століття... Записи в них велись за роками, звідси й назва їх. Занотовувалися події з життя свого народу і сусідніх, а найперше — війни, походи, битви...

Про манеру викладу — урочисту, небагатослівну і дитинно-просту — може свідчити хоча б таке речення: «Сів Олег княжити в Києві і каже: це буде *мати городам руським*» («Повість временних літ»). Цю урочисту назву Києва — колиски трьох братніх народів — ми вживаємо і сьогодні:

Уклін тобі, високе місто Кия,
Чолом тобі, *прамати руських міст*.

(С. Зінчук)

А *писав літописець за традицією свого часу: простими реченнями*, нанизуючи їх за допомогою сполучника *і*: «Прогнали варягів за море, і не дали їм данини, і почали самі собою володіти, і не було в них правди, і *встав рід на рід*, і були в них усобиці, і воювати почали між собою».

Виділений вислів став крилатим: ним образно позначають війни, міжнародні ускладнення і сутички:

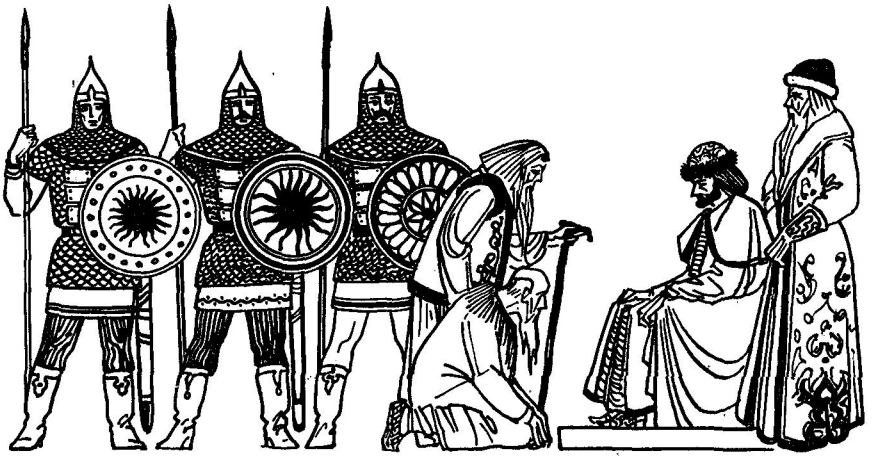
Хто *підіймає рід на рід*
І племена на племена?
Чий бог — це торг, чий храм — війна?

(М. Рильський)

Літописи містять, крім відомостей про справжні історичні події, ще й цілий ряд легенд. Такою, наприклад, виявилася розповідь про трьох братів-варягів — Рю́рика, Сине́уса і Трува́ра,— яких начебто було запрошено князювати на Русі десь у IX ст. («Земля наша велика і багата, а по́рядку в ній нема, ідіть же князювати і володіти нами»,— нібито сказали посли варягам).

Слова *варя́ги, запросити варягів, приходьте княжити* стали крилатими.

Вони вживаються у переносному значенні, коли йдеться про сторонніх людей, яких запрошують керувати або доручають відповідальну справу. Найчастіше такі вислови жартівливі або іронічні: «Кінематограф любить *варягів*. Гладеньких багато, а сюди дай коструватих пришельців з гострим оком, із свіжим поглядом» (О. Гончар).

Крізь літописні рядки чуються нам і дзвони на сполох, і крики воїнів, і шум бою, і заклики воєначальників стояти на смерть: «Вже нам нікуди дітися, волею чи неволею треба стати всупротив; та *не осоромимо ж землі Руської, а ляжемо кістьми, мертві бо сорому не ймуть,* коли ж побіжимо — сором нам буде...» Це слова київського князя Святослава, з якими звернувся він до свого війська перед жорстоким боєм із величезним військом візантійського імператора. Майже кожне слово цього звернення стало крилатим.

«...Слова *«Не осоромимо землі руської»* ми згадували в грізні роки Великої Вітчизняної війни» (О. Довженко).

«— Спасибі, що допомогли. Тепер ми за півмісяця пустимо лінію.— За десять днів, Гавриленко. *Ляжемо кістьми,* а пустимо» (М. Зарудний).

«Ні, як ви відносно тієї історичної фрази, що *мертві сраму не ймуть?»* (Ю. Мельничук).

Залишився у пам'яті потомків завдяки літописцеві ще один вислів Святослава: *Іду на ви!* Цими словами він оголошував війну своїм ворогам, не принижуючися до несподіваного нападу і не бажаючи користуватися його перевагами. Він послав гінця, якому велів переказати ці три горді слова.

Потомки гідно оцінили цю його рису. Ось як пише О. Гончар: «Тисячі років тому, коли воїни на своїх бенкетах черпали вино черепами своїх противників, навіть тоді перед нападом попереджували ворога чесно й відкрито: *іду на ви!*, а тепер, у XX сторіччі, вчиняють напад вночі, по-розбійницькому, бомбами з неба засипають ще сонних дітей, матерів».

ЗА ЗЕМЛЮ РУСЬКУЮ, ЗА РАНИ ІГОРЕВІ!

лавнозвісна давньоруська поема «Слово о полку Ігоревім» дала російській і українській мовам величезну — як на один твір — кількість крилатих слів.

Палкий патріотизм автора «Слова», пристрасність викладу, висока ідейність і поетичність, якась особлива чистота і гармонійність твору — все це забезпечило йому надзвичайну популярність, а відтак і зробило його щедрим джерелом крилатих слів. «Слово о полку Ігоревім», датоване XII ст., не було єдиним літературним твором тих часів. Навпаки, у нас є всі підстави вважати, що література того часу не лише була багатою і розвиненою, а й виконувала особливу роль. «В руській історії епохи «Слова о полку Ігоревім» література мовби замінила собою об'єднуючу силу держави»,— пише академік Д. С. Лихачов.

Найпопулярніший образ «Слова» — *Ярославна* (дочка галицького князя Ярослава Осмомисла, дружина Новогород-Сіверського князя Ігоря Євфросинія). *Плач Ярославни* — одне з найпоетичніших місць твору, справжня перлина давньоруської лірики. Дізнавшись про поразку руського війська і про те, що Ігор потрапив у полон до половців, Ярославна на міській стіні, плачучи, закликає сили природи — вітер, Дніпро, сонце — допомогти Ігореві, визволити його з тяжкого й ганебного полону.

Образ Ярославни — це втілення вірності, любові, відданості жінки. «Дві *Ярославни* стояли на валу, побіля військкомату. Одна проводжала сина, друга — нареченого. Від музики, від ніжності прощань автобус-корабель поволі відпливав до суворих берегів Мужності» (В. Гей).

Ще один популярний образ — брат князя Ігоря, курський князь *буй-тур* Всеволод. Ми зараз кажемо про мужню людину — «хоробрий, як лев», бо турів (диких биків) — великих, сильних, страшних у своїй люті тварин — ми не бачимо. Проте епітет цей зберігся:

Так вдармо піснею! Торкнем бандуру!
Хвала герою, воїну, *буй-туру!*
(П. Тичина)

У тексті «Слова о полку Ігоревім» є згадка про легендарного співця і музику *Бояна*. Автор називає його віщим (здатним передбачати і провіщати майбутнє), навіть пальці у нього «віщі», і слухачам здається, ніби струни на гуслях самі собою звучать. Його пісні вражали багатством поетичної уяви, яка ніби злітала орлом під хмари, стелилась сірим вовком по землі, його думки розтікалися по гіллястому дереву поезії.

У переносному значенні *віщий Боян* — художник, композитор, поет-митець. Панас Мирний так писав на смерть М. В. Лисенка: «Перестало битися чуле серце *віщого Бояна*, що за свого віку так голосно відкликалося на все добре й лихе в своєму рідному краї!»

Ще одне ім'я «Слова» цитується у сучасних текстах. Це — *Овлур* —

половець, який допомагав князю Ігорю при втечі з полону: «...Опівночі *Овлур свиснув за рікою:* велить князю розуміти».

У переносному вживанні цей вислів означає сигнал до важливої дії:

Ні, вже не знати спокою!
Туга пече, як змія!
Свиснув Овлур за рікою,—
Чуєш ти, земле моя?

(М. Рильський)

Не лише ці слова, а й інші високопафосні цитати з «Слова» часом вживаються іронічно, щоб підкреслити невідповідність, кумедну відстань між тим, що зображується, і тим, якими словами ведеться розповідь, наприклад: «Городища залишилися *за шелом'янем* у тумані, хай тепер до хрипоти *свистить Овлур* і піє Піньо [півень] — вона вистоїть, бо переборено найважче, вона вирвалася з магнітного поля Городищ, дія якого сягає хіба що до Вапнярки» (В. Яворівський).

Крім цих імен, варто згадати й Трояна, що кілька разів згадується у «Слові».

Звичайно цитується вислів *були віки Трояна*, коли говорять про дуже давні часи: «Ой *були віки Трояна* славні, кажуть, і багаті...» (І. Франко).

Хто ж такий Троян? Виявляється, вислів ми вживаємо, а от хто цей Троян, кого мав на увазі автор «Слова» — і досі невідомо.

Чимало в «Слові о полку Ігоревім» так званих *темних місць* — незрозумілих слів і словосполучень, над якими вже багато років б'ються дослідники. Причина появи цих темних місць — час і переписування.

Скільки реалій, уявлень про них, давніх висловів зникло, не лишивши й сліду в тих скупих пам'ятках, що дійшли до нас... Написане «Слово» в 80-х роках XII ст., наприкінці XVII ст. було виявлено один список твору, невідомо, скільки разів до цього переписуваного. Невдовзі, під час пожежі в Москві 1812 р., цей список згорів. Лишилися першодрук (1800) і копія із списку, знята для цариці Катерини II. Переписування ж у XII—XVI ст. було справою складною, трудомісткою: писали уставом, напівуставом — ніби сучасними друкованими літерами, тільки складнішими в обрисах. Не писали — малювали кожну. А тому й губили частіше, ніж ми скорописом.

При кожному переписуванні вкрадалися помилки (переставлені або пропущені літери, пропущені або нерозібрані переписувачем слова). Так і з'являлися темні місця.

Проте не можна вважати темним місцем, наприклад, вислів *заступити шляхи полю,* хоч він і здається, на перший погляд, незрозумілим. Поле — це безліса місцевість, степ, який починався за межами Київської Русі, на південь та південний схід від Києва. З поля йшли на Русь половці та печеніги; *заступити шляхи полю* означало не пустити у свій край ворогів.

Були б ми *«Полю»*
Шляхи заступили,
Золотими шоломами
З Дону воду пили.

(І. Франко)

Напитися шоломом Дону — вислів, який всього двічі зустрічається у «Слові», проте його можна знайти і в інших писемних пам'ятках того часу. Так, у Волинському літописі повідомляється, що князь Роман Галицький також «пив золотим шоломом з Дону». Видно, цей образний вислів був поширений серед воїнів давньої Русі і означав наїзд на половців, що кочували у донських («половецьких») степах.

У сучасній мові це образна назва далеких військових походів:

Відвоювався *конюхом простим*
І дітлашні любив розповідати,
Як він на Ельбу ранком золотим
Водив коней колгоспних напувати.
А потім і на сіножать водив,
І пас коней, збираючись додому.
Із Ельби брав студеної води
Долонями, мов *шоломом із Дону*.

(С. Стриженюк)

Образ шолома зустрічається ще в одному вислові: *О Руська земле, уже за шолом'янем єси*. Він повторюється у «Слові о полку Ігоревім» як рефрен (приспів), що виражає тугу за рідною землею. Звичайно пояснюють цей вислів так: «шеломянь» — це горб у вигляді шолома, типовий елемент рельєфу степової місцевості, де відбувалися події, змальовані у «Слові». Проте є й інше пояснення: «Опуклість землі, схожа на опуклість щита або поверхню шолома (єрихонки), закрила руську землю; вона за горизонтом. Так я розумію ці слова. Висловлювалось припущення, що шелом'янь — це горб, але по дорозі Ігоревого полку немає горбів. Говорили в словниках старої російської мови, що «шеломянь» — горб, і наводили приклад, що ворог обійшов Суздаль «за шеломянем». Але Суздаль стоїть на високому місці, кругом нього поля. Ворог обійшов місто за горизонтом. У «Слові» земля вже круглішає, усвідомлення її дозріває» (В. Шкловський).

І в сучасній українській мові вислів вживається тоді, коли треба передати настрій туги за рідною землею, відчуття відстані від неї. Так, епіграфом до першої частини трилогії «Прапороносці» — «Альпи» О. Гончар взяв саме цей вислів. Ось ще приклад: «Спільним було жадання Малишка і жадання невідомого автора «Слова» — *«за шелом'янем»*, тобто за горою, або ж, кажучи інакше, за палаючим небесним пругом, шукати своєї рідної землі...» (Д. Павличко).

Дуже сильне враження справляють у «Слові» описи битви. Ось князь Ігор, звертаючись перед походом до своїх воїнів, промовляє: «Хочу *спис приломити* край поля половецького; з вами, русичі, хочу голову свою покласти, або напитися шоломом Дону». Прості, спокійні і мужні слова. Вислів *ламати списи* (очевидно, усталений у дружинників) вживається у найрізноманітніших ситуаціях нашого сьогодення, тільки в значно ширшому переносному значенні: «Ще довго довелося Наливайкові й присутнім *ламати списи* на отих розмовах» (Іван Ле).

Опис бою в «Слові» також передано фольклорними засобами — через образ молотьби: «Снопи стелять головами, молотять ціпами булатними...» А після бою «чорна земля під копитами кістьми була посіяна,

тугою зійшла по Руській землі». Про те, як глибоко відчуваємо ми, сучасні радянські люди, ці образи віддаленого від нас багатьма століттями твору, свідчать такі слова героя роману Л. Первомайського «Дикий мед»: «Древній образ битви спав Савичеву на думку: чорна земля під копитами кістьми засіяна, а кровію полита — горем ізійшла вона по Руській землі... Снопи стелять головами, молотять ціпами булатними, на току життя кладуть, віють душу от тіла... Як давно це сказано, як змінилося за віки все на землі, тільки цей давній образ битви не зістарівся: віють душу от тіла, стелять снопи головами!..» Ці образи взяті автором «Слова» із фольклору.

І ще один образ — спільний і для «Слова о полку Ігоревім», і для літописів — промовляє до нас через віки. Це опис поля бою: «...Тут кровавого вина не достало; тут пир докінчили хоробрії русичі: сватів попоїли, а самі полягли за землю Руськую». Жорстока битва тут порівнюється з весільним бенкетом, на якому руські воїни частують «сватів» — ворогів кривавим вином. І все це — *за землю Руськую, за рани Ігореві.*

Такими немеркнучими барвами змалював незнаний автор похід Ігоря, що, коли вчитатися добре, можна почути, як «скриплять вози опівночі — начебто лебеді сполохані», як «лисиці брешуть на червлені щити», навіть як фантастичний Див віщує нещастя з верхівки дерева. Ось ці образи, переплавлені поетичним світосприйманням М. Рильського:

Хіба їм можна одцвісти,
Коли зоря горить рожева,
Коли шумлять-дзвенять світи
Від рику раненого лева,
Лисиці брешуть на щити
І кличе див поверху древа!

Популярною у нас є опера О. П. Бородіна «Князь Ігор» (1890). В ній відображені високий патріотизм, мужність, стійкість і моральна чистота захисників вітчизни часів Давньої Русі. В основу опери, написаної композитором за порадою музикознавця і критика Стасова, покладено «Слово о полку Ігоревім». Бородін сам працював над лібретто опери, широко використовуючи не лише текст «Слова», а й літописи, історичні твори. Найпоетичніші місця «Слова» (наприклад, плач Ярославни) були повністю перенесені до лібретто опери «Князь Ігор».

АЛЬМА-МАТЕР

И — в середньовіччі, де здобувають освіту латинською мовою, нею пишуть наукові праці і вірші, ведуть диспути і виголошують промови.

Вивчали латинь в тодішніх університетах, що їх студенти шанобливо називали *а́льма-ма́тер* (alma mater — мати-годувальниця). Цим

іменем з великою теплотою називають університети і сьогодні: «А Ольвію ми ще розкопаємо,— нагадав професор, коли Богдан, потиснувши йому руку, вже виходив.— Щасти ж вам, і не забувайте свою *альма-матер*! Гадаю, нічого поганого вона вас не навчила...» (О. Гончар). У романі мова йде про Харківський університет.

У ширшому значенні — це будь-який навчальний заклад, місце, де хтось виховувався, навчався, здобував професійні навички: «Здається, мені було радісно в ту хвилину, коли я вийшов з моєї нової *альма-матер*, дарма що була це тільки «альма-мачуха» і я — її приймаком» (Ю. Смолич).

Повага до письма, до писаного тексту своєрідно проявилась у прислів'ї, яке виникло у ті часи: *verba volant, scripta manent (слова відлітають, написане залишається)*. Автор цього вислову невідомий; у такій формі вислів починає зустрічатися у різних текстах десь з XV ст.

Як ми вже мали нагоду згадувати, судові справи, промови і праці писалися теж середньовічною латиною.

Так, до нашого часу вживається і як юридичний термін, і як крилатий вислів *ко́рпус делікті* (corpus delicti — буквально: тіло злочину; вживається у значеннях склад злочину і речовий доказ). Автором його був італійський вчений-юрист Проспе́р Фарина́цій (1544—1618), який сказав: «Першою вимогою судового слідства є перевірка наявності складу злочину» (фраза ця, як і весь його твір, написані латинською мовою).

Жорстокі, нелюдські закони середньовіччя знайшли своє втілення у такій юридичній формулі: *pereat mundus et fiat justitia (правосуддя повинно відбутися, хоч би загинув світ)*. Ці слова — девіз імператора «священної римської імперії германського народу» Фердінанда I (1555—1564).

О. І. Герцен називав цей девіз «інквізиторським, кривавим, нелюдським»; Добролюбов писав: «Люди нового часу не лише зрозуміли, а й відчули, що абсолютного в світі нічого немає, а все має тільки відносне значення; через це неможливе захоплення тенденціями типу «*Pereat mundus et fiat justitia*».

Ось приклад вживання цього вислову в українській літературі: «*Переат мундус, фіат юстіція*, пане Калиновський,— сказав Хмельницький, зсунувши брови, і поїхав далі» (П. Панч).

Широко користувалася латинською мовою католицька церква: нею писалися учені трактати, виголошувалися казання, велися диспути і богослужіння, незважаючи на те, що паства, віруючі нічого не розуміли.

Кілька таких висловів стало крилатими, змінивши своє забарвлення і відтінки значення. Розглянемо їх. *Ad majorem dei gloriam (для більшої слави божої)* — цими словами прикривали свої дії — злочини проти людини і проти прогресу — єзуїти у боротьбі за зміцнення папської влади. Ширше, переносне значення — використання будь-яких засобів для досягнення мети.

Ви знаєте, яку величезну владу над світом мала тоді католицька церква. Наступний вислів — найяскравіший доказ.

Non possumus! (Не можемо!) — цими словами папа Клімент VII відповів англійському королю Генріху VIII, коли той звернувся з проханням, щоб церква дозволила йому розлучитися з Катериною Арагонською і одружитися з Анною Болейн (це було у 1529 р.). Цими ж словами

папа Пій IX відповів на лист Наполеона III, в якому той вимагав поступитися провінцією Романья італійському королю Віктору-Еммануїлу (1860).

Звичайно ці слова цитуються латинською мовою — як форма категоричної відмови.

Церква освячувала криваві вчинки королів.

У художніх або публіцистичних текстах, а також у музеях на гарматах можна зустріти вислів *ultima ratio regum (останній доказ королів)*. Нехай не вводить вас в оману «латинський одяг» цього вислову — він порівняно недавній, часів «Трьох мушкетерів» О. Дюма, бо був введений кардиналом Рішельє як напис на французьких гарматах при Людовику XIV (1643—1715), тому самому, який начебто сказав на засіданні парламенту в 1655 р.: *«Держава — це я»* (в протоколі цього засідання такої фрази немає).

Напис *ultima...* повторив на прусських польових гарматах Фрідріх Вільгельм II (1744—1797).

У сучасній українській літературній мові вживається два схожих вислови: *кредо* і *credo, quia absurdum est.*

Слово *кредо* (credo буквально: «вірую») у католицькій релігії означає «символ віри», виклад основ християнського віровчення у формі молитви, яка й починається цим словом.

У переносному значенні *кредо* — коротко і систематично викладені переконання і погляди, які характеризують світогляд людини: «Він (Бальзак) поспішав написати статтю, у якій виклав своє політичне *кредо*» (Н. Рибак).

Вислів *credo, quia absurdum est (вірую, бо це абсурд)* належить одному з діячів ранньої християнської церкви Тертулліану (близько 145—220). У трактаті «Про плоть і кров Христа» він писав: «І помер син божий, що цілком варте віри, бо неймовірне. І поховано його, і воскрес, що вірно, бо неможливо». Автор проповідує, як бачимо, необхідність сліпої віри в догми християнської церкви навіть у тих випадках, коли вони видаються абсурдними.

У сучасній мові вислів вживається (латинською і українською мовами) для характеристики догматизму богослів'я, сліпої віри в церковні приписи. Ширше — на позначення поглядів, не перевірених або не підтверджених практикою: «Кіос познайомив своїх гостей з високим, зовсім сивим мужем науки, що все своє життя присвятив вивченню і математичному обґрунтуванню такого методологічного принципу, як *«вірую, бо неймовірно»* (Ю. Герасименко).

Та, як казали у давнину, *часи змінюються.* До речі, вислів цей — *tempora mutantur, et nos mutamur in illis (часи змінюються, і ми змінюємося разом з ними)* — приписується онукові Карла Великого королю Лотарю I (IX ст.).

Так от, часи змінювалися, крізь товщу схоластики і мертвого догматизму пробивалися зелені паростки наступної епохи — Відродження. *«Незнання — не аргумент» (ignorantia non est argumentum)*,— казав видатний голландський філософ Б. Спіноза (1632—1677). *З погляду вічності (sub specie aeternitatis)* — вираз, взятий з трактату Б. Спінози «Етика», де він говорив про дух, який є вічним і тому охоплює явища з погляду вічності.

У сучасній мові вислів набув нового відтінку значення — ширшого,

більш узагальненого (цитується латинською й українською мовами): «Давні філософи розглядали великі й малі явища світу (і іншим радили так чинити) *in specia aeternitatis — з врахуванням вічності...*» (С. Т у д о р). А в романі П. Загребельного *«З погляду вічності»* поряд з високим його значенням (заголовок) зустрічаємо і введення його в побутовий глузливий контекст: «А в перерві Крижень пробився до Алі, відгорнув ліктями її поклонників і солодкоголосо проспівав: «Ти чула? — (Тут він знову повторив оте латинське).— Це спеціально для тебе. *Все треба міряти з погляду вічності».*— «Навіть *з погляду вічності ви...*» — Аля не закінчила своєї думки, але не треба було бути доцентом, щоб домислити, скажемо, таке розповсюджене слово, як «дурень» (П. З а г р е б е л ь н и й).

Знаменні слова *cogito, ergo sum (мислю, отже існую)* належать видатному французькому філософу і математику Рене Декарту (1596—1650).

Декарт виступив проти середньовічної філософії, проти церковних авторитетів. Він вважав, що треба створити новий, науковий метод пізнання світу і поставити на місце сліпої віри знання, людський розум. Цитата з його твору «Основи філософії» (1644) стала крилатою і живе в багатьох мовах. Ось як використав ці слова В. Г. Белінський: «Тварина відчуває свою окремішність від оточуючих її предметів, відчуває свою індивідуальність, але у неї немає особистості, вона не може сказати собі: *мислю, отже існую».*

РИЦАРІ КРУГЛОГО СТОЛУ

руглий стіл. Чаша святого Грааля. Парсіфаль. Трістан і Ізольда. Фата-моргана... Усі названі тут крилаті слова — здавалося б, такі різні за змістом — походять з одного джерела, з середньовічних рицарських романів.

Рицарські романи розробляли досить вузьке коло сюжетів, запозичених із античної літератури, легенд народів Європи (про Карла Великого, короля бритів Артура та ін.), історії Стародавньої Греції і Візантії. Хоч сюжети й повторювалися, але змістом вони, залежно від часу й країни, були різні: пригодницькі, любовні, релігійні. Об'єднувало їх ще й те, що в них описувалися вірогідні і невірогідні пригоди рицарів. Кращі зразки цих творів — романи про Парсіфаля, про Трістана та Ізольду.

Загальновідомий і широко вживаний у наш час як у офіційній мові, так і в повсякденному мовленні вислів *круглий стіл* бере свій початок з середньовічних рицарських романів. Там розповідається, що король Артур створив рицарський орден Круглого Столу. Рицарі цього ордену на знак повної рівності сиділи на королівських бенкетах за круглим столом. Питання, де кому сидіти, в минулому було не таким вже простим, як нам тепер здається. Це було питання престижу, знатності. Раніше

на чільному місці прямокутного столу сиділи король і найвищі сановники, а в кінці столу менш знатні і шановані придворні; за кращі місця велися таємні і явні суперечки, спалахувала ворожнеча.

У сучасній мові вислів *зустріч за круглим столом* означає дипломатичні, торговельні та інші переговори, на них усі учасники рівноправні, мають рівні права в обговоренні і прийнятті рішень:

— Проходьте, сідайте!
Що прийму не за «круглим столом»,
То за це вже мені вибачайте!..
...Й почалась «асамблея» у них
За селянським столом квадратовим.

(С. *Олійник*)

Рицарі Круглого Столу здійснювали подвиги в ім'я *чаші святого Граа́ля*, яка начебто служила апостолам на тайній вечері, а пізніше була наповнена кров'ю Христа. Поряд з чашею називалися ще спис, яким було пробито розп'ятого Христа, і меч царя Давида. Ніхто цих предметів, а насамперед чаші, не бачив, кожному вона з'являлась в іншому вигляді, допускала до себе лише найдостойніших. За уявленням героїв, ця чаша начебто мала магічну властивість зміцнювати сили рицарів, які захищають справедливість. У переносному значенні — предмет шукань і поклоніння, омріяна мета.

Парсіфаль — герой однойменного середньовічного рицарського роману німецького письменника Вольфрама фон Ешенбаха (початок XIII ст.), побудованого на кельто-романських легендах. Він — втілення ідеалу хороброго і вірного рицаря. Значну частину свого життя Парсіфаль провів у мандрівках, сповнених небезпечних пригод. Парсіфаль шукав чашу святого Грааля, присвятивши цьому все своє життя. Популярності легенди про Парсіфаля сприяла опера Р. Вагнера «Парсіфаль» (1882).

У переносному значенні *Парсіфаль* — невтомний шукач: «Як другий *Парсіфаль* старої кельто-романської легенди, він цілу половину життя шукав двох речей, котрі звичайному чоловікові не раз доля, так сказати, кладе в колиску або вони приходять йому без всякого труду. К.-Ф. Мейєр шукав своєї національності і свого покликання» (І. *Франко*).

Трістáн і Ізóльда — герої середньовічних рицарських романів, в яких розповідається історія трагічного кохання Ізольди, дружини корнуоллського короля, до його небожа Трістана.

У переносному значенні *Трістан та Ізольда* — люди, охоплені високим, сильним, непереборним почуттям:

Не смійся, кохана,
Сміятися гріх —
Ізольда Трістана
Не брала на сміх.

(*М. Воронний*)

На цю тему Р. Вагнер написав відому оперу «Трістан і Ізольда» (1859).

Сестра короля Артура фея Моргана, за цими романами, уміла викликати різні перетворення, зокрема міражі, якими вона зваблювала

мандрівників. Міраж, марево дістали від імені цієї чарівниці назву *фата-моргана* (слово це використав як назву твору М. М. Коцюбинський). *Фата* — «фея» по-італійськи.

Ми звикли вважати, що міражі можна бачити — крім казок та романів, звичайно,— в океані та в пустелі. Проте в яскравий сонячний день навесні, якщо їхати асфальтованою дорогою, можна побачити перед собою на певній відстані калюжі води або навіть суцільне дзеркало її. Коли ж під'їхати до цього місця ближче, то виявляється, що дорога суха, води нема. Просто розігрітий на сонці асфальт обігрів найнижчу кількасантиметрову товщу повітря, змінилася його густина, змінився й кут зламування в ньому сонячних променів. Промінь світла, зустрівшись з поверхнею цього теплого шару, зламується під дуже гострим кутом, начебто він наштовхнувся на водну поверхню. Тут і виникає фата-моргана, водний міраж.

Міражі в пустелі бувають на небі і на землі, залежно від розміру поверхні, на якій створюються температурні контрасти.

Виявляється, що значно частіші й небезпечніші для мандрівника в пустелі міражі не на небі, а на землі, схожі на ті, які в малих розмірах ми спостерігаємо на наших асфальтованих шляхах.

Перед очима мандрівника в пустелі постають тоді уявні, але дуже переконливі образи калюж, ставків і цілих озер, каміння замінюється на узгір'я, а кущі трави стають лісами; шпилясті нерівності грунту витягуються у високі колони. Зачарований усім цим мандрівник поспішає до берега, а нерівномірні рухи повітря створюють враження хвиль на поверхні примарної води. Коли мандрівник уже от-от наблизиться до берега, озеро зникає, на його місці — сірі, плоскі горби.

Людина, заворожена маревом, сподіваючись потрапити в оазис, перестає стежити за дорогою, збивається з неї і гине. Недаремно арабське прислів'я говорить: «У пустелі можна помилитися лише один раз».

ДАНТОВЕ ПЕКЛО

то з вас хоча б раз бачив портрет Да́нте, той уже не забуде його суворого і гордого профілю, високого чола, соколиного погляду. Такі обличчя бувають у людей незвичайних.

Італійський поет Данте Аліг'єрі (1265—1321) був генієм. Крім своїх ліричних віршів, крім грандіозної «Божественної комедії», він залишив у спадщину італійському народові дарунок — заклав підвалини літературної мови із живих тогочасних говірок.

Данте прожив бурхливе і не дуже щасливе життя: брав участь у жорстокій і кривавій політичній боротьбі свого часу, був переслідуваний. Останні двадцять років життя він провів на чужині, у вигнанні; до самого кінця свого життя він так і не повернувся у рідну Флоренцію.

У книзі ліричних віршів «Нове життя» (1292) молодий Данте оспівав флорентійську даму Беатріче Портінарі, ідеалізувавши її. До цього ідеалізованого образу жінки він звертався протягом усього життя у своїх прекрасних віршах.

Коли згадують *Данте і Беатріче,* то мають на увазі уособлення високого і чистого кохання:

Безсмертна пара — *Данте й Беатріче,*
Потужна смерть її не розлучила.

(Леся Українка)

Книгою, що обезсмертила в віках ім'я Данте, була *«Божéственна комéдія»,* написана протягом 1307—1321 років. Твір величезний, у ньому 100 пісень, багато для нас непрозорих алегорій, містики. Складається він з трьох частин: «Пекло», «Чистилище», «Рай» (уявна подорож поета по трьох «загробних світах»). Данте ставив перед собою грандіозне завдання: показати італійському народові шляхи як політичного, так і морального відродження.

В розділі «Пекло» автор надзвичайно яскраво змальовує пороки суспільства — егоїзм, розбещеність, гординю і, особливо, жадібність (вона алегорично зображена у вигляді худющої і ненажерливої вовчиці).

Вражає в поемі місце, де розповідається про юну і прекрасну Франческу да Ріміні, яка терпить пекельні муки за любов. Цей образ викликав появу кількох музичних творів, зокрема увертюри П. І. Чайковського «Франческа да Ріміні» і опери С. В. Рахманінова з такою ж назвою.

Сучасних читачів дивує назва поеми «Божественна комедія». Чому «комедія», коли твір описує таку похмуру подорож? Чому «божественна», коли бог як учасник безпосередніх подій у ній не згадується?

Виявляється, у ті часи, коли писав Данте, «комедією» звався кожен твір, у якому був радісний, світлий кінець. Данте і назвав свою поему просто «Комедія», вбачаючи в майбутньому радісні, світлі перспективи для свого народу. А «божественною» її назвали палкі прихильники таланту Данте — і поета, і творця італійської літературної мови. До

речі, Бальзак величезний цикл задуманих ним романів назвав «Людська комедія», прямо виходячи з назви твору Данте, хоч у часи Бальзака слово «комедія» вже набуло сучасного нам значення.

Крилатий вислів *Да́нтове пекло* є образною характеристикою якихось важких, трагічних, смертельно небезпечних для людини ситуацій, у які вона потрапляє; він може торкатися життя суспільства або долі однієї людини. Порівняйте:

Полум'ям вічним на жах всім нащадкам
Дантове пекло палає;
Пекло страшніше горить в нашім краю,—
Чом же в нас Данте намає?

(Леся Українка)

«М. Шолохов змушує Григорія Мелехова пройти всі *дантові кола* об'єктивних, здавалось, незалежних обставин до відчуття вини, особистої, а не фаталістично зваленої на його совість долею» (М. Жулинський).

Чому вислови *дантове пекло* і *дантові кола* рівнозначні? Бо в «Божественній комедії» пекло зображено як підземне провалля, яке, поступово звужуючись, досягає центра землі; схили цього величезного провалля оперезані дев'ятьма концентричними колами.

ЛИЦАР ПЕЧАЛЬНОГО ОБРАЗУ

Великий іспанський письменник Мігéль Сервáнтес де Сааведра (1547—1616) прожив бурхливе, сповнене пригод життя: воював, був поранений, потрапив у полон до піратів, був викуплений, мандрував, був двічі ув'язнений і виправданий; у тюрмі почав писати; жив і помер у бідності.

Ім'я своє Сервантес обезсмертив романом, повна назва якого «Вигадливий ідальго *Дон-Кіхот* Ламанчський» (1605—1615). Ви, мабуть, читали книжку або бачили балет чи спектакль і пам'ятаєте зміст цієї смішної і разом з тим сумної історії. Бідний дворянин Дон-Кіхот, старий і самотній дивак, начитавшись старовинних рицарських романів, уявив себе мандрівним рицарем. На той час, коли писався «Дон-Кіхот», середньовічні рицарські романи уже безнадійно застаріли, вони були безмежно далекі від життя, сповнені пихи, нещирості і в ситуаціях, і в мові героїв. Перебуваючи у полоні цих романів, втративши здатність відрізняти дійсність від мрій, Дон-Кіхот весь час виступає в смішній і жалюгідній ролі: б'ється з вітряками, приймаючи їх за велетнів; заступається за злочинців, вважаючи їх невинно скривдженими тощо.

Так, він смішний і жалюгідний, але в той же час він добрий, людяний, благородний, а ще старий і не дуже здоровий. Тому він і викликає до себе досить суперечливі почуття — з нього хочеться сміятися, і водночас

його жаль; він жалюгідний і в чомусь величний; він помирає, а нам його шкода до сліз, хоча б, здавалося, життя його нікому не потрібне.

Пройшло з часу написання роману три з половиною століття. Скільки популярних свого часу книжок забулося, скільки письменницьких імен навіки проковтнула ріка забуття Лета, а Дон-Кіхот живий і досі, *лицар сумного образу* (*як називає напівжартома і напівсвідчутливо* його автор) все ще не лише з нами, але й серед нас.

В чому таємниця невмирущості Дон-Кіхота? В тому, мабуть, що вічно житимуть на землі люди цього типу: далекі від буденності, благородні фантазери, лицарі, які виступають на боротьбу зі злом, не розрахувавши своїх сил. Вони не відчувають, що боротьба їх не приносить користі, а викликає насмішки, та не припиняють її.

Тому й популярне в наш час використання крилатих слів *Дон-Кіхот, лицар печального образу* в ситуаціях комічних і серйозних, зі співчуттям і з осудом. Осуд: «Ви — *Дон-Кіхот,* голубчику, *Ламанчський!* Так, так, не ображайтесь. Я бачу. Давно. Але на романтичній кобилі на танк не кинешся. Вік не той за порогом. Ваш попередник дістав по носі крилами вітряка. На вас чекає королівський ромштекс із власної гордині, приправлений моїм співчуттям» (О. Гижа).

Схвалення: «Якось Курчатов читав для студентів-фізиків лекцію про маловідому тоді ще реакцію поділу ядер урану. Закінчуючи лекцію, він сказав: «Науці завжди були потрібні *Дон-Кіхоти.* Справа не у вітряних млинах, а саме в Дон-Кіхотах. Істина ця — з бородою, але ця борода лише приховує молодість духу» (В. Яворівський).

Ви, мабуть, бачили, як зображується Дон-Кіхот? На худій, високій коняці (це славнозвісний Росінант, про якого ведеться окрема розмова в книжці) сидить худий, як тріска, довгоногий, довгорукий і якийсь химерний чоловік з довжелезним списом і тазиком-щитом. Це зображення мандрує з книжки в книжку, а з книжок — на сцену, на екран, на плакати, реклами, сувеніри...

Тому *Дон-Кіхот* — це ще й «крилата» зовнішність: «Найбадьоріше почував себе Духнович. Дарма що він, як і Степура, ще накульгував, але й тут він не міг відмовити собі в задоволенні покепкувати над своїм досить таки невояцьким виглядом.— *Дон-Кіхоти* без Росінантів, *рицарі сумного образу* в общипаних обмотках,— жартував він по дорозі до вокзалу» (О. Гончар).

Вірний зброєносець Дон-Кіхота, хитрий і практичний, трохи скупий, а трохи жадібний селянин *Са́нчо Па́нса,*— протилежність його в усьому: в характері, поведінці, зовнішності (товстун). Навіть худющий Росінант — кінь Дон-Кіхота і кругленький осел у Санчо Панса — теж протиставлення.

Коли хочуть протиставити непрактичність і практичність, фантазію і реальність, політ і приземленість, навіть худорлявість і опасистість, тоді кажуть: «Це Дон-Кіхот і Санчо Панса».

«Славний рицар Дон-Кіхот» просту селянську дівчину Альдонсу назвав «дамою свого серця», а оскільки у мандрівного рицаря дама серця мала бути високого роду, то він їй привласнив титул *незрівнянна Дульсінея Тобоська.* Цей «титул» теж став крилатим. Так іронічно називають предмет чийогось поклоніння, обожнювану жінку:

«— Але хіба не може бути схожості внутрішньої,— не здавався він.— Скажімо, яко захисника слабкої половини...

— Тепер такі захисники,— махнула вона рукою.— Тікають попереду *дульсіней*...» (Ю. Мушкетик).

Крилатим став також вислів *битися з вітряками*. Він вживається у значенні безрезультатно боротися з уявними перешкодами, займатися явно безнадійною справою: «Вивчаючи суму поглядів художника, приймаючи або відкидаючи його концепції, критик не повинен накидати йому свої, бо то напевно буде *боротьба з вітряками*» (Газети).

І закінчимо ми розмову про Дон-Кіхота словами, які сказав про нього його зброєносець Санчо Панса: «Він не безумний... він дерзновенний». А людство завжди цінувало дерзання.

О СВЯТА ПРОСТОТА

Середньовічна тісна площа середньовічного міста, стовп з прив'язаною до нього людиною, вогнище, дим, крики і стогін жертв. Джордáно Брýно, Ян Гус, Жáнна д'Арк... Страшною примарою висить над середньовічною Європою *інквізúція*.

Звідки її витоки? Виявляється, ще у IV ст. Августин Аврелій («святий Августин», «блаженний Августин») «обгрунтував» необхідність застосовувати до інакомислячих і віровідступників силу аж до фізичного знищення. Отак «лагідний», «добрий» бог через своїх «теоретиків» дозволив смертну кару для відступників від віри. Чи не першою від рук християн-фанатиків загинула Гіпáтія Александрійська (370—415) — талановита жінка, видатний математик свого часу, атеїст. Ще задовго до появи інквізиції з нею розправилися по-інквізиторськи: з живої устричними раковинами здирали тканину тіла — у храмі, перед лицем все того ж «лагідного» і «всемогутнього».

У XIII ст. з метою переслідування і знищення небезпечних для католицької церкви і королівської влади людей було створено спеціальну установу — *інквізицію* (назва походить від латинського слова *inquisitio* — розслідування).

Страшними людьми були інквізитори. Власне, стаючи інквізиторами, переставали бути людьми: адже ніщо так не псує людину, як необмежена влада і непідсудність. Вони підпорядковувалися папі; мали особисту недоторканість, не підлягали місцевій — не те що світській, а навіть церковній — владі; у своїх округах були найвищою владою.

З допомогою інквізиції церква і король розправлялися не лише з віровідступниками, а й загалом з усім прогресивним: ідеями, суспільно-політичними рухами, з передовою науковою думкою. Про дикість інквізиції О. І. Герцен писав так: «За що загинули тисячі й тисячі єретиків? За те, що одні запевняли, ніби 2×2 три, а інші твердо знали, що 2×2 п'ять,

і смажили за це цілими натовпам чесних іспанців, німців, голландців, і невмиті судді, повертаючись додому, говорили: «Що зробиш: справедливість понад усе...».

І все ж під тиском буржуазних революцій інквізиція відступала: у XVIII ст. вона була знищена у більшості країн Західної Європи, у XIX ст.— навіть у найреакційніших католицьких державах. Найдовше утрималась інквізиція-супрема в Іспанії. Останньою жертвою її був учитель початкової школи Каетано Ріполь, звинувачений у тому, що він забороняв учням ходити до церкви, молитися і причащатися. Він був спалений 26 липня 1826 р. Це спалення викликало хвилю обурення в усьому світі. У 1834 р. інквізиція і в Іспанії була ліквідована.

Місце інквізиції зайняла Конгрегація священної канцелярії у Ватикані. «Прославилась» Конгрегація тим, що умудрилась, продовжуючи «славні» традиції інквізиторів, заборонити 8 тисяч назв книг, серед яких — кращі твори прогресивних письменників усіх часів. Ще можна було зрозуміти, чому перший такий «Індекс заборонених книг» (1559), диктував що читати віруючим,— адже тоді цим нещасним віруючим диктували все: і як говорити, і як мовчати, і що їсти — інквізиція не лише вирішувала долю кожного, вона контролювала кожний крок, кожний подих багатомільйонної пастви.

З глибини століть, з XV віку, звучать слова видатного вченого і прогресивного діяча Сходу Улугбека, начебто звернені до церковників XX ст.: «Релігії розсіюються, як туман, царства руйнуються, але праці вчених лишаються на вічні часи».

Тому все, що пов'язане з інквізицією, викликає сьогодні ненависть і відразу. Коли Леся Українка, наприклад, вживає вислів *літературна інквізиція,* то має на увазі витончене мучительство, знущання.

Крізь дим вогнищ інквізиції проступає похмура постать Томаса *Торквемади.* Це він — колишній домініканський монах, а потім перший *великий інквізитор* Кастилії, Арагона, Барселони, духівник католицьких королів Іспанії Ізабелли Кастільської та Фердінанда Арагонського — виробив кривавий кодекс і процедуру суду інквізиції. Був він людиною жорстокою, підступною, мстивою і фанатичною. За 18 років діяльності Торквемада, за свідченням секретаря-історика супреми, засудив до спалення живцем більше десяти тисяч осіб, а всього — пише цей історик — за цей час було стерто з лиця землі 114 000 родин. Ось одна з таких жертв.

Томас Торквемада у вільний від суду, тортур і вогнищ час займався математикою. Та, видно, не був він у цій галузі обдарованим, бо в одній з розмов у присутності іспанського математика Паоло Вальмеса сказав, що спосіб розв'язування рівняння четвертого степеня сам бог заховав від людей і вони ніколи його не знайдуть. А Вальмес мав необережність розповісти учасникам розмови, що він знайшов простий спосіб розв'язування цих рівнянь. За наказом Торквемади тієї ж ночі Вальмеса було заарештовано, засуджено і спалено. Його звинуватили у спілкуванні з «нечистою силою», бо вчений, бачите, зробив те, що «з волі божої людському розуму не дано».

Ця історія — промовисте свідчення того, що там, де починався інквізитор, закінчувалася людина, вчений, приятель.

У переносному значенні це ім'я таврує бездушного ката, фанатичного бузувіра: «Тоді вони розмовляють... мовою такої інквізиції, що перед лицем її зблідне тінь *Торквемади*, ім'я-бо цієї інквізиції — фашизм» (Я. Галан).

Є ще одне страшне слово, що стало крилатим,— *аутодафе́*. Це португальське auto da fe, що перекладається дослівно як «акт віри», тобто урочистий акт виголошення вироку інквізиції єретикам. У звичайному розумінні — і на практиці — це публічне спалення єретиків. Перед цим у звинуваченого жорстокими тортурами домагалися зізнання (він повинен був «признатися» в тому, що він віровідступник).

Спалення відбувалося звичайно у святкові дні на головній площі міста у присутності короля, двору, міської влади і величезного натовпу (присутність на аутодафе вважалася виявом благочестя). Після оголошення присуду засуджених передавали до рук світської влади (умивали руки, як Понтій Пілат), яка й здійснювала публічну страту. Тих, хто розкаювався перед стратою,— душили, а вже потім спалювали. Решту — спалювали живцем. Чому була вибрана така жорстока смерть? Виявляється, церква лицемірно заявляла, що не хоче проливати кров, а спалення, бачиться, смерть безкровна... Спалювали живих, спалювали задушених, спалювали мертвих — тих, хто помер від тортур на слідстві, спалювали зображення тих, хто втік від пазурів інквізиції. Палили, палили, палили...

Жахливе слово *аутодафе*, правда? Але дійшовши до нас, воно набуло здатності вживатися у досить неоднакових ситуаціях, як-от у заголовку газетної статті: «*Аутодафе* для шкіргалантереї», де йшлося про спалення сумок.

Православна церква з інакомислячими розправлялась, піддаючи їх *ана́фемі* (прокляттю). Це було відлучення від церкви, виключення з церковної общини і публічне прокляття. Так розправлялися з представниками науки, з передовою революційною думкою. В Росії, наприклад, були відлучені від церкви і піддані анафемі вожді народних повстань (С. Разін, О. Пугачов), письменники (Л. М. Толстой) та ін.

В українській побутовій мові збереглося це слово у формі *ана́хтема* (як відомо, звук «ф» не зустрічається у корінних українських словах, а лише у запозичених; народне пристосування до рідної вимови іншомовних слів і дало Химу — з Євфімії, Теклю — з Фекли, Хведора — з Федора і анахтему — з анафеми). Вживалося як лайка, наприклад: «Один наш зайдиголова до району поліз... та заблудив, *анахтема*» (О. Вишня).

Інквізиція боролася з *єретика́ми, з е́ресію*. Офіційно — це релігійні течії, ворожі християнській церкві у тих країнах, де ця церква була панівною. А насправді єресі були релігійним вираженням настроїв якоїсь опозиційної групи або революційних мас до освячуваного церквою політичного ладу в країні.

У наші часи слово *єретик* також вживається, але вже на позначення людини, яка виступає проти якихось канонів і догм, а *єресію* — погляди цієї людини: «Він ортодокс, він бореться проти *єресі*. *Єресь* чи новаторство? У всі віки боялись *єресі*. І ми боїмося?» (П. Загребельний).

Спалювали на вогнищах інквізиції, крім єретиків, ще й *відьом*. Відьма — слово слов'янське, є в багатьох слов'янських мовах. У давньоруській мові було слово *вѣдь*, яке означало особливі знання, чаклунство; звідси «відь-

ма» — та, що знає щось невідоме іншим, а значить — знається з «нечистою силою».

Полювання на відьом було поширене у часи середньовіччя. У наші часи вислів цей вживається як образна характеристика шпіономанії у сучасному капіталістичному світі: «... в п'ятдесяті роки, коли в Америці почалося *«полювання на відьом»* і «апостол атомної бомби» Оппенгеймер був визнаний неблагонадійним і запідозрений у зв'язках ... із «червоними»... потрібна була мужність, щоб сказати: «Ні!» (В. Яворівський й).

Відчаділи вогнища інквізиції, стали загальновживаними образними негативними оцінками чогось — і Торквемада, і аутодафе, і анафема. Та залишилися дзвінкими і гострими, як шабля, горді слова, які легенди приписують великим єретикам:

Джордано Бруно (спалений на вогнищі інквізиції): «Краще достойна і героїчна смерть, ніж недостойний і підлий тріумф».

Галілео Галілей (поставлений на коліна інквізицією, змушений відмовитися від визнання Коперникового вчення про рух Землі навколо Сонця) після зречення встає, тупає ногою і каже: *«Все-таки вона крутиться!»*. У нашу мову ці слова ввійшли як формула твердої впевненості в чомусь.

Ян Гус (натхненник гуситських війн) бачить, як якась старенька бабуся дбайливо підкидає поліно у його вогнище і, жаліючи її, а не себе, каже: *«О свята простота»*. Якою ж треба бути людиною, щоб у час своєї жахливої смерті розуміти чиюсь темну, запаморочену душу і жаліти її — жаліти не з висоти свого вогнища, а з висоти майбутнього. Вислів став синонімом до крайньої наївності, що межує з тупістю.

ЛЕБІДЬ З ЕЙВОНУ

Лебедем з Ейво́ну називають Уїльяма Шекспіра (1564—1616) — англійського драматурга, п'єси якого стали зразком художнього розкриття характеру в дії для письменників багатьох поколінь. Доля людини, велич і падіння людського духу, особисте і громадське, трагічне і комічне — все це вмістилося у його безсмертній спадщині. Про його п'єси Й.-В. Гете говорив, що вони нагадують годинники — тільки годинники кришталеві. Вони йдуть, виконують своє призначення — показують час, але водночас нам видно ті колеса і пружини, які примушують їх цей час показувати. Про Шекспіра склалася ціла бібліотека літератури. Ще Л. М. Толстой свого часу відзначав, що про нього написано одинадцять тисяч томів.

А. П. Чехов, маючи на оці шекспірознавство, заніс у записник дивну думку якогось професора: *«Не Шекспір головне, а примітки до нього»*. Своєю парадоксальністю цей вислів (опублікований 1914 р.) вразив читачів, набув популярності і став крилатим. Ним влучно характеризують

чиюсь псевдонаукову дріб'язковість, копирсання в несуттєвих фактах. До речі, чимало такого і в літературі про Шекспіра.

Сотні томів, писав Л. М. Толстой, присвячено питанню, чому драматург має не таку біографію, яку, за логікою авторів, він повинен мати. Мовляв, Шекспір повинен був би походити з багатої сім'ї, закінчити університет, подорожувати, мати хорошу бібліотеку, а потім написати приблизно чверть того, що він написав.

А насправді Уїльям Шекспір народився у маленькому містечку Стратфорд-он-Ейвон у сім'ї ремісника-торгівця, вчився в «граматичній» школі, де вивчав латинь і давньогрецьку мову, потім переїхав у Лондон, був актором, співвласником театру, писав п'єси, за які одержував дуже мало грошей, а також сонети і поеми.

Кажуть, що якби Шекспір написав лише сонети, то й тоді б уславив своє ім'я. Його сонети (їх 154) позбавлені манірності і умовності поезії того часу, в них реалістично і з глибоким психологічним проникненням у складність людських взаємин описано далеко не прості стосунки ліричного героя з коханою і другом (можна сонети прочитати у перекладах російською і українською мовами; багато з них покладено на музику).

Тексти його драм дійшли до нас у дуже недосконалому вигляді, бо лише 17 з них було видано за життя драматурга. Пізніше була проведена величезна дослідницька робота з метою встановлення їх первісного тексту.

Шекспір не придумував сюжетів для своїх п'єс, він найчастіше запозичував їх з трьох джерел: з п'єс, уже написаних до нього, з інших художніх творів (поетичних і прозових), з історичних хронік. На цьому матеріалі він будував драматичні ситуації, яскраві характери, знаходив глибоко приховані мотиви вчинків своїх героїв, поєднуючи драматичне і комічне.

У його п'єсах діють історичні особи (королі Англії, герої Стародавнього Риму), проте історизм цей дуже своєрідний — це історизм поетичний, він розкриває минуле в живих драматичних картинах і образах, правильно виявляючи специфічні риси епохи і розстановку сил.

Настільки точно і водночас багатогранно змальовані в п'єсах Шекспіра людські характери, що багато імен його персонажів стали з власних загальними, а потім і крилатими.

Ромéо і Джульéтта — символ глибокого і самовідданого кохання, кохання сильнішого за смерть (вони обоє обрали смерть, а не розлуку, здобувши такою ціною моральну перемогу над варварськими пережитками середньовіччя): «Але тоді все було простіше: не було таких страшних воєн, як тепер, і тому було більше *і Джульєтт, і Ромео.* А хто тепер напише про таку любов, коли є *Джульєтти*, але нема кому їх любити?» (М. Стельмах).

Монтéккі і Капулéтті — прізвища двох ворогуючих родин у трагедії «Ромео і Джульєтта», батьків молодих закоханих. Вживаються вони на означення окремих людей, політичних угруповань, що є непримиренними ворогами. Леся Українка у листі до І. Франка писала, що принцип «друзі наших ворогів — наші вороги» гідний часів *Монтеккі і Капулетті,* а не XX ст., і мені дивно, що високоосвічені і культурні

люди наших часів можуть ще свідомо признаватись до таких пережитків».

Отéлло і Дездемóна — герої трагедії Шекспіра «Отелло» (1604). Жертва підлого наклепу, Дездемона у трагедії є втіленням чистоти, любові, відданості. Таке ж значення вкладається у це ім'я і в загальному його вживанні:

Хай хоч ві сні — мандрівки дальні
Без суєтливих перепон —
І очі радісно-печальні
Білоодежних *Дездемон*!

(М. Рильський)

Отелло — венеціанський мавр, людина гаряча, пристрасна і безмірно чесна, повірившн наклепам, засліплений ревнощами, душить свою дружину Дездемону, а потім у відчаї убиває себе. Ім'я його стало синонімом ревнивця: «Сказавши, Люба чекала — вона хотіла помилитися в його словах про друзів,— чекала, що він зіскочить зараз, і зареве на весь будинок, і, як страшний *Отелло*, задушить її в обіймах любові й ненависті...» (А. Мороз).

Сцена смерті Дездемони починається словами *Молилася ти на ніч, Дездемоно?* Ці слова також стали крилатими (вживаються як жартівлива погроза, пересторога): «— А зараз усе це Скалкові трюки і вигадки? — спитала Роксолана.— *Молилася ти на ніч, Дездемоно?* — визвірився на неї Сайгак, намагаючись вхопити її за горло і тільки торкаючись пальцями до грубезного шарфа, замотаного навколо шиї» (О. Сизоненко).

Лéді Макбéт — героїня трагедії Шекспіра «Макбет» (1606) — була натхненницею багатьох убивств, що проклали шлях до влади її чоловікові. У переносному значенні — співучасниця і натхненниця злочину: «Як і треба було чекати, польський суд поставився дуже поблажливо до цього ката з очима святої Терези. Мова ж ішла тільки про вбивство селянина. Націоналістична *леді Макбет* своїм злочином виручила поліцію міністра Складковського, навіщо ж було її карати!» (Я. Галан).

Леді Макбет, розглядаючи свою руку, каже: «Ця маленька ручка все ще пахне кров'ю. *Всім пахощам Аравії не відбити цього запаху.* О-о-о!». Ставши крилатим, вислів означає, що якийсь вчинок чи подія залишилась незабутньою в пам'яті людини (людей):

Всім пахощам Аравії не змити
Того, що пробриніло раннім-рано,
Що процвіло музикою в душі...

(М. Рильський)

Король Лір — герой однойменної трагедії Шекспіра (1608). Вигнаний із свого дому дочками, сліпий старий Лір, який раніше зневажав людей, починає розуміти, що благородство, любов, щирість, дружба повинні бути основою людських стосунків. Ім'я його звичайно вживається, коли йдеться про старих людей, які зазнали горя від невдячності, черствості своїх найближчих, ширше — для характеристики людей, яких ушляхетнило нещастя:

Ти, що Шекспірові вказала шлях,
Як самовладця і тирана *Ліра*
Перетворить в дитину-чоловіка —
Навчи й мене вкраїнським тихим словом
Причарувать замерклі, старосвітські
Величні постаті...

(І. Франко)

Крилатими стали й такі імена, як *Яго* (персонаж трагедії «Отелло») — уособлення негідника-наклепника; *Ше́йлок* (персонаж драми «Венеціанський купець»; 1600) — жорстокий, обмежений і мстивий лихвар. *Шейлоків фунт м'яса* — у цій драмі плата за неповернутий грошовий борг; переносно: тяжкі, несправедливі, нелюдські вимоги.

Стала крилатою і назва п'єси *«Приборкання непокірної»;* її використовують, коли говорять про виправлення важких характерів; ширше — з приводу жорстоких заходів, спрямованих проти когось.

І все ж тут перераховано далеко не повний список крилатих слів, які походять з творів Шекспіра. Продовжимо розмову про них у наступній статті.

БУТИ ЧИ НЕ БУТИ

Мало є на світі п'єс, які набули б такої популярності, як трагедія У. Шекспіра *«Га́млет,* принц Датський» (1601). Скільки видатних акторів залишилося в історії театру саме завдяки виконанню ролі Гамлета, скільки суперечок викликало це виконання, скільки досліджень написано на цю тему!..

Трагедія Гамлета — це трагедія благородної людини, що стикається з торжеством зла в житті. Батька Гамлета — датського короля — вбито, мати, «ще не зносивши черевиків, у яких ішла за гробом свого чоловіка», вийшла заміж за його вбивцю, зробивши його королем. Помста за вбитого батька осмислюється Гамлетом як боротьба за встановлення справедливості, як відплата за насильницьке привласнення влади. Сумніви, що мучать Гамлета, мають своїм джерелом пошуки дійових засобів для досягнення мети.

Гамлет — нова людина, людина нової епохи, яка ще тільки зароджується; оточення його безнадійно відстало від нього, дивиться на світ іншими, ніж він, очима. Тому Гамлет самотній; він увесь час роздумує, як йому діяти, і все ж діє не найкращим чином — соціальну проблему прагне розв'язати засобами індивідуальної боротьби.

Тому *Гамлетом* називають людину, яка в усьому сумнівається, не здатну на рішучі дії.

«Суспільність переконується на таких повітових *Гамлетах,* на таких розп'янючених теоретиках, що сама теорія, сама абстракційна наука

не дає ще чоловікові того, що йому в житті найпотрібніше, не дає йому внутрішньої сили, певності своїх цілей і своєї дороги, не дає йому характеру» (І. Франко). Тут Гамлет — пустопорожній балакун, здатний завести людину, яка шукає правильних шляхів, на манівці.

Бути чи не бути — слова з монолога Гамлета — означають найважливіші питання, питання життя і смерті. Використовуються вони в нашій мові досить часто. «У найважчий для молодої Радянської влади час, коли у своїй жорстокій прямоті постало питання: *«Бути чи не бути?»*,— коли інтервенти, голод і руїна намагалися ще в колисці задушити Країну Рад, великий Ленін підписує декрет про встановлення пам'ятників найвидатнішим світочам вселюдського духу усіх часів і народів» (Б. Олійник).

Про вбивство батька Гамлет довідується, почувши з-під землі голос його духа. Гамлет при цьому каже: *«Ти добре риєш землю, кріт старий!»* Цей шекспірівський образ набув великої популярності (його цитували у різні часи німецький філософ Гегель, в Росії — Герцен, Блок та багато інших). К. Маркс вжив його як синонім до поняття «неухильний хід революції». З цим же значенням використовується він і в наші часи:

Риємо — риємо — риємо
Землю, неначе кроти;
З кутів плазуємо зміями,
Сіємо — сіємо — сіємо
Буйні червоні цвіти.

(В. Чумак)

У другій дії трагедії Гамлет зустрічається з мандрівним театром. Актор з великою майстерністю читає монолог про трагічну долю дружини троянського царя Пріама, чоловік і сини якої загинули на війні, а сама вона потрапила в полон. Вислухавши актора, Гамлет дивується його здатності перевтілюватися, перейматися стражданнями зображуваної людини. Він каже:

І все через ніщо! Через Гекубу!
Що він Гекубі, що вона йому?

У переносному вживанні цей вислів означає байдужість, непричетність до чого-небудь:

У праці, в муці стиснуть зуби,
В боях устоять, як граніт...
Ну, справді, *що нам до Гекуби,*
Як ми новий створили світ?

(М. Рильський)

Іноді цитуються вислови з «Гамлета» з тими чи іншими змінами, як-от у такому жартівливому тексті: «Валя часто повторює: *«Чимало в цьому світі, друг Горацію, такого, що вашій філософії й не снилось»* [У Шекспіра: «...що і не снилось мудрецям»]. Не знаю, як щодо іншого, а такі вареники *не снились ніякій філософії*. Такі вони смачні, що й справді не можна зупинитись» (В. Кисельов).

Іронічно, як правило, цитуються сьогодні й слова Гамлета, звернені до Офелії: *Офелія! о німфа! пом'яни гріхи мої в твоїй святій молитві!*, а також слова Гамлета, сказані братові Офелії Лаерту: *Я любив її, як со-*

рок тисяч братів любити не можуть (порівняйте, наприклад, у А. П. Чехова: «Отлетаев был глуп, как сорок тысяч братьев»).

Проте здебільшого цитати з «Гамлета» використовуються з ушануванням, так би мовити, першоджерела, хоч їхній зміст все ж доповнюється чимось новим при кожному вживанні: *«Слова,*— повільно вимовляє Андрей Плавка гамлетівську репліку.— *Слова, слова, слова...* А все ж таки, перш ніж прийшла нафта, ми повірили словам, мовленим з вашої країни» (В. Коротич).

СПИНИСЬ, ХВИЛИНО!

Великий німецький письменник Йоган-Вольфганг Гете (1749—1832) жив у буремний час. Він сам так говорив про це: «У мене величезна перевага, завдяки тому, що я народився в таку епоху, коли мали місце величезні світові події, і вони не припинялись протягом усього мого довгого життя, так що я живий свідок Семилітньої війни, відпадіння Америки від Англії, потім Французької революції і, нарешті, всієї наполеонівської епохи, аж до загибелі героя і всіх наступних подій. Тому я прийшов до зовсім інших висновків і поглядів, ніж це доступно людям, які щойно народились і які повинні засвоювати ці великі події з незрозумілих їм книг».

До думок Гете прислухалась уся Європа, революційний Конвент на відзнаку благородної і плідної діяльності вшанував його дипломом почесного громадянина Франції, навіть Наполеон вважав за честь побачитися з ним.

Серед написаних ним творів (а їх десятки томів) найвизначніше місце посідає *«Фáуст»*. Задум написати «Фауста» виник у Гете ще в юності, а закінчив він цей «твір свого життя» незадовго перед смертю. Так що працював він над «Фаустом» понад півстоліття.

Хто такий *Фáуст* і чому саме до нього звернулися думки Гете?

У XVI ст. жив у Німеччині мандрівний алхімік і астролог Фауст. Про нього склалися в народі легенди, які згодом, уже в релігійному дусі, були зведені у книгу для народного читання «Історія про доктора Йоганна Фауста, славнозвісного чарівника і чорнокнижника» (1587). У ній розповідається, що старий доктор Фауст за молодість, силу і багатство продав душу дияволові.

Образ Фауста привабив не одного лише Гете: до нього зверталися англійський драматург XVI ст. К. Марло, німецький письменник XVIII ст. Г. Є Лессінг, австрійський поет XIX ст. Н. Ленау, наш О. С. Пушкін. Писали про Фауста і письменники XX ст., з українських — О. Левада, І. Драч та ін.

Після появи «Фауста» Гете французький композитор Ш. Гуно написав оперу «Фауст» (1859) — один з найпопулярніших творів світового оперного репертуару. Вона приваблює своєю емоційністю, мелодичністю; багато арій

стали загальновідомими. Та, хоч в основу лібретто і покладено сюжет «Фауста» Гете, опера далека від філософських масштабів цієї драматичної поеми. Так вважав і сам Ш. Гуно, який першу редакцію опери назвав «Маргарита».

Про відстань між поемою і оперою дуже гарно сказав відомий український учений, академік О. І. Білецький: «Той, хто від опери перейде до трагедії Гете, відчує, ніби він переходить з маленького гайка у величезний ліс, у гущавині якого нелегко орієнтуватися».

Справді, як просто все в опері: Фауст продає Мефістофелю душу, а за це одержує молодість, багатство, любов. А в поемі? Тут Фауст — невтомний шукач істини, який «продає душу» за можливість вийти з похмурих і тісних стін середньовіччя на нові шляхи для людства, він «готовий з бурею битися» і зовсім не підкорений і не подавлений Мефістофелем, який все заперечує з демонічним цинізмом і силою. У цьому двобої Фауст перемагає: він знаходить смисл життя в боротьбі за свободу, у праці на користь народові. І суть земної мудрості для нього: *лиш той життя і волі годний, хто б'ється день у день за них.* Ці слова давно вже стали крилатими.

Мефістофель супроводить Фауста в усіх його мандрах. Він мало схожий на досить примітивного і в чомусь навіть наївного чорта зі старовинної легенди. Мефістофель у Гете — втілення дотепу та іронії, він глузує з високих поривань душі Фауста. Образ його також складний, він часом висловлює дуже глибокі думки.

В. І. Ленін у «Листах про тактику» використав одно з висловлень, вкладених письменником в уста Мефістофеля: *«Теорія, друже мій, сіра та зеленіє вічне дерево життя».*

Цитата афористично підсумовувала думку В. І. Леніна, що марксисти повинні враховувати живе життя, факти дійсності, а не чіплятися за теорії вчорашнього дня, бо будь-яка теорія може тільки накреслити основне, загальне, лише наблизитися до охоплення усієї складності, багатоманітності життя.

Образи Фауста і Мефістофеля часто використовуються у наш час: *Фауст* — втілення невтомного пошуку істини; *Мефістофель* — уособлення

цинічного заперечення усього кращого, світлого в праці і прагненнях людини: «Романтичний період у розвитку атомної фізики ще тривав. А самі атомники були схожі на допитливих *Фаустів*, до яких, проте, дедалі пильніше придивлявся *Мефістофель*. Цей *Мефістофель* був у генеральській формі» (В. Яворівський).

Характер Мефістофеля проявляється у його саркастичній, глузливій посмішці, тому крилатими стали також вислови *сміх Мефістофеля, мефістофельська посмішка, мефістофельський вираз обличчя.* Давно крилатою стала і фраза *договір з дияволом,* яка нашими сучасниками сприймається як цитата з «Фауста» Гете, хоч насправді вона значно старша за поему. У середні віки були поширені легенди про людей, які укладали договір з дияволом, запродуючи йому душу за багатство й насолоди. Є цей мотив і в легенді про доктора Фауста; перейшов він і в поему.

У переносному вживанні вислів *укладати договір з дияволом* означає: заплатити за щось дуже дорогою ціною.

Найчастіше ж цитується вигук Фауста *Спинись, хвилино!* Передчуваючи здійснення мрії свого життя, Фауст каже:

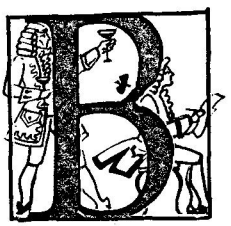
Коли б побачив, що стою
З народом вільним в вільному краю,
Я міг би в захваті гукнути:
Спинись, хвилино, гарна ти!
Чи ж може вічність поглинути
Мої діла, мої труди?
Провидячи те щасне майбуття,
Вкушаю я найвищу мить життя.

Переносно вислів вживається, коли треба підкреслити високість, знаменність чи навіть трагічність моменту:

І вирішив я грань переступить,
За котрою царює інший вимір.
І в захваті безпечному повірив,
Що досягнув мети: *«Спинися, мить!»*,
Спинилась мить.
З Ельбрусом віч-на-віч
Я порівнявся, молодий і сильний.
(Б. Олійник)

Часто вислів згадують, коли говорять про кіно, фотографію, які й справді є «зупиненою миттю»: «Лови! Лови кадр, Колосовський! Впіймай і увічни! Зупини час на його шаленім скаку! *Застав зупинитись мить* — прекрасну чи навіть потворну» (О. Гончар).

МОЦАРТ І САЛЬЄРІ

Великий австрійський композитор Вольфганг Амадей *Мóцарт* (1756—1791) був людиною надзвичайною: у чотири роки він грав на клавесині, у п'ять — компонував музику, у вісім — створив перші сонати і симфонії, в одинадцять — написав оперу. Моцарт був клавесиністом-віртуозом, диригентом, виступав і як скрипач, співак та органіст; мав феноменальний слух і пам'ять. У 14 років він був обраний членом сла-

ветної Філармонічної академії (м. Болонья). А в неповних 36 років, обплутаний інтригами, знесилений хворобою, тяжкою боротьбою за існування і напруженою творчою роботою,— помер.

Не дивно, що ще за життя про Моцарта складалися легенди. Однією з таких легенд, яка «проясняла» і «пояснювала» наступним поколінням причини ранньої смерті Моцарта, була легенда про отруєння Моцарта його другом-недругом, заздрісним і безталанним композитором Сальєрі (ніяких вірогідних даних про це немає).

Антоніо *Сальєрі* (1750—1825) — італійський композитор, диригент і педагог (у нього вчилися Л. Бетховен, Ф. Шуберт, Ф. Ліст). Він довгий час жив і працював у Відні; написав близько 40 опер, багато творів церковної музики, кантат, хорів, інструментальних п'єс. Успіх мала лише одна його опера — «Тартар» (1787), написана на текст П. Бомарше; решта його творів великого розголосу не мала, зараз як композитор він майже забутий і був би забутий, мабуть, зовсім, якби не легенда про смерть Моцарта, яка привела в безсмертя й ім'я Сальєрі.

О. С. Пушкін поклав цю легенду в основу своєї «маленької трагедії» «Моцарт і Сальєрі» (1830).

Поета зацікавило протиставлення характерів і обдарувань двох митців. Світле, життєрадісне і життєствердкуюче мистецтво Моцарта протиставляється мертвому, ремісницькому.

На текст (повний, без змін і скорочень) цієї «маленької трагедії» О. С. Пушкіна композитор М. А. Римський-Корсаков написав однойменну оперу (1897).

У п'єсі Моцарт — уособлення величезного обдарування, яке немисливе без доброти, чистоти помислів, благородства. Сальєрі, якого Моцарт ставить поряд з собою, дуже добре усвідомлює, що він ремісник. Він *алгеброю перевірив гармонію,* та що з того, коли геніальний Моцарт легко, ніби без жодного зусилля створює шедеври, не ставлячись до них, як Сальєрі, «з побожністю». Сальєрі смертельно заздрить Моцартові. Щоб «зберегти рівновагу» в світі музики, він вирішує отруїти Моцарта. Але *геній і злочин — речі несумісні,* і Сальєрі своїм вчинком сам виносить присуд своєму обдаруванню.

Блискуче написані усі «маленькі трагедії» О. С. Пушкіна; багато висловів з них стали крилатими. З трагедії «Моцарт і Сальєрі» в російську, а потім і в українську мову увійшло кілька крилатих слів.

Імена *Моцарта* і *Сальєрі* вживаються для позначення двох протилежних людських характерів, один з яких — талановитий, благородний, спрямований до високої мети, другий — заздрісний, злочинний, бездарний:

Не буває музики *Сальєрі!*
А, мабуть же, стоси партитур,
десь, мабуть, лежать же на папері
опери з кантатами впритул.
Сі-бемоль же там якийсь роївся,
Нота ж там траплялася жива!
Хто труїв, собою ж затруївся.
Музики *Сальєрі* не бува.

(Л. Костенко)

Цікаве вживання цього крилатого вислову зустрічаємо у доповіді П. Загребельного: «А лицемірство, рвацтво, безпринципність, кар'єризм, інтриганство, чвари, нарешті, нездарність, посередність, яка супроводжується заздрістю і підлістю, цей *сальєризм*, який став воїстину демоном двадцятого віку — чим і як можна це пояснити?»

Крилатим став вислів *перевірити алгеброю гармонію* (слова Сальєрі): «Мабуть-таки суто «естетична» вартість цього вірша не надто висока — це радше «абстрактний» анекдот, сенс якого й потреба в якому зникають відразу, як тільки ми перестаємо уподібнюватися до поважної вчительки, котра прагне *перевірити алгеброю гармонію»*. (З газети).

Вислів *геній і злочин несумісні* також вживається у найрізноманітніших мовних ситуаціях, навіть жартівливих, як оцей діалог: «— Бачте, бухгалтерія вимагає документального підтвердження геніальності. Може, ви — невизнаний геній?

— Тих, хто мене не визнає, я ставлю до стіни й морально розстрілюю!..

— Мені здається, *геній і злочин несумісні...*» (Ю. Івакін).

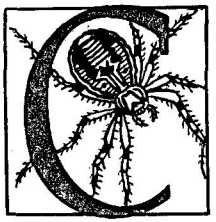
Аж два крилатих вислови «випурхнули» з таких рядків (це також слова Сальєрі):

Все говорят: *нет правды на земле.*
Но правды нет — и выше. Для меня
Так это *ясно, как простая гамма.*

«...Там все так *ясно*, виразно і просто — *як* математична формула або *проста гама*» (Леся Українка).

Ця частина цитати зустрічається значно частіше, мабуть, тому, що у людей постійно виникає потреба зіставити простоту, елементарність, доступність чогось (тут фігурує і «$2 \times 2 = 4$», і «апельсин», і «парена ріпа», і ще багато чого).

Перша частина («нет правды на земле...») звичайно цитується мовою оригіналу.

купий рицар. Гобсек. Плюшкін. Три герої трьох класиків. Що об'єднує їх і чим різняться вони?

Скупий рицар (персонаж однойменної «маленької трагедії» О. С. Пушкіна, написаної у 1836 р.) — людина немолода, колишній воїн, соратник свого короля у далеких походах, тепер — самотній, замкнений, недовірливий. У нього немає друзів, він не любить і боїться власного сина. Він щасливий лише у ті хвилини, коли може докласти золотий у скриню, хоч би не знати скільки чужих сліз, крові і поту було на тому золотому дукаті. Це колишня людська душа, яка перетворилась на похмуру пустелю, де палає єдине вогнище — всепоглинаюча любов до золота.

Фігура скупого рицаря відразлива, а водночас трагічна. Це і хижак, і жертва в одній особі: він по-хижацьки здобуває золото, а сам стає його жертвою; придавлений до землі тягарем нагромаджених багатств, він уже ніколи не випростається до висоти людини.

У переносному, узагальненому значенні *скупий рицар* — це втілення жадоби до грошей, золота:

Ключі од житниць кидайте на дно
Глухого, пінявого океану,
Востаннє гляньте, *рицарі скупі,*
На золото у вогких сутеренах...

(М. Рильський)

Гобсе́к — герой однойменного роману Оноре́ де Бальза́ка (1799—1850). Великий французький романіст поставив метою життя зобразити всю тогочасну соціальну дійсність, не обминувши жодного прояву її. У своїй грандіозній «Людській комедії» (мала складатися з 143 романів; з них Бальзак встиг написати 97) він не обминув і такої людської пристрасті, як жадоба збагачення. Гобсек — лихвар, він живе з чужого горя, позичаючи під великі проценти гроші людям, що потрапили в біду. Усі найнікчемніші і найпотаємніші людські пристрасті стікаються до нього брудними ручаями, сюди ж біжать і ручаї сліз бідних, скривджених, знедолених. А він, як павук, чигає на свої жертви, сидячи на своїх багатствах.

У сучасній мові *Гобсек* — загальна назва звироднілої людини, для якої гроші заступили увесь світ: «На ньому й порядного костюма ми ніколи не бачили, зимового пальта собі не пошив за ці п'ятнадцять років, що ми з ним поряд прожили,— розповідають сусіди з Щоголівського завулку, де прихилився до землі невеличкий будиночок *Гобсека* наших днів» (З газети).

Плюшкін — один з персонажів поеми М. В. Гоголя «Мертві душі» (1842) — відрізняється від свого сучасника Гобсека (роман «Гобсек» датується 1830 р.) тим, що його скупість доведена до крайніх меж, перейшла

вже в хворобливу манію. Він трясеться над клаптиком паперу і недопалком свічки, а в цей час його великі цінності гинуть, гниють, маєток пропадає; розорюється і він сам, і його селяни.

Ім'я Плюшкіна стало синонімом до слова *скнара* з акцентом на дріб'язковості: «Можна збирати марки, цукеркові обгортки, сірникові коробки, гудзики і навіть чужі зітхання... Якщо розвивати цю рису, можна, чого доброго, стати *Плюшкіним*» (З журналу).

ГЕРОЙ НАШОГО ЧАСУ

вернемося до таких, здавалося б, добре знайомих слів: *Печорін, печорінство, зайва людина, пропаща сила, нові люди.* Вони нам знайомі в авторському трактуванні. Та ці імена, вислови з творів покинули свої обкладинки і пішли «в народ», попливли по «житейському морю» далеко-далеко від тексту, в якому народилися. І що ж з ними трапилося тут, у «морі житейському» (а точніше — у мовному)? Давайте подивимося.

Для читачів творів М. Ю. Лермонтова *герой нашого часу* і *Печорін* — це та сама людина. І водночас це два дуже далекі за змістом крилаті слова.

Що ж сталося? А ось що. Вислів *герой нашого часу* перестав означати «зайвих людей», а почав вживатися у буквальному значенні: «Надміру ділові люди, сильні завдяки посаді, яку вони обіймають, особистості, надлюди і зверхнахаби, комп'ютерні душі, виконавці і перевиконавці — чи це справжні *герої нашого часу?*» (П. Загребельний).

Ми знаємо Печоріна як людину з сильним, активним характером і гострим розумом, яка не може в період миколаївської реакції знайти застосування своїм здібностям і енергії. Знаємо також, яку незгладиму

печать залишив на цьому характері трагічний розрив між серйозністю намірів та глибиною переживань, з одного боку, і порожнечею та дріб'язковістю щоденного життя, з другого. Що ж залишилось від цього характеру в крилатому слові *печорінство?* Насамперед чисто зовнішня сторона цього характеру, такі його прояви, як незадоволення собою і оточенням, похмурий настрій: «Андрій, пригнічений, побрів до свого взводу. Його догнав Марчевський.— Дозвольте розвіяти ваш *печорінський настрій*, товаришу лейтенант» (Ю. Бедзик).

Згаданий нами вислів *зайва людина* пов'язується з назвою оповідання І. С. Тургенєва «Щоденник зайвої людини» (1850). Потім вислів став терміном вітчизняного літературознавства, позначаючи тип російського дворянина XIX ст., що через несприятливі суспільні умови не може знайти застосування своїм здібностям; це і Чацький, і Онєгін, і Печорін, інші «герої» того часу. Наприклад: «До образу Онєгіна, як до першої спроби зображення «зайвої людини» — образу типового для всієї російської дворянської літератури, Франко повернувся ще раз у статті 1883 року про І. С. Тургенєва» (О. Білецький).

Ще один такий крилатий вислів — *пропаща сила.* Це теж спочатку заголовок твору; під такою назвою вийшов у 1903 р. на Україні роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», закінчений 1875 р.

«Пропаща сила» в романі — це насамперед Чіпка, головний герой роману, бідний селянин з палкою душею, який у боротьбі проти гнобителів став на хибний шлях — на шлях розбійництва.

Поступово вислів розширює своє значення; тепер *пропащою силою* називають усіх обдарованих представників соціальних низів, які стали жертвами експлуататорського суспільного ладу, гинули в нерівній боротьбі з ним. Ось типове його вживання: «На зміну йому [кріпаку-протестанту] приходить «мужик»-правдошукач, що стає *«пропащою силою»* в умовах «голодної волі», капіталістичного рабства...» (О. Білецький).

Нові люди — це з підзаголовка славнозвісного роману М. Г. Чернишевського «Що робити?» (1863): «З оповідань про нових людей». У цьому романі з великою любов'ю змальовано світлі образи нових людей — носіїв високих моральних якостей майбутнього.

Проте історія цього вислову не така проста, як здається. Він, виявляється, був поширений ще у Стародавньому Римі *(homo novus)*, де позначав людину, яка раніше не була відома нікому, проте домоглася успіху, слави, грошей. Вживався він і з осудливим значенням «вискочка», і з нейтральним — «новачок».

Таким чином, можна уявити собі шлях цього крилатого вислову не прямим, як стріла, а як кривулясту стежечку, що то розходиться, то сходиться із буквальним значенням слів. Порівняйте: «Я ж плебей, *homo novus* — не зі стовбових, не те, що моя благовірна» (І. С. Тургенєв) і «У прозі над зображенням характеру *нової людини* працюють Петро Панч, Олександр Копиленко, Іван Сенченко, Юрій Яновський» (П. Тичина).

авно вже відійшли у минуле, стали історією «ревізькі душі» і їх власники, а живе не лише в літературній класиці, а й у загальнонародній мові цілий ряд «особистостей» — тепер уже образів-узагальнень: Чичиков, рицар копійки, Манілов, маніловщина, Собакевич, Коробочка, держиморда, унтер Пришибєєв, Угрюм-Бурчеєв, Калитка та інші.

Цікава історія назви поеми М. В. Гоголя — «Мертві душі». Зустрічається вона чи не вперше у листі Гоголя до Пушкіна, з якого можна судити, що вислів був знайомий Пушкіну і, видно, прозвучав у розмові двох письменників.

За свідченням дослідника Ю. Добина, дядько М. В. Гоголя, дрібний поміщик з Полтавщини, змушений був купувати «мертві душі», бо йому не дозволили тримати гуральню. Можливо, цей факт і був поштовхом до виникнення вислову.

Герой поеми *Чичиков* скуповував у поміщиків померлих селян — мертві «ревізькі душі» — ніби для переселення в Херсонську губернію (розрахунок його грунтувався на тому, що до наступного перепису померлі селяни вважалися живими).

Проте зараз *мертвими душами* можна з повним правом назвати саме галерею героїв поеми.

Чичиков — рицар копійки, зовні «порядна і достойна людина», «приємна людина», а насправді шахрай, аферист.

Власне, Чичиков — головний герой твору — є втіленням тієї людської пошлості, хижацтва, моральної порожнечі, цинізму (чого варта сама ідея — купувати мертві душі), які породжувалися суспільством користі, угодництва, загального обману. Ім'я його служить синонімом до поняття «благопристойний аферист»: «Або в цього Поцілуйка розум догори ногами перекинувся, або він збирає для чогось *мертві душі*. Новий *Чичиков* та й годі» (М. Стельмах).

Манілов — сентиментальний і безплідний мрійник, людина солодковвічлива і запобіглива до нудоти. *Маніловщина* — пуста балаканина, безпідставне фантазування, пасивно-благодушне світосприймання: «Звичайно, було б наївною *маніловщиною* твердити, ніби в наш час усі читачі однаково добре розуміють поезію і автора «Сонячних кларнетів» сприймають з такою ж легкістю, як і Степана Олійника» (Ю. Івакін).

Собакевич — грубий, неотесаний поміщик, уособлення впертості, незграбності, грубої сили, куркульської жадібності.

Дуже влучно використав цей — тоді ще аж надто живий — образ В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії»: «...погрозливо гарчить чорносотенець *Собакевич*».

Не потьмянів цей образ і в наш час, живе в тому ж авторському наповненні (уособлення грубої сили), тільки от зустрітися може і далеко

за межами батьківщини: «Будь ласка: мчаться тут містери добрі й недобрі, білі, чорні, старі, молоді. Правдиві, брехливі. Сучасні донкіхоти й, може, сучасні *собакевичі*» (О. Гончар).

А ось це слово вжито як образний синонім до незграбності: «Столів, на яких можна монтувати портальні крани або садити важкі бомбардувальники, я теж не люблю, як і контейнероподібних шаф і таких інших *дерев'яних собакевичів*» (М. Білкун).

Про *Плюшкіна* сказано в статті «Скупий рицар».

Коробочка — «...одна з тих матушок, невеликих поміщиць, які плачуться на неврожаї, витрати..., а в той же час набирають потрохи грошенят в домоткані мішечки, розміщені по ящиках комодів». Її ім'я стало синонімом людини, яка живе дріб'язковими, нікчемними інтересами.

Галерею «мертвих душ» з портретів-образів, створених класиками дожовтневої літератури, можна розширити до повної панорами Російської імперії.

Держиморда — жорстокий, обмежений, грубий поліцейський служака. Це дійова особа з комедії М. В. Гоголя «Ревізор». У переносному значенні — брутальний і свавільний адміністратор, людина з грубими нахилами:

Десь далеко єсть країна
Пишна, вільна, щастям горда,
Кожний там живе щасливо —
Держиморда, держиморда.

(В. Самійленко)

Унтер Пришибєєв, герой однойменного оповідання А. П. Чехова — страж порядку, який вважає своїм обов'язком у все втручатися, всім робити зауваження, всіх душити своїм унтер-офіцерським званням: «Кандиба з новели «Невагомість» Жураховича постане перед вами як бюрократ, сучасний *унтер-пришибєєв,* який не визнавав ніякої демократії і за це був знятий з посади голови міської Ради» («Вітчизна»).

Угрюм-Бурчеєв — персонаж «Історії одного міста» М. Є. Салтикова-Щедріна, глуповський градоначальник, у якого виникла безглузда ідея

зруйнувати Глупов і відвести річку, щоб потім побудувати нове місто з однаковими вулицями, будинками і навіть сім'ями. Переносно — тупий адміністратор, жорстокий самодур: «...Ідея була добра, але вислів кепський: народами правлять поки що, на жаль, не ідеї, а різні *«Угрюм-Бурчеєви»*...» (І. Франко).

А ще в «панораму» можна включити «групові портрети»: *Іван Іванович та Іван Никифорович* — герої «Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» М. В. Гоголя, миргородські обивателі, імена яких стали загальною назвою для людей, що постійно сваряться один з одним; *старосвітські батюшки і матушки* — обмежені, зажерливі, малописьменні попи і попаді з однойменної повісті І. С. Нечуя-Левицького.

А ще можна згадати *Калитку* (героя п'єси І. К. Карпенка-Карого «Сто тисяч»), для якого в житті існують тільки дві достойні цілі — гроші і «земелька».

Як сказав М. Рильський, «давно життя минуло старосвітське», і вже недалекий той час, коли розгорнута нами «панорама» залишатиметься тільки панорамою літературних образів і не буде панорамою характерів, які, на жаль, усе ще трапляються у нашому житті.

БАТЬКИ І ДІТИ

атьки і діти — що тут особливого? Звичайна собі зміна поколінь; та був час, коли слова ці викликали бурю пристрастей,— це було після виходу в світ роману І. С. Тургенєва «Батьки і діти» (1862).

У романі змальовано незгоду між двома поколіннями: молодшим (його представляють демократи-різночинці) і старшим (це дворяни). Сам автор визначав основний конфлікт роману як «торжество демократизму над аристократією».

Після виходу роману слова *нігілісти, Базаров* для одних були прапором, для інших — пугалом. Гостра літературна боротьба навколо роману — точніше, навколо висловлених у ньому поглядів — зробила крилатими словами як саму назву роману, так і прізвище його головного героя. З тих часів *Базаров* (у переносному значенні) — людина, що сміливо проголошує нові, незвичні ідеї в середовищі прихильників старих, традиційних форм суспільного життя і старої ідеології: «Це були типи *Базарових* свого часу, багато сміливіших за його, тільки в романтичних формах — німецьких *Базарових*, попередивших тургенєвського *Базарова* на сотню років» (І. Нечуй-Левицький).

І. С. Тургенєв Базарова називає нігілістом за те, що він заперечує старі устої дворянського суспільства. Це одно з кількох значень цього запозиченого слова. Найближче до тургенєвського Базарова і його нігілізму таке значення цього слова: прогресивна течія громадської думки

в Росії 60—80 рр. XIX ст., що поширилася в середовищі різночинців і була спрямована проти реакційних традицій та устоїв дворянської культури.

Найширше, найзагальніше значення цього слова — це негативне ставлення до всього загальновизнаного. Саме з цим значенням (а не з «базарівським») вживається слово *нігілізм* у нашій повсякденній розмовній мові, а також на сторінках газет: «Критичному реалізму аж ніяк не властиві тенденції *нігілізму* по відношенню до дійсності» (З газети).

Повернемося до *батьків і дітей*. Як і кожен крилатий вислів, це словосполучення живе подвійним життям. З одного боку, воно символізує різницю життєвих обставин, зміну суспільних умов, поглядів попереднього і наступного поколінь; тут відчувається його зв'язок з романом — першоджерелом цього вислову. З другого боку, вислів почав вживатися і з іншою — прямо протилежною метою — для підкреслення органічного зв'язку поколінь: «Так, соціальна структура нашого суспільства не має підстав для антагонізму *батьків і дітей*, який безперечно є в буржуазному світі» (З журналу).

Батьки і діти. Зачинателі і продовжувачі великої справи. Творці духовних цінностей і їх спадкоємці. Це одна з найтрепетніших сторінок історії людства й історії літератури. Кинемо на неї погляд.

Одна з таких історій конденсувалась у крилатих словах *вільний стрілець Вільге́льм Телль, яблуко Вільгельма Те́лля*. Вільгельм Телль — це герой середньовічної народної легенди «Сказання про стрільця», яка була складена в епоху визвольної війни початку XIV ст., що її вели селяни лісових районів Швейцарії проти австрійських загарбників.

Жорстокий намісник австрійського герцога Ге́сслер примушував вклонятися піднятому на жердині капелюхові герцога — символові австрійської влади. Вільний стрілець Вільгельм Телль відмовився вклонитися цьому капелюхові. Тоді Гесслер наказав покласти яблуко на голову маленького сина Вільгельма Телля, а батькові — випустити стрілу в це яблуко. Вправний стрілець, Телль влучив у яблуко, не зачепивши голови сина. Потім, під час арешту, він убиває Гесслера. Це послужило сигналом до народного повстання. Ми бачимо, що маленький син Телля бере поки що пасивну — але яку ж небезпечну! — участь у батьковій боротьбі. Прообразом Вільгельма Телля був керівник повстання Штауффахер. Цю легенду поклав в основу драми «Вільгельм Телль» (1804) Ф. Шіллер.

Вислів означає здатність до самопожертви в ім'я вітчизни, високий патріотизм. Швейцарію часто називають батьківщиною Вільгельма Телля.

Ще один крилатий вислів про батьків і дітей: *попіл Клааса б'є в серце*. Він кілька разів повторюється в романі Шарля де Костера «Легенда про Уленшпігеля» (1867). Тіль Уленшпігель, син спаленого інквізиторами на вогнищі Клааса, носить на грудях мішечок з попелом батька. Він клянеться помститися вбивцям і віддати всі сили визволенню своєї батьківщини — Фландрії: «*Попіл Клааса б'є в моє серце*. Смерть панує над Фландрією і в ім'я папи косить найсильніших чоловіків і найкрасивіших дівчат. Права Фландрії розтоптано, її вольності відібрано, голод гризе країну... Якщо Фландрії не прийти на допомогу, вона загине».

У переносному вживанні означає нагадування про важливий обов'язок; заклик до помсти: «Завтра ж ми підемо до людей, які розшукують Мазура...

Постарайся за вечір і ніч пригадати все, як було... *Вогонь Клааса хай стукає в наші серця...»* (П. Гуріненко).

Пізнаємо ми цей крилатий вислів і в таких рядках М. Бажана:

Ніколи не бризне світло
Із вікон кварталу-мерця.
Твій попіл, замучене житло,
Суворо стучить в серця.

Духовний зв'язок батька і сина — борців за спільну справу — у трагічні хвилини життя з великою силою описаний у повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба» (1842), у розділі, де розповідається про страту Остапа: «И упал он силою и воскликнул в душевной немощи: *«Батько! где ты! Слышишь ли ты?»* — *«Слышу!»* — раздалось среди всеобщей тишины, а весь миллион народа в одно время вздрогнул». Ось приклад вживання:

Кров точили пани, кров —
червоні корали!
Аж народ застогнав, як в
Остапові дні:
Чи ти чуєш нас, батьку?

(О. Гаврилюк):

Покоління «батьків» і покоління «синів» — продовжувачів їх справи — це вічна естафета. І не ворожість, не нігілізм, а взаємна повага і взаєморозуміння повинні панувати і між батьками і синами — і між їх поколіннями.

Як добре пасують сюди слова О. С. Пушкіна:

Здравствуй, племя
Младое, незнакомое! не я
Увижу твой могучий поздний возраст...

Вони також стали крилатими:

Схилився мій син біля віконця...
Учися, *плем'я молоде!*
Почавсь урок...
Земля — до сонця,
А людство — в комунізм іде.

(І. Нехода)

ПІВЦАРСТВА ЗА КОНЯ!

тож порозмовляємо про славетних коней. Найбільшої слави у віках з усіх казкових коней набув *Пегас*. Він начебто народився з тулуба вбитої Персеєм Медузи горгони, піднявся на Олімп і там носив Зевсу громи і блискавки. За Пегасом «закріплено» кілька героїчних вчинків. Так, коли гора Гелікон почала рости до небес, Пегас вдарив

копитом, гора повернулася на землю, а від удару Пегасового копита забило джерело Гіпокрена; вода цього джерела начебто дає поетичне натхнення.

Пегас носив на собі міфічного героя Беллерофонта і допоміг йому здобути перемогу в бою з триликою вогнедишною Химерою.

Герой Беллерофонт був смертною людиною, а не богом. Проте він намірявся зрівнятися з богами з допомогою все того ж Пегаса — намагався злетіти на гору Олімп, де жили лише безсмертні боги. Розгніваний Зевс примусив Пегаса скинути з себе Беллерофонта, який упав на землю і розбився. Вважалося, що після смерті Беллерофонта Зевс забрав Пегаса на небо і зробив його сузір'ям.

Міф про Пегаса пізніше був пов'язаний з музами; так Пегас став конем поетів. Тому *осідлати Пегаса* — значить стати поетом. У нашій мові згадки про Пегаса, як правило, жартівливі або іронічні:

Я музу кличу не такую:
Веселу, гарну, молодую,—
Старих нехай *брика Пегас*.

(І. Котляревський)

«Пародії писати нікому, а замучені *Пегаси* з ліричних стаєнь та безіменне тягло, закріплене за прозаїками і драматургами, гине від непосильних перевантажень на вивезенні гноївки... Розпрягайте, хлопці, коні! Не мучте марно скотину!» (З газети).

Якщо Пегас — це все ж таки кінь, хоч і з крилами, то *троянський кінь* — це вже зовсім дивовижна сутність, яка лише віддалено схожа на коня, та ще й збудована з дерева.

Міф твердить, що за порадою хитромудрого Одіссея греки, які вже десятий рік без жодного успіху штурмували Трою, збудували цього коня, а всередині його заховали кількох воїнів. Решта грецького війська відпливла на своїх кораблях, начебто знявши облогу. Троянці повірили словам полоненого Сінона, який сказав, що володіння конем зробить Трою неприступною.

Жрець *Лаокóон* не повірив грекам, начебто сказавши повторювані й сьогодні слова: «*Боюся данайців, навіть коли вони приносять дарунки*». Вислів цей — у переносному вживанні — застерігає від зайвої довірливості.

Не прислухавшись до застережень Лаокоона, троянці внесли величезного коня в місто, хоч для цього довелося проламати міську стіну. Жрець Лаокоон і два його сини були задавлені двома страхітливими зміями (боги Олімпу вирішили знищити Трою, а Лаокоон, виходить, виступив проти їх волі).

Смерть Лаокоона була улюбленою темою античних скульпторів. Так, у Ватіканському музеї зберігається римська копія скульптурної групи, вирізьбленої греками з Родосу — Агесандром, Полідором і Атендором, яка зображує смерть Лаокоона і його синів. Не раз згадують Лаокоона і в художній літературі, наприклад:

Мов *Лаокоон серед змій*,
Так люд увесь в тих путах в'ється...

(І. Франко)

Кінець цієї історії такий: троянці пояснили для себе смерть Лаокоона як добрий знак від богів і вже нічого не боялися. Вночі грецькі воїни вийшли з троянського коня і відкрили ворота Трої своєму війську, яке повернулося. Троя була переможена і зруйнована.

У переносному вживанні *троянський кінь* — підступний дарунок, поступка, яка полегшує перемогу.

Не менш дивні й інші легендарні істоти — *кентáври*. Зображувалися вони по-різному: ранні античні скульптори різьбили кентаврів, приєднуючи до фігури людини задню частину тулуба коня. У пізніші часи скульптори до тулуба і шиї коня додавали верхню частину людського тулуба (таке зображення кентаврів вміщене на фризі храму Аполлона в Бассах і Аркадії; *сюжет цього зображення взято з міфа про битву лапіфів з кентаврами*). У міфах кентаври наділяються багатьма негативними рисами: у них дикий норов, вони войовничі, зчиняють постійні бійки і пиячать.

Проте серед них згадують і доброго, розумного й освіченого кентавра Хіро́на, який був наставником, вихователем багатьох героїв: славнозвісного Ахіллеса, братів Діоскурів, які стали символом дружби, Кастора і Полідевка, Ясона (майбутнього капітана «Арго»), Асклéпія (знаменитого лікаря, якого ми більше знаємо під ім'ям Ескула́п) та ін.

Образ кентавра часто використовувався у художній літературі: «Довженко дуже любив дивитися, як він [Липка] скаче на коні, і захоплено вигукував: — Ну й Липка! От чортяка!.. Ну, прямо тобі *Кентавр*. Правда, хлопці, *Кентавр*? — повторював він, шукаючи в нас підтримки» («Спогади про О. Довженка»).

Інколи цей образ служить засобом іронічного зображення: «...його ідея — схрестити вепра із свійською льохою, щоб цих городищенських *кентаврів* можна було випускати в зимовий ліс на пашу і в такий спосіб економити на кормах» (В. Яворівський).

Серед славетних коней — героїв наших казок — виділяється добрий та діяльний *Горбоко́ник*. Ця фантастична істота походить з віршованої казки П. П. Єршова (1815—1869) «Горбоконик» («Конек-Горбунок»), написаної за фольклорними мотивами. Казка зустріла гарячу підтримку і схвалення О. С. Пушкіна та інших визначних культурних діячів того часу; вона скоро стала популярною, хоча цензура суворо переслідувала її за гостру сатиру на «сильних світу цього». Композитор Ц. Пуні (1802—1890) написав музику до балету «Горбоконик» у 1864 р.; цей балет не сходить зі сцени і в наші дні.

Ім'я *Горбоко́ника* (Конька-Горбунка) почало вживатися узагальнено: «Добре йшла машина — за всю дорогу мій двигун жодного разу не перегрівся, не заковерзував. *Горбоконик,* а не механізм» (В. Кисельов).

А тепер пригадаємо славетних коней історичних.

Перший — улюблений кінь Олександра Македонського гнідий *Буцефа́л* («Бикоголовий»), названий так за широкий лоб. Батько Олександра Македонського Філіпп купив цього коня за 13 талантів (приблизно 340 кілограмів срібла). Кінь привабив його тим, що у нього на передніх ногах було по два зайвих пальці, які не торкалися землі (такі коні дуже високо цінувалися у ті давні часи). Буцефал дозволяв сідати на себе лише Олександрові і ставав для цього на коліна. Жив кінь цей тридцять років і помер від надмірного напруження після битви при Гідаспі (Індія) в 326 р. до н. е.

На цьому місці Олександр наказав збудувати своєму коневі мавзолей і заснувати місто, яке назвав Буцефалія. Це єдине місто на земній кулі, яке дістало назву від імені реального коня. Буцефал надовго залишився в пам'яті народів: у XIII ст. венеціанський мандрівник Ма́рко По́ло чув ім'я Буцефала від монголів, які дуже пишалися з того, що їхні коні родовід свій ведуть від Буцефала. Про Буцефала пам'ятали не лише в Азії, а й у Європі: у часи середньовіччя мандрівні співці складали про нього пісні, в яких наділяли Буцефала вже зовсім надприродними рисами. І досі ім'я Буцефала — символ ідеального коня, вірного друга свого вершника.

Ім'я *коня* римського *імператора Калігули* — Інціта́тус («Швидконогий») — відоме мало; набув розголосу в історії інший факт: Калігула зробив свого коня сенатором і збирався дати йому ще вищий чин — консула, але у цей час Калігулу вбили. Ось як пише про це Гай Светоній Транквілл: «Свого коня Швидконогого він так оберігав від неспокою, що кожного разу напередодні скачок посилав військо наводити тишу навколо; він не лише зробив йому конюшню з мармуру і я́сла з слонової кості, не тільки дав пурпурні покривала і перлові нашийники, але навіть відвів йому палац зі слугами і посудом, куди від імені свого коня запрошував і охоче приймав гостей; кажуть, він навіть збирався зробити його консулом».

Нам залишилося пригадати славетних коней з літературних творів. Ну, цілком очевидно, перше місце серед них належить *Росіна́нту* — коню, на якому їздив славетний рицар Дон-Кіхот, герой роману великого іспанського письменника М. Сервантеса. Ім'я для цього коня було вибране не випадково: по-іспанськи rosin — кінь, ante — раніше, тобто це колишній кінь, кінь у минулому, а зараз, у час дії, це стара, худа коняка, така ж стара й худа, як і її господар — Дон-Кіхот. І ми з вами, коли треба назвати старого, змученого важкою працею і роками коня, кажемо співчутливо «Росінант»: « — Та не гони ж ти так! Пожалій *росінантів!*» (О. Гончар).

Про коня йдеться і в одній загальновідомій цитаті з трагедії У. Шекспіра «Річард III»: *Коня! Коня! Півцарства за коня!* Чому вона так довго тримається у мові, далеко віднесена плином часу від тексту, з якого походить? Та тому, що вона дуже точно характеризує той момент у житті людини, коли кінь (і не обов'язково кінь, а загалом — якийсь предмет чи явище) вирішує усю дальшу долю людини. Річард III програвав бій, а значить і королівський трон, за який було пролито стільки людської крові, і для перемоги йому потрібен був кінь. Комусь іншому — вертоліт чи ромашка, однаково: «Зачувши поблизу Ярославин голос, Сергій ніби прийшов до тями, бліде збуджене обличчя його на мить освітилось широким зухвальським усміхом: *«Півцарства за гелікоптер!»* (О. Гончар). Або ще: «Одна *ромашка* тут *півцарства варта.* А я вам дві даю, то ціле царство» (Г. Паламарчук).

Проте найчастіше згадується кінь, за яким жалкує і якого так прагне молода хлопчача душа:

Ну, що ті гроші?! Дай мені коня:
Півцарства?
Царство!
Душу — за коня!
(О. Орач)

Є відомий вислів, який стосується коней, і в українській класиці. Це назва новели (і цитата з неї) М. М. Коцюбинського *«Коні не винні»* (1912), в якій розвінчується ліберальне панство. Вислів відірвався від тексту, вживається як крилатий і навіть перефразовується. Ось уривок з художнього твору, в якому цей вислів ще не втратив зв'язку з текстом: «— Ніякої вини,— рішуче перебила Катерина.— Ні твоєї, ні моєї. Ніхто не винен.— *«Коні не винні...»* — усміхнувся Максим.— Я знаю, що ти любиш Коцюбинського.' Але не приплутуй до наших справ літератури. Ніхто справді не винен» (Н. Рибак).

А ось уривок, де цитата змінена, хоч пізнати першоджерело можна: «Час розплати настав! — упевнено сказав Сідалковський, написав заяву і поніс до суду.— Я міг би ще боротися за справедливість, але це нижче моєї гідності. *Діти не винні»* (О. Чорногуз).

УТОПІЯ

раїни, яких немає на карті, країни людської уяви... Вони залишили слід не тільки в пам'яті людства, не тільки в літературі, а й у мовах багатьох народів. Як правило, назви найвизначніших міфічних країн або назви їх «мешканців» ставали крилатими.

Щоб здійснити подорож по країнах людської уяви, нам не потрібні карти, маршрути, компас. Оскільки наших країн немає на карті, то шукати їх треба, користуючись іншими засобами. Деякі з них розміщені в часі: одні «існували» колись, дуже давно (Атлантида), інші «існуватимуть» колись, у віддаленому майбутньому (Туманність Андромеди). Досить своєрідно вони розміщуються у просторі: або під нами (Аїд, Тартар), або над нами (життя на інших планетах), або невідомо де (Утопія, Ліліпутія, Ельдорадо), або взагалі в іншому вимірі (Аліса у Задзеркаллі, герої фантастичних романів — у антисвіті).

Біла пляма — це і є та реальна, а не уявна невідома країна, з якої ми почнемо свою подорож. На давніх картах недосліджені ділянки земної кулі позначалися білою плямою. Саме вона, ця біла пляма, і збуджувала уяву людей. З тих часів *біла пляма* означає будь-яке невивчене питання, а не лише невивчений географічний район: «Історики літератури розкрили частину *білих плям* у біографії Леся Мартовича. Проте ще й досі їх лишається чимало» (З газети).

Для стародавніх греків таких білих плям на карті було дуже багато. Тому околиці знаного їми світу вони «населяли» усілякими дивовижними істотами. Так, на кінці відомого їм світу — десь в околицях Трапезунда — вони вміщували країну вже згадуваних нами амазонок.

Міф про державу жінок зустрічається в багатьох народів. Так, наприклад, в ірландському фольклорі є розповіді про *Острови жінок*, — красивих, безсмертних, вічно молодих і дуже гостинних. Є такі острови

і в фольклорі Японії, Китаю. Виникнення їх можна пояснити скоріше всього тим, що в усі часи мандрівники, повертаючись додому, любили розповідати про те, чим чужі краї відрізняються від рідних місць, перебільшуючи і видозмінюючи бачене до крайніх меж.

Ось один з таких випадків.

Домініканський монах Гаспар де Карваяль, учасник першої подорожі європейців по ріці Амазонці у 1541 р. і «літописець» цієї подорожі, твердив, що втратив око в битві з амазонками у гирлі ріки, яка й була названа Амазонкою. Цікаво, що всі відомості про амазонок, викладені Карваялем, він начебто одержав від представника племені індійців. І як ви думаєте Карваяль розмовляв з цим індійцем? З допомогою словника, укладеного ним самим... І ось що виникло з цих «розмов»: амазонки дуже багаті, держава їх складається з 70 селищ, збудованих з каменю, сполучених дорогами, які були огороджені мурами і охоронялись спеціальною вартою. Багатство амазонок було таке велике, що лише найубогіші з них їли з глиняного або дерев'яного посуду, а решта — з золотого і срібного. Недаремно ж іспанці, почувши такі «розповіді очевидця», шукали таємниче Перу, давно вже, до речі, відкрите Пізарро.

Країну, яку шукали європейці у XVI ст. на території Латинської Америки, вони називали *Ельдора́до* (від іспанського el dorado — золочений). Це, за їх уявленнями, була країна, багата золотом і діамантами. У переносному значенні *Ельдорадо* — країна казкових чудес, незмірних багатств, омріяна мета. «Нарешті ви знайшли своє *Ельдорадо,* Грак! Як вам тут не позаздриш?! Золоту жар-птицю ви впіймали у «Фіндіпоші», потім ви кинулися за золотим руном, і на тобі: напали на золоту жилу Кобилятинського Клондайка...» (*О. Чорногуз*).

У наведеному щойно прикладі ерудований «аристократ», закінчивши три курси університету, досить вільно добирає синонімічний ряд до поняття «омріяна мета»: Ельдорадо, золота жар-птиця, золоте руно, золота жила Клондайка.

Та найславетнішою з усіх неіснуючих земель була, є і, мабуть, ще довго буде *Атланти́да.*

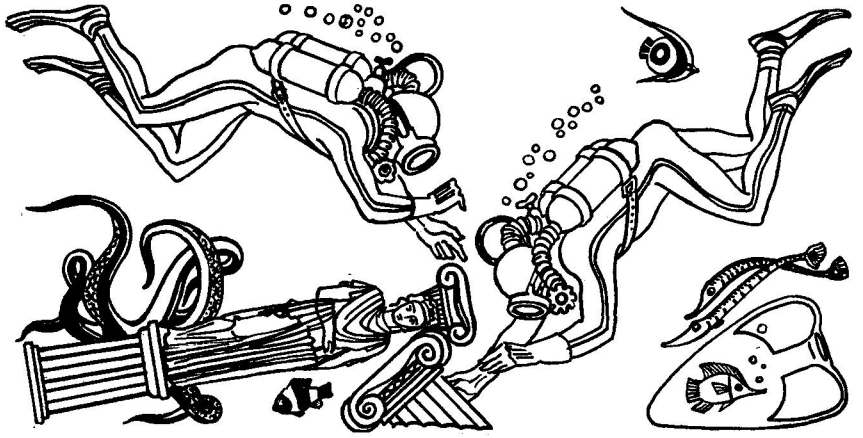
Легенда про Атлантиду дуже давня, до того ж їй самій, цій легенді, довелося зазнати і знегод, і пригод.

Її «хрещеним батьком» був грецький філософ Платон (427—347 до н. е.), який у своїх двох діалогах описує високу цивілізацію Атлантиди,— порівняно невеликого (20 км завширшки) острова на Західному морі між Геркулесовими стовпами (тобто Гібралтаром), про який філософу Соло́ну розповідав хтось з єгипетських жерців. Море начебто затопило Атлантиду під час землетрусу за 9 тисяч років до Солона. Це була могутня держава з варварською культурою; жителі її кохалися в багатстві, розкошах, зневажаючи богів і їх веління. За це *атла́нти* — мешканці Атлантиди — були покарані і зникли з лиця землі за одну добу.

Багато стародавніх авторів намагалося довести, що Атлантида існувала насправді; на багатьох старовинних картах знаходимо її контури, вміщені на захід від Гібралтару. Більшість середньовічних учених вірила в її існування.

Ця віра — відлуння міфів про Атлантиду — відбилася в літературі. Не обминули її ні Жюль Верн, ні Конан Дойль, ні Герберт Уеллс. Над-

звичайною популярністю в багатьох країнах користувалася книга американського автора І. Донеллі, в якій зібрано величезну кількість найрізноманітнішого матеріалу, переважно псевдонаукового, про Атлантиду — усе це мали бути докази її реального існування. З часів Донеллі (його книга вийшла в світ 1882 р.) до наших днів з'явилися друком тисячі книжок, присвячених цій, мабуть вічній, темі.

У переносному значенні *Атлантида* — прекрасна заповітна країна, *шукання Атлантиди* — відважні спроби зробити відкриття, безустанні пошуки:

Не раз я ще зомлілая впаду
Перед покритою статуєю Ізіди,
Не раз я з кораблем на дно піду,
Шукаючи нової Атлантиди.

(Леся Українка)

У всіх «описах» Атлантиди дуже мало говориться про її суспільний устрій, а там, де він згадується, він не завжди ідеальний. А саме ідеальний суспільний устрій цікавив творців неіснуючих країн найбільше.

Познайомимося з першою такою ідеальною видуманою країною. Це була *Республіка Платона.* Він не мріяв, як пізніше Г. Уеллс, про світ чудесних машин. Він мріяв про маленьку державу, не більшу ніж половина нашої області, але керовану мудрими і досвідченими людьми, у яких би була невеличка армія прекрасних воїнів і амазонок. Всі знамениті громадяни цього суспільства мали жити, не знаючи жодних турбот,— красиво, розумно і справедливо. Хоч Платон, створюючи свою Республіку, хотів показати у першу чергу риси благородної людської натури, його книжка мала величезний вплив на всі уявлення про ідеальне суспільство в пізніші часи.

Через кілька сот років після Платона, коли античний світ наближався до свого кінця, коли люди були розчаровані порядками в Римській імперії і мріяли про краще, досконаліше суспільство, з'являється книга Лукіана, грецького сатирика з Самосаї. Це була пародія на поетичні мрії того часу, сповнена фантастичних оповідань і названа «Правдива історія»,

хоч уже в передмові автор попереджав читача, що в книжці немає жодного слова правди.

У книжці розповідається про дві фантастичні країни — одна міститься у животі кита, друга — на небі. Багатство і різноманітність вигадок зробили цю книжку зразком для всіх наступних творів цього типу: звідси беруть свої витоки «Гаргантюа і Пантагрюель» Ф. Рабле, «Мандри Гуллівера» Д. Свіфта, «Тартарен з Тараскона» А. Доде. Лукіан створив прообраз барона Мюнхаузена. Слід сказати, що названі щойно книжки ввібрали в себе і середньовічні байки про країни багатства, лінощів, неробства, де, кажучи по-українськи, вареники самі до рота скачуть, де смажені голуби летять до губи, як кажуть поляки; німці таку країну назвали schlaraffenland (країна безтурботних). Найвідомішим зображенням такої країни є картина Пітера Брейгеля «Країна лінощів» (1565).

Ми згадали роман Д. Свіфта «Мандри Гуллівера» (1726). Крилатими стали, крім імені героя роману, який є уособленням велетня, ще й країна *Ліліпутія* та її жителі *ліліпути*. Ви пам'ятаєте, що в країні ліліпутів усе дуже мале, а самі ліліпути — завбільшки з палець. Злякавшись «людини-гори», вони обплутують сонного Гуллівера нитками, і він — такий великий і дужий — не може поворухнутися.

У переносному значенні *ліліпути* — дрібні, часом нікчемні людці: «Іван Франко серед галицьких народовців і москвофілів — Гуллівер серед *ліліпутячого кодла,* що поставило собі за мету зв'язати його, виколоти йому очі, зробити гіганта недолугим посміховищем» (Д. Павличко).

Існує ще одне крилате слово на позначення дуже малих за своїм зростом і нікчемних за своєю сутністю людей. Це *пігмеї*, міфічний народ карликів, згадуваний в «Іліаді» Гомера. Грецьке слово «пігме» означає «кулак», отож пігмеї були або завбільшки з кулак або завбільшки у відстань між ліктем і кулаком — як хто хоче. Гомер вважав, що вони живуть на південному березі Океану і кожної осені воюють з журавлями, які до них прилітають.

Сучасні вчені вважають, що міф про пігмеїв виник як наслідок розповідей мандрівників про людей низького зросту, яких вони бачили в Африці. Міф цей дав і термін, яким називають у етнографії й антропології низькорослі племена Центральної Африки.

Гомерівський образ покладено в основу сучасного переносного значення цього слова — нікчемні, жалюгідні людці: «Останнє з їхніх племен, атлантів-гуанчі, конкістадори винищили на Канарських островах, вже ось на зорі нової історії... Могутніх, красивих, довірливих людей, що подібно до птахів перемовлялися тільки мовою свисту, жорстоко вигубила ватага *пігмеїв-завойовників,* котрі мали єдину перевагу — вогнепальну зброю в руках...» (О. Гончар).

Усі ці неіснуючі країни ми називаємо *утóпіями* (від грецького u — не; topos — місце, тобто неіснуюче місце). Вперше це слово було вжите у назві твору англійського філософа Томаса Мора «Золота книга, така ж корисна, як і втішна, про найкращий лад держави і про новий острів Утопію» (1516). Пишучи її, автор не мав на увазі розважати своїх читачів. Утопія Томаса Мора — це острів мудрості і доброти. Усі працюють там тільки над створенням речей корисних, наприклад, найкращою якістю одягу вважається його міцність. В Утопії нема лінощів, скупості, крадіжок, бо виховання

громадян настільки досконале, що всі ці пороки просто неприпустимі. Продукти, здобуті працею жителів Утопії, розподіляються за потребами. Державою керують виборні громадяни, які змінюються щороку на своїх постах, найважливіші справи розв'язують народні збори.

Хоч окремі розділи «Золотої книги» дуже наївні і недосконалі, все ж її автор геніально передбачав найважливіші риси комуністичного суспільства: відсутність експлуатації людини людиною, визволення людей з-під влади грошей, знищення протилежності між містом і селом та ін. Після Томаса Мора з'явилася ціла плеяда соціалістів-утопістів, які розвивали і обгрунтовували його принципи побудови нового суспільства.

І хоч Томас Мор був всесильним канцлером короля Генріха VIII, він не міг у житті бути вірний своїм ідеалам. Намагання втілити в життя деякі ідеї своєї книжки призвело до конфлікту між ним і королем. У 1535 р. лорда-канцлера Томаса Мора було страчено на ешафоті.

У слова *утопія* зараз є три значення: назва видуманого Т. Мором острова; жанрове визначення твору, який малює уявний майбутній лад (утопічний роман); і образне, переносне, крилате — мрія, вигадка, химера: «Познайомлю тебе з таким же навіженим мрійником, як і ти. Домовтеся і потім уже покажете мені свій фантастичний план. Фантастичний? Ні, *утопічний...*» (М. Чабанівський).

Розпочалася епоха астрономічних відкриттів, а далі — бурхливого розвитку техніки. Нові «утопії» були перенесені їх авторами на інші планети.

Уже в «Мандрах Гуллівера» Д. Свіфта лапутяни з допомогою величезного магніту утримують високо в повітрі діамантове місто, повне винаходів і технічних чудес, але всі ці винаходи не приносять нічого, крім неприємностей. Світ вчених виявився не зовсім щасливим, не тим світом, про який мріяло людство.

У наш час з'явилася і щоразу з'являється величезна кількість нових науково-фантастичних утопій. І лише небагатьом письменникам вдається зобразити справді щасливих людей майбутнього. Тут пальма першості належить *«Туманності Андромеди»* І. Єфремова.

Назва цієї книжки стала крилатою — як символ чогось незвіданого, таємничого: «Розумієте? Загадка-таємниця. *Туманність Андромеди.* Справжня «чорна дірка»! Зникають в ній робочий (чи службовий) час і гроші А надії розкрити секрет майже ніякої» (З газети).

ПРО НЕБІЖЧИКІВ — НІЧОГО, КРІМ ДОБРОГО

важають, що латинський вислів *de mortuis aut bene, aut nihil (про мертвих або добре, або нічого)* виходить із слів мудреця Хілона (VI ст. до н. е.): «Про мертвих не казати поганого». Так ці слова передав Діоген Лаертський (III ст.) у своїй книзі «Життя, вчення і думки уславлених філософів».

З того часу від покоління до покоління успадковувалося не лише це моральне правило, але й прагнення приписати визначним людям свого часу якусь яскраву або глибоку фразу, начебто сказану ними перед смертю.

Переважна більшість з них — скоріше данина традиції, ніж правда: такими є, наприклад, слова «О, свята простота!», приписувані Яну Гусу; «І ти, Брут?», приписувані Юлію Цезарю, про які ми вже згадували.

Ось ще кілька таких висловів.

Імператор *Нерóн* (37—68) був, мабуть, найнікчемнішим і найжорстокішим з усіх імператорів Риму. Недаремно його ім'я стало загальною назвою жорстоких деспотів:

Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона.

(Т. Шевченко)

Царювання Нерона було роками жорстоких страт і нестримного самозвеличення імператора, дикунських розправ з ворогами.

Римські історики розповідають, що Нерон, який вважав себе великим актором, музикантом і поетом, звелів підпалити Рим. Він, бачите, хотів перевершити Гомера: у палаючому Римі, при відблисках пожежі, яка тривала цілий тиждень, він оспівував загибель Трої! Потім Нерон оголосив винними у цій пожежі своїх ворогів і послав їх на люту смерть у римський цирк — Колізéй, де їх розтерзали дикі звірі. Зненавиджений усіма, навіть власною гвардією, Нерон змушений був тікати з Риму. Щоб не потрапити до рук переслідувачів, він заколовся кинджалом, вигукнувши при цьому: *«Який великий артист гине!»*

Ці слова стали крилатими і вживаються найчастіше з іронічним відтінком: «Він [Франк, намісник Гітлера у Польщі] широко розчиняє вікно: хай знають польські недолюдки, *якого великого артиста втратив би світ,* якби куля польського підпільника перетяла нитку його життя!» (Я. Галан).

Буває й так, що легенди приписують тій самій людині два різних останніх вислови — не схожих ні за змістом, ні за настроєм. Так трапилося, наприклад, з автором всесвітньовідомого твору «Гаргантюа і Пантагрюель» Ф. Рабле (1494—1553). За одними переказами, він начебто сказав: *«Опустіть завісу, фарс скінчився»* (це перефразування відомого вислову римських акторів в кінці спектаклів: «Аплодуйте, друзі, комедія закінчена!»), за іншими: «Іду шукати велике Може бути».

Чарльз Дарвін (1809—1882) увійшов у мови світу як автор загальновживаних термінів: *боротьба за існування* і *природний добір*. Це частини заголовка його наукової праці: «Походження видів шляхом *природного добору*, або Збереження обраних порід *у боротьбі за існування*» (1859).

Дарвінові приписуються такі передсмертні слова: *«Не я останній, хто боїться смерті»*. Навряд щоб це була його остання фраза; скоріш він сказав її раніше у розмові з кимось зі свого оточення, а той після смерті вченого пригадав саме ці слова.

Великий поет і мислитель Й.-В. Гете перед самою смертю сказав: *«Більше світла!»*. Можливо, він мав на увазі освітлення своєї кімнати, проте потомки надали цьому вислову високого, образного, переносного значення.

Традиція приписувати останні слова визначним людям вигасла у XIX ст., бо XX ст. не дало нам жодного такого вислову.

НОВЕ ЖИТТЯ НОВОГО ПРАГНЕ СЛОВА

1932 р. М. Т. Рильський написав вірш, який починається словами:

Нове життя нового прагне слова,
А де найти, як дати кров і плоть?..

Виділені слова стали крилатими. Використовуючи їх, А. С. Малишко писав: *«Нове життя нового прагне слова*, так воно було з давніх-давен, і, напевне, так буде завжди».

На перший погляд, начебто так воно і є: кожний новий винахід потребує нового слова-назви; з'являються нові предмети і поняття, щоразу потрібні нові слова.

Колись, наприкінці XIX ст., поширеним був вислів *кування слів*, що означав творення неологізмів і водночас іронічне ставлення до них: «Збірник моїх віршів цілком заборонений, і знаєте за що? За те, що в моїх віршах є *ковані слова*» (В. Самійленко).

Щодня у нашій мові з'являються неологізми-терміни, та все ж величезна кількість слів — це слова «надчасові», слова, які були, є і будуть у мові; на цьому й тримається розвиток науки, культури, мистецтва, літератури — кожне наступне покоління успадковує мову і вдосконалює її, а не докорінно змінює.

Усі ми з дитинства знаємо пристрасні слова Лесі Українки:

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здійма вражі голови з плеч?

Чи не нагадують вам ці слова іншого заклику, іншого бажання: «Я хочу, чтоб к штыку приравняли перо»? (В. Маяковський).

Мабуть, це одвічне прагнення поетів — зробити слово зброєю свого народу, щоб служило воно народові і як знаряддя в боротьбі, і як колискова пісня матері; і щоб ішло воно в парі з ділом, бо *слово — це теж діло.* Таким було й залишається воно для кожного з нас, «для всякої діяльної людини, що прагне *єдності високого слова з благородним ділом*» (Л. Новиченко).

Зіставлення повсякденного, звичайного слова і слова-вогню образно висловлене у відомих словах О. С. Пушкіна:

Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моей,
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей.

Ця ж ідея висловлена і в таких словах І. Франка:

Слова — полова,
Але *огонь в одежі слова* —
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

Це гостра проблема — знаходити вогненні слова, відкидаючи слова-полову. Тому так уважно ми придивляємось до слова, тому так важливо знати його можливості, тому ми такі нетерпимі до слова млявого, сірого, невиразного: «Можна ще й ще наводити промовисті приклади того, як критика вміє *«глаголом жечь сердца людей».* Прісно, антихудожньо, трафаретно. Де ж отой франківський *«вогонь в одежі слова»?»* (З газети).

Про призначення критики Іван Франко писав у статті «Темне царство»: «...могутнє чуття поета, мов блискавка, розсвічує густий, віковий суморок «темного царства», *пише огняним пальцем таємні слова* над розкошуючими тиранами, а діло критики — обняти в цілості й показати той образ, відчитати та витолкувати ті слова».

А, до речі, що це таке: *пише огняним пальцем таємні слова*? Це слова з легенди про *Валтасарів бенкет,* згадуваний як у Біблії, так і в історичних творах Геродота. *Валтасар (Балтазар)* — історична особа: внук Навуходоносора, співправитель останнього вавілонського царя.

Легенда розповідає, що він бенкетував у ніч, коли вороги взяли Вавілон. Гості Валтасара пили вино з чаш, захоплених у єрусалимському храмі (цим принижувались іудейські боги і прославлялися свої, вавілонські). І раптом якась невидима рука написала вогненними літерами на стіні загадкові слова. Вавілонські мудреці не зуміли витлумачити цього напису. Тоді цариця порадила покликати іудейського мудреця Даниїла, і він пояснив їх так: Валтасара чекає загибель, царство буде поділене між персами і мідянами (ці «пророцтва» збулись).

Легенда ця була популярною; про Валтасара писали Байрон, Гейне, Гете;

його зображували Тінторетто, Рембрандт; композитор Гендель написав ораторію «Валтасар».

Вислови *Валтасарів бенкет, жити Валтасаром* означають жити весело, безтурботно, незважаючи на грізні прикмети близького нещастя.

Вогненні слова звучали *мене, текел, фарес* і перекладалися «вираховую, зважую, розділяю». Вживаються з тим же значенням — «попереджати про небезпеку»: «...письмена його пристрасті горіли в ньому нерозшифрованими ієрогліфами туги: *мене, мене, текел, упарсін...*» (П. Загребельний).

З прадавніх легенд, пізніше записаних у релігійні книги, походить і вислів про роль слова в житті людини, який ми дуже часто зустрічаємо в газетах, чуємо по радіо, вживаємо самі,— *не хлібом єдиним живе людина, але й словом* (у Євангелії його приписують Ісусу Христу, у Второзаконні — Мойсею, а насправді він, мабуть, значно давніший). Ось типове його вживання: «Але ж, звичайно, не *хлібом єдиним живе* тепер волинянин. Він завжди горнувся до пісні й танцю, але зараз — особливо» (Журналу). А ось цей самий вислів, тільки перефразований, пристосований до потреб автора: «Нафта, звісно, нафтою, але ж *не тільки нафтою єдиною*... Не самі лише двигуни внутрішнього згоряння визначають долю цивілізації» (В. Коротич).

Так само з сивої давнини через біблійні тексти дійшли до нас чиїсь гіркі слова *нема пророка в своїй країні* (що означають: люди охоче прислухаються до слів сторонніх осіб і зовсім не цінують навіть найрозумніших думок, якщо вони висловлені своїми, близькими людьми); *не мечіть бісеру перед свиньми* (не витрачайте марно слів перед людьми, які не здатні зрозуміти вас); *глас вопіющого (голос волаючого) в пустині* (даремний заклик до кого-небудь, залишений без уваги, без відповіді; одинокий виступ, не підтриманий ніким). Ці вислови міцно увійшли у нашу мову і вживаються у найрізноманітніших тональностях.

Протягом віків дбав наш народ про свою мову, про слово, «як паросль виноградної лози» плекав його, «доглядав, як сад», відстоював у кривавих і безкровних боях з ворогами, у наші дні використовує слово як зброю у боротьбі за комуністичні ідеали людства. Цю любов і повагу до слова попередні покоління заповідали нам, а ми передаємо їх наступним. Про силу повнозвучного, точного слова в устах людини говоримо ми, цитуючи безсмертні рядки:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!..

Постав цей вірш Шевченка з конкретної причини: поет, по дорозі із заслання, почув рідну, знайому з дитинства пісню про сироту, що йде служити в солдати. Пісня зворушила, розчулила великого поета, слова її набули віщої вагомості. Вислів вживається значно ширше і ближче до прямого значення слів, що складають його.

асто трапляється так: людина твердо впевнена, що вона правильно може пояснити значення слова, походження вислову. А потім за досить прикрих обставин доводиться визнавати: «Не знаю», «Помилявся», «Десь читав або чув начебто...»

Візьмемо для перевірки вислів *молода гвардія*. Перше, що ви згадали,— це, безсумнівно, роман О Фадєєва «Молода гвардія» (1946). Але чому краснодонці так назвали свою організацію? Звідки вони взяли цю назву? Краснодонці знали комсомольську пісню, популярну в довоєнні роки:

Вперед, заре навстречу,
Товарищи в борьбе!
Штыками и картечью
Проложим путь себе.
Смелей вперед, и тверже шаг,
И выше юношеский стяг!
Мы — молодая гвардия
Рабочих и крестьян.

Автор її — поет О. І. Безименський, написана вона у 1922 р. А де взяв ці слова автор пісні? У перші роки радянської влади широко вживалися вислови *стара гвардія і молода гвардія*, тобто старше покоління більшовиків і комсомол як бойова їх зміна. Обидва ці вислови не виникли у ці роки, а лише наповнилися новим значенням. У військах Наполеона був поділ на молоду і стару гвардію, стара була оточена ореолом слави, бойових заслуг.

Тому, перш ніж остаточно вирішити «я це знаю», треба заглянути не в один словник. Так, наприклад, *табу́* (з полінезійського «тапу») в більшості словників пояснюється як щось заборонене. Це і так, і не так, бо «тапу» — це предмет (або назва його) водночас і святий, посвячений, і проклятий. А разом — це щось, від чого слід триматися подалі, уникати за всяку ціну.

Часом у крилатих слів зовсім втрачається зв'язок з їх першоджерелом: твір, з якого їх взято, забувається, зміст крилатого слова змінюється. Так сталося з висловом *левова частка,* який у словнику пояснюється як найбільша або найкраща частина чого-небудь. Це його сучасне значення. А тепер подивимось, що про це сказано у Езопа (адже він вважається «батьком» цього вислову). У нього Лев каже: «Першу частку я дістаю як учасник полювання, другу — за відвагу, третю беру, знаючи апетит моєї сім'ї. Хто сумнівається у моєму праві на четверту частку, нехай виступить». Як бачимо, лев забрав собі не більшу частину, а всю здобич.

Фенікс — міфічний орел з пір'ям вогненно-червоного й золотого кольорів. Міф про фенікса виник у давній Аравії, а потім поширився в Єгипті й Греції. Відомо кілька варіантів цієї легенди. За одним, фенікс прилітав

з Аравії до Єгипту раз на 500 років, приносячи мертвого батька, щоб спалити його в храмі бога сонця (тоді фенікс просто «вилітав або відлітав з попелу»). За іншим, фенікс спалював себе і відроджувався з попелу молодим і оновленим (тоді фенікс «відроджувався з попелу»). Тому вислів можна вживати в двох варіантах. Правда, значно популярніший другий із значенням вічного оновлення, безсмертя: «Красуня Варшава встає з руїн, мов *фенікс з попелу*» (П. Козланюк).

Читаємо в статті О. Гончара «Довженків світ»: «Про Дніпро — велику ріку свого народу, про Нову Каховку він запише згодом у своєму щоденнику, що вона стала батьківщиною його серця, батьківщиною найдорожчих його почуттів. Їй він проспіває свою *лебедину пісню* — «Поему про море».

Йдеться, розуміємо, про останній злет таланту, ширше — про останній високий вчинок у житті. Але чи лебеді справді вміють співати?

Вислів виник з повір'я, що начебто лебеді співають перед смертю (це повір'я виникло ще в давнину, бо зустрічається в одній з байок Езопа).

Видатний знавець життя тварин Брем у своїй книзі писав, що лебідь перед смертю дуже мелодійно зітхає, «голос його нагадує приємний звук срібного дзвону». Це й могло послужити причиною появи повір'я і крилатого вислову. Проте сучасні вчені-натуралісти більш категоричні. Вони твердять, що лебідь безголосий; навіть гелгати, як гуси, лебеді не можуть. У сильному гніві, коли їм доводиться захищати від ворогів своїх лебедят, вони лише шиплять.

Якби вислів *Дамóклів меч* трохи уточнити, то він би мав таку форму «Меч над Дамоклом» — і тоді ніхто б не помилявся у його тлумаченні. Адже по-українськи Дамоклів меч — те саме, що, скажімо, меч, ніж Дамокла, тобто назва предмета (меч, ніж) і особи, якій цей предмет належить. Але меч належав не Дамоклові, а сіракузькому тиранові Діонісію Старшому (432—367 до н. е.), у якого Дамокл був придворним і якому страшенно заздрив, вважаючи його найщасливішим з людей. Коли Дамокл це сказав, Діонісій, як розповідає старогрецька легенда, посадив заздрісника на своє місце, повісивши над його головою на кінській волосині гострий меч. Зляканому Дамоклові Діонісій пояснив, що цей меч є символом тих небезпек, яких зазнає володар постійно, кожної хвилини. Отож не меч в руці Дамокла, а меч над головою Дамокла, та ще й на волосині, яка може кожної хвилини обірватися. Пояснював Діонісій наочно, переконливо, що й казати, тільки трохи зажорстоко, як на наші часи.

І в крилатих словах бувають «темні місця», як у «Слові о полку Ігоревім». Наведемо один такий приклад. Вислів *легше верблюдові пройти крізь голчане вухо, ніж багатому увійти в царство небесне* походить з Євангелія. Тепер майже ніхто не вживає його у наведеній формі; звичайно кажуть *легше верблюдові пройти (пролізти) крізь вухо голки, ніж комусь щось зробити.*

Багато разів робилися спроби по-різному тлумачити цей вислів. Одні коментатори Євангелія вважали, що «верблюд» — це товстий корабельний канат, який у давнину робився з верблюжої вовни; інші схилялися до думки, що тут йдеться про справжнього верблюда, а от «голчане вухо» — це одні з воріт у стіні Єрусалима, дуже вузькі й низькі. Ще інші твердили,

що це звичайнісіньке прислів'я, де все треба розуміти прямо, буквально: раз верблюд не пролізе, то і багач теж.

Тлумаченню непрозорих висловів російської мови типу «впросак попасть», «баклуши бьют», «собаку съел» та багатьох інших присвячена дуже цікава книжка С. Максимова «Крылатые слова. (Не спроста и не спуста слово молвится — и до веку не сломится)».

ЧЕРЕЗ ТЕРНИ ДО ЗІРОК

оезії — таке диво: або читач одразу з першого читання пройметься настроєм поетичного твору, або відкладе байдужою рукою його і більше не загляне. А чому відкладе? Бо не сприйнявся вірш як пісня, бо спіткнувся об щось, бо темний текст, незрозумілий. А то ще — не хвилює. А що ж то за вірш, якщо він не схвилював душу читача?

Часом буває, що поетичний образ потребує «ключика», щоб його відімкнути. Читаємо у П. Грабовського:

Людина есмь... жага любові в серці;
Як одігнать замани світові?
Простіть мене, о мученики мерці;
Простіть мене, о страдники живі.

При першому читанні, коли відкинути перші два слова, які, скажімо, вам здалися таким собі «загальником», все, що сказано у вірші далі, або незрозуміле, або нецікаве.

А тепер спробуємо «відімкнути» цей уривок. Перші два слова взято з латинського вислову *homo sum, humani nihil a me alienum puto — людина я (єсмь), і ніщо людське мені не чуже.* Автор його — римський письменник Теренцій (185—159 до н. е.). Отже, П. Грабовський першими словами *людина єсмь* натяком говорить, що і в нього є людські слабості, що і він хотів би любити, бути щасливим і вільним, мати багато радощів у житті... І за свої людські слабості він просить, щоб його простили міцні, витривалі борці, живі і мертві. Так вірш «заговорив» до нас, розкрився.

Тепер зіставимо дві строфи різних віршів. Читаємо у І. Франка:

Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не може змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись — значить жить!
Vivere memento!

Це, мабуть, вам знайомий вірш, і слова *vivere memento (пам'ятай про життя)* теж. А тепер інший вірш:

А море вічністю шумить,
У берег б'ється море.
О, тільки б мить,
О, тільки б мить
Мені, як атом, розщепить!
Memento mori...

(Л. Талалай)

Memento mori — пам'ятай про смерть; поет підкреслює цим скороминущість життя і потребу розщеплювати мить, як атом, у розумінні дорожити кожною миттю, наповнювати навіть частки її ділами.

Начебто все ясно, але... Але почнемо з того, що першим був похмурий вислів *memento mori.* Таким вітанням зобов'язані були обмінюватися при зустрічах члени релігійного ордену траппістів, заснованого в XVII ст. Іван Франко створив нову крилату фразу протилежного значення. Тепер вірш І. Франка «відмкнувся»: це ствердження життя як боротьби.

Порівняємо ще два вислови: *dum spiro, spero* (дослівно *поки дихаю — сподіваюсь)* — цей вислів належить римському поету Публію Овідію Назону (43—18 до н. е.), і *contra spem spero (проти надії сподіваюсь),* який належить Лесі Українці. Ось як коментував ці вислови М. Т. Рильський: «Є в Марії Конопницької вірш: «*Dum spiro — spero» («Поки живу — сподіваюсь»).* З ним за думкою і настроєм перегукується один із програмних творів Лесі Українки з ще більш рішучим заголовком: «*Contra spem spero» («Проти надії сподіваюсь»)».*

Тепер знову почитаємо вірші.

Ти пам'ятаєш? Літній чи студент,
А *семпер тіро* завжди той, хто творить,
Їздець в незнане, де уява зорить...

(С. Крижанівський)

У І. Франка є збірка поезій з назвою «*Semper tiro*» (1906), що означає — *завжди учень* (tiro — новобранець, початківець у якійсь справі). І. Франко мав на увазі насамперед поета, який все життя вдосконалюється, а вислів — у своїй початковій формі — має дещо інше значення. Старокримський поет Марціал (40—102) сказав: «Bonus vir semper tiro est» (порядна, хороша людина — завжди новачок), тобто добряка легко обманути.

Ще один вірш.

В цім прекраснім,
Шаленім світі,
З-поміж буднів і справ
Завзятих,
Непогасно над нами
Світить:
Комсомольці років
Двадцятих.

Під вітрами пройду
Жорсткими,
Черéз терни життя
Колючі.
Комсомольці років...
Якими
Ви спішили *зорі*
Назустріч?

(А. Гудима)

Тут сплетено в один вінок шани і захоплення комсомолом два образи; це давнє латинське прислів'я *через терни до зірок (per aspera ad astra)* і рядки відомої пісні «Вставай заре навстречу...» О. Безименського.

Вислів *тернистий шлях* є своєрідним скороченням латинського прислів'я. Так говорять про життя, повне тяжких випробувань, про труднощі зростання і перешкоди на шляху до нового: «*Тернистий шлях* для наших гвардійських частин лежав далі через згарища Тернополя й околиці Львова, Дембіцьке укріплення, здавалось, нездоланний Дукленський перевал у Карпатах, бурхливі води та наїжачені береги європейських рік аж до визволення Праги...» (З ж у р н а л у).

Ми з вами прочитали всього кількадцять рядків поезій з неозорого поетичного моря. А скільки там незнаного!.. Щоб насолоджуватись читанням прекрасних віршів, треба спочатку навчитися... заглядати в словник! Його не треба боятися. Як гарно сказав про це Максим Тадейович Рильський:

Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля...

І РОСТИ, І ДІЯТИ

ворчість Павла Тичини, наче сяючий, райдужний міст, перекинутий від класика дожовтневої літератури М. М. Коцюбинського, який «благословив» його, до сучасних поетів — І. Драча, Б. Олійника, яких молодими початківцями пригорнув до свого серця вже уславлений поет-академік.

Мабуть, важко знайти поета, у якого б майже кожна збірка поезій своєю назвою входила у золотий фонд рідної мови як крилате слово. Подивіться самі.

Збірка «Сонячні кларнети» (1918) — вислів *сонячні кларнети* як символ світлого, життєствердуючого начала: «Заяскрів талантами новий український театр, і з'явилися перші книжки, пролунали перші *сонячні кларнети* молодої соціалістичної літератури» (О. Г о н ч а р).

Збірка «Вітер з України» (1924) — крилатий вислів *вітер з України* (відображає пафос будівництва нового, соціалістичного життя):

Комуною живемо, Кружля, реве і свище,
Вітаєм сонця схід, Регоче і радіє
А *вітер з України* Уже на цілий світ.

(О. П і д с у х а)

Збірка «Партія веде» (1933) — вислів *партія веде,* широко використовуваний у мові публіцистики і художньої літератури:

Усе до сонця, все до сонця
твоє обличчя молоде.
О, ні, народе мій, не сон це,—
туди нас *партія веде.*

(В. С о с ю р а)

Збірка «Чуття єдиної родини» (1938) — вислів *чуття єдиної родини,* який активно живе не лише в українській мові, а й у мовах народів нашої країни: «*Ми пишаємося тим,* що саме в нашій поезії вперше пролунало оте крилате *чуття єдиної родини,* що стало мовби девізом всіх братніх літератур» (О. Гончар).

Збірка «Сталь і ніжність» (1939) — вислів *сталь і ніжність:* «Вони були *стальними* у вирі війни і *ніжними* на миру. *Сталь і ніжність* — саме ці слова здаються мені найбільше вдалими, щоб охарактеризувати життєвий шлях кожного з героїв цих нарисів» (П. Панч).

Збірка «Перемагать і жить» (1944) — крилатий девіз, що виражає історичний оптимізм радянського народу,— *перемагать і жить.*

Збірка «І рости, і діяти» (1949) — вислів *і рости, і діяти,* що часто використовується як заголовок статей, рубрик. Наприклад, у газеті «Молодь України» від 4 червня 1980 р. вміщено статтю під таким заголовком. Ось ще приклад: «Поет сказав: *рости і діяти!* Я ще ріс, отже, мав діяти!» (П. Загребельний).

Поворотні етапи в житті нашого народу чітко зафіксувалися в карбованих рядках українського поета, які давно вже стали крилатими: *Як упав же він з коня* (1918); *На майдані коло церкви революція іде* (1918) — бурхливі роки революції; *Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та* (1933) — великі зміни в житті радянського народу у зв'язку з колективізацією сільського господарства; *Та нехай собі, як знають, божеволіють, конають,— нам своє робить!* (1934) — впевненість у своїй силі і правоті перед лицем небезпеки.

Тичина був поетом-громадянином, він жив сподіваннями, радощами і болями свого народу, від імені якого говорив: *За всіх скажу, за всіх переболю; Стою — мов скеля непорушний* (1922); *Лиш правда є вічна, а то все трава* (1947).

Поетичною формулою соціалістичної естетики стали слова П. Тичини: *«Труд перерастає у красу»* (1945):

Хто із світом збратає нас,
Де *з праці краса виростає,*
Де з'єдналися вільно народи,
Як рідні брати,
Де для лиха і зла
Ані грунту, ні місця немає?
Все це ти, моя Ленінська партіє, ти.

(В. Бровченко)

Безсмертні рядки залишив нам П. Тичина:

Я єсть народ, якого Правди сила
Ніким звойована ще не була.
Яка біда, яка чума мене косила,
а сила знову розцвіла.

Наш народ, про якого сказані ці слова, може пишатися своїм поетом. Своїм життям, працею, творчістю він заслужив право сказати про себе «Я єсть народ».

ХТО ВЗЯВ МЕЧ, ВІД МЕЧА І ЗАГИНЕ

лова староримського поета Квінта Горація Флакка (65—8 до н. е.), сказані ним в одній з од, стали формулою, що виражає найвищий вияв патріотизму: «*Солодко й славно вмирати за батьківщину*». Ще раніше (у VII—VI ст. до н. е.) старогрецький поет Тіртей писав: «Смерть для хороброго мужа прекрасна, коли він у битві падає в перших рядах вірних вітчизни синів».

Цю ж думку повторив радянський поет П. Тичина:

Як солодко віддать життя
За свій народ, за щастя краю!

У багатьох славних битвах відстоювали нашу землю її вірні сини. Як величні дороговкази на цьому шляху, вкритому тернами і лаврами, і як повчання потомкам звучать крилаті слова. *Стояти на смерть* — один із них. Цей вислів приписується славнозвісному полководцю, герою Вітчизняної війни 1812 р. М. І. Кутузову. Під селом Тарутіно, де російська армія після відступу з Москви готувалася до рішучого контрнаступу, Кутузов сказав офіцерам, що були біля нього: «Тепер ні кроку назад. *Стояти на смерть!*»

Вислів цей, як напис на обеліску Слави, вінчає життя багатьох полеглих у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.: «Усі ми знали,— продовжує Вигон,— Андрія Гайворона і нашу Дарину. Хто ж вони? Хлібороби і солдати. *Вони стояли на смерть* за нашу землю і за весь, можна сказати, народ» (М. Зарудний).

Старовинна зброя — меч — стала символом битви. І як символ є в крилатих словах, які живуть і в сучасній мові. *Хто взяв меч, від меча й загине* — вислів цей походить з євангельського переказу про арешт Христа, під час якого один з учнів його витяг меча; «тоді сказав йому Ісус: «Поверни меч твій на його місце; бо всі, хто взяв меч, від меча загинуть».

Цей вислів поширений у сучасній літературній мові як пересторога проти насильства й агресії:

Переможцям щедро-*любо*
Пахнуть солодом тростини...
Хто з мечем іде на Кубу —
Від меча і сам загине!

(М. Сингаївський)

Наше право на вістрі меча — гасло загарбників. До нього звертаються, коли хочуть затаврувати паліїв війни. Історія цього вислову така. У IV ст. до н. е. з-за Альп в Італію вдерлися войовничі племена галлів. Одне за одним падали італійські міста під натиском галлів — безстрашних воїнів, озброєних довгими списами і важкими мечами. Навіть смертельно пора-

нені, галли продовжували битися з ворогом. Коли війська галлів оточили місто Клузіум, яке було союзником Риму, римляни попросили ватажка галлів Бре́нна не палити міста і не вбивати його жителів. Бренн начебто погодився виконати це прохання, але тут же став вимагати від жителів міста віддати йому найбагатші землі. Коли обурені римляни запитали, яке право мають галли відбирати землі у їх законних власників, Бренн відповів: «*Наше право міститься на вістрі меча.* Сильним належить світ».

Завойовникові Бренну належить ще один крилатий вислів, пов'язаний з мечем: *горе переможеним (vae victis).* Війська Бренна оточили і захопили Рим, проте їм не вдалося вдертися у Капітолій — римську фортецю на крутій горі. Облога Капітолію тривала довго, римляни вичерпали всі запаси, вони вже почали їсти кору з дерева і навіть шкіру своїх сандалій. В тилу у Бренна стало неспокійно — збиралися загони римлян, щоб вирушити на бій із загарбниками. Тоді Бренн запропонував зняти облогу за викуп — тисячу фунтів золота. Римляни погодилися, почали відважувати золото, а галли при цьому весь час намагалися обдурити їх. Зчинилася колотнеча, та підійшов Бренн, зняв свій меч і мовчки поклав його на терези з гирями. Римляни остовпіли: «Що це означає?» Бренн відповів: «Це означає — *горе переможеним*!»

Вислів цей у наші дні вживається переважно іронічно: «Він [дідок] скидав чувал за чувалом, поров їх і толочив картоплю.— Отак, отак! — гукав він.— Нехай на вашій бараболі наші гуси та свині попасуться. Нехай, нехай!

— Ве віктіс,— тяжко зітхнув Серьожа. Латинською мовою це означає: *горе переможеним»* (Ю. С м о л и ч).

Страшний, кривавий слід залишали мечі в історії людства. Недаремно вже в найдавніші часи виник вислів *перекувати мечі на рала,* бо є він ще в Біблії: «І судитиме [слово боже] народи, й каратиме багато племен: і *перекують мечі свої на рала* і списи свої на серпи; не здійме меча народ на народ і не будуть більше воювати». Уже з самої цитати видно, що і для найдавніших суспільств було жадане мирне співіснування. У сучасній літературній мові цей вислів означає роззброїтися, відмовитися від войовничих намірів, перейти до мирного життя:

Усе для фронту — хліб ішов з полів,
Усе для фронту — зброю ми кували.
Мечі перекувати на орала —
Боєць життя в ту мрію перелив.

(В. М а л и ш к о)

Існує також утворений від цього вислів *перекувати рала на мечі,* що означає озброюватись для визвольної війни, для захисту вітчизни:

Повстаньмо ж тепера усі, як один,
За діло братерськеє спільне!
Розкуймо на зброю плуги! Що орать,—
Коли наше поле не вільне?

(Л е с я У к р а ї н к а)

З появою вогнепальної зброї з'являється новий вислів, який закликає бути готовим до бою, до зустрічі з небезпекою: *тримати порох сухим.* Він

приписується відомому діячеві англійської буржуазної революції XVII ст. Оліверу Кромвелю (1599—1658).

Він досить широко вживається — і не лише у зв'язку з озброєнням: «...Події в Європі і цілому світі, де вже розгоралося полум'я війни, підказували поетам гостру потребу *тримати ліричний порох сухим*» (Л. Новиченко).

Багато висловів приписується Наполеону. Серед них вислів *у сумці солдата лежить маршальський жезл*. Про те, що він належить Наполеонові, сказано в книзі Е. Блаза «Військове життя за часів імперій» (1837). Інші автори приписують його Людовику XVIII, який перед вихованцями військової школи в Сен-Сірі сказав: «Пам'ятайте твердо, що серед вас нема жодного, хто б не мав у своїй сумці маршальського жезла герцога Реджіо: витягти його звідти залежить від вас» (тут ідеться про генерала Удіно, який одержав після битви при Ваграмі 6 липня 1809 р. звання маршала і титул герцога Реджіо).

Ці слова вживаються на позначення прагнень людини і можливостей здійснення цих прагнень:

Усіх вела на всенародний бій
Єдина воля, віща і крилата,
І *маршальський таївся жезл ясний*
В похідній сумці простого солдата.

(М. Рильський)

«Сорок віків дивляться на вас з висоти цих пірамід»,— з такими словами генерал Бонапарт начебто звернувся до французьких солдатів перед боєм біля єгипетських пірамід 21 липня 1798 р. Проте жодним документом того часу це не підтверджується. Диктуючи мемуари на острові св. Єлени генералові Бертрану, Наполеон свою історичну фразу передав у такій формі: «Солдати, на вас дивляться сорок віків». Можливо, що ці слова (як і багато інших, пов'язаних з легендами про Наполеона) з'явилися набагато пізніше часів походу Бонапарта в Єгипет. Наводяться як цитата: «— Так, це справді гордість нашого часу,— говорить Духнович.— Пам'ятаєте, як Наполеон казав у Єгипті? *«Солдати, з висоти цих пірамід на вас дивляться 40 століть людської історії»*... Тут на нас дивиться одна п'ятирічка, зате яка п'ятирічка! П'ятирічка нової, соціалістичної цивілізації...»(О. Гончар).

Значної популярності набули афоризми видатного російського полководця О. В. Суворова (1730—1800); його книжка «Наука перемагати» (1806) залишила нам цілий ряд крилатих слів: *легко в навчанні, важко в поході, важко в навчанні — легко в поході; кожен воїн повинен розуміти свій маневр; окомір, швидкість, натиск* та ін.

Двадцяте століття теж передасть у віки кілька висловів, які свідчитимуть у майбутньому, якими були кращі люди цього бурхливого століття.

No pasaran! (Вони не пройдуть!) — ці слова належать Долорес Ібаррурі — видатній діячці Комуністичної партії Іспанії. Вони стали гаслом героїчної боротьби іспанського народу проти заколотників (влітку 1936 р. генерал Франко вчинив заколот проти Іспанської Республіки, підтриманий фашистськими військами Італії та Німеччини), а пізніше — символом визвольної боротьби, нескоримості.

Долорес Ібаррурі виступила в Парижі 3 вересня 1936 р. з промовою, в якій сказала: *«Краще померти стоячи, ніж жити на колінах»*. Хоч думка ця зустрічається і в давніх авторів (римський історик Тацит (55—120) писав: «Достойна смерть краще нікчемного життя»), все ж ми ці слова пов'язуємо саме з героїчною боротьбою іспанських республіканців — як високий зразок мужності:

І закипіли сльози матерів,—
Жнива розпочинала смерть кощава.
І кожен *обирав умерти право,*
Бо на колінах жити не хотів.

(В. Малишко)

Patria o muerte! (Вітчизна або смерть!) — це гасло кубинської революції, проголошене її вождем Фіделем Кастро. Ці слова, які звичайно завершують промови Фіделя Кастро і документи великої державної ваги, передають глибокий патріотизм бійців за соціалізм на Кубі.

Залишиться і вислів-пересторога: *люди, будьте пильні,* який належить чеському письменнику-комуністу Юліусу Фучіку. 25 серпня 1943 р. нацистський суд у Берліні виніс Фучікові смертний вирок; страчений він 8 вересня 1943 р. У тюрмі Фучік написав свою останню книгу «Репортаж під шибеницею», яку по аркушах виніс і переховував у себе один із чеських патріотів, що служив тюремним наглядачем. Закінчується книга словами: *«Люди,* я любив вас! *Будьте пильні!»*

«Люди, будьте пильні!» — кричать тут звідусіль тіні мільйонів жертв фашистського людоїдства», (П. Козланюк).

МИРУ НЕ ЖДУТЬ — МИР ЗАВОЙОВУЮТЬ

ирне співіснування, принцип мирного співіснування двох систем — соціалістичної і капіталістичної,— що лежить в основі зовнішньої політики Радянського Союзу, був сформульований у ряді праць В. І. Леніна. Так, у листі «Американським робітникам» В. І. Ленін писав про перспективи торговельних відносин між США і Радянською Росією «на протязі того періоду, коли існуватимуть поряд соціалістичні і капіталістичні держави», в іншій публікації В. І. Ленін говорить про *«мирне співжиття з народами,* з робітниками і селянами всіх націй». Народний комісар закордонних справ Г. В. Чичерін у доповіді на засіданні ВЦВК 17 липня 1920 р. сказав: «Наш лозунг був і залишається один і той же: *мирне співіснування* з іншими урядами, які б вони не були. Сама дійсність привела нас і інші держави до необхідності створення довготривалих відносин між робітничо-селянським урядом і капіталістичними урядами».

Вислів у сучасній мові набув великої популярності і вживається як у прямому, так і в переносному, образному значенні, наприклад: «...досі

в наших друкованих органах, по суті, майже не знаходилось місця для серйозних критичних статей про дитячу літературу... Так і живуть собі дитяча література й критика в межах літературного процесу за принципом *мирного співіснування*» (З газети).

Крилатими стали вислови, що виникли в процесі боротьби народів світу за мирне співіснування на планеті.

Миру не ждуть — мир завойовують — цитата з «Маніфесту до народів миру», прийнятого на другому Всесвітньому конгресі миру у Варшаві 22 листопада 1950 р. П. Тичина писав: «Але ж усі вже народи вогненними буквами у своїх серцях написали слова про те, що *миру не ждуть, а мир завойовують*».

Люди доброї волі — вислів, що став крилатим після опублікування відозви, прийнятої 19 березня 1950 р. в Стокгольмі третьою сесією Постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру («Стокгольмська відозва»). Документ цей закінчується словами: «Ми закликаємо *всіх людей доброї волі* всього світу підписати цю відозву».

Ще у 1844 р. К. Маркс у праці «До критики гегелівської філософії права» писав, що *теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами*. Вислів широко вживається із заміною слова *теорія* на *ідея*. Так, ідея мирного співіснування охопила маси, оволоділа ними, стала близькою всім чесним людям земної кулі, над якими дамокловим мечем нависла страшна загроза атомної війни. Особливо близька ця ідея нам, радянським людям.

РЕВОЛЮЦІЇ — ЛОКОМОТИВИ ІСТОРІЇ

1848 р. була написана невелика за обсягом книжка, назва якої — «Маніфест Комуністичної партії»; автори її — Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Це — бойова програма створеної у 1847 р. К. Марксом і Ф. Енгельсом першої революційної пролетарської організації «Союзу комуністів». Книжка стала тією іскрою, з якої розгорілось полум'я революцій, що потрясли до самих основ старий світ і створили новий — світ соціалізму.

Привид бродить по Європі — привид комунізму — так розпочинається «Маніфест». Ці слова провістили близький початок нової ери — ери пролетарських революцій: «Перефразовуючи крилаті слова про те, що *«привид бродить по Європі — привид комунізму»*, ми можемо сказати, що сьогодні він бродить уже по всій планеті» (Б. Буряк).

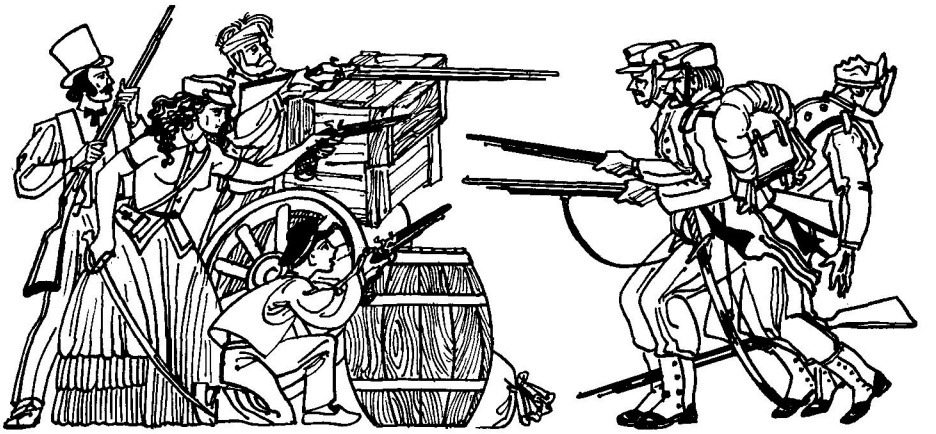
Пролетарі всіх країн, єднайтеся! — заключне речення «Маніфесту». Воно стало девізом, лозунгом міжнародного робітничого руху.

У тексті «Маніфесту Комуністичної партії» сказано: «Нехай пануючі класи тремтять перед Комуністичною Революцією. *Пролетарям нічого втрачати в ній, крім своїх кайданів*. А здобудуть вони весь світ». Виділений вислів став всесвітньовідомим, крилатим.

Широко відоме й визначення *пролетаріату як могильщика буржуазії*, дане великими його вчителями.

Ми часто зустрічаємо вислів *повернути назад колесо історії*, коли йдеться про намагання ворожих нам сил стримати поширення комуністичного світогляду, комуністичних ідей у світі. Цей вислів також походить з «Маніфесту Комуністичної партії».

«Не крутяться назад історії колеса, хоть лізь під них,— не крутяться назад!» (М. Б а ж а н).

Революції — локомотиви історії — цей вислів належить К. Марксу (стаття «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.»). У час, коли писалися ці слова, локомотиви були найпотужнішою рушійною силою і на транспорті, і на виробництві. Тому Маркс, прагнучи дати образне визначення революцій, порівняв їх з локомотивами. *«Революції — локомотиви історії,* рухаючи вперед людське буття, неминуче рухають і його пізнання, творчу думку, мистецтво» (В. І в а н и с е н к о).

Родимі плями старого суспільства (капіталізму) — слова з твору К. Маркса «Критика Готської програми» (1891), які використовуються для характеристики пережитків минулого в нашому житті.

Штурмувати небо — вислів К. Маркса. Так він писав у 1871 році в одному з листів про борців Паризької комуни — вони «готові *штурмувати небо*». Цим підкреслювалася відвага комунарів.

Останнім часом вислів широко вживається у зв'язку з вивченням і освоєнням космічного простору: «Настане час, і ми, комунари двадцятого віку, розпочнем *штурм неба* у буквальному розумінні слова» (З г а з е т и).

Ці вислови з праць К. Маркса і Ф. Енгельса так давно і міцно засвоїлися мовою, так точно характеризують явища дійсності, що здаються вічними, «нічиїми». Тому треба пам'ятати про їх першоджерело. Лозунг французької буржуазної революції XVIII ст. *Мир хатам (халупам), війна палацам!* у дні Великого Жовтня був взятий на озброєння революційною публіцистикою. Популярний він і сьогодні — як засіб зображення тих бурхливих років: «Науковий соціалізм,— казав заступник комісара,— а також *мир халупам і війна палацам* вимагають такої доктрини, щоб бити

ворога без пощади» (Ю. Яновський). У наш час вислів часто перефразовують, надаючи йому протилежного змісту: «То раніше було гасло: *мир халупам, війна палацам*. А тепер треба оголошувати *війну халупам*, щоб ставити добрі оселі» (М. Стельмах).

У царській Росії революційною піснею підпілля, заслання, страйків і демонстрацій була *«Марсельєза»*. Назва цієї пісні стала крилатою і означає революційний заклик:

Гукнули бідні: ближні й дальні!
Не телеграми привітальні,
а кулю в лоба глитаям!
Візьмім, візьмім на гострі леза!
Всім краям — *Марсельєза!*

(П. Тичина)

Слова і музику пісні написав за одну ніч — 25 квітня 1792 р.— капітан інженерних військ Руже де Ліль у Страсбурзі. Це був спочатку похідний марш, написаний для Рейнської армії Франції, яка стояла у Страсбурзі. Цей марш, переписаний від руки, почали передавати з міста до міста, і через три місяці його приніс у Париж батальйон добровольців з Марселя. З новим іменем — «Марсельєза» — пісня облетіла всю Францію, стала гімном Французької революції, під її звуки революційна армія Франції громила своїх ворогів. Вона лунала на барикадах повстань паризького пролетаріату і в 1830 р., і в 1848 р., її співали бійці Паризької комуни.

Наполеон, проголосивши себе імператором, заборонив цю революційну пісню; нині вона — державний гімн Франції.

В Росії й на Україні, починаючи з 80-х років XIX ст., була поширена революційна пісня на текст відомого революціонера Петра Лаврова, яка виконувалася на мотив французького революційного гімну і дістала назву «Робітнича марсельєза» (1875). Ви знаєте її перші рядки:

Отречемся от старого мира,
Отряхнем его прах с наших ног.

Ось свідчення її популярності напередодні революції 1905 р.:

Чого *Марсельську пісню* чути?
Хіба день слави вже настав?
Хіба розірвані всі пути?
Хіба тиран вже з трону впав?

(Леся Українка)

Міжнародний пролетарський гімн «Інтернаціонал» створений у 1871 р. Текст написав французький поет Ежен Потьє, учасник Паризької комуни, на музику поклав композитор П'єр Дегейтер. Переклад російською мовою здійснив А. Я. Коц (1902), українською — Микола Вороний (1917).

Популярність «Інтернаціоналу» така велика, що багато рядків з його тексту стали крилатими. *Повстаньте, гнані і голодні!* — його перший рядок. Ось його «крилате» вживання:

І кожен знак — на битву підійма,
Гука: *«Повстаньте, гнані і голодні!»*
І гнів: — «Як у вулканові безодні...»
І посмішка — теплішої нема!

(П. Воронько)

Як крилатий вислів широко побутує і перший рядок рефрену (приспіву) «Інтернаціоналу»:

Чуєш: сурми заграли,
Час розплати настав —
В Інтернаціоналі
Здобудеш людських прав!

Його значення — образне узагальнення революційних змін, що надходять: «Який там він тоді був Михайло Федорович?! Сільський хлопчак, якого покликала Радянська влада і сказала: вчися, хлопче. *Чуєш, сурми революції заграли?* Таким, як ти, сурмити в сурми, таким, як ти, влада нова землю вверяє: господарюй на ній, як серце велить...» (В. Большак).

Дав крилатий вислів і такий уривок «Інтернаціоналу»:

Лиш ми, робітники, ми, діти
Святої армії труда,
Землею будем володіти,
А паразитів жде біда.

Виділені слова, виражаючи чітку, гостру класову позицію, служать засобом образної характеристики ворожих нам класів: «Там є геніальні слова: *«А паразитів жде біда!»* Усе вже в «Інтернаціоналі» було передбачено» (М. Стельмах).

Рядок російського перекладу: *Это есть наш последний и решительный бой* в українській мові передається *останній бій* (цих слів в українському перекладі немає). Іх використала Леся Українка у «Піснях про волю»:

Чи вже розбито каземати
в царській твердині віковій?
Загомоніли раз гармати —
чи се вже йде *останній бій?*

А ось ці слова в поезії М. Рильського:

Гей, сміло стань,
Гей, прямо глянь
Ти ворогам у вічі!
На славний бій,
Останній бій,
Усіх Отчизна кличе!

Є ТАКА ПАРТІЯ!

ворець нашої держави В. І. Ленін був людиною пристрасною, емоційною. Він писав: «без «людських емоцій» ніколи не бувало, нема і бути не може людського *шукання* істини». Тому яскраві висловлення Леніна-публіциста ставали крилатими, ішли в народ.

Є така партія! — слова, сказані В. І. Леніним на І Всеросійському з'їзді Рад (червень 1917). Ось як про це розповідається в біографії В. І. Леніна:

«З доповіддю в першому питанні «Тимчасовий уряд і революційна демократія» виступив бундівець Лібер. Далі виступив з великою промовою міністр пошт і телеграфу коаліційного уряду і лідер меншовиків Церетелі, який відкинув пропозицію більшовиків про створення Радянського уряду. Підтримавши тезу Лібера про необхідність зміцнення блоку всіх демократичних партій і створення коаліційного уряду, він заявив: «В даний момент в Росії нема політичної партії, яка говорила б: дайте в наші руки владу, ідіть геть, ми займемо ваше місце...».

І в цей момент з середини притихлого залу пролунав гучний, упевнений і рішучий голос:

— *Є така партія!*

Це був голос вождя більшовицької партії Леніна. Після цього Ленін виступив з промовою, в якій ще раз сказав:

«Я відповідаю: «є!» Ні одна партія від цього відмовитись не може, і наша партія від цього не відмовляється: кожної хвилини вона готова взяти владу цілком».

Змінилась в океан історії ріка,
Віки й народи мисль осяяла єдина,
Як від мільйонів серць: *«Є партія така!»* —
На цілий світ одна промовила людина.

(М. Рильський)

В. І. Ленін у статті «Політичний шантаж» (1917) писав: «...їй [партії] ми віримо, в ній ми бачимо *розум, честь і совість нашої епохи*». З того часу це образне найменування Комуністичної партії Радянського Союзу стало крилатим:

Я славлю Партію за щастя і свободу,
За многотрудні подвиги її!
Я славлю Партію!
Це *розум, честь епохи,*
Висока *совість,* пристрасна душа.

(П. Воронько)

Ф. Енгельс у листі до Ф. Зорге (1886), критикуючи прояви сектанства у діях групи німецьких соціал-демократів, висловився, що теорія для них *«догма, а не керівництво до дії»*. Маючи на увазі ці слова і характер діяльності К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін у праці «Дитяча хвороба лівизни в комунізмі» писав: «Наша *теорія не догма, а керівництво до дії,*— говорили Маркс і Енгельс...»

Ставши крилатим саме в ленінській редакції, вислів характеризує творче, а не буквальне засвоєння якого-небудь положення або вчення. Ось приклад його вжитку з конкретизуючим перенесенням:

«...Ми твердимо, що *соціалістичний реалізм не догма, а спосіб думання, відчуття і відображення явищ життя,* та нова висота, з якої письменник та його герой судять і оцінюють людей, події» (З журналу).

Революція 1905 р. має й образну назву *генеральна репетиція Жовтневої революції*. Цей вислів постав з книги В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (1920): «Без «генеральної репетиції» 1905 року перемога Жовтневої революції 1917 року була б неможлива».

Широко вживається у сучасній мові, зокрема в мові газет, вислів *великий почин*. Це назва статті В. І. Леніна «*Великий почин* (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»)», яка була опублікована в липні 1919 р. У статті давалась висока оцінка рухові, який розпочався 10 травня 1919 р. на станції Сортувальна Московсько-Казанської залізниці, де був організований перший комуністичний суботник. На пропозицію секретаря комуністичного осередку депо працювати в суботу вночі, щоб відремонтувати безкоштовно три паровози, відгукнулися всі робітники.

Після статті В. І. Леніна суботники почали проводити по всьому Радянському Союзу. У першотравневих суботниках 1920 р. вже брали участь сотні тисяч чоловік. На суботнику в Кремлі працював також В. І. Ленін.

Цей крилатий вислів позначає сьогодні справжні великі починання: «Братні слов'янські народи, що ось уже кілька років вільно і творчо будують, за нашим *великим почином*, соціалістичні основи свого життя, теж вважають для себе спадщину Шевченка близькою і рідною» (П. Тичина).

Крилаті слова *вчитися, вчитися і вчитися* беруть свій початок із статті В. І. Леніна «Краще менше, та краще» (1923): «Нам треба що б то не стало поставити собі завданням...: по-перше — учитися, по-друге — учитися і потретє — учитися і потім перевіряти те, щоб наука у нас не залишалась мертвою буквою або модною фразою...»

Коли ми говоримо про В. І. Леніна, найчастіше нам пригадуються дві його образних характеристики: *простий, як правда* — слова М. Горького з нарису «В. І. Ленін» (1924) і *найлюдяніша людина* — слова з поеми В. Маяковського «Владимир Ильич Ленин» (1926):

Что он сделал?
Кто он и откуда —
Этот *самый человечный*
человек?

Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова.— М., 1966.
Боровой Л. Я. Путь слова.— М., 1974.
Вартаньян Э. А. Путешествие в слово.— М., 1982.
Вартаньян Э. А. Из жизни слов.— Л., 1963.
Введенская Л. А., Павлова Л. Г. Культура и искусство речи.— М., 1984.
Ветвицкий В. Г. Занимательное языкознание.— М., 1966.
Горбаневский М. В. В мире имен и названий.— М., 1983.
Дмитриев В. Г. Скрывшие свое имя.— М., 1980.
Еремия А. И. Географические названия рассказывают.— Кишинев, 1962.
Калинин А. В. Культура русского слова.— М., 1984.
Карпенко Ю. А. Названия звездного неба.— М., 1981.
Ковалевская Е. Г. История слова.— М.; Л., 1968.
Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові.— К., 1975.
Ковба В. М. 25 цікавих біографій: Розповіді про рослини.— К., 1969.
Коготкова Т. С. Письма о словах.— М., 1984.
Кругляк Ю. М. Ім'я вашого міста.— К., 1978.
Люстрова З. Н., Скворцов Л. И. Мир родной речи.— М., 1972.
Люстрова З. Н., Скворцов Л. И., Дерягин В. Я. Беседы о русском слове.— М., 1978.
Люстрова З. Н., Скворцов Л. И., Дерягин В. Я. Друзьям русского слова.— М., 1982.
Мгеладзе Д. С., Колесников Н. П. От собственных имен к нарицательным.— Тбилиси, 1970.
Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений.— М., 1967.
Сахарный Л. В. Как устроен наш язык.— М., 1978.
Сергеева И. В. Тайна географических названий.— М., 1963.
Скворцов Л. И., Дерягин В. Я. Беседы о русском слове.— М., 1976.
Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови.— К., 1973.
Стрижак О. С. Назви розповідають.— К., 1967.
Трубачев О. Н. Названия рек правобережной Украины.— М., 1968.
Успенский Л. В. Ты и твое имя.— М., 1982.
Успенский Л. В. Почему не иначе? — М., 1969.
Успенский Л. В. Слово о словах.— М., 1982.
Успенский Л. В. Имя дома твоего.— М., 1967.
Успенский Л. В. Загадки топонимики.— М., 1969.
Формановская Н. И. Вы сказали: «Здравствуйте!» — М., 1982.
Формановская Н. И. Русский речевой этикет.— М., 1982.
Шанин Ю. В. От эллинов до наших дней.— М., 1975.
Шанский Н. М. В мире слов.— М., 1971.

Відомості з названих книжок частково використані у цій книжці, проте в них є ще дуже багато цікавого.

ПОКАЖЧИК ПОЯСНЕНИХ СЛІВ

(в перших двох частинах)

А

абетка — 163
абрикос — 93
абітурієнт — 156
аварія — 78
авіатор — 79
автобус — 76
автограф — 22
автор — 23
агат — 27
агент — 216, 174
агітатор — 216
агітація — 216
адмірал — 77
адрес — 27
адреса — 27
аеробус — 76
аеродром — 79
аеронавт —79
аероплан — 78
азарт — 179
азбука — 164
аїр *(тростинний)* — 106
академія — 155
аквалanг — 182
акванавт — 182
аквaплан — 182
Аккерман — 60
актор — 174
алгебра — 162
алмаз — 150
Алушта — 73
алфавіт — 164
альт — 176
ампер — 209
Анастасія — 201
Андрій — 201
Антон — 201
апельсин — 97
аплодувати — 178
арифметика — 164
армія — 193
аромат — 150
артист — 175
артишок — 100
ас — 190
а́тлас — 151, 159
атла́с — 151
атом — 78
атомохід — 78

Б

Баба-Яга — 208
базар — 125
баклажан — 88
бал — 160
Балаклава — 72
Балаклія — 72
баланс — 133
балерина — 176
банджо — 172
бандура — 172
банк — 132
банкрот (банкрут) — 132
Барашівка — 62
барвінок — 107
батьківщина — 183
бас — 176
баскетбол — 180
батарея — 187
батько — 183
Бахчисарай — 73
баян — 172
бегонія — 209
берданка — 209
Бердичів — 71
березень — 198
Берислав — 70
беф-строганов — 139
біб — 92
бізнес — 134
Біла Церква — 60
Білгород — 60
Білгород-Дністровський — 60
білет — 160
Білогородка — 60
Білопілля — 74
біржа — 134
бірюза — 150
біс *(вигук)* — 178
бісквіт — 140
блуза — 146
блузка — 146
бобер — 114
богатирка — 154
Богуслав — 79
бойкот — 210
болівар — 152
Бориспіль — 74
борщ — 138
браво — 178

браунінг — 209
брильянт — 150
Бровари — 62
броня — 27, 187
брошка — 150
брошура — 150
бублик — 139
Буда — 62
Будапешт — 62
будяк — 100
будьонівка — 153
булава — 185
булла — 160, 168
буква — 164
буркун-зілля — 99
бурса — 154
буряк — 83
бутерброд — 137
бюджет — 133
бюлетень — 167, 168

В

Валентин — 201
вандал — 24
Вапнярка — 62
варвар — 24
вареник — 138
Василь — 201
Васильків — 68
ват — 209
ватман — 209
ведмідь — 119
велосипед — 75
верблюд — 115
вересень — 198
вестибюль — 31
видра — 115
викладач — 157
виключно — 25
винятково — 25
вихвалятися — 26
вишня — 93
вівторок — 197
вівця — 110
відозва — 217
Візантія — 213
візитер — 30
Вікторія — 213, 200
Вілен — 200
Вілена — 200
Вінниця — 62
вірний — 32
Віталій — 201
вітчизна — 183
Владислав — 200
Владлен — 200
вобла — 121
вовк — 113
вокзал — 211
волейбол — 180
Володимир — 200
воля — 30
Волочиськ — 61
вольт — 209
вояж — 30
вульгарність — 148
вчитель — 157
Вячеслав — 200

Г

гагат — 27
газета — 167
газетна качка — 169
Галина — 201
галіфе — 146
галстук — 146
гараж — 76
гарбуз — 89
гардероб — 147, 181
гармата — 186
гасло — 217
гастроном — 127
гаубиця — 186
гвардія — 181
генерал — 189
Геннадій — 201
геометрія — 162
герц — 209
гетьман — 191
гільотина — 210
гімн — 171
гімназія — 154
гімнастика — 154
гітара — 172
Глеваха — 63
Гліб — 200
гном — 174
гордий — 185
Горлівка — 66
Городенка — 58
Городище — 58
Городниця — 58
Городня — 58
Городок — 59
горох — 91
Горпина — 201
горщик, горшок — 138
Гостятин — 69
граната — 186
Гребінка — 65
Гребінки — 65
гречка — 81
гривна — 128
гривеник — 128
гривня — 128
гроші — 127
грудень — 198
гумор — 173
Гута і гута — 62

Д

дата — 196
дев'яносто — 165
дев'ясил — 102
день — 197
деревій — 103
дефіцит — 133
джинси — 146
джем — 91
дизель — 209
диктант — 160
диктатор — 160
димка — 151
диня — 88
дипломант — 27
дипломник — 27
директор — 157
диригент — 157
діамант — 150
Дід Мороз — 208
Дмитро — 201
Дніпропетровськ — 64
доблесть — 184
Добропілля — 74
долар — 131
доміно — 183
Донбас — 64
Донецьк — 64
Донеччина — 64
дошка — 137
дуель — 187
дукач — 130
Дунаївці — 63
духи́ — 150
дюжина — 165

Е

епіцентр — 22
ескалатор — 23
ескалація — 23
ескімо — 140
ескімос — 140
естафета — 166, 180
етимологія — 56

Є

Євпаторія — 73
євшан — 105
Єлизавета — 201
Єрофей Павлович — 21
Єсть! — 195
єхидна — 122

Ж

жеребкування — 181
жито — 80
Житомир — 66
жовта преса — 169
жовтень — 198
журавель — 119
жупан — 145
журнал — 160

З

заклик — 217
Запоріжжя — 61
заснований — 25
збірка — 25
збірник — 23
Звенигородка — 60
звіробій — 103
здатний — 25
здібний — 25
зібрання — 25
Зінаїда — 201
змій-полоз — 122
змія — 122
знамено — 220
Золотоноша — 58
золототисячник — 104
Зоя — 201
зубр — 113

І

Іван — 199
Івано-Франківськ — 64
Ігарка — 213
Ігор — 200
ідол — 30
Ізмаїл — 74
ізюм — 94
Ізяслав — 200
ікс — 162
Ілля — 201
індик — 118
інцидент — 23
Ірина — 201

К

кабачки — 89
кава — 95
кавун — 90
кав'яр — 121
казарма — 193
казах — 192
кайса — 94
какао — 96
календар — 196
календула — 110
калібр — 186
камелія — 209
камергер — 189
Камо — 206
кампанія — 159
кандидат — 180
Канів — 72
канікули — 161
канталупа — 88

капітал — 132
капітан — 77
каприз — 171
каприччіо — 171
капуста — 90
каракатиця — 123
каракуль — 110
каракульська вівця — 111
каракульча — 111
карбованець — 128
карта — 153
картина — 153
картопля — 85
картуз — 153
Катерина — 201
Каховка — 66
качка *(газетна)* — 169
каша — 138
квасоля — 92
квітень — 198
квит — 126
квитанція — 125
кенгуру — 117
кесар — 212
Київ — 66
китайка — 151
кібернетика — 19
Кім — 200
Кіров — 206
клавесин — 172
клієнт — 133
кінь — 110
кіт — 112
ключ — 119
клас — 215
кмин — 141
кобальт — 174
кобила — 110
кодак — 19
козак — 191
Козятин — 69
ко́лос — 81
коло́с — 81
колядка — 196
культ — 209
комісар — 190
компанія — 159
комплекс — 179
комплект — 180
коноплі — 92
Константинополь — 213
контора — 125
конторка — 125
конфітюр — 31
конфлікт — 23
концерт — 171
копійка — 130
корабель — 77
коридор — 157
корогва — 220
Корсунь-Шевченківський — 65
Костопіль — 74
костюм — 145
котлети — 139
кофе — 95
Кощей Безсмертний — 208
краватка — 146
крам — 126
крамар — 126
крамниця — 126
Краснопілля — 74
Крез — 212
крейда — 161
крепдешин — 152
криза — 134
кристалічний — 25
кристальний — 25
кришталевий — 25
Крим — 72
критика — 176
кріль — 111
крок — 123
кроква — 123
кросворд — 183
кукіль — 99
кукурудза — 82
культура — 148
кумир — 30
купити — 125
курага — 94
курдюк — 28
курка — 117
куртка — 146

Л

лавка — 132
лама — 116
лебідь — 118
Ле — 207
лев — 116
лекція — 157
Лена — 207, 213
Ленінград — 212
липень — 198
листопад — 198
лінія — 194
література — 173
літо — 196
літопис — 196
літочислення — 196
лобода — 100
лозунг — 217
лошак, лоша — 110
Луцьк — 62
любисток — 142
лютий — 198
Львів — 66
льотчик — 79

М

мавзолей — 210
Маврікій, *о.*— 213
магазин — 126
магнолія — 209
маїс — 83
майонез — 139
майор — 57
майстер — 175
макінтош — 209
макулатура — 176
малина — 94
малярія — 97
мандарин — 97
мандоліна — 172
Маріуполь — 74
маршал — 189
масло — 136
матрос — 190
маузер — 209
Мелітополь — 73
Мельбурн — 213
меморіал — 31
метр — 175
метрдотель — 175
меценат — 210
меч — 185
Миколаїв — 68
міліція — 191
мільйон — 164, 166
мімоза — 108
мінус — 57
містер — 175
місяць — 198
мітинг — 216
мішень — 186
мода — 39
монета — 129
монумент — 31
мотель — 77
муза — 170
музей — 170
музика — 170
музикальний — 27
музичний — 27
мура — 39
м'ята — 141

Н

наган — 209
нагідки — 109
Надя — 201
напалм — 194
наполеон — 140
нахвалятися — 26
недільник — 198
нейлон — 152
Неллі — 201
Немішаєве — 66
Нестерів — 68
нехворощ — 105
нива — 33
Ніжин — 69
нікель — 174
Нікополь — 74
Нінель — 200
новела — 173
Нора — 201
Нью-Йорк — 213

О

обдарований — 33
обеліск — 194
Овідіополь — 73
Овруч — 63
огірок — 88
одеколон — 150
Одеса — 74
ожина — 94
ознайомити — 25
оксамит — 152
окунь — 121
Олевськ — 70
олівець — 161
олія — 137
ом — 209
омнібус — 76
орангутанг — 117
оркестр — 170
оснований — 25
Острог, *м* — 59
отець — 183

П

Павлиш — 70
пальто — 145
пам'ятник — 31
панчоха — 147
папір — 98
папірус — 98
папороть — 106
пара *(два)* — 165
парабелум — 187
параван — 147
парад — 192
парасолька — 147
парашут — 147
парта — 159
партизан — 191
партійність — 19
партія — 218
парфуми — 150
пасквіль — 169
паслін — 87
патефон — 209
патріот — 183
паюсна ікра — 121
педагог — 157
пергамент — 161

Перекоп — 72
перець — 86
Переяслав-Хмельницький — 65
Петербург — 212
Петрів батіг — 102
Петро — 141
петрушка — 140
пиріг — 138
пирій — 80
Пирятин — 68
писанка — 163
писати — 163
пищаль — 187
півень — 117
Підволочиськ — 61
піджак — 145
пілот — 79
пінг-понг — 181
піонер — 156
пістолет — 187
плагіат — 176
пломбір — 139
подвижник — 26
пожарські котлети — 139
познайомити — 25
покажчик — 25
показник — 25
поле — 33
полин — 105
полк — 193
полозки — 122
Полонне — 61
Полтава — 63
помаранча — 97
помідор — 86
понеділок — 197
порічки — 94
порося — 111
портмоне — 147
портсигар — 147
портфель — 147
порфіра — 123
похвалятися — 26
пошта — 166
правильний — 33
прапор — 219
прем'єра — 176
преса — 169
прибути — 32
присяга — 192
проект — 27
прожект — 27
проживати — 32
прокламація — 217
пролісок — 108
просо — 80
професія — 30
прóшу *і* прошý — 47
пурпур — 123
Путивль — 65
Путятин — 69
пшениця — 79
пшоно — 79
П'ята рота — 59
П'ятихатки — 59
п'ятниця — 197

Р

рада — 218
радар — 194
радіограма — 167
район — 29
ракета — 195
ребус — 183
регіон— 29
редиска — 91
редька — 91
рейтузи — 146
ремінгтон — 209
Рені — 60
рентген — 209
реп'ях — 100
реставрація — 135
ресторан — 135
риба — 120
ризик — 179
ринок — 124
рис — 82
риск — 179
річниця — 30
Рогатин — 69
рожа — 109
роза — 109
роман — 173
ромашка — 109
рояль — 172
рубель — 128
ружа — 109
рукавиця — 147

С

сажень — 192
саксофон — 209
самбо — 181
сандвіч — 137
сани — 75
Сан-Франціско — 212
сапер — 190
сарафан — 144
сателіт — 30
сахар — 136
свиня — 111
свобода — 30
Святослав — 200
Севастополь — 73
сектор — 180
селера — 101
сепія — 123
сержант — 189

середа — 197
серпанок — 151
серпень — 198
силует — 210
синиця — 119
ситець — 152
ситро — 140
Сідней — 213
сіль — 136
Сімферополь — 73
січень — 198
скатерть — 137
Слов'янск — 71
слон — 116
смородина — 94
Снітин — 69
Снітинка — 69
сноб — 149
Снятин — 68
собака — 111
сокол — 185
солдат — 188
соліст — 176
Соляний Городок — 59
сомбреро — 153
соняшник — 84
сопрано — 176
сорок— 165
Сорока, *р.*— 58
Сороки — 58
спекуляція — 134
спеціальність — 30
сподвижник — 26
спорт — 178
Ставрополь — 79
стадіон — 179
Стамбул — 213
Стеблів — 71
стенограма — 167
стиль — 148
стіл — 137
сто — 165
страва — 138
страус — 120
стріляти — 186
студент — 156
стяг — 219
субота — 197
суботник — 197
Суми — 63
Сумка, *р.*— 63
суниця — 95
супутник — 30

Т

таблиця — 160
табло — 160
табу — 112
Таврія — 72
такт — 171
тактика — 180
талан — 131
талант — 131
таляр — 131
танк — 187
танкер — 188
татарське зілля — 105
тато — 184
тариф — 126
тарілка — 138
тартинка — 137
театр — 162
телеграма — 167
телефонограма — 167
теніс — 181
тенор — 176
теорема — 162
Теофіполь — 74
Теребовля — 61
Тернопіль — 74
тигр — 116
тип — 173
Тирасполь — 74
тисяча — 165
тмин — 141
товариш — 214
Том — 201
Томашпіль — 74
торг — 124
Торків — 70
Торське — 70
Торча, *р.*— 70
Торчанка, *р.*— 70
Торчин — 70
Торчиця, *р.*— 70
Торчівський Степок — 70
травень — 198
трагедія — 173
Третя рота — 59
тролейбус — 76
троянда — 109
трудитися — 33
тур — 114
туристичний — 26
туристський — 26

У

Узин *і р.*— 70
ундервуд — 209
універмаг — 176
універсам — 127
університет — 155
ура — 193
учитель — 157
уява — 25
уявлення — 25

Ф

фазан — 118
Фастів — 68
фах — 30
Феодосія — 73
фіаско — 177
фільчина грамота — 159
фінт — 180
фіскал — 158
фітонциди — 143
фойє — 31
фокус — 177
фортепіано — 172
франт — 149
фронт — 194
френч — 209
футбол — 180

Х

Хабаровськ — 213
халат — 147
халтура — 176
Харків — 67
хартія — 153
харч, харчі — 135
Харцизьк — 62
Херсон — 74
хитрий — 176
хімія — 162
хіна, хінін — 97
хліб — 135
Ходорів — 67
хол — 31
хор — 170
Хорол *і р.*— 63
Хотин — 69
художник — 175
хуліган — 158

Ц

цар — 212
Царград — 213
Цвіткове — 66
Цезар — 212
цибуля — 142
цикорій — 102
цитра — 172
цирк — 160
циркуль — 160
цифра — 164
цілковий — 128
ціна — 128
цукати — 139
цукор — 84, 136

Ч

чай — 95
чайка *(судно)* — 77
чапля — 119
часник — 143
червень — 198
червінець — 129
червоне золото — 129
череда — 104
черешня — 93
Черкаси — 72
Чернівці — 62
Чернігів — 67
четвер — 197
Чигирин — 61
число — 196
чорнобиль — 105
чортополох — 100

Ш

шабля — 185
шабаш — 197
шабашити — 197
шабашник — 197
шаг — 130
шанс — 179
шапка — 153
Шаргород — 60
шахи — 182
шашки — 182
шедевр — 177
шеляг — 130
шик — 149
шкóда *і* шкодá — 47
школа — 154
шовінізм — 211
шовк — 151
шоколад — 96
шофер — 76
шпинат — 101
шрапнель — 209
штаб — 197
шталмейстер — 189
штамп — 36
штани — 146
шуба — 144
шушун — 144

Ю

юбка — 145
ювілей — 178
юпка — 145

Я

ябеда — 158
Ялта — 72
Ямпіль — 74
ярина — 81
ярмарок — 124
Ярослав — 200

втрачений рай — 286
вчитися, вчитися, вчитися — 266

Г

Гадес — 234
гадесові поля — 234
Гамлет — 324
Ганнібал (Аннібал) — 268
Ганнібалова *(Аннібалова)* клятва — 268
Ганнібал перед брамою — 269
гармонія і алгебра — 330
гарпії — 279
Гекуба — 325
геєна вогненна — 300
Гелікон — 236
генеральна репетиція Жовтневої революції — 366
геній і злочин несумісні — 329
Гера — 243, 253
Геракл *(Геркулес)* — 243
Геркулесові стовпи — 246
герой нашого часу — 332
Герострат — 282
Геростратова слава — 282
Гесперіди — 245
Гефест — 228, 253
Гіпнос — 234
гідра — 244
глаголом жги сердца людей — 349
глас вопіющого в пустелі — 350
гладіатор — 276
Гобсек — 331
Голгофа — 297
голуб миру — 289
Гомер — 252
гомерівські часи — 252
гомеричний сміх — 252
горбоконик — 340
горе переможеним — 358
грації — 280
гріхопадіння — 287
громовержець — 228
Гуллівер — 345

Д

дайте мені точку опори...— 266
Дамоклів меч — 352
Данте і Беатріче — 315
Дантове пекло — 316
Дантові кола — 316
два Аякси — 260
два Еанти — 260
дванадцять апостолів — 293
дванадцять подвигів Геракла — 243
дволикий Янус — 227
дев'ять — 237
дев'ять муз — 237
Дедал та Ікар — 248
Дездемона — 323
дельфійський оракул — 236
Деметра — 228
держава жінок — 250
держава — це я — 311
дерево пізнання добра і зла — 286
Держиморда — 335
десята муза — 237
Джульєтта — 322
Див кличе поверху древа — 309
Діке *(Астрея)* — 240
діла і дні — 241
дім — повна чаша — 301
Діоген — 267
Діогенова бочка — 267
Діогенів ліхтар — 267
Діоскури — 260
Договір з дияволом — 328
долина печалі — 300
Дон-Кіхот — 316
допотопний — 288
до сьомого коліна — 288
друге я — 260
друг пізнається в біді — 259
друг, що тричі відрікся — 279
Дружина Цезаря повинна бути вище всяких підозр — 270
Дульсінея — 317

Е

Еанти — 260
евріка — 266
Еврісфей — 243
Евтерпа — 235
егіда — 228
Едем — 286
Елізіум *(Елісій, Елізій)* — 242
Ельдорадо — 343
Еней — 254
Еней був парубок моторний — 254
Енеїда — 254
Епіметей — 231
Ерато — 235
еринії — 261
Ерот — 238
ескулап — 340

Є

Єва — 285
Євине поріддя — 285
єгипетська неволя — 292
єгипетська робота — 292
єгипетська тьма — 292
єгипетські кари — 292
єгипетські піраміди — 282
Єлена Прекрасна — 253
єлисейські квіти — 242
єлисейські поля — 242
єресь — 320
єретик — 320
Є така партія! — 365

Ж

жереб кинуто — 270
живитися манною небесною — 293
жити Валтасаром — 349

З

завжди учень — 354
за Адама — 285
за землю руську, за рани Ігореві — 309
зайва людина — 333
залізний вік — 242
запросити варягів — 304
заступити шляхи полю — 307
за Стіксом — 234
за часів Адама — 285
Здрастуй, плем'я молоде, незнайоме — 338
Зевс-громовержець — 228
земля обітована — 292
змій-спокусник — 287
золоте руно — 249
золоте теля — 226
золотий вік — 240
зорі назустріч — 354
з погляду вічності — 311
з щитом чи на щиті — 262

І

Іван Іванович та Іван Никифорович — 336
Ідея стає матеріальною силою, коли вона оволодіває масами — 361
ідол — 224
ідолопоклонство — 225
іду на ви — 305
Ікар — 249
Іліада — 252
інквізиція — 318
Інцітатус — 341
Ірод — 296
і рости, і діяти — 356
Іскаріот *(Іуда Іскаріот)* — 294
І ти, Брут? — 271
іти на Голгофу — 297
Іуда Іскаріот — 294
іудині срібники — 294
Іудушка Головльов — 293

Ї

Їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти — 265

К

Каїн — 289
Каїн і Авель — 289
каїнова печать — 289
каїнове діло чинити — 289
Калитка — 336
каліф на час *(на годину)* — 303
Калігула — 341
Калліопа — 235
Канни — 268
канути в Лету — 235
Капулетті — 322
кари єгипетські — 292
Карфаген повинен бути зруйнований — 268
Кассандра — 254
Кастальське джерело — 236
Кастор і Полідевк *(Поллукс)* — 26
кентавр — 340
Кербер *(Цербер)* — 245
кінець світу — 299
кінік — 267
кінь імператора Калігули — 341
кістьми ляжемо — 305
Клаас — 337
книга за сімома печатями — 284
коване слово — 348
книги сивіли — 275
ковчег — 288
кожен воїн повинен розуміти свій ма невр — 359
колос Мемнонський — 283
колос Родоський — 283
коні не винні — 342
Коник-Горбоконик — 340
Коня! Коня! Півцарства за коня! — 34
Коробочка — 335
Король Лір — 323
котурни — 237
країна ліліпутів — 345
країна безтурботних — 345
краще бути першим на селі... — 27
Краще померти стоячи, ніж жити на колінах — 360
кредо — 311
криваве вино — 309
кромішна тьма — 292
круглий стіл — 312
кругова чаша — 301
кування слів — 348

Л

лабіринт — 247
лавр — 238
лаври Мільтіада — 239
лавровий вінок — 239
лаконічний — 263
ламати списи — 308
лампа Аладіна — 303
Лаокоон — 339
лапідарний — 264
лари і пенати — 275
латинь із моди вийшла нині — 272
лауреат — 239

лебедина пісня — 352
лебідь з Ейвону — 321
левова частка — 351
Легко в навчанні — важко в поході — 359
Легше верблюдові пролізти крізь голчане вухо — 352
леді Макбет — 323
лернейська гідра — 244
Лета — 234
лисиці брешуть на щити — 309
лицар печального *(сумного)* образу — 317
Лиш боротись — значить жить — 353
лиш правда є вічна...— 356
лиш той життя і волі годний...— 327
Ліліпутія — 345
ліліпути — 345
Лір — 323
ліхтар Діогена — 267
люди доброї волі — 361
людина — це звучить гордо — 276
людина — істота суспільна — 264
людина людині вовк — 276
людина я, і ніщо людське не чуже для мене — 353
Люди, будьте пильні! — 360
ляжемо кістьми — 305.

М

мавзолей — 282
Макбет — 323
Мамона *(Мамон)* — 226
Манілов, маніловщина — 334
манна небесна — 293
марафон — 239
марафонський біг — 239
марсельєза — 363
маслинова гілка — 289
мати городів руських — 304
Медея — 251
Мельпомена — 237
мемнонський колос — 283
Ментор, менторський тон — 259
мертві душі — 334
мертві сорому не ймуть — 305
метаморфози — 242
Мефістофель — 327
мирне співіснування — 360
Миру не ждуть — мир завойовують — 361
мир хатам, війна палацам — 224, 362
Мислю, отже, існую — 311
між Сціллою і Харібдою — 258
Мінос — 248
Мінотавр — 248
місто на семи горбах — 282
мов фенікс з попелу — 351
мойри — 280
Мойсей — 292
Молилася ти на ніч, Дездомоно? —
молода гвардія — 351
Молох — 226
Монтеккі і Капулетті — 322
Моцарт і Сальєрі — 329
Мужича правда єсть колюча — 2
муза — 235

Н

найблагороднішій святий і м
ник — 233
найлюдяніша людина — 366
на майдані коло церкви — 35.
напитися шоломом Дону — 308
напоїти ворогів кривавим вином — 309
на семи горбах — 282
на сьомому небі — 283
наше право на вістрі меча — 357
не догма, а керівництво до дії — 365
неволя єгипетська — 292
нектар і амброзія — 229
нема пророка в своїй країні — 350
Немейський лев — 246
не мине чаша сія — 301
не мечіть бісеру перед свиньми — 350
не можна двічі увійти в ту саму річку — 265
не осоромимо землі руської — 305
Нерон — 347
нести свій хрест — 297
не той тепер Миргород — 356
нет правды на земле — 330
нехай обмине мене чаша сія — 301
не хлібом єдиним — 350
нечисті і чисті — 288
Не Шекспір головне, а примітки до нього — 321
не я останній боюся смерті — 348
нігілізм, нігіліст — 336
нитка Аріадни — 248
нитка життя — 281
нове життя нового прагне слова — 348
нові люди — 333
Ноїв ковчег — 288
Но пасаран! — 359
Ну що б, здавалося, слова — 350

О

обітована земля — 292
Одіссей — 255
Одіссея — 255, 252
Олімп — 227
олімпійство — 229
олімпійський спокій — 229
олімпійські громи — 229
олімпійці — 229

о мій русявий Прометею, загублений в ночах війни — 233
опустіть завісу, фарс скінчився — 348
оракул — 236
Орест і Пілад — 260
О Руська земле, уже за шелом'янем єси — 308
Орфей — 234
о свята простота — 321
осідлати Пегаса — 339
осмалені, як гиря, ланці — 254
останній бій — 364
Отелло і Дездемона — 323
Офелія! О німфа! — 325
О часи, о звичаї! — 276

П

пам'ятай про життя — 353
пам'ятай про смерть — 353
Пандора — 231
панів за те там мордували...— 254
Паріс — 259
парки — 280
Парнас — 236
Парсіфаль — 313
партія веде — 355
Патріа о муерте! — 360
патриції і плебеї — 274
Пегас — 338
пенати — 275
Пенелопа — 259
первородний гріх — 287
перевізник Харон — 234
перевірити алгеброю гармонію — 330
перейти Рубікон — 270
перекувати мечі на рала — 224, 358
перемагать і жить — 356
персона грата — 274
персона нон грата — 274
Перун — 225
Печорін, печорінство — 332
писати вогненні слова — 349
півцарства за коня — 341
пігмеї — 345
піднявся брат на брата — 290
Пілад — 260
піррова перемога — 129
піфія — 236
Платон мені друг, але істина ще більший друг — 264
плач на ріках вавілонських — 290
плач Ярославни — 306
плем'я молоде, незнайоме — 338
плеяда — 281
плоть від плоті — 285
плоть і кров — 285
Плутон — 234
Плюшкін — 331
повернення блудного сина — 300
повстав рід на рід — 304
повстаньте, гнані і голодні — 363
поділяй і пануй — 273
пожинати лаври — 240
поки живу — сподіваюсь — 354
покривало Пенелопи — 259
Полігімнія — 235
Полідевк *(Поллукс)* — 260
Поліфем — 255
Поллукс *(Полідевк)* — 260
полювання на відьом — 321
Понтій Пілат — 295
попіл Клааса б'є в серце — 337
Посейдон — 228
посилати від Понтія до Пілата — 296
посіяти зуби дракона — 251
посмішка авгура — 275
потоп — 287
поцілунок Іуди — 294
право вето — 275
право меча — 358
праматір Єва — 285
Прекрасна Єлена — 253
приборкання непокірної — 324
привид бродить по Європі — 361
прийшов, побачив, переміг — 270
природний добір — 348
приходьте княжити — 304
Пріам — 253
провідна нитка — 248
Прокрустово ложе — 249
пролетар — 274
Пролетарі всіх країн, єднайтеся! — 274, 361
пролетаріат — могильщик буржуазії — 362
Пролетарям нічого втрачати, крім своїх кайданів — 361
Прометей — 232
про небіжчиків нічого, крім доброго — 246
пропаща сила — 333
пророцтво Кассандри — 254
простий, як правда — 366
проти надії сподіваюсь — 354

Р

Революції — локомотиви історії — 362
Релігія — опіум для народу — 297
рицарі круглого столу — 313
рицар копійки — 334
рицар сумного образу — 316
рід на рід — 304
ріг достатку *(Фортуни)* — 230
робота єгипетська — 292
родимі плями капіталізму — 362
родоський колос — 283
розіпни його — 296
розум, честь і совість епохи — 365
Ромео і Джульєтта — 322
Росінант — 341

С

сади Семіраміди — 282
Санчо Панса — 317
свиснув Овлур за рікою — 307
Сезам, одчинись — 303
Семіраміда — 282
сестра Аполлона — 236
сивіла — 275
сивілині книги — 275
сирена — 256
сім міст сперечаються за честь — 252
сім смертних гріхів — 284
сім чудес світу — 282
Сісіф *(Сізіф)* — 257
Сісіфова *(Сізіфова)* праця — 257
скинути з себе ветхого Адама — 285
скриня Пандори — 231
скупий рицар — 331
Слава тобі, Цезарю, приречені...— 276
слова, слова, слова — 326
слово і діло — 349
Слово, чому ти не твердая криця — 349
служити Ваалу — 226
служити Мамоні — 226
сміх Мефістофеля — 327
снопи стелять головами — 309
Собакевич — 334
солодко вмирати за батьківщину — 357
сонячні кларнети — 355
сорок віків дивляться на вас...— 359
Спарта — 262
Спартак — 278
спартанець — 262
спартанське виховання — 262
спинись, хвилино...— 328
Споконвіку Прометея там орел карає — 233
спочивати на лаврах — 240
ставати на котурни — 237
сталь і ніжність — 356
старосвітські батюшки і матушки — 336
Стікс — 234
стовпотворіння — 291
стою, мов скеля, непорушний — 356
стояти на смерть — 357
страшний суд — 299
стрілець Вільгельм Телль — 337
Сцілла і Харібда — 258

Т

табу — 351
тайна вечеря — 295
талія — 235
Танатос — 257
так минає земна слава — 271
та нехай собі, як знають — 356
Тантал — 258
танталові муки — 258
Тартар — 230
Телемах — 259
телець *(теля)* золотий — 226
теорія, друже мій, сіра...— 327
теорія не догма, а керівництво до дії — 365
терновий вінок — 297
Терпсіхора — 235
Тесей *(Тезей)* — 249
ти добре риєш землю, кріт старий — 325
тисяча і одна ніч — 301
Титан — 230
Торквемада — 319
третього не дано — 281
трибун — 274
три грації — 280
тридцять срібників — 294
три кити — 279
тримати порох сухим — 359
три Мойри — 280
три Парки — 280
Трістан та Ізольда — 313
тріумвірат — 281
троянська війна — 253, 339
троянський кінь — 339
труди і дні — 241
труд перерастає у красу — 356
туманність Андромеди — 346
тьма єгипетська — 292
тьма кромішна — 292

У

увінчаний лаврами — 239
Угрюм-Бурчеєв — 335
у костюмі Єви — 285
умивати руки — 296
унтер Пришибєєв — 335
у поті чола — 287
Уранія — 235
у рідним краю навіть дим солодкий...— 258
усе моє ношу з собою — 266
усе тече, усе змінюється — 265
у сумці солдата лежить маршальський жезл — 359
утопія — 345

Ф

фата-моргана — 314
Фауст — 326
Феб *(Аполлон)* — 236
Фенікс — 351
фея Моргана — 314
фіговий листок — 287
філіппіки — 269
Флегетон — 234

Фортуна — 230
форум — 274
фунт м'яса — 324
фурія — 223

Х

хам — 288
хамелеон — 265
Харон — 234
Химера — 234
хліба і видовищ — 274
Хто взяв меч, від меча і загине — 357

Ц

царство Аїда — 234
Цербер *(Кербер)* — 245
Цезар — 269
Циклоп *(Кіклоп)* — 255
циклопічна споруда — 256
цинік — 267
цікаві, як праматір Єва — 285
Цірцея — 256

Ч

чарівна лампа Аладіна — 303
часи Астреї — 240
Часи змінюються, і ми змінюємось разом з ними — 311
чаша святого Грааля — 313
чаша терпіння переповнилась — 301
чекати манни небесної — 293
через терни до зірок — 354
чимало в цьому світі, друг Горацію...— 325
чисті й нечисті — 288
Чичиков — 334
чуєш, сурми заграли — 364
чуття єдиної родини — 356

Ш

Шахразада — 303
Шейлок — 324
шейлоків фунт м'яса — 324
Шехерезада — 303
штурмувати небо — 362
шукання Атлантиди — 344

Щ

ще черевиків не зносила...— 324
Що він Гекубі, що вона йому — 325
Що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові — 229
Що написав, те написав — 297

Ю

Ювеналів бич — 274
юдоль плачу — 300
Юпітер, ти сердишся, отже, ти неправий — 229
Юпітер — 228

Я

яблуко Вільгельма Телля — 339
яблука Гесперид — 245
яблуко незгоди — 253
Яго — 324
Я знаю тільки те, що нічого не знаю — 266
Якого великого артиста втрачає світ — 347
як сорок тисяч братів — 326
як упав же він з коня — 356
як фенікс з попелу — 351
Я людина, і ніщо людське не чуже для мене — 353
Я мислю, отже я існую — 312
Янус — 227
Ярославна — 306
ясно, як проста гама — 330
Ясон — 250
Я честь віддам титану Прометею — 230

Передмова 3

Частина перша

Культура слова

Людина і слово 8
Слово і час 13
Господарі чи гості? 20
Знайомі чи напівзнайомі? . . . 24
Мовні побратими 29
Словесні бур'яни 35
Ключі, що відчиняють двері і серця 43

Частина друга

Пригоди слова

Торовані й невидимі 52
Назви міст 57
Сліди історії 64
Ми подорожуємо 75
Жито, пшениця, усяка пашниця . 79
На городі 85
Наш сад 93
Заморські рослини 95
Бур'яни та їх родичі 99
Цілюще зілля 102
Квіти, трави 107
Свійські тварини 110
Звірі наших лісів 112
Звірі-чужинці 115
Птахи 117
Риби 120
Дрібнота, що скаче і повзає . . . 122
Торгівля 124
Гроші 127
Їжа. Напої 135
Приправи 140
Одяг 144
Тканини 151
Головні убори 152
Школа. Школярі, вчителі . . . 154
Школа стара й нова 158
Шкільні предмети 162
Пошта. Газета 166
Мистецтво 170
Театр 174
Змагання. Спорт 178
Зброя. Війна 183
Солдат — захисник Вітчизни . . 188
Людина і час 196
Ім'я, прізвище 198
Імена, імена... 208
Величні і прості 214

Частина третя

Крилате слово

У слів виростають крила 222
Викинути ідола в Дніпро . . . 224
Олімп 227
Я честь віддам титану Прометею . 230
Канути в Лету 233
Парнас 235
Спочивати на лаврах 238
Золотий вік 240
Дванадцять подвигів Геракла . . 243
Нитка Аріадни 247
Золоте руно 249
Яблуко незгоди 251
Одіссея 255
Друг пізнається в нещасті . . . 259
З щитом чи на щиті 262
Не можна двічі увійти в ту саму річку 264
Ганнібалова клятва 268
Прийшов, побачив, переміг! . . 269
Латинь із моди вийшла нині . . 272
О часи! О звичаї! 276
Три кити 279
Сім чудес світу 281
За часів Адама 285
Всесвітній потоп 287
Каїнова печать 289
Вавілон 290
Єгипетська неволя 292
Поцілунок Іуди 293
Умивати руки 295
Кінець світу 298
Випити гірку чашу 300
Тисяча і одна ніч 301
Мати городів руських 304
За землю Руську, за рани Ігореві! 306
Альма-матер 309
Рицарі круглого столу 312
Дантове пекло 314

Лицар печального образу . . . 316
О свята простота 318
Лебідь з Ейвону 321
Бути чи не бути 324
Спинись, хвилино! 326
Моцарт і Сальєрі 328
Скупий рицар 331
Герой нашого часу 332
Мертві душі 334
Батьки і діти 336
Півцарства за коня! 338
Утопія 342
Про небіжчиків — нічого, крім доброго 346
Нове життя нового прагне слова 348
Чий Дамоклів меч? 351
Через терни до зірок 353
І рости, і діяти 355
Хто взяв меч, від меча і загине 357
Миру не ждуть — мир завойовують 360
Революції — локомотиви історії . 361
Є така партія! 364

Що читати? 367

Покажчик пояснених слів (в перших двох частинах) 368

Покажчик крилатих слів та висловів 376

АЛЛА ПЕТРОВНА КОВАЛЬ

СЛОВО О СЛОВЕ

(на украинском языке)

Художник *О. О. Лафакі*

Киев, «Радянська школа»

Зав. редакцією української мови *Л. О. Баранов*. Редактори *В. М. Черкаський, Л. В. Молодова*. Художній редактор *О. М. Волковинська*. Обкладинка художника *О. В. Пермякова*. Технічний редактор *Л. Б. Ланцман*. Коректори *К. С. Коваленко, Т. А. Прожогіна, Т. О. Соколова*.

Інформ. бланк № 5241

Здано до набору 20.02.86. Підписано до друку 31.10.86. БФ 04718. Формат $60\times90/_{16}$. Папір офсетний № 2. *Гарнітура літературна. Спосіб друку офсетний*. Умовн.-друк. арк. 24+0,25 форзац. Умовн. фарбо-відб. 48,25. Обл.-видавн. арк. 29,75+0,41 форзац. Тираж 70 000 пр. Видавн. № 30434. Зам. № 6-135. Ціна 1 крб. 20 к.

Видавництво «Радянська школа», 252053, Київ, Ю. Коцюбинського, 5.

Книжкова фабрика «Комуніст», 310012, Харків-12, Енгельса, 11.